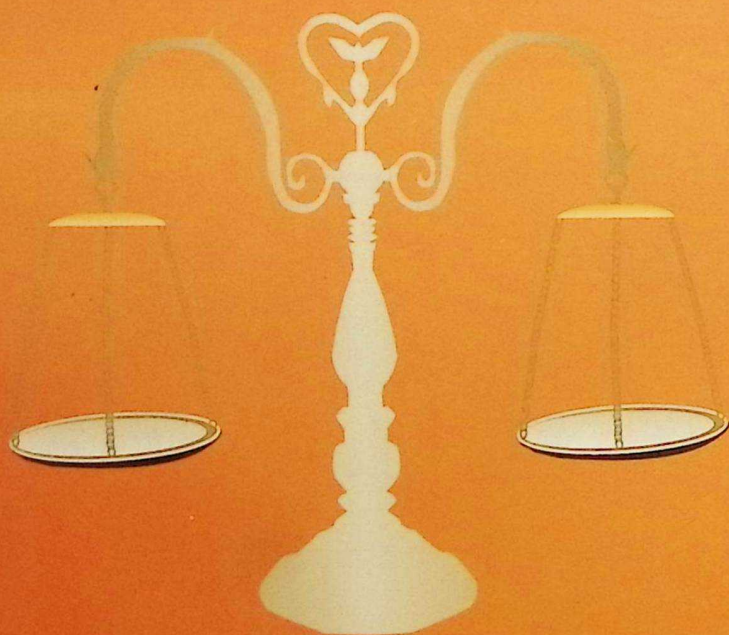

A3-S1

शास्त्रीय अंशबण्डा र नैपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

प्रा. डा. गोविन्दप्रसाद आचार्य

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

प्रा.डा. गोविन्दप्रसाद आचार्य

पुस्तकको नाम : शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित
अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

लेखक : प्रा. डा. गोविन्दप्रसाद आचार्य

प्रकाशक : श्रीमती ईश्वरी आचार्य

छपाई : ५०० प्रति

संस्करण : प्रथम, २०६९

सर्वाधिकार : लेखकमा

मूल्य : ३००/-

ISBN NO. : 978-9937-2-5923-1

मुद्रक : अदिति प्रिन्टिङ सभिस
अनामनगर, काठमाडौं
फोन नं.: ४९०२६६३

प्रबन्धपरक दृष्टिकोणको प्रस्तुति र शुभकामना

प्रारम्भिक युगमा जनमानस परं पावन धार्मिक भावनाद्वारा अभिप्रेरित थियो । त्यसैले परस्परमा मेलमिलाप एवं सहयोग गर्ने, सद्भाव राख्ने, आदर सन्मान माया प्रेम गर्ने जस्ता उदात्त भाव सबैमा समुदित थियो । जनहरू शान्त, सुखमय तथा आनन्दप्रद वातावरणमा स्वस्थ एवं स्वच्छ जीवन यापन गरिरहेका थिए । यदाकदा जनसमाजमा समुद्भव सामान्य व्यावहारिक समस्याको समाधान धार्मिक जनसभाबाट गरिन्थ्यो । धर्मद्वारा नै सबै मानिस परिरक्षित, परिपालित र परिपोषित थिए । कसैको कसैप्रति रिस, राग, द्वेष, ईर्ष्या थिएन । काम-क्रोध-लोभ-मोहादि शत्रुलाई सबैले जितेका थिए । वातावरण सर्वत्र मनोनयनानन्ददायक थियो । धार्मिक, साँस्कृतिक, सामाजिक स्थितिले पूर्णतालाई अँगालेको थियो । जनसमाज मर्यादित आदर्शमय हुनुका साथै जनजीवन सार्थकतामा प्राप्त थियो । यिनै र यस्तै विविध कारणले गर्दा जनमानसमा परं सुख तथा अपार आनन्दको अनुभूति भइरहेको थियो । त्यसैले सत्ययुगमा जनसमाजलाई नियन्त्रित, अनुशासित, सुव्यवस्थित गर्ने राज्य, राजा, दण्ड, दाण्डिक आदि कुनै तत्त्व विशेषको कल्पनासम्म पनि गरिएको थिएन । यसको पुष्टि अथर्ववेद र महाभारतले यसरी गरेको छ :

विराट् वा इदम् अग्र आसीत् । अ.वे. ८।१०।१ ॥

नैव राज्यं न राजासीन्न दण्डो न च दाण्डिकः ।

धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति च परस्परम् ॥

पाल्यमानास्तथान्योन्यं नरा धर्मेण भारत ॥ म.भा.शा.प. ५९।१४-१५ ॥

पुरातन कालमा मानवमात्रमा जुनप्रकारको उत्कृष्ट, समादरार्ह, एवं सराहनीय धार्मिक भावना विकसित र सुदृढ थियो त्यो क्रमशः शिथिलहुँदै गयो । मानिसहरू लोभ-मोहादिका वशमा पर्न थाले । काम-क्रोधादि दुर्गुणको वृद्धि उनीहरूमा हुँदै गयो । कर्तव्याकर्तव्य बिर्सन लागे । विवेकशील कर्तव्यनिष्ठ धार्मिक जनहरूको नितान्त कमी हुँदै गयो । विषयानुरक्त दुर्वृत्त मानिसहरूको बाहुल्य हुँदै गयो । त्यसले गर्दा वेद प्रायः विलुप्तावस्थामा प्राप्त हुन लाग्यो । यज्ञयागादि धार्मिक कृत्यहरूको र सनातनधर्मको पनि विनाशको स्थिति सिर्जना हुनथाल्यो । विविध अन्याय, अत्याचार, उपद्रव, असुरक्षा आदिले मानिसहरू पीडित हुनलागे । यस्ता स्थितिबाट सन्त्रस्त, दुःखित, चिन्तित एवं भयभीत देवताहरू, ऋषिमुनिहरू, सज्जनहरूसमेत जगत्कर्ताको शरणमा जान्छन् र लोकमा समुत्पन्न वास्तविक स्थिति निवेदन गर्छन् । सादर

समावेदित जगत्कर्ता जगदीश्वरले पनि आफ्ना आश्रयमा समागत देवतादिको निवेदन यथार्थ एवं सत्य हो भन्ने सम्झँदै उनीहरूलाई समाश्वासन प्रदान गर्दै दुष्कार्यमा प्रवृत्त जनलाई कर्तव्याकर्तव्यबोध गराई सन्मार्गोन्मुख बनाउने परं पावन उद्देश्यले आफ्नो ज्ञानदीपमा प्रतिभासमान अखण्ड ज्ञानराशि वेद अभिव्यक्त गर्नुभयो । जगतकर्ताद्वारा लोकोपकार गर्ने हेतु राखी अभिव्यक्त गरिएको श्रुतिनामले पनि प्रख्यात वेद अत्युत्कृष्ट ज्ञानसम्पन्न व्यक्तिहरूका लागि मात्र उपयुक्त सिद्ध भयो; सर्वसाधारण जनका निम्ति हुनसकेन । अतः लोकहितचिन्तक करुणामूर्ति ऋषिमहर्षिद्वारा सबैका निम्ति उपयुक्त होस् भन्ने प्रयोजनले वेदमूलक अर्थात् वेदको पूर्ण व्याख्यारूप धर्मशास्त्र निर्माण गरियो । जुन शास्त्र 'स्मृतिः' यस नामले पनि प्रसिद्ध छ :

‘श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः’ । म.स्मृ.२।१० ॥

धर्मशास्त्रमा गौतम-आपस्तम्ब-बौधायनादि ऋषिहरूद्वारा निर्मित धर्मसूत्रग्रन्थहरू, मनु-याज्ञवल्क्य-पराशरादिद्वारा विरचित बृहत् स्मृतिग्रन्थहरू, शातातप-हारीतादिद्वारा प्रणीत लघुस्मृतिग्रन्थहरू, आचार्य पारस्करादिद्वारा लिखित गृह्यसूत्रग्रन्थहरू, रामायण-महाभारतादि ग्रन्थहरू, मित्रमिश्र-हेमाद्रि आदि विशिष्ट विद्वान्हरूले बनाएका बृहन्निबन्धग्रन्थहरू, जीमूतवाहन-कमलाकर-काशीनाथादिद्वारा लिखित लघुनिबन्धग्रन्थहरू पर्दछन् । स्मृति नामले पनि प्रख्यात हुनपुगेको धर्मशास्त्र चतुर्दशविद्या अन्तर्गत पर्नुकासाथै धर्मको स्थानमा सम्मानित छ । धर्मका स्थानमा पनि संस्थापित चतुर्दशविद्यामा मत्स्य-मार्कण्डेयादि पुराणहरू, न्यायका नामले समादृत तर्कशास्त्र, मीमांसाका नामले सम्मानित वेदवाक्यविचारशास्त्र, मन्वादिद्वारा निर्मित लोकधर्म र लोकको कर्म कर्तव्यादि प्रतिपादन गर्ने धर्मशास्त्र त्यस्तै शिक्षा-कल्पादि वेदका षडङ्गहरू र ऋगादि चारवेदहरू पर्दछन् । यसलाई योगीश्वर याज्ञवल्क्यले यसरी समर्थन गरेकाछन् ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ या.व.स्मृ.१।३ ॥

पुराण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र यी चारवेदका उपाङ्ग मानिन्छन् । यिनका अतिरिक्त आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद, अर्थशास्त्र यी शास्त्रलाई उपवेद भनेर महर्षि शौनकले स्पष्ट भनेका छन् । याज्ञवल्क्यद्वारा प्रतिपादित उक्त चौधविद्यामा ती चार उपवेद थपेर अठार विद्याको गणना भएको पनि देखिन्छ । जस्तै –

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥ विष्णुपुराण ॥
कसै-कसैले अर्थशास्त्रका स्थानमा तन्त्रशास्त्रलाई स्थापित गरेको पनि पाइन्छ । शास्त्रप्रवर्तकहरूद्वारा यी अठारविद्याभिन्न गणना गरिएका वेदको उपाङ्गमानिएको धर्मशास्त्रको मूल उद्देश्य भनेको लोकको कर्म, कर्तव्य, अधिकार र धर्मको स्पष्टनिर्देश गर्नु नै हो ।

यत्पूर्वमृषिभिः प्रोक्तं धर्मशास्त्रमनुत्तमम् ।

तत्प्रमाणन्तु सर्वेषां लोकधर्मानुवर्णनम् ॥ आङ्गिरसस्मृतिः १।८ ॥

यस्तो परमोत्कृष्ट उद्देश्य राखेका धर्मशास्त्रले आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्त यी तीन विषय प्रतिपादन गरेको छ । यी विषयमा डा. आचार्यद्वारा लिखित 'शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा' प्रबन्धग्रन्थ व्यवहार विषयान्तर्गत पर्छ । त्यसैले यसमा आचार र प्रायश्चित्तभित्र पर्ने केही विषयको सामान्य चर्चा गर्दै व्यवहार विषयको विशेष विवेचन गरिएको छ ।

व्यवहारमा विविध विषयमा विवाद आउन सक्ने शास्त्रसिद्धान्त रहेको छ । मनुको मतअनुसार त्यस्ता अठारविषय प्रमुख मानिएका छन् । ती यसप्रकार छन् :

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः

संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥

वेतनस्यैव चाऽऽदानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ म.स्मृ. ८।४-७

विवाद पर्न सक्ने यी विषयलाई मनुले मुख्यभेदका रूपमा स्वीकारेका छन् भने देवर्षि नारदले यिनका अतिरिक्त विवाद हुनसक्ने एकशय आठ उपविषय वा उपभेद मानेका छन् :

एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥ नारदः १।२० ॥

विवाद आउनसक्ने उक्त विषयहरूमा दायविभागलाई आदिराज मनुले विषयोपस्थानक्रमको सत्रौँ स्थानमा राखेका छन् भने योगीश्वर याज्ञवल्क्यले तेस्रो स्थानमा राखी विस्तृत चर्चा गरेका छन् । दायविभागका बारेमा विशेष एवं व्यापक रूपमा विवेचन गर्ने शास्त्रप्रवर्तकहरूमा मनु, याज्ञवल्क्य, नारदादि पर्छन् भने निबन्धकारहरूमा जीमूतवाहन, मित्रमिश्रादि प्रसिद्ध छन् । भाष्यकारहरूमा चाहिँ विज्ञानेश्वर, बालकृष्ण, मेधातिथि आदि विश्रुत छन् ।

यसरी शास्त्रप्रणेताहरू, निबन्धकारहरू र भाष्यकारहरूले पनि सविस्तार विचारविमर्श गरिएको अंशबण्डाका बारेमा धर्मशास्त्रज्ञ प्रा. डा. गोविन्दप्रसाद आचार्यद्वारा गवेषणात्मक, समसामयिक, तुलनात्मक, व्यवहारोपयुक्त गहन प्रबन्धग्रन्थ तयार गरी जनसमाजका अगाडि उपस्थापन गर्ने सराहनीय काम भएको छ ।

यो ग्रन्थ प्रथम, द्वितीय र तृतीयसमेत गरी तीन परिच्छेदमा विभाजित छ । प्रथम परिच्छेदमा ऋगादिवेद, सनातनधर्म, धर्मार्थादि पुरुषार्थ, ब्राह्मणादि वर्ण आदिका बारेमा विशद विवेचन गरिएको छ । त्यस्तै सम्पत्तिमा स्वामित्वको उत्पत्ति, दायको स्वरूप, दायका भेद, लोकव्यवहारमा विवाद आउन सक्ने विषय आदिमा गहन चर्चा गरिएको छ । ऋणादान, नासो, धरौट, अंशबण्डा आदि व्यवहारविषयमा आउने विवादमा न्यायालयले निर्णय दिनका निम्ति आवश्यक पर्ने लेख, भोग, साक्षी आदि मानुषप्रमाणको र सोका अभावमा मुद्दानिरूपणका निम्ति चाहिने तुला, अग्नि, जल, विष आदि दिव्यप्रमाणको पनि व्यापक विश्लेषण गरिएको छ । विभाग भनेको के हो, त्यो कुन बेला कसरी गर्नु पर्छ, सम्पत्ति भाग लगाउँदा बाबुको महत्त्व के कति हुन्छ, छोराका प्रकार, विवाहका भेद, कस्तो विवाहबाट जन्मेका कुन छोराले कति अंश पाउँछन्, कस्ता छोरा औरस मानिन्छन्, औरस सबै छोराले समान अंश पाउँछन् वा पाउँदैनन्, बाबु-बाजेका सम्पत्तिको विभागकाल कुन हो, त्यस्तो सम्पत्तिमा छोरा नाति क-कसको कति अधिकार हुन्छ, अपुत्रको धनाधिकारी को को हुन्छन्, कस्तो धनलाई स्त्रीधन भनिन्छ, त्यो धन कति प्रकारको हुन्छ, त्यस धनमा क-कसको अधिकार हुन्छ, छोरीले कस्तो अवस्थामा कति अंश पाउँछिन् । कस्ता धनलाई विभाज्य र कस्तो कसरी प्राप्त गरेकालाई अविभाज्य मानिन्छ, के कस्ता मानिसले अंश पाउँदैनन् आदि विविध विषयमा शास्त्रीय प्रमाणका आधारमा गहन एवं विस्तृत छलफल गरिएको छ । अतः यो परिच्छेदको अध्ययन अवलोकनबाट कसले कोबाट कुनबेला कति सम्पत्ति

प्राप्त गर्न सक्ने रहेछ भन्ने कुराको राम्रो एवं वास्तविक ज्ञान गर्न सकिनेछ ।

द्वितीय परिच्छेदमा नेपालको उत्पत्ति र अस्तित्व, नेपालको ऐतिहासिक काल विभाजन, नेपालको प्राचीनकालको अंशबण्डा आदि विषयमा चलेको न्यायव्यवस्था, लिच्छविकाल र मल्लकालमा नेपालमा चलेको न्यायविधि, जयस्थिति मल्ल र महीन्द्र मल्लले आर्थिक सामाजिक आदि व्यवहारोपयुक्त विविध विषयमा बाँधेको स्थिति, रामशाह-पृथ्वीनारायणशाह-सुरेन्द्रशाह आदि राजाहरूले अंशबण्डाका बारेमा अपनाएको विधिव्यवस्था आदि विभिन्न विषयको विस्तृत वर्णन गरिएको छ । यस परिच्छेदको अनुशीलनबाट प्राचीन कालदेखि लिच्छविकाल मल्लकाल हुँदै राजा सुरेन्द्रशाहको कालसम्मका अवधिमा नेपालमा अंशबण्डाको स्थिति के कस्तो थियो भन्ने कुराको यथार्थ जानकारी राख्न सकिने कुरामा कुनै द्विविधा रहँदैन ।

तृतीय परिच्छेदमा अंशबण्डाका बारेमा धर्मशास्त्रप्रतिपादित व्यवस्था र अहिले नेपालको ऐन कानूनमा उल्लिखित व्यवस्थामा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनबाट अंशबण्डाका सम्बन्धमा शास्त्रद्वारा प्रदर्शित व्यवस्था र नेपालका ऐनमा गरिएका व्यवस्थामा कहाँ के कति फरक छ, कुन चाहिँ व्यवस्था सामयिक एवं व्यावहारिक छ, पहिलेको र अहिलेको व्यवस्थामा कुनलाई प्राथमिकता दिँदा समयानुकूल हुन्छ भन्ने जस्ता विविध विषयमा स्पष्ट ज्ञान गर्नसकिन्छ ।

ललितपुर जिल्ला चापागाउँ टाखेलमा वि.सं. २००६मा जन्मिई त्यसै ठाउँमा स्थायी बसोबास गर्नुहुने गोविन्दप्रसाद आचार्यले धर्मशास्त्र विषयमा आचार्य पास गरी सोही विषयभित्र पर्ने दायविभाग विषयमा विद्यावारिधि (पीएच. डी.)समेत गर्नुभएको छ । २०४१ सालमा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको विश्वविद्यालय विद्यापीठ बेलभुण्डी दाङ्गमा धर्मशास्त्र विषयको उप-प्राध्यापक पदमा नियुक्त भई प्राध्यापनकार्य सुरु गर्नुभएका डा. आचार्यले केही वर्ष त्यसै विद्यापीठमा रही प्राध्यापन सेवा गर्नुभयो । त्यसपछि वाल्मीकि विद्यापीठ काठमाडौँमा सरुवा भई इमान्दारिताका साथ आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दागर्दै पदोन्नति प्राप्त गरी सह-प्राध्यापक हुनुभयो । केही वर्ष सो पदमा रही सेवा गरेपछि धर्मशास्त्र विषयको प्राध्यापक पनि हुनुभयो ।

वाल्मीकि विद्यापीठको सहायक प्राचार्य, धर्मशास्त्र विभागको अध्यक्ष, नेपाल प्राध्यापक संघ वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ समितिको सभापतिसमेत

भएका डा. आचार्यद्वारा संस्कृत तथा नेपाली भाषामा विभिन्न शीर्षकमा लेखिएका व्यवहारोपयुक्त शास्त्रीय गहन लेखरचनाहरू अनेक पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । यस्तो सराहनीय कार्यले गर्दा उहाँको प्राज्ञिक व्यक्तित्व स्मरणीय भएको छ ।

संस्कृतप्रति अगाध आस्था, निष्ठा, श्रद्धा राख्ने, उच्चविचार र उदात्तभावना भएका, सरल तथा सौम्य स्वभावका, नैतिकता, इमान्दारिता र कर्तव्यप्रति प्रतिबद्ध, सहनशीलता, मिलनसारितालाई आत्मसात् गरेका, सदाचारनिष्ठ, धर्मशास्त्रका विद्वान् डा. आचार्यद्वारा 'शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा' शीर्षकमा लेखिएको प्रबन्ध गम्भीर, सर्वथा व्यावहारिक र चलनचल्तिमा अधिकमात्रामा आउने भएकाले नेपालमा कानूनव्यवसायीहरूको, कानून विषय पढ्ने पढाउनेहरूको, न्यायाधीशहरूको र धर्मशास्त्र विषयान्तर्गत पर्ने दायभागको अध्ययन अध्यापन गर्नेहरूका निम्ति पनि निकै उपयोगी हुने कुरामा कुनै सन्देह छैन । त्यसैले यो पुस्तक कानून विषयको पाठ्यक्रममा र नेपाली भाषामा लेखिएको हुँदा धर्मशास्त्र विषयको सहायक पाठ्यपुस्तकमा समेत समावेश गरेको खण्डमा उक्त दुवै विषय पढ्ने पढाउनेहरूका निम्ति निकै उपयुक्त सिद्ध हुन सक्नेछ ।

आफ्नो परम्परा धर्म संस्कृतिप्रति निष्ठावान्, सतत अध्ययन अध्यापन निरत, नवीनतम् जोस जाँगर र उत्साह भएका, परिश्रमशील, अंशबण्डा जस्तो लोकव्यवहारोपयोगी अनुसन्धानात्मक महत्त्वपूर्ण निबन्धग्रन्थ तयार गरी जनसमुदायका अगाडि उपस्थापित गर्नुहुने अनन्य मित्रका रूपमा संस्थापित, आत्मीय एवं परं प्रिय शिष्य प्रा.डा. गोविन्दप्रसाद आचार्यलाई शतशः साधुवाद प्रदान गर्दै उहाँको ध्वला कीर्तिको साथै सुस्वास्थ्य तथा दीर्घजीवनको निम्ति हृदयतः शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

प्रा.डा. रामचन्द्र गौतम
२०६९-१-१५

प्रा.डा. रामचन्द्र गौतम
२०६९-१-१५

दायविभाग समीक्षा एक महनीय कृति

प्रा.डा.गोविन्दप्रसाद आचार्यद्वारा लिखित दायभाग समीक्षा आद्योपान्त मैले सरसरी अवलोकन गर्ने। यस ग्रन्थमा दायभागका सन्दर्भमा वैदिककाल, उत्तरवैदिककाल, सूत्र र स्मृतिकालमा भएका व्यवस्थाहरूलाई ऐतिहासिक क्रमबद्धताका साथ दायविभागसम्बन्धी भएका शास्त्रीय प्रमाणहरूलाई उपस्थापित गरेर समीक्षासहित डा. आचार्यले आफ्नो सारगर्भित अभिमत प्रस्तुत गर्नुभएको छ। सम्पत्ति विभाजन जस्तो कानूनी रूपमा अत्यन्त जटिल मानिने विषयवस्तुलाई समीक्षा गरी सरल भाषामा प्रस्तुत गर्नु उहाँको लेखकीय विशेषता रहेको छ।

यस कृतिको शीर्षक तीन शब्दको संयोजनबाट बनेको छ। नेपाली अंशवण्डा शब्दको अर्थ र भाव बोध गराउन धर्मसूत्र र स्मृतिहरूमा दायविभाग, रिक्थविभाग या अंशविभाग शब्दहरू प्रयुक्त भएका छन्। यी शब्दहरूले एउटै अर्थ बुझाउँछन्। उपर्युक्त अर्थबोध गराउन आएका दाय, रिक्थ र अंश शब्दहरू वैदिक साहित्यमा पनि प्रसङ्गानुसार अंशवण्डा र यसै भावसँग निकट सम्बद्ध रहेका पैतृक सम्पत्ति, सम्पत्ति, भाग, पुरस्कार, धन आदि अर्थबोध गराउन प्रयुक्त भएको देखिन्छ। ऋग्वेदमा आएको 'शतदाय' शब्दको अर्थ गर्दै आचार्य सायणले प्रभूतदाय भनेर अंशवण्डामा प्राप्त पैतृक सम्पत्ति भन्ने अर्थ्याएका छन्।^१ त्यस्तै ऋग्वेदको अर्को मन्त्रमा आएको दाय शब्दले भाग या पुरस्कार अर्थतर्फ सङ्केत गर्दछ।^२ तैत्तिरीय संहिता^३ ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा^४ दाय शब्द पैतृक सम्पत्ति या केवल सम्पत्ति अर्थमा प्रयुक्त भएको छ। सूत्र ग्रन्थ र स्मृतिहरूमा सहअंशग्राहीका लागि प्रयुक्त दायाद शब्द पनि वैदिक साहित्यमा उपलब्ध हुन्छ। त्यहाँ यस शब्दले कसैसँग भाग या अंश पाउनेलाई दायाद भनेको छ। त्यसैगरी यो शब्द आफूसँग समान सम्पत्ति पाउने अशियार अर्थमा ऐतरेय ब्राह्मण^५, शतपथ ब्राह्मण^६

१ ददातु वीरं शतदायमुक्थम् ॥ (कृत्वा च वीरं विक्रान्तं शतायं बहुधनं बहुपदं वोक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु, सायणभाष्य) ऋग्वेद २.३२.४

२ श्रमस्य दायं विभजन्त्येभ्यः । ऋग्वेद १०.११४.१०

३ मनु पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् । तैत्तिरीय संहिता ३.१.९.४

४ तस्माद्यः पुत्राणां दायं धनतममिवोपैति तं मन्यन्ते यमेवेदं भविष्यतीति ।

ताण्ड्यमहाब्राह्मण १६.४.३-४

५ ऐतरेय ब्राह्मण ७.१७

६ शतपथ ब्राह्मण १.१८.२.२२ र शतपथ ब्राह्मण ३.२.१.१८

र शांख्यायन श्रौतसूत्रमा^७ पनि आएको छ । यसैगरी उत्तराधिकारी अर्थबोध गराउन निरुक्तमा यास्कले^८ र अष्टाध्यायीमा^९ पाणिनीले दायाद शब्द प्रयोग गरेका छन् ।

दायविभागमा आएको दोस्रो विभाग शब्द **वि** उपसर्गपूर्वक **भञ्ज** धातुबाट कर्ममा घञ् प्रत्यय भएर निष्पन्न हुन्छ । कुनै वस्तुलाई नापतौल तथा सीमा निर्धारण गरेर विभाग गर्न सकिन्छ भने कुनै वस्तुमा रहेको हक (अधिकार)लाई पृथक्त्वद्वारा विभाजन गरिन्छ । यहाँ यस शब्दले उपर्युक्त दुवै अर्थ आफूमा समाहित गरेको छ । कुनै वस्तुलाई भाग लगाउने भन्नासाथ त्यस वस्तुमाथिको स्वामित्व या नियन्त्रण र उपभोग गर्ने अधिकारको प्रश्न उपस्थित हुन जान्छ । जसलाई पारिभाषिक रूपमा स्वत्व भनिन्छ । स्वत्वभित्र स्व र स्वामी अर्थ अन्तरनिहित रहेका छन् । स्व र स्वामी एक-अर्कासँग सम्बद्ध कुरा हुन् । स्वको अर्थ हो सम्पत्ति त्यसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध कुनै वस्तुसँग हुन्छ भने अप्रत्यक्ष सम्बन्ध त्यस वस्तुका स्वामिसँग पनि हुन जान्छ । त्यसैगरी स्वामीको अर्थ हो मालिक त्यसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध त्यस व्यक्तिसँग हुन्छ ; जसले कुनै वस्तु राख्दछ र त्यसको अप्रत्यक्ष सम्बन्ध त्यस वस्तुसँग पनि हुन जान्छ । यी दुईबीच हुने सम्बन्धलाई पारिभाषिक रूपमा स्व-स्वामीभाव सम्बन्ध भनिन्छ । शिरोमणि भट्टाचार्य आदि केही चिन्तकका विचारमा स्वत्व आफ्नो रूपभन्दा भिन्न एउटा पदार्थ कोटि हो भने अन्य चिन्तकले यसलाई योग्यता (शक्ति) का रूपमा परिभाषित गरेका छन् । दायका सम्बन्धमा विचार गर्दा स्वत्व सम्बन्धी धारणा पनि जोडिन जान्छ । पुत्रलाई जन्मबाट नै स्वत्व प्राप्त हुँदैन विभाजनपछि मात्र त्यसमा स्वत्वको उत्पत्ति हुन्छ भन्ने एउटा पक्ष रहेको छ भने त्यसको विपरीत जन्मबाट नै स्वामित्वको प्राप्ति हुन्छ भन्ने लौकिक अवधारणामा आधारित अर्को मत रहेको छ ।

यसै आधारमा दायको निरूपण र त्यसको विभाजन सम्बन्धमा एक हजार वर्षदेखि मिताक्षरा र दायभाग नामका दुई संप्रदायहरू प्रचलनमा रहेका

^७ शांख्यायन श्रौतसूत्र १५. २७. ३

^८ न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानम् । ऋग्वेद ३. ३१. २ को अर्थ गर्दै न जामये भगिन्यै...तान्वः आत्मजः पुत्रः रिक्थं प्रारिचत् प्रादात् । चकार एनं गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य । निरुक्त ३. ६ र स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः । पुंसापीत्येके शौनःशेषे दर्शनात् । निरुक्त ३. ४

^९ स्वामीश्वराधिपतिदायाद साक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च । पा. सू. २. ३. ३९ र दायाद्य दायादे । पा. सू. ६. २. ५

छन् । दायभाग बंगालमा र मिताक्षरा नेपाल लगायत भारतका अन्य भागमा प्रचलित रहेको पाइन्छ । दायभाग संप्रदायका मुख्य तीन ग्रन्थ रहेका छन्, तिनमा जीमूतवाहन(ई.सन्.११००-११५०) को **दायभाग**, रघुनन्दन(ई.सन्. १५२०-१५७५) को **दायतत्त्व** र श्रीकृष्ण तर्कालंकारको **दायक्रमसंग्रह** रहेका छन् । याज्ञवल्क्यस्मृतिका टीकाकार विज्ञानेश्वर(ई.सन् १०८०-११००) को टीका मिताक्षराको नामबाट प्रसिद्ध मिताक्षरा संप्रदाय चार उपसंप्रदायमा विभक्त छ । यी उपसंप्रदायका प्रमुख ग्रन्थहरूमा मित्रमिश्रको(सन् १६१०-१६४०) **वीरमित्रोदय** वाराणसी संप्रदाय, यसै संप्रदायका ग्रन्थहरू नेपालमा पनि प्रचलनमा रहेको कुरा तात्कालिक ऐतिहासिक तथ्यहरूबाट प्रमाणित हुन्छ, १० चण्डेश्वर(ई.सन् १३००-१३७०) को **विवादरत्नाकर**, वाचस्पति मिश्र (ई.सन् १४२५-१४९०) को **विवादचिन्तामणि** र मिसरु मिश्र(ई.सन् १४२५-१४५०) को **विवादचन्द्र** मिथिला संप्रदाय, नीलकण्ठ (ई.सन् १६१०-१६४५)को **व्यवहारमयूख** महाराष्ट्र संप्रदाय र देवण्ण भट्ट (ई.सन् ११५०-१२२५) को **स्मृतिचन्द्रिका**, वरदराजको (ई.सन् १२००-१३००) को **व्यवहारनिर्णय**, माधवाचार्यको (ई.सन् १३००-१३८०) पराशरस्मृतिको टीका **पराशरमाधवीय** एवं राजा रुद्रदेवको संरक्षणमा संग्रहीत (ई.सन् १५००-१५२५) **सरस्वतीविलास** द्रविड या मद्रास सम्प्रदाय प्रचलनमा रहेका पाइन्छन् । मिताक्षरा र त्यसको अनुसरण गर्ने ग्रन्थहरू **पराशरमाधवीय**, मदनरत्न(राजा मदनसिंह ई.सन् १४१५-१४५०)द्वारा संग्रहित विशाल निबन्ध ग्रन्थ), **व्यवहारमयूख**, **व्यवहारप्रकाश** आदि ग्रन्थहरूले दायलाई अप्रतिबन्धदाय र सप्रतिबन्धदाय भनी दुई प्रकारले विवेचन गरेका छन् । त्यसको विपरीत दायभाग, दायतत्त्व आदि ग्रन्थहरूले सबै दायलाई सप्रतिबन्धदाय मानेका छन् । उनीहरूका मतमा पूर्व स्वामीको मृत्यु, पतित या सन्यस्त भएपछि मात्र अन्यमा स्वामित्व उत्पन्न हुन्छ भन्ने रहेको छ । यसलाई उपरमस्वत्ववाद अर्थात् मृत्युपछि स्वामित्व उत्पत्ति हुने सिद्धान्त भनिन्छ । मिताक्षराका सिद्धान्तलाई जन्मस्वत्ववादका नामले जानिन्छ । यी दुई सम्प्रदाय प्रारम्भ हुनुमा यस सम्बन्धी प्राचीन परम्परा पनि कारणका रूपमा रहेका छन् । मनु, नारद र देवलका

१० गोरखाका पण्डित सत्यधर अर्याल, गोविन्द अर्याल र गीताराम पण्डितले पृथ्वीनारायण शाहलाई मिताक्षरा टीका सहितको याज्ञवल्क्यस्मृतिको व्यावहाराध्याय सुन्न सल्लाह लिएको र गोरखामा पुस्तक उपलब्ध नहुँदा तनहुँबाट ल्याई आठ-दश श्लोक सुनिसकेपछि, धर्मशास्त्रमा लेखे अनुसार नगरे प्रत्यवाय लाग्दछ, गरे व्यवहार चल्दैन भनेर धर्मशास्त्रसम्बन्धी काम धर्माधिकारकै जिम्मा रहनु वेश हुन्छ भनी पृथ्वीनारायण शाहले भनेको कुरा केही वंशावलीमा आएको छ । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ.१२३१-१२३२, वि.सं. २०२८

स्मृतिहरू र धनेश्वरजस्ता प्रमुख लेखकहरूले उपरमस्वत्ववादका सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेका छन् भने याज्ञवल्क्य, विष्णु एवं बृहस्पति स्मृतिहरूले जन्मस्वत्ववादका सिद्धान्तलाई अँगालेका छन् । दायविभागभिन्न विभाजनकाल, विभाजन गरिने सम्पत्ति, विभाजनविधि र विभाजनका अधिकारी या अंशियार गरी चार प्रमुख विषयहरू रहेका हुन्छन् । अति प्राचीन कालमा जब कुलपति सत्तात्मक पारिवारिक व्यवस्था प्रचलित थियो, पिताको पुत्रलगायत सम्पूर्ण परिवारमाथि एक सत्तात्मक अधिकार हुने गर्दथ्यो । पिताको आज्ञा पालन गर्नु पुत्रको कर्तव्य हुन्थ्यो । परिवारका सम्पत्तिको विभाजन हुदैनथ्यो । परिवारका सदस्यहरूले आर्जन गरेका सम्पत्तिमा पिताको एकाधिकार हुन्थ्यो । ऋग्वेदमा आएको ऋज्राश्वको प्रसङ्ग र ऐतरेय ब्राह्मणमा आएको शुनःशेषका कहानीले पुत्रमाथि पिताको पूर्ण अधिकार भएको दर्शाउँछ । यद्यपि उक्त ऐतरेय ब्राह्मणले अजीगर्तको आचरणको निन्दा गरेको छ । यो पुत्रमाथि पिताको अधिकारको कुरा प्रागैतिहासिक कालमा नै परिलक्षित हुन्छ । निरुक्तकार यास्कले ईशापूर्व सातौँ शताब्दीमा लेखेका छन्- पुत्रीहरूले पिताको धन उत्तराधिकारमा पाउँदैनन् किनभने उनीहरूको दान, विक्रय र त्याग हुन्छ पुरुषको हुँदैन । वसिष्ठ स्मृतिको १५.२ मा पनि मातापितालाई आफ्ना पुत्रको दान, त्याग र विक्रयको अधिकार हुन्छ भनिएको छ । मनुले पनि पुत्रद्वारा अर्जित धन पिताको हुने कुरा बताएका छन् । त्यसको विपरीत आपस्तम्बले बलपूर्वक आफ्ना सन्तानलाई छाड्ने बेच्ने अधिकारलाई अस्वीकार गरेका छन् ।^{११} यथार्थमा भन्दा विक्रय शब्द विवाहमा बधूका सन्दर्भमा आलङ्कारिक रूपमा व्यक्त भएको प्रतीत हुन्छ । अर्कोतर्फ ऋग्वेदमै पिताको बृद्धावस्थामा पुत्रहरूले सम्पत्ति विभाजन गरेको प्रसङ्ग आएको छ ।^{१२} त्यस्तै ऐतरेय ब्राह्मण र तैत्तिरीय संहितामा मनुले आफ्नो कान्छो छोरो नाभानेदिष्टलाई छोडेर अरूलाई सम्पत्ति बाँडेको प्रसङ्ग छ ।^{१३} त्यस्तै जैमिनीय ब्राह्मणमा अभिप्रतारिनको जीवनकालमा नै उनका चारभाइ छोराको सम्पत्ति आपसमा बाँडेका थिए । संभवतः यो उत्तराधिकारको सम्पत्ति थियो ।^{१४} माथिउल्लिखित तथ्यहरूलाई आधारमानेर ब्राह्मण ग्रन्थहरूले पुत्रहरू आफ्नो बालक कालमा आफ्ना पितामा निर्भर रहन्छन् भने वार्धक्यमा

११ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् २.६.१३.१०-११

१२ ऋग्वेद, १.७०.५

१३ ऐतरेय ब्राह्मण, २२.९ र तैत्तिरीय संहिता ३.१.९.४

१४ जैमिनीय ब्राह्मण, ३.१५६

पिता पुत्रमा निर्भर रहन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।^{१५} यी कथनहरूबाट अत्यन्त सीमित अवस्थामा मात्र पुत्रहरूले पिता जीवित छँदै उनको इच्छाविपरीत सम्पत्ति विभाजन गर्दथे भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । अहिले पनि पिताको इच्छाविपरीत पुत्रले अंश माग गर्नुलाई सनातन हिन्दू समाजमा शिष्टाचारविरुद्ध मानिन्छ । दाय विभाजन गर्दा कस्ता सम्पत्तिको विभाजन हुनुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा अधिकांश सूत्रग्रन्थ र स्मृतिग्रन्थहरूमा सम्पत्ति स्थावर र जंगम गरी दुई प्रकारको मानिएको छ । प्रारम्भिक अवस्थामा कुलका कुनै पनि सदस्यद्वारा अर्जित सम्पत्ति पुरै कुलको सम्पत्ति मानिन्थ्यो । सम्पूर्ण सम्पत्तिको अधिपति कुलपति हुने गर्दथे भन्ने धारणाको प्रथम अपवाद विद्या धन थियो, पछि मित्रद्वारा दिएको उपहार, विवाहमा प्राप्त र मधुपर्कको समयमा प्राप्त धन पनि पृथक् सम्पत्ति मानेर विभाजनबाट अलग राख्ने व्यवस्था भयो ।

वैदिक ऋषिहरूले पृथ्वीको आधिभौतिक र आधिदैविक स्वरूपको स्तवन गर्नुका साथै त्यसको नैसर्गिक सौन्दर्य र विश्वगर्भा भूमिलाई माताका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । भूदेवी आफ्ना सच्चा सेवकका लागि श्री र विभूतिका रूपमा परिणत हुने कुरा पनि सो सन्दर्भमा आएको छ । जहाँसम्म स्थावर सम्पत्तिकारूपमा रहेका भूमिको सम्बन्ध छ लगभग दुईहजार वर्षभन्दा पहिलेदेखि भूमिको विक्रय प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यो केवल दानका रूपमा सुन र जलका साथमा गर्ने चलन थियो । स्मृतिहरूमा जहाँ जहाँ भूमि र भवनको विभाजन हुँदैन भन्ने उल्लेख छ त्यहाँ भूमिलाई खण्डित गर्ने र घरलाई धेरै सहभागीहरूका बीच विभाजन गर्नु आर्थिक एवं व्यावहारिक रूपबाट समुचित हुँदैन भन्ने आशयलाई लक्ष्य गरेर भनिएको हो । जहाँसम्म स्थावर सम्पत्तिका रूपमा रहेको भूसम्पत्तिको कुरा छ ऋग्वेदमा कृषियोग्य भूमिलाई बुझाउन क्षेत्र शब्द प्रयोग भएको छ ।^{१६} ऋग्वेदकै एक अर्को प्रसङ्गमा अपालाको आफ्ना पिताको ऊर्वर भूमिमा त्यसै गरी प्रभुत्व मानिएको छ जसरी उनका शिरका रौमा^{१७} भन्ने उक्तिले पनि भूमिमा वैयक्तिक प्रभुत्वको स्पष्ट संकेत गर्दछ । यो सम्पत्ति विनिमयको साधनको रूपमा भने पछि मात्र स्वीकारेको प्रतीत हुन्छ । शुरुमा धनको रूपमा पशु, द्रव्य, सुवर्णादि धातुर अन्नलाई दान र विनिमयका रूपमा प्रयोग भएको उल्लेख भए तापनि भूमिको

^{१५} गोपथ ब्राह्मण, ४.१७, शतपथ ब्राह्मण, १२.२.३.४

^{१६} ऋग्वेद, १.१००.१८

^{१७} अशौच या न ऊर्वरादिमां तन्व ममः । अथो ततस्य यच्छिरः सर्वाता रोमशा त्रिधि ॥
ऋग्वेद, ८.८१.६, ऋग्वेद, ८.९१.५

प्रयोग उक्त कार्यका लागि भएको पाइँदैन । सर्वप्रथम ऐतरेय ब्राह्मणमास्वर्ण, पृथ्वी र पशु दानको उल्लेख भएको छ ।^{१८} त्यसपछि शतपथ ब्राह्मणमा^{१९} भूमि दक्षिणाका रूपमा ब्राह्मणहरूलाई दिने कथन छ साथै यसको निन्दा पनि सोही प्रसङ्गमा आएको छ । उपनिषद्कालमा आएर क्षेत्र (भूमि) र घरलाई सम्पत्तिमा स्पष्ट रूपमा परिगणित गरिएको छ ।^{२०} त्यसै समयमा जानश्रुति पौत्रायणले सम्वर्गविद्याअध्ययनका लागि आचार्य रैक्यलाई एकहजार गाई, एउटा सुनको सिक्री, घोडाले युक्त रथ, आफ्नी छोरी (परिणयका रूपमा) र केही गाउँ दानमा दिएको कुरा पनि छान्दोग्य उपनिषद्मा उल्लेख गरिएको छ ।^{२१} यसरी प्रारम्भिक वैदिक कालमा भूमि यस्तो सम्पत्ति थियो जसलाई दान दिनु र बाँड्नु संभव थिएन । यो कुरा तैत्तिरीय संहितामा मनुले आफ्ना कान्छा छोरा नाभानेदिष्टलाई छोडेर अन्य पुत्रहरूलाई सम्पत्ति विभाजन गरेका प्रसङ्गबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । उक्त प्रसङ्गमा नाभानेदिष्टले अंगिरसहरूलाई मनाएर पशु(सयवटा गाई) लिएर आफ्नो अंशको कमी पूरा गरेको कुरा आएको छ । त्यस समयमा सम्पत्तिका रूपमा भूमि न भएर पशुहरू थिए र मनुले चल सम्पत्ति नै बाँडेका थिए अचल सम्पत्ति होइन भन्ने कुरा उपर्युक्त प्रसङ्गबाट स्पष्ट हुन आउँछ । यसरी भूमिलाई वैदिक कालका पछिमात्र विनिमययुक्त सम्पत्तिका रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । कुनै स्पष्ट प्रमाण नभए पनि सो समयमा भूमिको विभाजन हुँदैनथ्यो । शनै शनै चलनचल्तीको भूमि सीमित हुँदै जाँदा अन्य चल सम्पत्ति जस्तै भूमिको पनि विभाजन शुरू भयो । प्रा.डा. गोविन्दप्रसाद आचार्यले आफ्ना कृतिमा अंशबण्डालाई समीक्षा गर्ने सन्दर्भमा नेपालको प्राचीन ऐतिहासिक लिच्छविकाल, मध्य तथा मल्लकाल र आधुनिक शाहकालका समयमा भए गरेका अंशबण्डासम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाका विषयवस्तुलाई उपस्थापित गरेर कुन कुन समयमा के कस्ता परिवर्तन र परिबर्धन भए त्यसको तिथिमितिसहित समीक्षात्मक विश्लेषण गर्दै निष्कर्षका रूपमा आफ्नो मत पनि प्रस्तुत गर्नुभएको छ । अभिलेखका आधारमा नेपालको पहिलो प्रामाणिक काल लिच्छविकाल हो । यस कालका दुई सयभन्दा बढी अभिलेखहरू पाइएका

^{१८} ऐतरेय ब्राह्मण, ३.९.६-७

^{१९} अथातो दक्षिणानाम् । मध्यममप्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च ब्राह्मणस्यच वित्तात्सपुरुषं प्राची.....होत्रिका अन्वाभक्ताः । शतपथ ब्राह्मण, १३.६.२.१८

^{२०} गो अश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्य क्षेत्राण्यायतानि इति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति । छान्दोग्योपनिषद्, ७.२४.२

^{२१} छान्दोग्य उपनिषद्, ४.२.४

छन् । लिच्छवि राजा मानदेव (शासनकाल सन् ४६५-५०५) को केलटोलमा रहेको शिलालेखमा उनको वर्णन गर्दै वेद र धर्मशास्त्रमा भएको विधानअनुसार धर्मकार्य गर्ने भनिएकाले लिच्छवि राजाहरू धर्मशास्त्रका आधारमा शासन गर्दथे भन्ने बुझिन्छ । २२ त्यसैगरी मल्लकालमा भक्तपुरका राजा जयस्थिति (स्थितिराज) मल्लको समय(सन् १३८०)मा जारी भएको मानव न्यायशास्त्र (न्यायविकासिनी)ले त्यस समयको स्मृतिमा आधारित न्यायिक व्यवस्थाको दिग्दर्शन गराउँछ । आधुनिक कालको प्रारम्भिक चरणमा याज्ञवल्क्यस्मृतिको मिताक्षरा टीकालाई आधार मानेर अंशबण्डासम्बन्धी व्यवहार गरिन्थ्यो भन्ने कुरा तत्कालीन ऐतिहासिक तथ्यहरूले प्रमाणित गर्दछन् । उपर्युक्त कालखण्डहरूमा भए-गरेका अंशबण्डासम्बन्धी विषयवस्तुहरूलाई उपस्थापन गरी राजा सुरेन्द्रको शासनकाल सन् १८५४ मा जारी मुलुकी ऐनमा भएका अंशबण्डासम्बन्धी व्यवस्थालाई यस ग्रन्थमा समीक्षाको मुख्य आधार बनाइएको छ । विगत डेडसय वर्षभित्रका विभिन्न कालखण्डमा मुलुकी ऐनको अंशबण्डासम्बन्धी महलमा भएका संशोधनहरूलाई कालिक रूपमा विश्लेषण गर्दै धर्मशास्त्रीय दायविभागसंग तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत कृतिमा गरिएको छ । डा. आचार्यको प्रस्तुत कृति नेपाली सम्पत्तिसम्बन्धी कानूनभित्र रहेको विशेषतः अंशबण्डासम्बन्धी कानूनका अध्येता, प्रयोगकर्ता र अन्वेषकहरूका लागि अत्यन्त उपयोगी स्रोत सामग्रीका रूपमा रहेको छ । डा. आचार्यले उक्त कृति प्रकाशनमा ल्याएर नेपाली कानूनभित्रको जटिलतम विषयवस्तुलाई सरल नेपाली भाषामा उद्घाटित गर्ने प्रसंशनीय कार्य गर्नुभएको छ । यस कृतिमा रहेका पारिभाषिक एवं संस्कृतनिष्ठ शब्दहरूको अर्थ समेत परिशिष्टमा उपस्थापन गरी कृतिकारले ग्रन्थलाई बोधगम्य बनाउनुका साथै समग्रमा एउटा परिपूर्ण महनीय ग्रन्थ जनसमक्ष प्रस्तुत गर्नुभएको छ ।

अन्तमा उहाँको सुस्वास्थ्य र दीर्घायुको मङ्गलमय कामना गर्दै आगामी दिनहरूमा पनि धर्मशास्त्रभित्र रहेका आचार, व्यवहार र प्रायश्चित्तसम्बन्धी विषयवस्तुहरू जनसमक्ष ल्याउन उहाँको कलम निरन्तर सक्रिय रहनेछ भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

प्रा. माधवराज गौतम

एउटा महत्त्वपूर्ण कृतिका लागि कृतिकारलाई बधाइ !

मित्रवर प्रा.डा.गोविन्दप्रसाद आचार्य एउटा भद्र र मिलनसार विद्वान् हुनुहुन्छ। उहाँले धर्मशास्त्र विषयमा आचार्य परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि धर्मशास्त्रको अध्यापनलाई नै आफ्नो कार्यक्षेत्र तुल्याउनुभयो। धर्मशास्त्रका प्रकाण्ड विद्वान् स्व. प्रा.डा.राधाकृष्ण अधिकारीका उत्तम शिष्यका रूपमा अध्ययन र विद्यावारिधि अनुसन्धान सम्पन्न गर्नुभएका आचार्यले आफ्नो शोधग्रन्थमा निष्कर्षका रूपमा स्थापना गर्नुभएका प्रमुख विषयहरूका आधारमा ग्रन्थ तयार गरी प्रकाशनको व्यवस्था मिलाउनुभएको कुरा सुन्दा मलाई धेरै खुसी लागेको छ।

उहाँले विद्यावारिधि अध्ययन गर्ने क्रममा मित्रका नाताले मैले पनि वैचारिक परामर्श दिएर सहयोग गर्ने अवसर पाएको थिएँ। उहाँको त्यो परिश्रम सार्थक भयो र अहिले त्यस शोधप्रबन्धका केही विषय र थप केही विषयसमेत समावेश गरी महत्त्वपूर्ण कृति प्रकाशित हुन लाग्दा मलाई झनै हर्षबोध भएको छ। संस्कृतमा तयार गरिएको शोध-प्रबन्ध दायविभाग अंशबण्डामा आधारित थियो। सबै सरसरती नजरले पूरै अवलोकन गरेपछि भनेको थिएँ—“तपाईंको यो शोध-प्रबन्ध शास्त्रीय विषयमा लेखिएको छ र दायविभागसँग सम्बद्ध त्यो विषय हामी सबै नेपाली नरनारीको सरोकारको विषय हो। विश्वविद्यालयको नियमअनुसार संस्कृतमा तयार गरिए तापनि यसका प्रमुख विषयहरूलाई नेपालीमा रूपान्तरण गरी प्रकाशित गर्दा सबै लाभान्वित हुने छन्।” प्रा.डा.गोविन्दप्रसाद आचार्यज्यूले मेरा भावनालाई पनि आत्मसात गरी फेरि नयाँ विषय थप गर्न मिहिनेत गर्नुभएछ र त्यसको सुन्दर परिणाम यो कृति हो।

नेपाली जनजीवनमा अंशबण्डाले ज्यादै महत्त्व राख्दछ। स्वार्थान्ध मानिसहरूले अंशबण्डा गर्दा अन्याय गरिरहेका हुन्छन्। न्यायालयले उजुर परेमा मात्र न्यायनिरूपण गर्ने गर्दछ। गाउँ, देहात र शहरहरूमा बाठाहरूले अंशबण्डा गर्दा नारी र सगोलमा रहेका सोभा दाजुभाइ, भतिजा, आदिलाई अधर्मपूर्वक दायवाट वञ्चित गराउँछन्। कति काकाहरूले सगोलमा रहेका दाजुभाउजू वा भाइबुहारीको अचानक मृत्यु भएपछि तिनका स-साना टुहुराटुहुरी बालबालिकालाई अंश लगाउँदा ठगेर रुवाएको पाइन्छ। यसरी नै युवावस्थामा विधवा भएकी बुहारी वा भाउजूलाई कति मानिसले थोरै अंश दिएर भक्तिनी बन्न वा रोई रोई बस्न विवश तुल्याउँछन्। कतिलाई त बाँच्नका लागि दोस्रो विवाह गर्नुपर्ने अवस्थामा पुर्‍याउँछन्। यी विकृति हुनुमा धर्मशास्त्रको

ट शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

उपेक्षा, वर्तमान कानूनको अज्ञान र अधर्माचरणमा अभ्यस्त मानवीय प्रवृत्ति कारण बनेर रहेका छन् ।

यस कृतिले धर्मशास्त्रले बताएका अंशवण्डासम्बन्धी नियम र वर्तमानमा प्रचलित नेपाली कानूनको राम्ररी निरूपण गरी धर्मानुकूल अंशवण्डा गर्ने गराउने कार्यमा मार्गदर्शन गरेको छ । यसले मानवाधिकार प्राप्तिका लागि जागरुक हुन मूल्यवान् सन्देश दिएको छ ।

अन्तमा अति राम्रो र महत्त्वपूर्ण कृति रचेर नेपाली जनताको भलो गर्नुहुने कृतिकार मित्र प्रा.डा. गोविन्दप्रसाद आचार्यको उत्तरोत्तर उज्ज्वल भविष्यको कामना गरी यस कृतिको व्याप्तिका लागि भगवान् पशुपतिनाथसँग प्रार्थनाका साथ कृतिकारलाई बधाई ज्ञापन गर्दै आफ्नो भनाइ टुङ्ग्याउँछु ।

नेपाली भा. १०. ८७. १४
०८६. २. १६

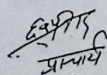
प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल

शुभेच्छा

डा. गोविन्दप्रसाद आचार्य वाल्मीकि विद्यापीठका प्राध्यापक तथा धर्मशास्त्र विभागका विभागाध्यक्ष हुनुहुन्छ। पौरस्त्य धर्मशास्त्रका मान्यताहरूको गहिरो अध्ययन गर्नुभएका आचार्य आचार, विचार तथा व्यवहारमा पनि सौम्य, शिष्ट र सुसंस्कृत देखिनुहुन्छ। प्राध्यापनका साथै अनुसन्धान र लेखन कार्यलाई पनि निरन्तर अगाडि बढाउनुभएका उहाँले 'शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा' नामक धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ तयार पार्नुभएको रहेछ। तयार भएको उक्त पुस्तकको पाण्डुलिपि मलाई उपलब्ध गराउँदै यसलाई हेरिदिन अनुरोध गर्नुभयो। तदनुरूप मैले यस पुस्तकको पाण्डुलिपि पढ्ने अवसर पाएको हुँ।

प्रस्तुत पुस्तकमा डा. आचार्यले व्यक्ति, व्यक्तिको परिवार उसको धन सम्पत्ति आर्जन गर्ने विधि र धनका प्रकार, अंशको विभाजन गर्ने तरिका र त्यसका आधारहरूका बारेमा रहेका धर्मशास्त्रीय मान्यताहरूलाई सप्रमाण प्रस्तुत गर्नुभएको छ र नेपालमा प्रचलनमा आएका तत्सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको पनि दिग्दर्शन गराउनुभएको छ। विशेष गरेर त्यस ग्रन्थभित्र रहेका विवाह (गृहस्थाश्रम), पतिपत्नीको सम्बन्ध, वंशपरम्परा, पिता स्वयं सूक्ष्मरूपले पत्नीको गर्भमा प्रवेश गरी पुत्रका रूपमा प्रकट हुने, शुक्ल कर्मद्वारा धनार्जनमा दिइएको जोड, निरन्तर सदाचार र सद् व्यवहारबाट रक्तशुद्धी भई जात्युत्कर्ष हुने तथ्य, दाजुभाइहरूमा अंशबण्डा गरी छुट्टै बस्दा धर्मवृद्धिमा समेत योगदान पुग्ने जस्ता प्रसङ्गहरूले एकातर्फ धर्मशास्त्रीय मान्यता कति गहिरो र सूक्ष्म विश्लेषणमा आधारित थिए भन्ने स्पष्ट पार्दछन् भने अर्कोतर्फ वर्तमान समयको समाजशास्त्रीय विधि र व्यवस्थाका व्यवस्थापकहरूलाई पनि दिशानिर्देश गर्न सक्दछन् जस्तो मलाई लाग्दछ।

अन्त्यमा संस्कृत शिक्षा समाजोपयोगी हुनुपर्दछ भन्ने आकांक्षाको परिपूर्ति गर्नेतर्फ डा. आचार्यको यस कृतिंले अवश्य पनि योगदान दिने आशा राख्दै प्रस्तुत कृति र कृतिकारको सुकीर्ति अभिवृद्धिको शुभेक्षा व्यक्त गर्दछु।

प्रचार्य

प्रा. ध्रुवप्रसाद जवाली (प्राचार्य)

वाल्मीकि विद्यापिठ (२०६८/११/०२)

न शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

प्रकाशिकाका कलमबाट

संसारमा धर्मभन्दा ठूलो विषय छैन भन्छन् । धर्मको निर्मल स्वरूपलाई धर्मशास्त्रले छर्लङ्ग पार्दछ । परापूर्वकालदेखि धर्मशास्त्रअनुसार व्यवहार गर्दै आएका हामी सनातनीहरूको समग्र जीवनशैली नै धर्मानुप्राणित थियो ।

प्राचीन ऋषिहरूले विभिन्न कृतिहरूका माध्यमबाट धर्मानुकूल व्यवहार गर्ने मार्गदर्शन गरे । ती स्मृति र निबन्धग्रन्थ नै हाम्रा वास्तविक कानून थिए । समयको गतिअनुसार संसारको व्यवहार बदलिँदै जाँदा लौकिक ऐन, कानून तयार हुँदै आए । तिनमा पनि ऋषिहरूका विचार अनुस्यूत थिए । अहिले नेपालमा प्रचलित ऐन, कानूनमा पनि ऋषिहरूका पवित्र विचारहरूको के कति प्रभाव परेको छ भनी विश्लेषण गर्ने काम धर्मशास्त्रका विद्वान्हरूबाट मात्र संभव छ । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय वाल्मीकि विद्यापीठको धर्मशास्त्र विभागका अध्यक्ष मेरा आदरणीय श्रीमान् प्रा.डा. गोविन्दप्रसाद आचार्यज्यूले विद्यावारिधि उपाधिका लागि प्राचीन र अर्वाचीन दायविभागको तुलना गरी संस्कृत भाषामा प्रस्तुत गर्नुभएको शोध-प्रबन्धका प्रमुख विषयलाई नेपाली भाषामा दोहन गरी नयाँ उपयोगी विषय समेत समावेश गरेर यो पुस्तक तयार गर्नुभएकोमा मलाई गौरवबोध भएको छ । सधैं धर्ममा समर्पित भई शुक्लकर्म गर्दै आउनु भएका मेरा श्रीमान्ले धर्मशास्त्र पढ्नुभयो, पढाउनुभयो र त्यसमा अनुसन्धान गरी प्रकाशित गर्नुभएका उपलब्धि बाट सबै लाभान्वित होऊन् भन्ने उद्देश्यले मलाई यो ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने तीव्र इच्छा भयो । उहाँसँग अनुमति लिई मैले आफ्नो स्वीधनको प्रयोग गरी यसलाई प्रकाशित गर्ने स्वर्णिम अवसर प्राप्त गरेकी छु । यो मेरो अहोभाग्य हो । यस पुस्तकबाट धर्मक्षेत्र र न्यायक्षेत्रका मानिसहरू लाभान्वित हुने छन् र नेपाली नरनारीहरूले धर्मानुकूल व्यवहार गर्ने सरणिको परिज्ञान गर्ने छन् भन्ने आशा प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा मेरा श्रीमान् प्रा.डा. गोविन्दप्रसाद आचार्यज्यूमा धर्मरूप परमेश्वरको वरदहस्त रहिरहोस् भन्ने भगवान् पशुपतिनाथसँग प्रार्थना गर्दै आफ्नो लेखनीलाई विराम दिन्छु ।

श्रीमती ईश्वरी आचार्य

शास्त्रीय अंगवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंगवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा थ

सम्पादकीय

शिक्षा मानवको सर्वाङ्गीण विकासका लागि हुनुपर्दछ तर दुःखका साथ भन्नुपर्दछ वर्तमान शिक्षापद्धति केवल जीविकोपार्जन तथा उदरपूर्तिको लागि मात्र भएको छ । व्यावसायिक, आधुनिक तथा शिक्षाको विशिष्टिकरणका नाममा धर्म, संस्कृति तथा अपनत्व झल्कने खालका शिक्षाबाट बालबालिकाहरूलाई वञ्चित गराइएको छ । जसका कारण धार्मिक, सामाजिक, नैतिक, शारीरिक, मानसिक एवं आत्मिक अवनति तथा हास भइरहेको छ । प्राचीन शिक्षापद्धति जसमा अष्टादश विद्या साङ्गोपाङ्गका साथ अध्ययन-अध्यापन गराइन्थ्यो त्यो पद्धतिको सर्वथा अन्त्य भइसकेको छ ।

चारित्रिक विकास नै प्राचीन शिक्षापद्धतिको प्रमुख आधार थियो; जसका लागि जीवनको चारभागमध्येको एक भाग शिक्षाआर्जन तथा चारित्रिक विकासका लागि गुरुकुलमा बिताउनुपर्दथ्यो । 'ब्रह्मचर्याश्रम' जसका नियम र परिधिहरू रहेका छन् त्यो नियम र परिधिभित्र रहनु गुरुकुलमा रहने सबै विद्यार्थीहरूको कर्तव्य हुन्थ्यो । जसका कारण त्यहाँ धनी-गरीबको कुनै भेदभाव हुँदैनथ्यो । सबैको जीविका भिक्षावृत्तिबाट हुन्थ्यो । भिक्षाका लागि आएका विद्यार्थीहरूलाई यथाशक्य भिक्षा दिनु प्रत्येक गृहस्थको कर्तव्य मानिन्थ्यो । त्यही भिक्षाबाट जीविका चलाउनु गुरु-शिष्य दुबैको दैनिकी थियो । तत्कालीन समयका गुरुकुल नै विद्यालय, महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालय थिए । घर तथा गुरुकुलमा जे जस्तो वातावरण हुन्छ त्यसको प्रभाव बालबालिकामा परिरहेको हुन्छ । माता, पिता तथा गुरुको जस्तो आचरण हुन्छ त्यसको प्रभाव छोरा-छोरी तथा शिष्यमा परिरहेको हुनाले माता-पिता तथा गुरुले आफ्ना छोरा-छोरी तथा शिष्यलाई कस्ता बनाउने हो भन्ने कुरा सोचेर होइन गरेर देखाउनुपर्दछ भन्ने मान्यता तत्कालीन समयमा थियो । त्यसैले मनुस्मृतिमा भनिएको छ-

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥२।२०॥

अर्थात् यस देशमा जन्मेका अग्रजः ऋषिमहर्षिहरू जसले आफ्नो चरित्रका माध्यमबाट पृथ्वीमा रहेका सम्पूर्ण मानवलाई शिक्षा दिएका थिए । बालबालिकाहरूलाई भनेर होइन उनीहरूलाई कस्ता बनाउने हो भन्ने कुरा आफैले गरेर देखाउनुपर्दछ भन्ने सिद्धान्त अत्यन्त प्राचीन सिद्धान्त हो

द शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

भन्ने कुरा मनुस्मृतिको यस वचनबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले चारित्रिक शिक्षा यस्तो प्रायोगिक शिक्षा हो जसलाई भनेर होइन गरेर देखाउनुपर्दछ र मात्र विद्यार्थीहरूमा त्यसको प्रभाव पर्दछ ।

बालबालिकाहरू काँचो माटो जस्तै हुन् उनीहरूलाई जस्तो साँचोमा ढाल्यो त्यस्तै हुन्छन् र आजका बालक भोलिका नेता, शिक्षक, कलाकार तथा सबै हुन्, एक शब्दमा भन्दा कर्णाधार हुन् । ती बालबालिकाहरूलाई कर्णाधार बनाउने काम शिक्षाले गर्दछ । त्यसैले देश तथा जातिको उन्नतिको मूल कारण त्यहाँको शिक्षापद्धति हो । अहिले हाम्रो मन-मष्तिष्कमा यस्तो प्रभाव परिसकेको (ब्रेन वास गरिएको) छ विदेशी भनेपछि सबै कुरा ठीक र यो प्रभाव अहिले परेको होइन जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रादेखि नै हो । राणाकालमा केवल राणा खानदान तथा राज घरानामा मात्र यसको प्रभाव देखिएको थियो; किनभने त्यतिबेला राणा खानदान तथा राजघरानाबाहेकका मानिसलाई मानिसकै कोटिमा राखिदैनथ्यो । वि.सं. २००७ सालको क्रान्तिपछि जनताहरू शिक्षित हुनुपर्दछ भन्ने धारणाको विकास भएपछि देशभर विद्यालय खोलिए तापनि विदेशी प्रभावबाट त्यो शिक्षा पनि मुक्त थिएन; किनभने त्यतिबेलाको शिक्षापद्धति सम्बन्धी योजना बनाउने या त विदेशी थिए या विदेशमै पढेकाहरू जसले त्यसको दीर्घकालीन प्रभावका सम्बन्धमा विचार गर्ने फुर्सद नै पाएका थिएनन् जति बेला विचार गर्ने परिपाटिको विकास हुन थालेको थियो फेरि पञ्चायती शासन व्यवस्था लादियो । पञ्चायती शासन व्यवस्थामा शिक्षापद्धतिको विरोध गर्नेलाई शासन व्यवस्थाकै विरोध गरेको ठानिन्थ्यो र विरोधका आवाजहरू देशभर गुञ्जन पाउँदैनथे र अहिले जस्तो सञ्चारको विकास पनि भएको थिएन । यही पृष्ठभूमिमा पञ्चायती शासन व्यवस्थामा नयाँ शिक्षापद्धतिको नाममा जुन शिक्षापद्धति भित्र्याइयो त्यही शिक्षापद्धति अहिले पनि कायमै छ । देशको राजनीतिक व्यवस्थाको परिवर्तनका लागि यसबीचमा दुई ठूला आन्दोलन भए र राजनीतिक व्यवस्थाहरू पनि परिवर्तन भए तर हाम्रो शिक्षापद्धति भने जस्ताको तस्तै छ ।

बालबालिकाको चारित्रिक विकासका लागि धार्मिक शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ तर अहिले त भन्नु धर्मनिरपेक्षताका नाममा धर्म, संस्कृति, परम्परा एवं संस्कारबाट बालबालिकाहरूलाई टाढा राखिदैंछ । यो पनि विदेशी प्रभावको अर्को नमूना हो । 'सर्व स्वार्थ समीहते' अर्थात् सबैले आफ्नै स्वार्थ हेर्दछन् भनेजस्तै धर्मनिरपेक्षताका नाममा विदेशीहरूको प्रभावनीतिनिर्माणका क्षेत्रमा अहिले पनि कायमै छ । सत्ता र शक्ति आफ्ना हातमा

आउँछ भने देशलाई नै बन्धकी बनाउने संस्कार र संस्कृतिको विकास भइरहेको वर्तमान परिप्रेक्षमा शिक्षापद्धतिको सुधारतर्फ कसैको ध्यान जाने कुरै भएन । वर्तमान शिक्षापद्धति विदेशीहरूको आफ्नो स्वार्थअनुकूल भएकाले उनीहरूले यसको सुधारका लागि कुरा उठाउने कुरै भएन । यस्तो अवस्थामा हाम्रो शिक्षापद्धति रहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक पद्धतिको अनुकरण नै गरिएको हो भने पनि अमेरिका तथा युरोपियन मुलुकहरूमा बालबालिकाहरूलाई परम्परागत चारित्रिक शिक्षाका लागि सन्डे स्कूल(प्रत्येक हप्ताको आइतबार दिइने विशेष धार्मिक शिक्षा) र समर क्याम्प (गर्मीको समयमा करिव तीन महिनाभन्दा बढी स्कूल विदा हुन्छ त्यस समयमा दिइने विशेष धार्मिक शिक्षा)को व्यवस्था हुन्छ । खोइ त हामीले त्यसको अनुकरण गरेको ? धार्मिक शिक्षा जसबाट चारित्रिक विकास हुन्छ, जीवनपद्धतिका सम्बन्धमा जानकारी हुन्छ त्यो नै जीवनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पाटो वर्तमानमा छैन । जसले गर्दा हाम्रो शिक्षापद्धति नै अपाङ्ग भएको छ । हामीले अपनाइरहेको शिक्षापद्धति नै अपाङ्ग भएका कारण बालबालिकाहरू महत्त्वपूर्ण चारित्रिक शिक्षाबाट वञ्चित भइरहेका छन् । जसले गर्दा अहिले हाम्रो समाज नै अपाङ्ग भएको छ ।

सर्वसाधारणका बुझाइमा धर्म भनेको मन्दिर - मूर्ति, पूजा - पाठ, श्राद्ध - तर्पण तथा भजन - कीर्तन मात्र हो र यिनै विषयमा बालबालिकाहरूलाई अल्झाउनु नै धार्मिक शिक्षा हो । तर त्यो होइन, धर्म भनेको जीवनशैली हो, जीवन जिउने कला हो र यही जीवनशैली तथा कलाका सम्बन्धमा जानकारी हासिल गर्ने आचार पद्धति हो । जसका अभावमा जीवनले पूर्णता नै पाउँदैन । जीवनको पूर्णता भनेको धर्म, अर्थ र कामको बराबर सेवन हो । त्यसैले नीतिकारले भनेका छन्-

धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः यो ह्येक सक्ता स नरोजघन्यः ।

द्वयोस्तु दाक्ष्यं प्रवदन्ति मध्यं स उत्तमो यो निरतस्त्रिवर्गे ॥

अर्थात् धर्म, अर्थ र काम यी त्रिवर्गको बराबर मात्रामा सेवन गर्नुपर्दछ । जो व्यक्ति यी तीनमध्ये एकको मात्र सेवन गर्दछ त्यो अधम हो, दुईको सेवन गर्ने मध्यम हो र उत्तम त्यही हो जसले धर्म, अर्थ र काम तीनै वर्गको बराबर सेवन गर्दछ । यी त्रिवर्गमध्ये धर्म प्रथम स्थानमा आउनेभएको हुनाले धर्मानुकूल अर्थार्जन र कामको सेवन गर्नु नै जीवनको सार्थकता हो । प्रत्येक व्यक्ति जसले आफ्नो कल्याण चाहन्छ, आफ्ना पूर्वजहरूलाई

स्मरण गर्न चाहन्छ, आफ्नो इतिहासप्रति गौरव गर्न चाहन्छ र आफ्नो बौद्धिक उन्नति गर्न चाहन्छ, उसले धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरू अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

यिनै धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा रहेका विभिन्न विषयवस्तुहरूलाई संक्षेपीकरण गर्दा आचार, व्यवहार र प्रायश्चित्त गरी तीन मूल शीर्षकमा अन्तरभाव हुन्छन् । यी तीन मूल शीर्षकमध्येको एउटा 'व्यवहार' अन्तरगत सयौं दैनिक क्रियाकलापहरू पर्दछन् जसलाई विभिन्न स्मृतिकारहरूले देश, काल र परिस्थितिअनुसार आ-आफ्नै ढङ्गले व्याख्या र विश्लेषण गरेका छन् । जसमध्ये सबैभन्दा प्राचीन, आधिकारिक र पूर्ण मानिएको मनुस्मृतिमा अठार प्रकारका व्यवहारको उल्लेख गरिएको छ । तिनै अठार प्रकारका व्यवहारहरूमध्येको एउटा 'दायविभाग' को सेरोफेरोमा नै यो ग्रन्थ तयार भएको हो । त्यसका अतिरिक्त नेपाली अंशबण्डा कानूनको शास्त्रीय दायविभागसंग के कस्तो सम्बन्ध रहेको छ भन्ने सम्बन्धमा विश्लेषण समेत यस ग्रन्थमा गरिएको छ ।

तीन परिच्छेदमा विभक्त यस ग्रन्थमा प्रथम परिच्छेदअन्तरगत वैदिक सनातन धर्मको स्वरूप, वर्णोत्पत्ति, धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष गरी चारपुरुषार्थको संक्षिप्तस्वरूप र आश्रम व्यवस्थाका सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ । यसैगरी दायविभागमा स्वत्वविवेचन, धनप्राप्तिका कारणहरू, दाय, व्यवहार र प्रमाणको स्वरूप, पिताको महत्त्व, पुत्रोत्पत्ति विचार, जात्युत्कर्ष, जात्यपकर्ष, पुत्रको महत्त्व, पुत्रका प्रकार, पितृपितामहादिका धनको विभाग कर्ता, पितृपितामहादिका धनको विभाग काल, स्त्रीधनको स्वरूप, स्त्रीधनविभागका प्रकार, अपुत्रको रिक्थग्रहणाधिकार, पत्नीको अधिकार, छोरीको अधिकार, मातामहधनग्रहणमा दौहित्रको अधिकार, मातापिता आदिको धनग्रहणाधिकार, संसृष्टको स्वरूप, ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ र संन्यासीको धनविभाग प्रकार, विभाज्याविभाज्यधनविचार, दायग्रहणका अनधिकारी, विभाग भइसकेपछि जन्मेकाको विभाग, विभागमा त्रुटि भएको अवस्थामा पुनर्विभाग, विभक्ताविभक्तकृत्य, पुख्यौली धनविभाग, अंशबण्डामै सन्देह भएमा निर्णय गर्ने उपाय जस्ता विषयवस्तुहरू समावेश गरिएका छन् । यस्तै द्वितीय परिच्छेदमा नेपाल राष्ट्रको उद्भव र अस्तित्व, नेपालको ऐतिहासिक कालविभाजन, नेपालको अतीतकालिक न्यायव्यवस्था, शाहकालिक न्यायव्यवस्था, पृथ्वीनारायण शाहकालिक न्यायव्यवस्था, नेपालीको अंशबण्डाविधिको प्रारम्भ, नेपाली विधिव्यवस्थाको परम्परा, नेपाली दायविधिको परम्परालगायतका विषयवस्तुहरू रहेका छन् । यसैगरी तृतीय परिच्छेदमा शास्त्रीय दायविधि र नेपाली दायविधिको समीक्षा, बाबुछोराको अंशबण्डा, नेपाली अंशबण्डा, शास्त्रीय र नेपाली

अंशबण्डाको तुलना, सुरु र अहिलेको नेपाली दायविधिको तुलना, अनंशा, पिताको इच्छाले हुने विभाग, अविभाज्य धन, स्त्रीको स्त्रीधन र अंशधन, जीउनीधन आदिका सम्बन्धमा विचार विमर्श गरिएको छ र परिच्छेदका अन्त्यमा उपसंहार शीर्षकमा ग्रन्थमा उल्लेख गरिएका विषयवस्तुहरूको सिंहावलोकन तथा ग्रन्थको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस्ता महान् ग्रन्थको सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी आदरणीय गुरु प्रा.डा.गोविन्दप्रसाद आचार्यले मलाई सुम्पनुभयो । यसलाई गुरुको शिष्यप्रतिको महानता मैले ठानेको छु । प्रा.डा. आचार्यलाई मैले जनता विद्यापीठ बिजौरी दाङ्गमा अध्ययन गर्दै गरेको अवस्थादेखि चिन्दथेँ । जतिवेला उहाँले विश्वविद्यालय विद्यापीठ बेलभुण्डी दाङ्गमा अध्यापन गराउनुहुन्थ्यो । वि.सं. २०४९ सालमा धर्मशास्त्र विषयमा शास्त्रीकक्षा उत्तीर्ण गरी आचार्यकक्षाका लागि वाल्मीकि विद्यापीठमा भर्ना भएपछि मात्र उहाँसँगको सान्निध्य प्राप्त भएको हो र यही सान्निध्यले नै मलाई अहिले यहाँसम्म पुऱ्याएको हो । यो ग्रन्थ सम्पादन गर्ने क्रममा गुरुसँग जुन निकटता प्राप्त गर्ने मौका मैले पाएँ त्यो निकटता सायद कसैले प्राप्त गरे होलान् । यो निकटताले मलाई अझ खारिने, आफूसँग रहेका कमी कमजोरीहरू पत्ता लगाउने र आफूलाई अझ परिस्कृत गर्ने मौका प्राप्त भयो । यति मात्र होइन गुरुका अरु शिष्यहरूभन्दा म गुरुको अझ बढी ऋणी भएको छु । मलाई यो अवसर प्राप्त भएकोमा मैले आफूलाई भाग्यमानी पनि ठानेको छु । अन्त्यमा यो ग्रन्थमा जे जति कमी कमजोरीहरू छन् ती सबै मेरा कमजोरी हुन् । 'हिँड्ने व्यक्ति लड्छ' भन्ने उक्तिसँग मिल्दोजुल्दो एक कविको यो श्लोकलाई उद्धृत गर्न चाहन्छु-

गच्छतः स्थलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधन्ति सज्जनाः ॥

अर्थात् प्रमादका कारण हिँडिरहेको व्यक्ति कहिलेकाहिँ लड्न सक्दछ, दुर्जनहरू त्यसलाई देखेर हाँस्दछन् भने सज्जनहरूले त्यसलाई अझ अधि बढ्न प्रेरणा दिन्छन् । अतः यस्तै प्रेरणाका लागि विज्ञ पाठकहरूबाट सुझाव प्राप्त भएमा आगामी संस्करणमा सुधार गरिने छ ।

सह-प्रा.वासुदेव खनाल

वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखकीय

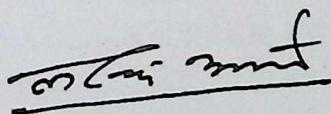
धर्मशास्त्रीय अंशबण्डाविधि र आधुनिक नेपालमा प्रचलित अंशबण्डा-विधिको तुलनात्मक समीक्षा प्रस्तुत गर्ने क्रममा यो कृति तयार भएको छ । यस लेखकद्वारा वि.सं. २०५९मा तत्कालीन म.सं.वि.बाट 'धर्मशास्त्रीयदायविभागाधुनिकनेपालप्रचलितदायविभागयोस्तुलनात्मकमध्ययनम्' भन्ने मूल शीर्षकमा संस्कृत भाषाका माध्यमबाट विद्यावारिधि (पीएच डी) शोध कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । उक्त विद्यावारिधि शोधप्रबन्धअन्तर्गतका कतिपय उपशीर्षक यस ग्रन्थका उपशीर्षकसँग मिल्दाजुल्दा छन् ; तथापि त्यसको ठ्याक्कै अनुवाद गरिएको भने यो होइन । उक्त विद्यावारिधिको शोध-प्रबन्धमा प्रस्तुत नभएका कतिपय उप-शीर्षक यसमा समाविष्ट छन् । अतः संस्कृत भाषा अध्ययन नगरेका तथा अध्ययन गर्ने अनुकूल अवसर नपाएका पाठकवर्गका निमित्त वैदिक सनातन धर्मशास्त्रभित्रका केही विषय र तीअन्तर्गत रहेको अंशबण्डाको समेत बोध होस् भन्ने उद्देश्य रहेको छ । त्यति मात्र नभई धर्मशास्त्रमा व्यवस्थित गरिएका अंशबण्डा र हाम्रो नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको अवस्था के कस्तो छ भन्ने ज्ञान पनि प्राप्त हुन सकोस् भन्नेसमेत उद्देश्य रहेको छ ।

दायविभागका विविध पक्षहरूमा अवगाहन गर्ने क्रममा धर्मशास्त्रको मूल स्रोत वैदिक सनातन धर्म, वर्णव्यवस्था, पुरुषार्थसिद्धि, आश्रमधर्म, धर्मप्रवर्तक आचार्य, वेदादिशास्त्रसम्बन्धमा गम्भीर विचार गरिएको छ । त्यसपछि यस पुस्तकमा प्राचीन दायविभागको निरूपण गर्ने क्रममा स्वत्व निरूपण, स्वत्वभित्र पर्ने धनका भेद, धनप्राप्तिका कारण, व्यवहार, प्रमाण, प्रमाणका भेद, दिव्यप्रमाण, दायविभाग, पिताको महत्त्व, पुत्रोत्पत्ति, पुत्रको महत्त्व, पुत्रका प्रकार, पैतृक धनको विभागकाल, स्त्रीधन, स्त्रीधनविभागप्रकार, अपुत्रको रिक्थग्रहण, अपुत्र मातामहको धनमा दौहित्रको अधिकार, संसृष्टको स्वरूप, ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, यतिको धन, विभाज्य र अविभाज्य धन, दाय ग्रहण गर्न अयोग्य व्यक्ति, अंशबण्डाभन्दा पछि जन्मेका पुत्रको अधिकार, त्रुटिपूर्ण अंशबण्डा भएमा पुनर्विभाग, छुट्टिएका छोरा र नछुट्टिएका छोराको कर्तव्य, पुख्र्यौली धनको विभाग, अंशबण्डामा सन्देह भएमा पुनर्निर्णय जस्ता शास्त्रीय विषयहरूका सम्बन्धमा समीक्षा गरिएको छ । आधुनिक नेपालमा

प्रचलित अंशवण्डाको समीक्षा गर्ने क्रममा नेपाल राष्ट्रको अस्तित्वबारे शास्त्रीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ र ऐतिहासिक पर्यवेक्षण गर्दैलिच्छविकालदेखि वर्तमान कालसम्मको अंशवण्डा कानून (ऐन)का विषयमा गम्भीर विमर्श गरिएको छ । त्यसपछि शास्त्रीय दायविभाग र नेपालको वर्तमान अंशवण्डा कानूनका सम र विषम पक्षमा तुलनासहित समीक्षा गरिएको छ । यस अध्ययनबाट वर्तमान नेपालको अंशवण्डा कानूनमा वर्तमान विश्वमा प्रचलित विधिशास्त्रको समयसापेक्ष प्रभाव परे तापनि प्राचीन धर्मशास्त्रीय दायविभाग विधिको प्रभाव पनि प्रतिविम्बित भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस पुस्तकमा प्रकाशित दायविभागसम्बन्धी प्राचीन अवधारणाको अनुशीलन गर्दा आधुनिक न्यायक्षेत्रमा संलग्न न्यायकर्मीहरूलाई सनातन धर्मनिर्दिष्ट दायविभागसम्बन्धी गम्भीर विचार अवगत हुने छ र न्यायसम्पादन गर्दा धर्मशास्त्रीय विधिव्यवस्थाको अध्ययन गर्नुपर्ने दायित्वबोध पनि हुनेछ भन्ने कुरामा लेखक विश्वस्त छ । अन्त्यमा लेखक विज्ञ पाठकवर्गमा उपयुक्त सुझावको अपेक्षा राख्छ ।

वेद-वेदाङ्गका ज्ञाता तपस्वी सदाचारी अन्तःकरण शुद्ध भएका मन्त्रद्रष्टा धर्मशास्त्रका प्रवर्तक मनु-याज्ञवल्क्य-आपस्तम्ब आदि ऋषि-मुनिमा श्रद्धापूर्वक कृतज्ञताका पुष्पहरू समर्पण गर्दछु । सदाचाररत प्रातः स्मरणीय मेरा पिता श्री भीमनाथ आचार्यका चरणकमलयुगलमा साष्टाङ्ग प्रणाम गर्दछु । स्नेहमयी ममतामयी पूजनीया माता स्व.एन कुमारी देवीमा श्रद्धारूपी पुष्पाञ्जलि बारम्बार समर्पण गर्दछु । काका नानीराम आचार्यमा कृतज्ञता निवेदन गर्दछु । मलाई आचार्य कक्षामा पढाउनुभएका र विद्यावारिधि(पीएच् डी) गर्दा निर्देशकका रूपमा रही अथक सहयोग गर्नु भएका सदाचारी धर्ममूर्ति वन्दनीय गुरु स्व.प्रा.डा.राधाकृष्ण अधिकारीमा श्रद्धा सुमन समर्पण गर्दछु । आचार्य कक्षामा पढाउनुभएका प्रस्तुत पुस्तकको गहन भूमिका निर्माता सदाचाररत धर्ममूर्ति प्रेरणाका स्रोत आदरणीय गुरु प्रा.डा.रामचन्द्र गौतममा सविनय कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । शुभकामना प्रदान गर्नुहुने तत्कालीन म.सं.वि.का उपकुलपति उदारमना आदरणीय प्रा.माधवराज गौतमप्रति सादर कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । पुस्तक लेखनका लागि बारम्बार प्रेरणाका साथ ऊर्जा प्रदान गर्नुहुने र पुस्तक लेखेकोमा बधाईसमेत दिनुहुने तथा अनेकौं पुस्तक निर्माण

गरी तिनकै माध्यमद्वारा धर्मको रक्षा गर्नमा टेवा पुऱ्याउनुहुने प्रा.डा.वेणीमाधव ढकालमा सादर कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शुभेच्छा प्रकट गर्दै पुस्तक लेखनमा समेत सहयोग गर्नुहुने वाल्मीकि विद्यापीठका प्राचार्य प्रा.ध्रुवप्रसाद ज्ञवालीमा कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । पुस्तक तयार गर्न सराहनीय सहयोग गर्नुहुने हितैषी मित्र प्रा.लक्ष्मीप्रसाद पराजुलीमा आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत पुस्तकको कलेवर तयार गराउँन निरन्तर ल्याप्टपका माध्यमबाट सहयोग गर्दै सम्पादन समेत गर्नुहुने सहकर्मी मित्र तथा प्रिय शिष्य सह-प्रा.वासुदेव खनाल हार्दिक धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । पुस्तकको पटक-पटक प्रिण्ट निकाली सेटिङ्गको कार्यसमेत गरिदिई सहयोग पुऱ्याएका पुरुषोत्तम आचार्य (घनश्याम आचार्य) तथा उमेश आचार्य साथै प्याङ्गल्याण्ड साइवर वीथ लर्निङ्ग सेन्टर, चापागाउँ-६ का नविन के.सी. तथा अदिती प्रिन्टीङ्ग सर्भिस परिवारलाई हार्दिक धन्यवाद प्रदान गर्दछु । प्रस्तुत पुस्तक तयार गर्दा विविध प्रकारले सहयोग गर्नु हुने : पुस्तक प्रकाशिका धर्मपत्नी ईश्वरी आचार्य, रमेश-सीता, हृषीकेश-मेनका, ऋषिकुमार-ललिता, ऋषिराम-रूपा, प्रभा, ऋषीश्वर, अपर्णा, अर्चना, अनसूया, अदिति, राम, लक्ष्मण आचार्य तथा भुवनकेशर सिग्देल-सुविद्या, निशा, स्वीकृतहरूमा साधुवाद ज्ञापन गर्दछु । अन्तमा पुस्तक तयार गर्ने कार्यमा विविध तरिकाबाट सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरूमा हार्दिक कृतज्ञता तथा आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रा.डा. गोविन्दप्रसाद आचार्य

ल.पु.चापागाउँ-५, टाखेल

(गुरु पूर्णिमा २०६९)

विषय - सूची

१.	उपक्रम	१
प्रथम परिच्छेद		
२.	वैदिक सनातन धर्मको स्वरूप	२
३.	वर्णोत्पत्ति	६
४.	चारपुरुषार्थको संक्षिप्तस्वरूप र आश्रमको चर्चा	८
५.	शास्त्र	११
६.	दायविभागमा स्वत्वविवेचन	१२
७.	स्वत्व उत्पत्ति विचार	१७
८.	धनप्राप्तिका कारणहरू	२२
९.	दायको स्वरूप	२६
१०.	व्यवहारको स्वरूप	२९
११.	प्रमाणको स्वरूप	३२
१२.	दिव्य प्रमाण	३८
१३.	विभाग	४२
१४.	पिताको महत्त्व	४४
१५.	पुत्रोत्पत्ति विचार	४४
१६.	विवाहको समीक्षा	४६
१७.	जातिको उत्कर्ष	५२
१८.	जातिको अपकर्ष	५३
१९.	असवर्णा विवाहको अस्वीकृति	५३
२०.	पुत्रको महत्त्व	५५
२१.	औरस छोराको उत्कृष्टता	५७
२२.	भिन्न हुनु र नहुनुको वैशिष्ट्य	५७
२३.	पुत्रका प्रकार	५९
२४.	विविधकोणबाट छोराको वर्गीकरण	६७
२५.	पितृपितामह आदिका धनको विभाग कर्ता	७०

२६.	पितृपितामह आदिका धनको विभाग काल	७४
२७.	स्त्रीधनको स्वरूप	७९
२८.	स्त्रीधनको विभाग प्रकार	८२
२९.	अपुत्रको रिक्थग्रहणाधिकार	९०
३०.	संसृष्टको स्वरूप	१०६
३१.	ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ र संन्यासीको धनविभाग प्रकार	११०
३२.	विभाज्याविभाज्यधनविचार	११३
३३.	दायग्रहणका अनधिकारी	११७
३४.	विभाग भइसकेपछि जन्मेकाको अंशभाग	११८
३५.	विदेशिइएको अंशाधिकारीको अंशमा विचार	१२०
३६.	विभाग दोषमा पुनर्विभाग प्रकार	१२१
३७.	विभक्ताविभक्तकृत्य	१२३
३८.	पुख्यौली धनविभाग	१२५
३९.	अंशबण्डासन्देहमा निर्णयोपाय	१२६

द्वितीय परिच्छेद

४०.	नेपाल राष्ट्रको उद्भव र अस्तित्व	१२८
४१.	नेपालको ऐतिहासिक कालविभाजन	१३०
४२.	नेपालको अतीतकालिक न्यायव्यवस्था	१३२
४३.	लिच्छविकालिक न्यायव्यवस्था	१३४
४४.	मल्लकालिक कानून व्यवस्था	१३९
४५.	जयस्थिति मल्लले बाँधेका स्थिति	१३९
४६.	महीन्द्र मल्लले बाँधेको स्थिति	१४१
४७.	शाहकालिक न्यायव्यवस्था	१४२
४८.	श्री रामशाहको शासन व्यवस्था	१४३
४९.	पृथ्वीनारायण शाहकालिक न्यायव्यवस्था	१४४
५०.	राजा सुरेन्द्रको न्याय व्यवस्था	१४५
५१.	नेपालीको अंशबण्डाविधिको प्रारम्भ	१४६

५२.	नेपाली विधिव्यवस्थाको परम्परा	१४७
५३.	नेपाली दायविधिको परम्परा	१५०

तृतीय परिच्छेद

५४.	शास्त्रीय दायविधि र नेपाली दायविधिको समीक्षा	१५१
५५.	बाबुछोराको अंशबण्डा	१५४
५६.	नेपाली अंशबण्डा	१५९
५७.	शास्त्रीय र नेपाली अंशबण्डाको तुलना	१६०
५८.	सुरु र अहिलेको नेपाली दायविधिको तुलना	१७७
५९.	अनंशा	१८२
६०.	पिताको इच्छाले हुने विभाग	१८४
६१.	अविभाज्य धन	१८५
६२.	स्त्रीको स्त्रीधन र अंशधन	१८६
६३.	जीउनीधन	१९४
६४.	उपसंहार	१९७
६५.	परिशिष्ट	२०४
६६.	सन्दर्भग्रन्थसूची	२५८

सङ्केतसूची

अ.	-	अध्यायः
अ.को.	-	अमरकोश
आ.ध.सू.	-	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
अप.	-	अपरार्कः
अ.सं.	-	अभिलेख संख्या
अ.वे.	-	अथर्ववेद
आ.स्मृ.	-	आङ्गिरसस्मृतिः
आ.पु.	-	आदिपुराणम्
ई.	-	ईस्वीयसंवत्
ई.सं.	-	ईस्वीयसंवत्
ऋ.	-	ऋक्
ऋ.वे.	-	ऋग्वेदः
ऋ.वे.सं.	-	ऋग्वेदसंहिता
ऐ.ब्रा.	-	ऐतरेयब्राह्मणम्
क.व.प्र.	-	कलिवर्ज्यप्रकरणम्
कात्यायन.	-	कात्यायनस्मृतिः
का.सं.ग्र.मा.	-	काशीसंस्कृतग्रन्थमाला
कू.पु.	-	कूर्मपुराणम्
कौ.अ.	-	कौटिलीयार्थशास्त्रम्
ग.पु.	-	गरुडपुराणम्
गो	-	गोपथब्राह्मणम्
गौ.ध.सू.	-	गौतमधर्मसूत्रम्
ग्र.सं.	-	ग्रन्थसङ्ख्या
गृ.सू.	-	गृह्यसूत्रम्
चौ.सं.ग्र.मा	-	चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला
चौ.सं.सं.	-	चौखम्बासंस्कृतसंस्थान

जीमू.दा.भा.	-	जीमूतवाहनकृतोदायभागः
जै.न्या.मा.	-	जैमिनीयन्यायमाला
ताण्ड्यचब्रा.	-	ताण्ड्यचब्राह्मणम्
तृ.प.	-	तृतीयः परिच्छेदः
तै.सं.	-	तैत्तिरीयसंहिता
द.मी.	-	दत्तकमीमांसा
दा.भा.	-	दायभागः
दि.ए.टि.सो.	-	दि.ए.शियाटिक सोसाइटी
देवल.	-	देवलस्मृतिः
दे.भा.	-	देवीभागवतम्
द्र.	-	द्रष्टव्यम्
द्वि.सं.	-	द्वितीयसंस्करणम्
ध.को.व्य.	-	धर्मकोशः व्यवहारकाण्डम्
ध.सू.	-	धर्मसूत्रम्
ध.शा.इ.	-	धर्मशास्त्रेतिहासः
ना.म.स्मृ.	-	नारदीयमनुस्मृतिः
ना.म.सं.	-	नारदीयमनुसंहिता
ना.स्मृ.	-	नारदस्मृतिः
नि.सि.	-	निर्णयसिन्धुः
ने.रा.अ.	-	नेपालराष्ट्रियअभिलेखालयः
प.मा.	-	पराशरमाधवः
पु.नं.	-	पुस्तक नम्बर
प्र.	-	प्रकाशकः
प्रका.	-	प्रकाशकः
पृ.	-	पृष्ठम्
ब.ब्रा.प.	-	बह्वृचब्राह्मणपञ्चिका
बौ.ध.सू.	-	बौधायनधर्मसूत्रम्
बौ.स्मृ.	-	बौधायनस्मृतिः
ब्र.पु.	-	ब्रह्मपुराणम्

बृ.दा.उ.	-	बृहदारण्यकोपनिषद्
बृहस्पति	-	बृहस्पतिस्मृतिः
म.	-	मन्त्रः
मनु.	-	मनुस्मृतिः
म.स्मृ.	-	मनुस्मृतिः
म.मु.	-	मन्वर्थमुक्तावलिः
म.भा.	-	महाभारत
म.पु.	-	मत्स्यपुराणम्
मिता.	-	मिताक्षरा (या.व.स्मृ.टीका)
मि.क्ष.	-	मिताक्षरा
मी.न्या.प्र.	-	मीमांसान्यायप्रकाशः
मु.ऐ.	-	मुलुकी ऐन (नेपालीयविधिः)
मे.को.	-	मेदिनीकोशः
मो.व.दा.	-	मोतीलाल बनारसीदास
या.व.	-	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
या.व.स्मृ.	-	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
रा.अ.ले	-	राष्ट्रियाभिलेखायलः
ले.	-	लेखकः
वसिष्ठ.	-	वसिष्ठस्मृतिः
व.स्मृ.	-	वसिष्ठस्मृतिः
वा.मा.शु.य.वे.सं.	-	वाजसनेयीमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेदसंहिता
वा.रा.	-	वाल्मीकिरामायणम्
वि.पु.	-	विष्णुपुराणम्
विष्णु.	-	विष्णुस्मृतिः
वि.स्मृ.	-	विष्णुस्मृतिः
वि.र.	-	विवादरत्नाकरः
वि.सं.	-	विक्रमसम्बत्
वी.मि.व्य.प्र.	-	वीरमित्रोदयःव्यवहारप्रकाशः

वै.को.	-	वैजयन्तीकोशः
वै.सू.	-	वैशेषिकसूत्रम्
व्य.का.	-	व्यवहारकाण्डम्
व्य.प्र.	-	व्यवहारप्रकाशः
व्यास.	-	व्यासस्मृतिः
व्या.स्मृ.	-	व्यासस्मृतिः
वृ.या.व.	-	वृद्धयाज्ञवल्क्यः
श.प.ब्रा.	-	शतपथब्राह्मणम्
श.क.द्रु.	-	शब्दकल्पद्रुमः
शङ्ख.	-	शङ्खस्मृतिः
शु.य.वे.	-	शुक्लयजुर्वेदः
शु.य.वे.सं.	-	शुक्लयजुर्वेदसंहिता
शु.नी.	-	शुक्रनीतिः
श्रीमद्भा.म.पु.	-	श्रीमद्भागवतमहापुराणम्
श्रीमद्भा.मा.	-	श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम्
श्रौ.सू.	-	श्रौतसूत्रम्
श्लो.	-	श्लोकः
सं.सं.वि.वि.	-	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः
सा.भा.	-	सायणभाष्यम्
सुभा.र.भा.	-	सुभाषितरत्नभाण्डागारम्
सू.	-	सूक्तम्
सू.	-	सूत्रम्
सं.	-	संवत्
सम्पा.	-	सम्पादकः
स्मृ.च.	-	स्मृतिचन्द्रिका
स्मृ.स.	-	स्मृतिसन्दर्भः
ह.द.मि.	-	हरदत्तमिश्रः

ॐ नमो धर्माय महते

उपक्रम

संसारमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार प्रकारका पुरुषार्थहरू प्राप्त गर्नका लागि वेद साधन रूपले रहेको छ । त्यसले मनुष्यहरूको कल्याणको लागि धर्मको उपदेश गरेको छ । वेदोपदिष्ट साङ्गोपाङ्ग धर्म केवल वेदबाट पूर्णरूपले जान्न बुझ्न कठिनहुँने भएकाले त्यही व्याख्याको लागि महर्षिहरूले वेदाङ्गहरू, श्रौतसूत्रहरू, स्मृतिहरू रचना गरे । धर्मशास्त्रकार मनीषीहरूले आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तरूप तीन प्रकारका प्रमुख विषयहरूका प्रतिपादनले धर्ममार्ग देखाए । सनातन वैदिक धर्मशास्त्रले उपदेश गरेका वर्णधर्म, आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म, निमित्तधर्म, गुणधर्म र साधारणधर्महरूमध्ये व्यवहार गुणधर्म अन्तर्गत पर्दछ । व्यवहार (विवाद) विषय अन्तर्गत दायविभाग रहेको छ । दायविभागको समीक्षा गर्ने क्रममा त्यसको पृष्ठभूमिमा रहेका वैदिक सनातन धर्म, वेदादि शास्त्र, स्वत्वोत्पत्ति, धनभेद, व्यवहार एवं प्रमाण आदिको निरूपण गरेपछि दायविभागमा केन्द्रित भई तथ्य अनुशीलन गरिने छ ।

प्रथम परिच्छेद

वैदिक सनातन धर्मको स्वरूप

वैदिक सनातन धर्मलाई यहाँ धर्मशब्दले प्रतिनिधित्व गरेको छ । धर्मको उत्पत्ति कहाँबाट भयो ? धर्मको आधार के हो ? र धर्मको मूल के हो ? भन्ने सम्बन्धमा सबैको जिज्ञासा हुनु स्वाभाविकै हो । यहाँ उत्पन्न भएको जिज्ञासा समाधानका निमित्त सर्वप्रथम वेद नै अगाडि आउँछ । सनातन धर्मको उत्पत्ति वेदबाट नै भएको हो । अतः यस धर्मको आधार वेद नै हो र मूल पनि वेद नै हो । यसैले हाम्रो धर्म वेद प्रतिपादित हो । वेदलाई अनादि मानिन्छ, र यसको कर्ता कोही पनि छैन । पूर्व कल्पीय वेदलाई यो कल्पका सुरुमा परमेश्वरले स्मरण गरेर उपदेश गरेका हुन् भनिन्छ ।^१ कसै कसैले वेदलाई ईश्वरनिर्मित पनि मानेका छन् । वेद ईश्वरनिर्मित माने पनि बितेको कल्पको वेदलाई यस कल्पमा स्मरण गरेर ईश्वरले बताए पनि तात्त्विक फरक देखिदैन । वेद, ईश्वर र धर्म अनादि हुन् । अनादि भएका कारण कुन अगाडि हो भन्ने कुरा पनि रहँदैन । अनादि हुनुका कारणले नै वेदलाई सनातन, सदातन भनिएको हो । जो अनादि हुन्छ त्यसको नाश कहिल्यै हुँदैन । वेद भनेको ज्ञान हो र ज्ञान अविनाशी हुन्छ । सनातन वेदद्वारा प्रतिपादित धर्म भएको हुँदा हाम्रो धर्म पनि सनातन धर्म हो र यसको नाश कहिल्यै पनि हुँदैन । केवल चक्रवत् घुमिरहँदा कहिले हास र कहिले वृद्धि जस्तो देखिने मात्र हो नाश हुने चाहिँ होइन । जब-जब धर्मको ग्लानि र अधर्मको वृद्धि हुन्छ तब-तब धर्म रक्षा गर्न ईश्वरले अवतार धारण गर्नेछन् भन्ने उपदेश श्रीमद्भगवद्गीतामा भएको पाइन्छ ।^२ धर्मनाश हुनबाट जोगाउने अभिभारा स्वयं ईश्वरले लिएको स्पष्ट हुन्छ ।

श्रुति (सुन्ने) परम्परामा रहने भएको हुँदा वेदलाई श्रुति भनिएको हो । वेदलाई श्रुति र धर्मशास्त्रलाई स्मृति भनिन्छ । मनुको पनि त्यही उपदेश

^१ न हि वेदः पुरुषनिर्मितः, वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा । इत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् । 'यः कल्पः स पूर्वकल्पः' इति न्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो गतकल्पीयं वेदमस्मिन् कल्पे स्मृत्वा उपदिशतीत्येतावतैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरेणार्थमुलभ्य रचितत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । मीमांसान्यायप्रकाश आपोदेवविरचित, प्रभा टीका, पूना, ई. १९७२, पृ. ७, ८ ।

^२ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ श्रीमद्भगवद्गीता ४।७॥

छ।^३ धर्मको इतिहासका सम्बन्धमा विचार गर्दा सर्वप्रथम वेद नै आउँछ। वेदभन्दापछि धर्मको व्याख्या गर्ने कार्य सूत्रद्वारा भएको पाइन्छ। शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष यी वेदका छ अङ्गहरूमध्येको कल्पाङ्गमा विशाल सूत्रको भण्डार समाहित छ। यज्ञको स्वरूप प्रतिपादन गर्न वेद र कल्पसूत्र नै सक्छन्। चार प्रकारका प्रधान कल्पसूत्रहरू छन्। ती हुन् श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र र शुल्बसूत्र। श्रौताग्निमा सम्पन्न गरिने ठूला ठूला यज्ञहरूको विवेचना श्रौतसूत्रहरूमा गरिएको छ। गृह्याग्निमा सम्पादन हुने यज्ञहरू, उपनयन, विवाह लगायतका संस्कारहरूको विधान गृह्यसूत्रमा भएको छ। चार आश्रमहरू ती आश्रमवासीद्वारा अनुष्ठेय धर्महरू, चारवर्णहरू र तीवर्णका मानिसहरूले पालन गर्नुपर्ने धर्महरू, आचार, प्रायश्चित्त, व्यवहार र राजाको कर्तव्यका सम्बन्धमा धर्मसूत्रमा उपदेश गरिएको पाइन्छ। यिनै धर्मसूत्रले सूत्रात्मक रूपमा उपदेश गरेका विषयहरू नै स्मृतिका रूपमा स्मृतिकारहरूले प्रतिपादन गरेका हुन्। वेदलाई मूल मानेर निर्मित स्मृतिहरू धर्ममा प्रमाण हुन्छन्। यज्ञको वेदि (मण्डप) निर्माण गर्ने विधि शुल्बसूत्रमा प्रतिपादन गरिएको छ। यसरी धर्मको ऐतिह्य वेददेखि सुरु भएको स्पष्ट हुन्छ।

वेद के हो? भन्ने जिज्ञासा समाधानका लागि केही प्रयत्न गरिन्छ। इष्टप्राप्ति र अनिष्टपरिहारका लागि अलौकिक उपाय जसले ज्ञान गराइदिन्छ त्यो वेद हो।^४ त्यस्तो वेदले प्रयोजनको उद्देश्य गरेर विधान गर्ने अर्थ धर्म हो र अनर्थ अधर्म हो।^५ धर्मका अनेक रूप हुन्छन्। कहिँ विधिरूप, कहिँ नियम रूप, कहिँ आचार रूप, कहिँ अनुष्ठेय तत्त्वरूप, कहिँ मर्यादा रूप, कहिँ दैशिक, कहिँ जात्याश्रित, कहिँ कुलाश्रित, कहिँ वर्णाश्रित, कहिँ आश्रमाश्रित, कहिँ वर्णाश्रमाश्रित, कहिँ गुणाश्रित, कहिँ निमित्ताश्रित, कहिँ साधारणाश्रित इत्यादि धेरै कारणहरूले गर्दा धर्मका अनेक रूप हुन्छन्। देश, काल, परिस्थितिलाई आश्रय गरी अनुष्ठान गरिने नित्य, नैमित्तिक र काम्य भेदले पनि धर्मकारूप भिन्न भिन्न देखिन्छन्। यस्ता अनेक प्रकारकारूपमा रहेको धर्मको मूल चाहिँवेद नै हो। धर्मको मूल वेद हो भनी मनु, याज्ञवल्क्य,

३ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः। म.स्म. २।१०॥

४ इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेदः)

‘धर्मशास्त्रीयदायविभागाधुनिकनेपालप्रचलितदायविभागयोस्तुलनात्मकमध्ययनम्’, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालये प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः, पृ.सं. २२, अनुसन्धाता गोविन्दप्रसाद आचार्य, २०५७

५ वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः, अनर्थोऽधर्मः ॥ मीमांसा न्यायप्रकाश पृष्ठ.नं. ७, ८

बौधायन, आपस्तम्ब आदि ऋषिमुनिहरूले पनि उपदेश गरेका छन् ।^६

धर्मको घटपटादि जस्तो मूर्त स्वरूप देखिँदैन । लक्षण र प्रमाणहरूबाट नै धर्म सिद्ध हुन्छ । प्रमेयको सिद्धि प्रमाणहरूबाट हुन्छ भन्नेसास्वत नियम हो । यहाँ प्रमेय धर्म हो । लौकिक पद-पदार्थजस्तो स्वरूप धर्मको नभए तापनि धर्मशास्त्रका चिन्तकहरूले विभिन्न दृष्टिकोणबाट धर्मको लक्षण प्रस्तुत गरेका छन् । मीमांसाकार जैमिनिले धर्मको लक्षण यसरी गरेका छन्- 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' अर्थात् वेदले बताएको अर्थ श्रेयसाधन ज्योतिष्टोमादि धर्म, अनर्थ प्रत्यवायसाधन श्येनयागादि आभिचारिक कर्म अधर्म हो । वेद प्रमाणक श्रेयसाधन कर्म धर्म हो भन्ने जैमिनिको आशय बुझिन्छ । यस लोकमा भौतिक सुखसम्पत्ति प्राप्ति रूप कल्याण र परलोकमा आत्यन्तिक सुखरूप कल्याण मोक्ष जसो गर्दा प्राप्त हुन्छ त्यही धर्म हो भनी वैशेषिकदर्शनमा धर्मको लक्षण बताइएको छ ।^७ त्यसरी नै महाभारत, श्रीमद्भागवत महापुराण, धर्मदीपिकाहरूमा धर्म र अधर्मको लक्षण गरिएको छ । धैर्य, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इन्द्रियनिग्रह, शास्त्रादि तत्त्वज्ञान, आत्मज्ञान, अहिंसा, सत्य, अक्रोध, दान, दया इत्यादि धर्मका साधारण लक्षण हुन् ।^८ नित्य, नैमित्तिक र काम्य कर्म पनि धर्म नै हो भन्ने शास्त्रबाट बुझिन्छ । शब्दकल्पद्रुमकारले धर्मलाई कर्मरूपले देखाएका छन् ।^९ कहिँ विधि स्वयं धर्मरूपले देखिन्छ कहिँचाहिँ धर्ममा प्रमाणरूपले विधिलाई लिएको देखिन्छ । सोही कुरा जैमिनीयन्यायमाला प्रतिपदाधिकरणको टिप्पणी हेरेमा

६ (क) वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्म जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ म. स्मृ. ॥

(ख) श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्सङ्गपजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ या. व. स्मृ. १।७॥

(ग) उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् । तस्याऽनुव्याख्यास्यामः । स्मार्तो द्वितीयः । तृतीयः शिष्टागमः ।

शिष्टाखलु विगतमत्सराः । निरहङ्गाराः कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभमोहक्रोधवर्जिताः ।

बौ. ध. सू. १।१।१-२॥

(घ) धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । वेदाश्च । आ. ध. सू. १।२-३॥

७ यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्मः । वै. सू. १।२॥

८ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रिय निग्रहः ।

धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ म. स्मृ. ६।२॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्ति सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ या. व. मृ. १।१२२॥

९ 'कर्म-क्रिया' इत्यमरः । तच्च पञ्चविधम् । नित्यनैमित्तिकाम्यप्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात् तत्र आद्यानि चत्वारि धर्म्याणि । अन्यं अधर्म्यम् । तच्च जन्मभेदात् चतुर्विधम् । सञ्चितं प्रारब्धं क्रियमायणं भावि च । इति वेदान्तम् । श. क. द्र. द्वितीयभाग, पृ. ४६ ।

बुझ्न सकिन्छ ।^{१०} कहिँ धर्मका छ प्रकारहरू प्रतिपादन भएको पाइन्छ - वर्णधर्म, आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म, गुणधर्म, निमित्तधर्म र साधारणधर्म ।^{११} यसप्रकारले महर्षि तथा धर्मचिन्तकहरूले विभिन्न दृष्टिकोणबाट धर्मका स्वरूप र लक्षण-प्रमाणहरू प्रदर्शन गरेको पाइन्छ ।

वर्णव्यवस्थाका सम्बन्धमा पनि केही चर्चा गरौं । धर्म, कर्म (काम-कर्तव्य) लाई आधार मानेर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रसमेत चार वर्णहरूको व्यवस्था शास्त्रले गरेको छ । चारवर्णमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यलाई द्विज भनिन्छ । आमाको गर्भबाट पहिलो जन्म र उपनयनादि संस्कारबाट दोस्रो जन्म हुने भएकाले तिनलाई द्विज भनी निरूपण भएको छ । यी वर्णहरूको धर्म तथा कर्तव्य यसरी निर्धारण गरिएको छ-ब्राह्मणवर्णको यज्ञ गर्नु, दान गर्नु, अध्ययन गर्नु यी धर्म तथा यज्ञ गराउनु, दान लिनु, अध्ययन गराउनु यी प्रधान कर्तव्य हुन् । क्षत्रियको यज्ञ गर्नु, अध्ययन गर्नु, दान दिनु यी धर्म तथा प्रजाको रक्षा र पालना गर्नु प्रधान कर्म हुन् । वैश्यको यज्ञ गर्नु, अध्ययन गर्नु, दान दिनु यी धर्म तथा धन व्याजमा लगाउनु, व्यापार-खेती-पशुपालन आदि गर्नु प्रधान कर्तव्य हुन् । द्विजशुश्रूषा शूद्रवर्णको धर्म तथा कर्तव्य हो । त्यसबाट जीवन निर्वाह हुन नसके द्विजको हितचाहदै व्यापार तथा विविध प्रकारका शिल्पद्वारा जीवनयापन गर्न पनि शूद्रवर्णलाई शास्त्रले आदेश गरेको पाइन्छ ।^{१२} स्वभावबाट हुने गुण अनुरूपका ब्राह्मणादिवर्णका कर्तव्यहरूको उपदेश श्रीमद्भगवद्गीताले पनि गरेको पाइन्छ । जस अनुसार शम-दम-तप-शौच-क्षान्ति-ऋजुता-ज्ञान-विज्ञान-आस्तिक्य आदि ब्राह्मण वर्णका कर्तव्य हुन् । शौर्य-तेज-धैर्य-दक्षता-युद्धबाट नभगनु, दान गर्नु ईश्वरभावराख्नु आदि क्षत्रियका कर्तव्य हुन् । कृषि-गोरक्षा-वाणिज्य आदि वैश्यका तथा द्विजशुश्रूषा शूद्रका कर्तव्य हुन् भनी प्रस्तुत भएको

१० विध्यर्थवादमन्त्रस्मृत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपाण्यष्टौ प्रमाणानि धर्मे निरूपितानि । जै.न्या.मा. २।१।२-३॥

११ अत्र च धर्मं शब्द षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा- वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । या.व.स्मृ. मिताक्षरा टीका १।१॥

१२ इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।
प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥
प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।
कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशःस्मृतम् ॥
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवनवर्णिर्भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन् ॥ या.व.स्मृ. २।१।८-१२०

पाइन्छ १३ यसरी शास्त्रले प्रत्येक वर्णका धर्म तथा कर्मका सम्बन्धमा व्यवस्था मिलाई दिएको छ ।

वर्णोत्पत्ति

सृष्टिको प्रारम्भमा नै विराट्स्वरूप भगवान्का विविध अङ्गबाट चराचर संपूर्ण जगतका साथै तत्रस्थ पदार्थहरू सिर्जना हुने क्रममा ब्राह्मणआदि चारवर्णको पनि मुख-हातपाखुरा-तिघ्रा-र गोडाबाट क्रमशः उत्पत्ति भएको उद्घोष श्रुतिले गरेको पाइन्छ १४

हाल वर्णव्यवस्था समाप्त प्रायः भइसक्यो अर्थात् वर्णव्यवस्था छैन र सम्पूर्ण मानिस एउटै वर्णका हुन्; केवल दुई जात मात्र छन् । ती स्वास्नी मानिस र लोग्ने मानिस भनी केहिले भनेको यदाकदा सुन्नमा आउँछ । परन्तु तत्सम्बन्धमा स्थूल दृष्टि दिँदा त्यो विचार पनि ठिकै होला सूक्ष्मरूपले विचार गरिएमा चाहिँ संसारमा मनुष्यको अस्तित्व रहेसम्म केही गरे पनि वर्णव्यवस्था समाप्त हुने देखिदैन । राम्रोसँग विवेचना गर्ने हो भने हाम्रा शरीरका विविध भाग नै वर्णका रूपमा प्रतिबिम्बित देखिन्छन् । प्रत्येक मानिसको घाँटीदेखि माथिको भाग ब्राह्मणवर्ण हो किनभने जति पनि मष्तिस्कद्वारा सम्पादन गरिने अध्ययन-अध्यापन लगायतका बौद्धिक क्रिया-कलापहरू हुन्छन् ती घाँटी भन्दा माथिकै भागबाट मात्र सम्भव हुनसक्छ । त्यसैगरी बाहुको भाग क्षत्रियवर्ण हो र बाहु बलबाट सम्पन्न गरिने जति पनि क्रियाकलापहरू प्रजापालन, संरक्षण आदि हुन्छन् ती त्यसै भागबाट सम्पन्न गरिन्छन् । ऊरुअर्थात् तिघ्राको भाग वैश्यवर्ण हो र तिघ्राका बलबाट गरिने खेती-पाती, गाई-वस्तु आदि पशु पालन, व्यापारादि क्रियाकलापहरू त्यसै भागका माध्यमबाट संपन्न हुन्छन् । पाउका भागलाई शूद्रवर्ण भनिन्छ । त्यसले हिँड-डुलका माध्यमहरूबाट शरीरका माथिल्ला भागलाई अथक परिश्रम गरी सहयोग तथा सेवा प्रदान

१३ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ।

शमो दमस्तपःशौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ श्रीमद्भगवद्गीता १८।४१-४४

१४ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहूराजन्य कृत ऊरुतदस्य ज्यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ शु.य.वे.सं., अ. ३१, मन्त्र ११ ॥

गर्ने काम सम्पादन गर्नुपर्नेहुन्छ । पूरै शरीरको आधारभूत स्तम्भकारूपले स्थापित पाउले अन्य भागलाई गन्तव्य सम्म पुऱ्याउन मद्दत गर्नु नै सेवा या शुश्रूषा हो । यसरी नै मुखले बोलीका माध्यमद्वारा तथा हात-पाखुरा, तिघ्रा र गोडाहरूले आ-आफ्ना जिम्मामा रहेका विहित कर्मका माध्यमद्वारा रात्रै एकजुट भई गरिएको कमाइको फल अर्थात् चारो मुखमा हाल्न सहयोग भएमा मात्र संपूर्ण शरीरमा ऊर्जा प्राप्त हुन सक्दछ र शरीर हृष्टपुष्ट बलियो हुन सक्छ । अन्यथा शरीरको अस्तित्व नै समाप्त हुने प्रबल सम्भावना रहन्छ । अतः शरीरका पाउ-तिघ्रा-हातपाखुरा-मुखले अर्थात् शूद्र-वैश्य-क्षत्रिय-ब्राह्मण सबैले शिरदेखि पाउसम्मका संपूर्ण अङ्गहरूको एकले अर्काको परस्पर सहयोग पुऱ्याउनु अर्थात् सेवा शुश्रूषा गर्नु परम कर्तव्य हो । पाउदेखि शिरसम्मका सबै भाग आपसमा मिली एकले अर्काको संरक्षण हेर-चाह गर्नु नितान्त अत्यावश्यक हुन्छ । यसरी चारै वर्ण हाम्रा शरीरमा विद्यमान छन् भन्ने तथ्य श्रुति, स्मृति, पुराण जस्ता शास्त्रहरूको समीक्षा तथा विश्लेषण मानिसको अन्तरात्माद्वारा गरिने हो भने पुष्टि हुन आउँछ । अतः आ-आफ्नो ठाउँबाट निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्य सबैका महत्त्वपूर्ण नै छन् । पुनः पृथिवी - पानी - तेज - वायु - आकाश यिनलाई पञ्चमहाभूत भनिन्छ । यिनकै गुणद्वारा शरीर निर्मित भएकाले हाम्रा शरीरलाई पाञ्चभौतिक शरीर भनिएको हो । यस्तो पाञ्चभौतिक मानवशरीरका दुई रूप छन् । एक व्यावहारिक र अर्को पारमार्थिक । १५ व्यावहारिक शरीरमा पञ्चमहाभूतका गुणहरू हाड, छाला, रगत, बोसो, रौं, नड, मासु, प्राणवायु आदि पदार्थहरू विद्यमान छन् । पारमार्थिक शरीरमा चाहिँ यो विश्व ब्रह्माण्डमा सिर्जित जति पनि तीनलोक, चौधभुवन, समुद्र, पर्वत, द्वीप, ग्रह लगायतका यावत् पदार्थहरू छन् ती संपूर्ण मनुष्य शरीरमा सूक्ष्मरूपले अन्तर्निहित छन् । १६ यसरी हाम्रा शरीरका प्रत्येक भागमा सृष्टिका प्रत्येककण सूक्ष्मरूपले रहेका छन् भन्ने तथ्य जान्न सकिन्छ । यसैले शरीरका सबै अङ्गहरू मिलेर रहँदा मात्र मानिस तथा संसारको शरीरका रूपमा प्रतिष्ठित मानवसमाज समेत सुदृढ, बलशाली र सर्वाङ्गपूर्ण हुने निश्चित छ । अतः चारैवर्णहरूमा सबैका आ-आफ्ना विशेषता र सबैमा आ-आफ्नो महत्त्वपूर्ण स्थान प्रतिष्ठित रहेको हुँदा आफूलाई कोहीले अपहेलित र कोहीले सन्मानित ठान्नुपर्ने देखिँदैन ।

१५ इदानीं नरदेहस्य शृणु रूपद्वयं खग ।

व्यावहारिकमेकं च द्वितीयं पारमार्थिकम् ॥ ग.पु. (सारोद्धार) १५।४६ ॥

१६ भुवनानि च सर्वाणि पर्वतद्वीपसागराः ।

आदित्याद्या ग्रहाः सन्ति शरीरे पारमार्थिके ॥ पूर्ववत् १५।५३ ॥

चारपुरुषार्थको संक्षिप्तस्वरूप र आश्रमको चर्चा

सम्पूर्ण मानिसहरूको साध्यविषय पुरुषार्थ हो । धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थमध्ये धर्म, अर्थ र काम पुरुषार्थ हुन् भने मोक्ष परमपुरुषार्थ हो । मोक्षप्राप्तिका लागि अरु पुरुषार्थहरू खुड्किलाकारूपमा रहेका हुन्छन् । पुरुषार्थहरूमा पहिलो पुरुषार्थ चाहिँ धर्म नै हो । किनभने यथासंख्य पाठक्रमअनुसार धर्मपूर्वक अर्थार्जन गरेर धर्मानुरूप आफूले कमाएको अर्थको अधीनमा रही कामपूरा गरेर मात्र मोक्षका लागि मानिस अधिकारी हुन्छ । अतः धर्मबाट नै मोक्ष सिद्ध गर्न सकिन्छ । मोक्षशब्दले आफ्नो साक्षात्कार गर्नुलाई बुझाउँछ । जीवात्माको परमात्माका साथ ऐक्य हुनु मोक्ष हो । मोक्ष प्राप्ति गर्नअर्थात् जीवात्मा र परमात्माको ऐक्यार्थमा धर्म नै समर्थ छ । चित्तवृत्ति निरोध गर्नु योग हो ।^{१७} योगद्वारा आत्मदर्शन गर्नु परम धर्म हो भनी योगीश्वरले बताएका छन् ।^{१८} जसरी ब्रह्मको अनेकरूप र रूपराहित्य सिद्ध हुन्छ त्यसैगरी धर्मको पनि विविधरूप र रूपराहित्य शास्त्रावलोकनबाट सिद्ध हुन्छ ।

अब आश्रमधर्मका सम्बन्धमा संक्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिन्छ । उपर्युक्त चार पुरुषार्थ प्राप्तिका लागि ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम र संन्यासाश्रम गरी चार आश्रमको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र गरी चार वर्णको व्यवस्था गरिएको छ । जसका सम्बन्धमा माथि चर्चा भइसकेको छ । आश्रमहरूमध्ये गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ मानिएको छ किनभने अरु तीन आश्रमवासीहरूलाई भिक्षा तथा अन्य पदार्थहरू प्रदान गरेर गृहस्थीहरूबाटै जीवननिर्वाह गर्न सहयोग पुगेको हुन्छ । गृहस्थाश्रमवासीका विविधधर्महरूमध्ये मुख्य धर्म दानगर्नु हो । जोगी-संन्यासी-गरिब-गुरुवाहरूलाई जोसकेको श्रद्धापूर्वक मुष्टिदान गर्नु र घरमा आएका अतिथिहरूको स्वागत सत्कार गर्नु तथा जिउँदा माता, पिता, पत्नी, बालक छोरा, छोरीहरूको पालनपोषण गर्नु, परलोक गएका पितृहरूको श्राद्ध, तर्पण जस्ता कर्मगर्नु यी गृहस्थका प्रमुख कर्तव्यहरू हुन् भनी हाम्रो धर्मले निर्देश गरेको छ । पुनः गृहस्थाश्रममा रहनेहरूको चुल्हो, पिछ्नेठाउँ, किसिङ्गर बढार्ने ठाउँ, धान आदि कुट्नेठाउँ, गग्रेटोसमेत यी घरका पाँचठाउँहरूमा प्रत्येक दिन प्राणीहरूको वधहुन्छ ।^{१९} यहाँ पशुवधस्थानलाई

^{१७} योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । पातञ्जल योगसूत्रम् । १।२।

^{१८} इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ या.व.१।८॥

^{१९} पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ मनु. १।३।६८ ॥

बुझाउन सूना शब्दको प्रयोग भएको छ । ती नै पाँच स्थानमा हुने हिंसाको दोष या पापको प्रायश्चित्तका^{२०} निमित्त गृहस्थले दिनदिनै पञ्चमहायज्ञ गर्नुपर्ने हुन्छ । पञ्चमहायज्ञहरू वेद अध्ययन-अध्यापन गर्नु 'ब्रह्मयज्ञ', अन्न-जलआदिद्वारा पितृलाई तर्पण गर्नु 'पितृयज्ञ', अग्निमा हवन गर्नु 'देवयज्ञ', भूत (प्राणी) हरूलाई बलि (पूजा र अन्नादि समर्पण) गर्नु 'भूतयज्ञ', र अतिथिपूजन-सत्कार गर्नु 'मनुष्ययज्ञ' हुन् ।^{२१} माता, पिता, आचार्य र अतिथिलाई देवतासमान मानिएको छ 'मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव अतिथिदेवो भव' भनेर । माता पिता आचार्य र पतिलाई महागुरु पनि मानिएको छ । चौरासी लाख जुनीमा सबैभन्दा श्रेष्ठ प्राणी मनुष्य नै हो ।^{२२} मानिसको जुनी त्यत्तिकै सहज रूपमा प्राप्त हुने होइन धेरै पुण्यका प्रभावले मात्र पाइन्छ । त्यसकारण मनुष्य चोला त्यसै खेर नफालेर पुण्य अर्थात् धर्म आर्जनतर्फ लगाउनु उपयुक्त देखिन्छ । श्रुतिस्मृतिले बताएको धर्मको अनुष्ठान गर्ने मानिसले यस लोकमा यश र परलोकमा उत्कृष्ट सुख पाउँछ ।^{२३} खानु निदाउनु डरलाग्नु र मैथुन गर्नु यी सबै प्राणीमा रहन्छन् तर यिनका साथै मनुष्यमा धर्म अधिक रहनुपर्छ नत्र पशुमा र उसमा केही अन्तर हुँदैन यसैले धर्म नभएको मानिस पशु बराबरको हुन्छ भनी नीतिशास्त्रको उद्घोष छ ।^{२४}

'शतायुर्वै पुरुषः' यस श्रुतिवचनबाट के थाहा हुन्छ भने मानिसको पूर्णायुः सामान्यतया शयवर्षको हुन्छ । शयवर्षलाई चारभाग गर्दा प्रत्येक आश्रमको अवधि पच्चीस वर्ष हुन आउँछ । ब्रह्मचर्याश्रममा नैष्ठिक र उपकुर्वाण गरी दुई प्रकारका ब्रह्मचारी रहन्छन् । सुरुका पच्चीस वर्षसम्म ब्रह्मचर्यमा रही वेदवेदाङ्ग आदि शास्त्रहरू अध्ययन गरी लौकिक तथा शास्त्रीय अर्थात् भौतिक तथा आध्यात्मिक संपूर्ण ज्ञान आर्जन गरेर उपकुर्वाण ब्रह्मचारी समावर्तन गरेपछि गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्दछ । नैष्ठिक ब्रह्मचारी चाहिँ

^{२०} तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ पूर्ववत् ३।६९ ॥

^{२१} अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । ३।७० ॥

^{२२} भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः ... ॥ पूर्ववत् १।९६ ॥

^{२३} श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं शुखम् ॥ पूर्ववत् २ । ९ ॥

^{२४} आहारनिद्राभयमैथुनञ्च समानमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ हितोपदेश-मित्रलाभ, कथामुख २५ ॥

आजीवन ब्रह्मचर्याश्रमा नै बस्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यसपछि, गृहस्थाश्रममा प्रवेश गरेर शास्त्रले निर्देश गरे बमोजिमका लक्षणले युक्त भएका सवर्णा कन्या र वरको वैवाहिक सम्बन्ध गाँस्नुपर्छ । ब्राह्म-दैव-आर्ष-प्राजापत्य-गान्धर्व-आसुर-पैशाच र राक्षस गरी यी आठ किसिमका विवाहहरूमध्ये ब्राह्म, दैव, आर्ष र प्राजापत्य विवाहलाई धर्म्य विवाह भनिन्छ । ती धर्म्य विवाह विधिद्वारा सवर्णामा विवाह गरिएका दुबै दम्पति मिलेर पचास वर्षको अवधि सम्म गृहस्थाश्रमोक्त धर्महरू थामी बस्नुपर्छ । एकाउन्न वर्षदेखि पचहत्तर वर्षसम्म वानप्रस्थाश्रममा रही तत्रोक्त धर्मपालन गर्नुपर्छ । छयहत्तर वर्षदेखि वाँचुन्जेल संन्यासाश्रममा रही मोक्षतर्फ लाग्नुपर्ने शास्त्रको निर्देश रहेको छ । अहिले देशकालपरिस्थितिले गर्दा वानप्रस्थ र संन्यास आश्रमको पालना समाप्तप्रायः भइसकेको प्रतीत हुन्छ । तसर्थ गृहस्थाश्रममै रहेर पनि मोक्षको मार्गतर्फ प्रवृत्त हुनुपर्ने अवस्था रहेको छ । मनुष्यचोला नै मोक्षको अधिकारी हो र यस संसाररूपी समुद्र तार्ने बलियो डुङ्गा पनि यही नै हो । यो मनुष्यरूपी डुङ्गा खियाउने कर्णधार गुरु हुनुहुन्छ । त्यसमा अनुकूल हावाचलाइदिने जिम्मा स्वयं परमात्मा ले लिनुभएको छ । यस्तो अवसर प्राप्त हुँदा पनि मुक्ति प्राप्त गर्न सकेन भने त्यस्तालाई आत्मघाती भनी श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धवीशौं अध्यायको सत्रौं श्लोकले शंखनाद गरेको पाइन्छ ।^{२५} मनुष्य चोला मोक्षप्राप्तिका निमित्त नै हो तर संन्यासाश्रम ग्रहणगरी वनवासी हुन र जीवननिर्वाह गर्न वर्तमान कलियुगमा साह्रै कठिन हुने भएकाले गृहस्थाश्रममानै बसेर न्यायपूर्वक कमाएको धनले जीवन निर्वाह चलाउने आध्यात्मिक शास्त्रहरू अध्ययन गरी ज्ञान प्राप्त गरेर तन्निष्ठ हुनु, अतिथिलाई प्रेमपूर्वक स्वागत-सत्कार गर्नु, सम्पूर्ण शास्त्र जान्नु र सत्यवादी हुनु, यसो गरेमा गृहस्थाश्रममै रहेर पनि मुक्त हुन सकिन्छ ।^{२६} त्यसरी नै राग-द्वेष त्यागी इन्द्रियहरू नियन्त्रण गरी परमात्मामा चित्त लगाउनुपर्दछ । त्यसो गर्दा घरनै तपोवन बन्छ भनी नीतिशास्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{२७}

२५ नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।

मयानुकूलं न भस्वतेरितं पुमान्मवाध्विं न तरेत्स आत्महा ॥ श्रीमद्भागवतमहापुराण ११।२०।१७॥

२६ न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

शास्त्रवित्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ सुभाषितरत्नभाण्डागार, गृहस्थाश्रमप्रशंसा द्वितीय प्रकरण १ । पृ. ८९

२७ वनेषु दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेषु पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ सुभाषितरत्नभाण्डागार, सामान्यनीति ॥९०५॥ तृतीयं प्रकरण, पृ. १७४

धर्मप्रवर्तक, धर्मशास्त्रकार र धर्मव्याख्याताहरू अनेक छन् । मनु, अत्रि, विष्णु, हारित, याज्ञवल्क्य, उशना, अङ्गिरा, यम, आपस्तम्ब, सम्बर्त, कात्यायन, बृहस्पति, पराशर, व्यास, शङ्ख, लिखित, दक्ष, गौतम, शातातप, बसिष्ठ, योगीश्वरयाज्ञवल्क्यहरू धर्मशास्त्र प्रयोजक या प्रवर्तक भनिन्छन् ।^{२८} यसैगरी अरु पनि धर्मशास्त्र प्रवर्तक धेरै छन् भन्ने कुरा विज्ञानेश्वरले याज्ञवल्क्यस्मृतिको मिताक्षरामा उल्लेख गरेका छन् ।^{२९} यिनै धर्मचिन्तक, दार्शनिक मनीषीहरूले बेगलाबेगलै दृष्टिले धर्मको व्याख्या गरेका छन् ।

धर्मको केही पनि घटपट आदिजस्तो मूर्त स्वरूप देखिँदैन । न त यो चर्मचक्षुले देखिने विषय नै हो । अतः लक्षण र प्रमाणबाट नै धर्मको अस्तित्व देखाइएको हो । धर्मलाई इन्द्रियहरूबाट ग्रहण गर्न सम्भव नहुने हुँदा वेदवचनहरू र वेदमूलक स्मृतिवचनहरूनै धर्ममा प्रमाण मानिएका छन् । धर्म प्रतिपादक शास्त्र नै धर्मशास्त्र हो र पूर्वकल्पबाट आएको वेदलाई जसरी नित्य मानिएको छ त्यसरी नै धर्मशास्त्र पनि नित्य हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

शास्त्र

यहाँ शास्त्रशब्दको अर्थका सम्बन्धमा केही चर्चा गरिन्छ । शास्त्रशब्दले आज्ञा, आदेश, निदेश र ग्रन्थ आदि अर्थ बोकेको छ भन्ने तथ्य शास्त्रहरूमा भेटिन्छ । अमरकोशमा निदेश र ग्रन्थलाई शास्त्र भनियो र शास्त्रको पर्यायकारूपमा निदेश र ग्रन्थ पढियो ।^{३०} ग्रन्थहरू अठार प्रकारका हुन्छन् । कतै त्यसभन्दा अधिक पनि बताइएको छ । विष्णुपुराणमा वर्णन भएअनुसार अठार ग्रन्थ यसप्रकार रहेका छन्: (१) ऋग्वेद (२) यजुर्वेद (३) सामवेद (४) अथर्ववेद (५) शिक्षा (६) कल्प (७) व्याकरण (८) निरुक्त (९) ज्यौतिष (१०) छन्द (११) मीमांसा (१२) न्याय (१३) धर्मशास्त्र (१४) पुराण (१५) आयुर्वेद (१६) धनुर्वेद (१७) गान्धर्ववेद र (१८) अर्थशास्त्र । यी अठार प्रकारका ग्रन्थहरूलाई शास्त्र भनिएको छ । यिनै ग्रन्थलाई अठार विद्या पनि भनिन्छ ।^{३१} यसैले वेद, धर्मशास्त्र, वेदाङ्गहरू, न्याय, मीमांसा र पुराणइतिहास विद्यारूप वा शास्त्ररूप हुन् ।

- २८ मन्त्रत्रिविष्णुहारितयाज्ञवल्क्योशानोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसम्बर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
 पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ । शातातपो बसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ या. व. स्मृ. १।४-५॥
 २९ नेयं परिशङ्क्या, किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् ॥ मि. क्ष. टीका (या. व. स्मृ. १।४-५॥)
 ३० निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम् । अ. को. ३।१।७९
 ३१ अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति. ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ वि. पु. ३।६।२८-२९॥

यिनीहरूबाट नै धर्म प्रतिपादित छ । धर्मलाई बुझाउने शास्त्र नै धर्मशास्त्र हो । धर्म र शास्त्रको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित रहेको छ । शब्दबाट धर्म र शास्त्रको भेद देखिए तापनि तात्त्विकरूपमा भेद छैन भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

दायविभागमा स्वत्वविवेचन

दायविभागमा स्वत्व समावेश भएको छ । विधिले नै मनुष्यको कर्तव्यबोध गराइदिन्छ । त्यसकिसिमको विधिको ज्ञान स्वत्व विवेचनबाट पनि गर्न सकिन्छ । स्वत्व विवेचनका प्रसङ्गमा धन प्राप्तिका प्रकारहरू पनि समीक्षा गरिएको छ । मानव मात्रको केही न केही स्वत्व हुन्छ नै । त्यही नै स्वत्व विवेचन यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

चार प्रकारका पुरुषार्थमा अर्थको आफ्नै वैशिष्ट्य रहेको छ । अरु सबै पुरुषार्थ सिद्धगर्नमा अर्थ पुरुषार्थको ठूलो भूमिका रहन्छ । अर्थशुद्धी भएमा मात्र समाज स्वस्थ, सुन्दर र सभ्य पनि हुन जान्छ । त्यो नभएमा समाजको ठूलो दुर्दशा हुन्छ भन्ने तद् विशेषज्ञ विद्वान्हरूको भनाइ रहेको छ । वर्तमान अवस्था जुन अर्थ पुरुषार्थको ज्ञानको अभावले गर्दा अर्थशुद्धिलाई तिरस्कार गरेर सम्पत्ति कमाउनमा प्रवृत्त रहेका भ्रष्टजनहरूबाट समाज आक्रान्त भएको देखिन्छ । अतः प्रस्तुत विषयको अध्ययन र तदनुरूप आचरण गरेमा समाज भ्रष्टाचाररहित धन उपार्जनगर्नमा प्रवृत्त हुनेछ भन्ने ठानिन्छ । भ्रष्टाचारमुक्त समाज भएमा अवश्य नै देशको उन्नति हुनेछ । यसैले अर्थशुद्धि अत्यन्त आवश्यक विषय हो भन्ने कुरामा दुई मत रहँदैन । समाजमा असल परम्परा स्थापित गर्न यस किसिमका अध्ययनहरू नितान्त उचित सावित हुन्छन् । यसैबाट नै समाजको सुरक्षा समृद्धि संभव छ । यस स्वत्वविवेचनको अध्ययनबाट वर्तमान सन्तानहरूमा निश्चय पनि सन्मार्गदर्शन हुनेछ । 'स्वन्' धातुबाट 'ड' प्रत्यय र अनुबन्धको लोप गरेमा स्व शब्द बन्दछ । स्वशब्दमा 'त्वल्' प्रत्यय गरेपछि स्वत्वशब्द निष्पन्न हुन्छ । स्वस्य भाव स्वत्वम् अर्थात् आफ्नो भएको नै स्वत्व हो । अमरकोशकारले सगोत्र, बान्धव, ज्ञाति, बन्धु, स्वजन अर्थ बुझाउने शब्दहरूको पर्यायकारूपमा स्वशब्द प्रयोग गरेका छन् ।^{१२} धनार्थबोधक स्वत्वशब्द पुलिङ्ग र नपुंसक लिङ्गमा प्रयोग भएको देखिन्छ । हुन त ज्ञाति, आत्मा, आत्मीय पनि स्वशब्दले बताउँछ; तथापि धन अर्थ

३२ अमरकोश २।४।३४॥

बुझाउनका लागि यहाँ स्वत्वशब्द प्रस्तुत भएको छ । स्वत्व शास्त्रोक्त विधिअनुसार यथेच्छ विनियोगका लागि योग्य मानिन्छ । न्यायशास्त्रमा प्रतिपादित सात पदार्थहरूमा स्वत्वको गणना शाब्दिकरूपले भएको छैन तर सात पदार्थदेखि अतिरिक्त स्वत्वको आर्थिकरूपले चाहिँ ती पदार्थहरूमा अन्तर्भाव स्वीकार गरिएको छ । विक्रीगर्नु, दानगर्नु आदिबाट आफ्नो स्वत्वको अधिकार हट्दछ । किन्तु, दान लिनु आदिबाट चाहिँ स्वत्वको अधिकार प्राप्ति हुन्छ ।

सर्वप्रथम यहाँ स्वत्व शास्त्रीय हो वा लौकिक हो भन्ने विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसमा पनि अझ पहिले त विभागको प्रसङ्गमा कसको विभाग गर्ने ? भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ । कसको विभाग गर्ने भन्ने जिज्ञासा समाधान गर्नका निमित्त नै पहिले स्वत्वको उपस्थिति हुन्छ । उपस्थित स्वत्वको उत्पत्ति मानिसहरूमा कहिले देखि हुन्छ भन्ने कुरा ज्ञानगर्नु आवश्यक हुन्छ । स्वत्वको उत्पत्ति जन्मनासाथ हुन्छ अथवा विभागबाट हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा पछि विचार गरिने छ । अतः पहिले स्वत्व नै विचारणीय हुन आउँछ किनकि त्यसको नै विभाग हुन्छ ।

स्वत्व शास्त्रीय हो वा लौकिक हो भन्ने सम्बन्धमा गौतमको वचनलाई लिएर शास्त्रीय हो भन्ने पूर्वपक्ष उपस्थापित हुन्छ र त्यसपछि तिनै गौतमका वचनको विवेचनाबाटै स्वत्व लौकिक हो भन्ने सिद्धान्तपक्ष स्थापित गरिएको छ । अंश, किनिकावस्तु, जम्मा गरेर घरमा राखिएकावस्तु, खानी आदिबाट प्राप्त खनिजपदार्थ आदिमा स्वामित्व रहन्छ भन्ने गौतमको भनाइ छ ।^{३३} यिनै गौतमका सूत्रहरूलाई लिएर सर्वत्र स्वत्व सम्बन्धमा विचार गरिएको छ । रिक्थ, क्रय, संविभाग, परिग्रह र अधिगम यी सर्वसाधारणका लागि उत्पत्ति हुने स्वत्वका कारण हुन् । चारवर्णका क्रमले ब्राह्मणको प्रतिग्रह आदिबाट प्राप्त स्वत्व, क्षत्रियको विजय आदिबाट प्राप्त स्वत्व, वैश्यको खेती व्यापार आदिबाट प्राप्त र शूद्रको सेवाआदिबाट प्राप्त स्वत्वलाई असाधारण भनिन्छ । सर्वप्रथम विभाग केको हुने ? भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ । उक्त जिज्ञासा शान्त गर्न भनिन्छ स्वत्वको विभाग हुन्छ । आफ्नो अधिकारमा रहेको धन सम्पत्तिलाई स्वत्व भनिन्छ । आफ्नो व्यक्तिगत द्रव्यादि नै स्वत्व हो ।

पितामा रहेको स्वत्व पुत्रहरूमा विभाग गरेर दिनुलाई दायविभाग

^{३३} स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् । क्षत्रियस्य विजितम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः ॥ गौ. ध. सू. २।१।३९-४२॥

भनिन्छ । स्वत्व शास्त्रीय हो वा लौकिक हो भन्ने विषयमा धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा निकै चर्चा भएको छ । स्वत्व शास्त्रीय हो भन्ने पक्षलाई पूर्वपक्षमा राखी सिद्धान्त पक्षले स्वत्वलाई लौकिक स्वीकारेको छ । स्वत्व वा धन प्राप्ति विविध तरिकाबाट हुन्छ । धनागमकासाधारण हेतु र असाधारण हेतुका बारेमा गौतमले बताएका छन् । जसअनुसार यहाँ रिक्थले अप्रतिबन्ध दायलाई बुझाउँछ । पिता पितामह आदिको परम्परागत धन पुत्रपौत्र आदि स्वत्वाधिकारीहरूले पाउनमा कुनै प्रतिबन्ध रहँदैन । अतः स्वतः पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन पित्रादिको धन दायरूपले बीचमा छेक्ने कोही नभै सोभै प्राप्त हुनुलाई अप्रतिबन्धदाय भनिको हो । क्रय भन्नाले किनिएको धन बुझिन्छ । संविभागशब्दले सप्रतिबन्धदायलाई बुझाउँछ । जेठाबा अथवा काकाबा, दाजुभाइ आदिको पुत्रपौत्रादि नहुँदा भतिजा दाजुभाइहरूमा सम्पत्ति आउनुलाई सप्रतिबन्ध दाय भनिन्छ । जेठाबा काकाबा दाजु-भाइ आदिहरूमा त्यो धन आउँदैनथ्यो र त्यहाँ प्रतिबन्ध रहन्थ्यो । यसैले अपुताली परी आउने धनलाई सप्रतिबन्धदाय भनिएको हो । पहिले सर्वसाधारणका लागि रहेको वनजंगलबाट बटुलेर घरमा ल्याइने दाउरा, घाँस-पात, पानी आदिमा स्वत्व पैदा हुनुलाई परिग्रह भनिन्छ । खानी अथवा जमिनभित्र रहेको धन प्राप्त हुनुलाई अधिगम शब्दले बुझाउँछ । ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र र अन्य जातिसमेत सर्वसाधारणलाई 'रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगम' यी पाँच प्रकारका उपायबाट धन प्राप्तहुनसक्ने हुँदा धन प्राप्ति साधारण कारण भनिएको हो । ब्राह्मणले दानबाट पाएको, क्षत्रियले युद्धमा जिती पाएको, वैश्यले कृषि-व्यापार-पशुपालनबाट प्राप्त गरेको र शूद्रले सेवाबाट प्राप्त गरेको धनलाई असाधारण धनागमको हेतु भनिएको हो । यसरी गौतमले धन प्राप्ति उपायहरू बताएका छन् ।

सामान्यतः विचार गरिएको स्वत्वको दुई पक्ष के ? स्वत्व शास्त्रीय हो वा लौकिक भन्ने कुरा उपस्थित भएको छ । त्यसमा पूर्वपक्षको मत यसरी शास्त्रमा उपस्थापित गरिएको छः गौतमोक्त स्वत्व हेतुहरू विद्यमान रहेमा स्वामी हुन्छ भन्ने शास्त्रविहित वचनबाट स्वामित्व बुझिन्छ । अत एव स्वत्व शास्त्रीय हो । स्वत्व लौकिक हो भन्ने कुरा प्रमाणान्तरबाट बुझिनेभए गौतम आदिहरूले बताएका शास्त्रीय वचनहरू अर्थवान् नहोलान् । त्यस्तै ब्राह्मणले दानलिनु, यज्ञ गराउनु, अध्यापन गर्नु जस्ता स्वकर्मबाट धन आर्जन गर्दछ । त्यस्तो धन दान दिने व्यक्तिले चोरी या अनैतिक कार्यबाट प्राप्त गरेको रहेछ भने त्यस अवस्थामा स्वकर्मबाटै अर्जित गरेको भएपनि त्यो

ब्राह्मण पनि चोरसमान दण्डभागी हुन्छ भन्ने मनुको भनाइ^{३४} स्वत्व लौकिक हुने हो भने चोरबराबरको दण्डविधान व्यर्थ हुन जाला भन्ने बुझिन्छ ।

फेरि स्वत्व लौकिक स्वीकार्ने हो भने अर्काको धन अर्काले अपहरण गर्‍यो भन्ने व्यवहार नहोला र अपहरण गर्नेको नै स्वत्व होला । तर एउटाको स्वत्व अर्काले चोरी आदिबाट हडपे पनि त्यसको त्यहाँ स्वत्व हुँदैन । स्वत्व शास्त्रीय निर्धारित नहुने हो भने सुवर्ण आदि द्रव्यमा पनि कसको स्वत्व यो भन्ने संशय न होला जुन धन जसको हातमा रहला त्यो त्यसैको नै होला । त्यसो भएको हुनाले पनि स्वत्व शास्त्रीय नै हो । पत्नी, पुत्र, दासहरूले जुन धन कमाउँछन् ती जसका हुन् त्यसैको नै त्यो धन हुन्छ । त्यसै भएको हुनाले ती भार्या, पुत्र, दासहरूको पारतन्त्र्यमात्र प्रतिपादन गरे मनुले स्वामित्वको निवारण चाहिँ गरेनन् किनकि स्वत्व शास्त्रीय भएको कारणले ।^{३५}

फेरि विष्णुको वचनबाट पनि भार्या आदिलाई विवाह समयमा मातापिता लगायत बाट दिएको धन भार्याकै हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । त्यस किसिमको धन इष्टापूर्त धर्म कार्यमा पत्नीले खर्चगर्न सक्दछिन् । किनभने अर्जकत्वेन तिनको पनि स्वत्व सिद्ध हुन्छ नै । भार्या आदिको स्वत्व हुने हुँदा नै शास्त्रको सम्मतिअनुसार इष्टापूर्तकर्म(कुवा, पोखरी जस्ता जलाशय बनाउनु तथा अतिथि गृह निर्माण गर्नु कथा पुराण श्रवण गर्नु दान आदि गर्नु)गर्नपाउने अधिकार संभव भएको हो । अतः भार्या आदिको परतन्त्रता बताउनु ठीकै देखिन्छ । स्वाम्य लौकिक भएमा स्वत्वका उपायहरू पनि लौकिक नै हुने हुँदा गौतम आदिको वचन पनि व्यर्थ हुन जान्छ र अनुवाद मात्र बुझाउने हुन जान्छ । अतः स्वत्व शास्त्रीय हो । यसरी पूर्वपक्षको अभिमत रहेको छ ।

यस सम्बन्धमा सिद्धान्तपक्षको मत यसप्रकार रहेको छः-स्वत्वरूप धन लौकिक प्रयोजन सिद्धगर्ने साधनकारूपमा रहेको छ । तसर्थ स्वत्व शास्त्रीय होइन यो धान, गहुँ आदि जस्तै लौकिक हो । जस्तै लोकमा धान, गहुँआदिबाट तयार पारिएको भात, रोटीआदि खाँदा पेट भरिन्छ । त्यस्तै स्वत्व पनि आफूले चाहेको अभीष्ट सम्पादनका लागि यथेच्छ विनियोग (खर्च-वर्च-लगानी) आदि गर्न सकिन्छ । त्यसलाई शास्त्रीय स्वीकार गरेमा

३४ योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेन तथैव सः ॥ म.स्मृ. ८।३४०॥

३५ भार्यापुत्रश्चदासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ पूर्ववत् ॥ ८।४९६॥

लौकिक प्रयोजनका लागि विनियोग गर्न सकिँदैन । स्वत्वलाई शास्त्रीय स्वीकार गरेमा त्यो शास्त्रले विधान गरेका यज्ञ यागादिका लागि मात्र होला । फेरि अर्को कुरा कमाएजति धन यज्ञादि अनुष्ठानका लागि नै हुन जाला । त्यस्तो भएमा जिउनका लागि खान लाउन र लौकिक व्यवहार गर्नमा पनि द्रव्य विनियोग संभव हुँदैन । स्वत्व शास्त्रीय भए शास्त्रीय नियमको उल्लङ्घनबाट चोरी आदिद्वारा कमाइएको द्रव्यले यज्ञ तथा अन्य धार्मिककार्य सिद्ध (सम्पन्न) हुँदैन । स्वत्व लौकिक भएमा यज्ञ आदि सिद्ध हुन्छ । द्रव्यार्जन नियमको अतिक्रमण गरेवापतको दोष चाहिँ पुरुषको हुन्छ । किनभने द्रव्यार्जन नियम पुरुषार्थ भएको हुँदा शास्त्रको उल्लङ्घन गरेर कमाइएको द्रव्यले पनि अनुष्ठान गरिएका धार्मिक कृत्यहरू सम्पन्न हुन्छन् । फेरि प्रत्यन्तवासी (म्लेच्छादिदेशवासी) हरूमा जहाँ हाम्रो शास्त्रअनुसार व्यवहार हुँदैन; त्यहाँ पनि स्वत्वको व्यवहार हुन्छ नै । त्यहाँ रहेकाहरूको पनि किन-वेच, लेन-लेन लौकिक प्रयोजनका लागि स्वत्वको रूपमा रहेका धनको विनियोग देखिन्छ, त्यसकारणले पनि स्वत्व लौकिक हो ।

गौतमले स्वामित्व हुनुमा रिक्थ, क्रय आदि सर्वसाधारणका उपायहरू र वर्णानुसार ब्राह्मणको प्रतिग्रहबाट लब्ध, क्षत्रियको विजयबाट लब्ध तथा वैश्य र शूद्रको निर्विष्टबाट प्राप्त धन स्वामित्वका असाधारण उपायहरू अदृष्टका लागि नियमन गरेका हुन् । यसै कारण धेरै अशियारहरूको स्वामित्व सम्बन्धमा खले कपोत (खल्यानमा एकैपटक परेवाहरू आएर बस्ने) न्यायअनुसार भैं उपस्थित लोकप्रसिद्ध स्वत्वमा अशियारहरूमा तलमाथि नहोस् भन्नका लागि मरेका अपुत्रको धनाधिकार निर्देशको अवसरमा याज्ञवल्क्यले पनि पत्नी छोरी आदिको क्रमैले धनाधिकार प्रतिपादन गरेका छन् ।^{३६} यसो भएको हुँदा पनि स्वत्व लौकिक हो । पुनः एउटाको धन अर्काले समक्ष वा परोक्षमा लिएमा पनि स्वत्व हुनुमा कारणस्थ क्रय आदिहरूमा शङ्का उत्पन्न भएमा स्वत्व संशय पैदा हुन्छ । यसकारण पूर्वपक्षले उपस्थापित गरेको तर्क निरर्थक नै देखिन्छ । स्वत्व शास्त्रीय भएमा निन्दित कर्महरूबाट कमाइएको द्रव्यको विभाग पनि संभव हुँदैन । निन्दित कर्मबाट कमाइएका द्रव्य त्यागिदिनु, जप, तप, होम, आदि अनुष्ठान गर्नुबाट पनि कमाउने वाला शुद्ध हुन्छ । तर नियम अतिक्रमण

३६ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥

येषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ या.व.स्मृ. ॥ २।१३५-१३६॥

गरेर कमाउनु निमित्तक दोष कमाउनेवाला कै हुन्छ । त्यसैले निन्दित कर्महरूबाट कमाइएको धन पनि छोरा नाति लगायतका अशियारहरूले चाहिँ भाग लगाएर लिन्छन् नै । तिनीहरूका लागि शास्त्रले प्रायश्चित्तको व्यवस्था गरेको छैन । कमाउनेवालाको लागि चाहिँ प्रायश्चित्तको व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।^{३७} अतः चोरी आदिबाट कमाइएको द्रव्य तिनका छोरा नाति अशियारहरूले भाग लगाएर दायत्वेन ग्रहण गर्दा दोष लादैन किनकि स्वत्व लौकिक भएको हुनाले । अनियमित दानबाट अर्जित धन दायत्वेन अशियारहरूले लिनहुन्छ भन्ने कुरा माथिको भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यस्ता किसिमको धन दायकारूपले लिनेहरूका लागि दण्डविशेष चाहिँ मन्वादिहरूले निर्देशगरेका छैनन् । स्वत्व शास्त्रीय भन्नेहरू जीमूतवाहन, धारेश्वर आदिहरूको मतलाई खण्डन गरेर विज्ञानेश्वर, मित्रमिश्र आदिले लौकिकत्व स्वीकारी स्थापित गरेका छन् । यस सम्बन्धमा स्वत्वलाई लौकिक स्वीकार गर्नु नै उपयुक्त ठानिन्छ । किनभने यस संसारमा जहाँ हाम्रो शास्त्र अध्ययन गरिदैन तदनुरूप कार्यहरू पनि गरिदैन त्यहाँ पनि स्वत्वको राम्रोसँग व्यवहार गरेको देखिन्छ । त्यसो भएको हुनाले पनि स्वत्व लौकिक नै अङ्गीकार गर्नु ठीक हुन्छ ।

अब स्वत्व उत्पत्तिको सम्बन्धमा विवेचना गर्नु उचित ठानिएको छ । स्वत्व उत्पत्तिका सम्बन्धमा मनीषीहरूमा मतभिन्नता देखिन्छ । कसैले पितृधनमा पुत्रको स्वत्व उत्पत्ति अंशबण्डाभएपछि मात्र हुन्छ भनी आफ्नो मत उपस्थापित गरेका छन् भने कसै-कसैले त्यस्तो मतलाई खण्डन गरेर पैतृक संपत्तिमा पुत्रको जन्मबाटै स्वत्व उत्पत्ति हुन्छ भन्ने आफ्नो अभिप्राय प्रकट गरेका छन् ।

स्वत्व उत्पत्ति विचार

जसरी स्वत्व शास्त्रीय हो वा लौकिक हो भन्ने सम्बन्धमा दुई प्रकारको मत देखाउँदै समीक्षा गरियो, त्यसैगरी स्वत्व उत्पत्तिका सम्बन्धमा पनि दुई प्रकारकै मत अगाडि सारी समीक्षा गर्नु आवश्यक रहन्छ । यससम्बन्धमा पूर्वपक्षको मत यस प्रकार छः छोराहरूको दायविभाग पछि नै पैतृक धनमा स्वत्वोत्पत्ति हुन्छ । जन्मबाट चाहिँ पैतृक सम्पत्तिमा पुत्रको स्वत्व उत्पत्ति हुँदैन । यदि जन्मना स्वत्व हुने हो भने त्यस अवस्थामा बाबु

^{३७} यदगर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ म.स्मृ.११।१९॥

र छोराको स्वत्वमा समान अधिकार हुन्छ । त्यसो भएमा पुत्र लगायत सम्पूर्ण अंशाधिकारीहरूको स्वीकृति नभई पिताले दान, धर्म, बेच-बिखन जस्ता कर्मगर्नका निमित्त धन विनियोग गर्न सक्दैनन् । फेरि शास्त्रले विधान गरेका श्रौत (श्रुतिले बताएको) अग्निमा सिद्ध गरिने आधान आदि कर्म गर्न त्यस्तै गरी जातकर्म जस्ता द्रव्य खर्च गरेर सम्पादन हुने विभिन्न प्रकारका कर्मानुष्ठान गर्न पनि पिता समर्थ हुँदैनन् । त्यसो भएमा धन विनियोगगर्न जन्मेको मात्र छोराको पनि स्वीकृति आवश्यक हुन जान्छ । यसैले साधारण धन खर्च गर्न पनि स्वयं पिता मात्र समर्थ हुँदैनन् । त्यसकारण विभाग भएपछि अथवा स्वामित्व नष्ट भएपछि स्वत्व उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा स्वीकारगर्नुपर्दछ ।

यदि जन्मना स्वत्व स्वीकार गरिन्छ भने धेरै छोरा हुने बाबुले विभागभन्दा पहिले कुनै छोरालाई सबै छोराको स्वीकृति नलिई प्रसाद (खुसीले) दान-बकस गरी दिनु सिद्ध हुँदैन । प्रसाददान पनि शास्त्रले विधान गरेको छ । जन्मना स्वत्व स्वीकार गरेमा प्रसाद दान नै सिद्ध हुँदैन । त्यसरी नै प्रसादबाट प्राप्त धनको शास्त्रले अविभाज्यत्व भनेर उपदेश गर्नु व्यर्थ हुन जान्छ । प्रसादबाट प्राप्त धनलाई भाग लाग्दैन भनेर नारदले उपदेश गरेका छन् ।^{३८} अतः जन्मना स्वत्व स्वीकार गरेमा प्रसाददानको उपदेश पनि व्यर्थ हुनपुग्छ । किनभने पिताले जुन छोरालाई अरु छोराहरूको अनुमतिले जे दिन्छन् त्यो सबैको अनुमतिबाट दिइएको हुन्छ । त्यसकारण त्यस किसिमको प्रसादप्राप्त धनको विभाग प्राप्ति नै नहुने हुँदा त्यसलाई भाग नलाग्ने भन्नुमा पनि सङ्गति मिल्दैन । त्यसरी नै स्त्रीहरूलाई प्रीतिदान पनि सबैको अनुमतिले नै संभव हुन्छ । जन्मना स्वत्व स्वीकार गरेमा प्रीतिप्राप्त धनलाई अविभाज्य भन्नु पनि व्यर्थ नै होला । पतिले आफ्नी पत्नीलाई प्रीतिपूर्वक अचल सम्पत्तिबाहेक जुनकुनै धन दिन सक्दछ । पतिबाट प्रीतिपूर्वक प्राप्त गरेको धन पत्नीले आवश्यक कार्यगर्न र जीवन निर्वाहका लागि यथेच्छ खर्च गर्न सक्दछिन् । यदि जन्मना स्वत्व स्वीकार गरिन्छ भने शास्त्रले पत्नीलाई प्रीतिदानको व्यवस्था गर्नु पनि सङ्गति युक्त हुँदैन ।^{३९}

चल र अचल दुई प्रकारको धन हुन्छ । आफूले कमाएको दुबै

^{३८} शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
त्रिण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥ नारदस्मृति १३।६॥

^{३९} भर्ता प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथा काममश्नीयाद् दद्याद् वा स्यावरादृते ॥ पूर्ववत् १।१२४॥

प्रकारको धन कुनै पनि छोरोलाई प्रसाददानको लागि पिता समर्थ हुन्छन् । पितामह आदिले कमाएको पुख्र्यौली स्थावरधन चाहिँ त्यस किसिमको दानगर्न पिताले पाउँदैनन् ; शास्त्रद्वारा निषिद्ध छ । ४० पितामहको द्रव्यमा तिनको स्वत्व हटेपछि पिता र पुत्रको त्यस्तो धनमा साधारण स्वत्वपैदा हुनजान्छ । त्यसै भएको हुनाले पितामहको धनमा छोरा र नातिको समान अधिकार हुन्छ, भनिएको हो । ४१ जसको एउटा मात्र पुत्र अंशाधिकारी छ ; पिताको स्वत्व हटेपछि त्यो धन दायत्वेन त्यो पुत्रको नै हुन्छ, त्यहाँ विभागको आवश्यकता रहँदैन । स्वत्वाधिकारनहटेका जिउँदै रहेका मातापिताको धनमा छोराहरूको स्वामित्व अभाव हुन्छ, भन्ने कुरा जान्नु पर्दछ । ४२ यसमा मनु आदिको वचन विशेषबाट जन्मना स्वत्वको अभाव देखिन्छ । यसो भएको हुँदा स्वत्व विभागबाट नै पैदा हुन्छ, जन्मबाट होइन भन्ने सिद्ध हुन्छ । जीमूतवाहन, धारेश्वर आदि निबन्धकारहरूले विभागान्तर वा स्वामीको नाशानन्तर छोराहरूमा स्वत्व उत्पन्न हुन्छ, भन्ने कुरा प्रतिपादन गरेका हुन् । यसरी पूर्वपक्षको अभिमत प्रतिपादित छ ।

यस सम्बन्धमा अब सिद्धान्तपक्षको मत प्रस्तुत गरिन्छः लौकिक स्वत्व जन्मबाटै पैदा हुन्छ, विभागपछि अथवा स्वामी नाशपछि हुनेहोइन । पैतृकधनमा नवजात पुत्रको तत्कालबाटै स्वत्वोत्पत्ति हुनेमा मनीषीहरूले अपह्नव (अन्यथा) गर्न मिल्दैन । द्रव्य खर्च गरेर नै सम्पन्न हुने विभिन्न प्रकारका श्रुति र स्मृतिहरूद्वारा उपदिष्ट जातकर्म, अग्न्याधान जस्ता कर्महरू गरिन्छन् । हुनत नवजात पुत्रको पैतृकधनमा निश्चय पनि जन्मबाटै स्वत्व उत्पत्ति हुन्छ । यसैकारण शास्त्रले विधान गरेका अनुष्ठान गरिने श्रौतस्मार्त कर्महरूमा शास्त्रको विधान बलबाटै पुत्रको स्वीकृति नभईकन पनि पितालाई द्रव्य खर्च गर्ने अधिकार सिद्ध हुन्छ । त्यसरी नै पालन, पोषण गर्नुपर्नेहरूका लागि पालन, पोषणगर्नलाई पनि धन खर्चगर्न पिताको अधिकार सिद्ध हुन्छ । यसो भएको हुनाले उपर्युक्त कर्महरूमा पिता पुत्रको स्वत्व साधारण भए

४० मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥ मि.क्ष. (या.व.स्मृ. २।११४॥)

४१ भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ पूर्ववत् २।१२१॥

४२ ऊर्ध्वं पितृश्च मातृश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ म.मृ. १।१०४॥

पनि भर्खर जन्मेको पुत्रसित धन खर्च गर्नका लागि स्वीकृति आवश्यक रहँदैन । द्रव्य खर्च गरेर सम्पन्न गराइने जति पनि कर्महरू छन् ती निर्वाध रूपले पिताले स्वयं नै अनुष्ठान गर्न सक्दछन् । यसो गर्दा जन्मना स्वत्व उत्पत्तिमा कुनै हानि हुँदैन । जन्मना स्वत्व उत्पत्ति भएछँदामा मणिमुक्ताप्रवाल लगायतका पैतामहदेखि आएको पुख्र्यौली धन यथायोग्य खर्च गर्न पिता समर्थ हुन्छन् । पितामहले आर्जन गरेको स्थावर(अचल) सम्पत्ति चाहिँ एकलै पिताको वा अन्य कसैको स्वतन्त्र रूपले विनियोग गर्नमा अधिकार हुँदैन ; किनभने शास्त्रवचननै छ 'स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः' (सम्पूर्ण प्रकारका स्थावर सम्पत्तिको यथेच्छ विनियोग गर्ने अधिकार न पितालाई हुन्छ न पितामहलाई) । पुख्र्यौली मणिमुक्ताप्रवाल अर्थात् रत्न, मोती, मूंगा आदि चल सम्पत्तिमा तिनको स्वामित्व हटिसकेपछि पिता नै त्यसमा पनि स्वामी हुन्छन् भने आफूले आर्जन गरेको धनमा त स्वतः स्वामी हुने नै भए । अतः पितृपितामह आदिको धनमा पुत्रको जन्मबाट नै स्वत्व उत्पत्ति हुन्छ भन्नुमा कुनै पनि हानी छैन ।

जन्मना स्वत्व उत्पन्न भएपनि शास्त्रले विधान गरेका द्रव्य खर्च गरेर सम्पादन गर्नुपर्ने कर्महरूमा, शास्त्रको वचनबाट नै प्राप्त भएका प्रसाददानमा, माता-पिता-पत्नी-पुत्र-भृत्य लगायत पोष्यवर्गको पालनपोषणसंरक्षण गर्नमा, राज्यबाट आइलागेको र दैवबाट आइलागेको आपत्तिबाट छुटकारा पाउनमा पनि स्वतन्त्र रूपले पिताले स्थावरदेखि बाहेकका द्रव्यखर्चगर्न सक्दछन् । शास्त्रले नै सम्पत्ति खर्च गरेर कर्मको अनुष्ठानगर्न उपदेश गरेको हुँदा शास्त्रविहित द्रव्य विनियोगगर्नमा नवजात पुत्रको आदेशको या स्वीकृतिआवश्यक पर्दैन । पैतृक परम्पराबाट प्राप्त अथवा पिताले आफैं आर्जन गरेको स्थावरमा चाहिँ पिता पुत्रको सामान्य स्वत्व हुने हुँदा पिताले पुत्रको स्वीकृति नलिई त्यस्तो स्थावर धन कसैलाई दानदिन, बन्धकीराख्न, बेच्न आदिमा विनियोग गर्न समर्थ हुँदैनन् । जन्मिसकेका, गर्भमा रहेका अथवा जन्मनबाँकी भएका सन्तानहरूको जीवन निर्वाहका लागि शास्त्रले स्थावर धनको दान, बेच-बिखन, आदिमा प्रतिबन्ध लगाएको छ ।^{४३} परन्तु

४३ स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता यऽजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेषां भिक्षान्तिं न दानं न च विक्रयः ॥ धर्मकोश, पृ. ११३४

अनिकाल वा अन्य आपत्कालहरू आइलागेमा चाहिँ अवश्य पनि उपर्युक्त पालनपोषण गर्नुपर्नेहरूलाई पालनपोषण आदि गर्न र शास्त्रले विधान गरेका श्राद्ध लगायत पैतृककर्म र अन्य कर्महरू गर्नका लागि पुत्रको अनुमति नभैकन पनि स्मृतिवचनको बलबाटै पिताले स्थावर बेच्न, बन्धकराख्न, खर्चगर्न सक्दछन् ।^{४४}

नछुट्टिएका अंशियारहरूमा रहेको साधारण स्थावर धनको दान, बन्धकी, बेच-बिखनजस्ताकार्य गर्न तिनीहरू सबैको परस्पर अनुमति नभईकन कसैले पनि सक्दैन । छुट्टिएका अंशियारहरूले चाहिँ यद्यपि परस्पर अनुमति लिनुपर्ने शास्त्रले निर्देश गरेको छ । तथापि परस्पर अनुमति नभईकन पनि छुट्टिएकाहरूले व्यवहार चलाउन सक्ने व्यवस्था छ । स्थावर धन दानदिँदा, बन्धकीराख्दा सबैले थाहा पाउनु भन्नका लागि आफ्ना ज्ञाति, संधियारहरू र गाउँको प्रमुख आदिका समक्ष प्रकाशित गर्नुपर्दछ । किन्तु स्थावरको बिक्री भने शास्त्रले निषेध गरेको छ । स्थावरको बिक्रयलाई निषेध गरेर दानको प्रशंसा पनि शास्त्रमा नै गरिएको छ ।^{४५} अतः विभिन्न प्रकारका स्मृतिवचनहरू अवलोकनगर्दा स्वत्वको उत्पत्ति जन्मबाट नै हुन्छ भन्ने निश्चय गर्न सकिन्छ अन्य अवस्थाबाट होइन । त्यसै हुनाले विज्ञानेश्वर मित्रमिश्र प्रभृति निबन्धकारहरूले पनि जन्मना स्वत्व उत्पत्ति पक्षमा स्वाभिमत प्रकट गरेकाहुन् । यस सम्बन्धमा लौकिक अङ्गीकार गरिएको स्वत्व जन्मबाट नै पैदाहुन्छ भन्ने पक्षमा स्वाभिमत रहेको छ । किनकि जन्मना स्वत्व स्वीकार गरेमा पनि द्रव्यसाध्य आवश्यक विधेय धर्म-कर्मादिहरूमा धन खर्चगर्न पिताको अधिकार शास्त्रीय वचनका बलबाटै सिद्ध भएको छ । नवजात पुत्रको अरु अंशियारसरह स्वत्वमा साधारण अधिकार भएपनि त्यस्ता कार्यहरू गर्न उसको स्वीकृतिविना नै पिताले धन विनियोग गर्न सक्दछन् ।

४४ एकोऽपि स्थावरे कुर्याद् दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्भार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥ पूर्ववत् पृ. ११३४॥

४५ (क) विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥

स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी ॥

(ख) स्थावरे विक्रयं नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ॥

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ॥ पूर्ववत् पृ. ११३४

धनप्राप्तिकाकारणहरू

द्रव्यात्मक तथा तत्त्वात्मक विविध प्रकारका धन हुन्छन् । स्वामित्व उत्पत्तिका उपाय शास्त्रले अनेक प्रकारको देखाएको छ । निर्वाध रूपमा प्राप्त हुने अंश, किनेर प्राप्त हुने वस्तुहरू, अपुतालीबाट प्राप्त हुने अंश, वनजंगल आदिबाट बटुलेर घरमा ल्याइएका वस्तुहरू, खानीबाट प्राप्त हुने खनिज पदार्थहरू यी यस्ता द्रव्यहरू सबै नै चारै वर्णको र समस्त जातजातिको पनि साधारणधन प्राप्तिका कारणहरू मानिन्छन् । ब्राह्मणले प्रतिग्रहबाट पाएको क्षत्रियले विजय, दण्डबाट पाएको वैश्यले कृषि, गोरक्ष व्यापारबाट पाएको, शूद्रले द्विजशुश्रूषाबाट पाएको धन नै असाधारण स्वामित्व उत्पत्तिका उपायहरू हुन् । ४६ मनुका अनुसार दाय, लाभ, क्रय यी सबै वर्णका लागि साधारण धनागमका कारण हुन् । प्रतिग्रह ब्राह्मणका, जय क्षत्रियका, कृषि-गोरक्ष-वाणिज्य वैश्यका र द्विजशुश्रूषा शूद्रका असाधारण धन प्राप्तिका कारण मानिन्छन् । ४७ नारदले पनि दान, क्रय आदिबाट प्राप्त हुने छ प्रकारका धनागमका उपायहरू देखाएका छन् । ४८ विविध उपायबाट प्राप्त हुन आएको सम्पत्तिमा स्वत्व उत्पन्न हुन्छ र उत्पन्न स्वत्वको नै विभाग गरिन्छ । विविध उपायहरूबाट उपार्जित धनका स्वरूपहरू अनेक प्रकारका हुन्छन् भन्ने कुरा विभिन्न शास्त्रवचनबाट थाहा पाउन सकिन्छ । यसै सन्दर्भमा नारदले तीन प्रकारका शुक्ल, शबल र कृष्णस्वरूपका धनागमका उपायहरूबताएका छन् । साथै सम्पूर्ण कर्महरू सम्पन्नगर्नका लागि यत्न गर्नुपर्दछ । ती कर्महरू प्रायः धनमूलक हुन्छन् । धन वृद्धि गर्नु, त्यसको रक्षा गर्नु र समुचित उपभोग गर्नु धनको आयव्ययकोविधि हो । ४९ उनले शुक्ल धन, शबलधन र कृष्णधन प्रत्येकका सात-सात उपभेद पनि देखाएका छन् ।

- ४६ स्वामी रिक्कयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् । क्षत्रियस्य विजितम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः ॥ गौ. ध. सू. २।१।३९-४२॥
- ४७ सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः क्रमयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ म. मृ. १।०।११५॥
- ४८ लब्धं दानक्रयप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा । बान्धवादप्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः ॥ नारदस्मृतिः ॥ ७०।२१।४१
- ४९ धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तत्साधने मतः । वर्धनं रक्षणं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥ तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च । कृष्णं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः सप्तधा पुनः ॥ नारदस्मृतिः ॥ १।३९-४०॥

(क) शुक्लधन

विद्याबाट, शौर्यबाट, यमनियम आदि तपस्याबाट, विवाहमा वरबधूलाई प्राप्त, प्राध्यापन गरेवापत शिष्यबाट, याजन आदिबाट र दायबाट प्राप्त यी सात तरिकाबाट अर्जित धन शुक्ल (सेतो) धन हो ।^{५०} सेतो धन खर्च गरी गरिएको कर्मबाट प्राप्त हुने फल यसलोक र परलोकमा पनि कल्याणकारक हुन्छ ।

(ख) शबलधन

व्याजको लागि वा वृद्धिका निमित्त द्रव्यप्रयोग गरी कमाएको, खेती गरी आर्जन गरेको, व्यापार गरी कमाएको, शुल्कबाट पाएको, सीपबाट आर्जन गरेको, सेवा शुश्रूषा द्वारा प्राप्तभएको र परोपकार गरेर प्राप्त भएको यी सात प्रकारका उपायबाट प्राप्त धनलाई शबलधन भनिन्छ ।^{५१} यो शबलधन मध्यम खालको धन हो । शबलधन खर्च गरी गरिएको कर्मको फल मिश्ररूपको हुन्छ र यसबाट मध्यम फल प्राप्त हुन्छ । मध्यमफलको गति कल्याणकारक र अकल्याणकारक दुवै हुन्छ ।

(ग) कृष्णधन

कृष्णधनका पनि शुक्ल र शबलधनको जस्तै सात भेदहरू रहेका छन् । घुस-भ्रष्टाचारबाट कमाएको, जुवा खेलेर जितेको, दूतकर्म गरी कमाएको, दुःखमा परेका वा रोगलागेकाबाट प्राप्त गरेको, सुन-चाँदी लगायत धातुमा मिसावट गरी कूटप्रतिकृतिकरणबाट कमाएको, चोरी-डकैतीजस्ता कुकृत्यगरी आर्जन गरिएको र छली-ठगीआदिबाट आर्जन गरेको यी सात तरिकाबाट कमाएका धनलाई कृष्ण (कालो) धन भनिन्छ ।^{५२} यो कृष्णधन अधम धन हुनाले कृष्णधन खर्च गरी सम्पादन गरिएको कर्मको फल यसलोक र परलोकमा पनि दुःख दायक अर्थात् अकल्याणकारक हुन्छ । श्रुतिस्मृतिपुराणइतिहास आदि शास्त्रीय वचनबाट चोरी, डकैती, भ्रष्टाचार, ठगीजस्ता उपायबाट धन कमाउनेहरू दुवै लोकमा दण्डभागी हुन्छन् ।

५० श्रुतशौर्यतपः कन्याशिष्यमाज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥ पूर्ववत् १।४१॥

५१ कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥ पूर्ववत् १।४२॥

५२ पार्श्वकचूतदूतार्तप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥ पूर्ववत् १।४३॥

अकल्याणकारक उपर्युक्त आपराधिक कर्महरू कुनै यसलोकमा नै फल दिने हुन्छन् तकुनै परलोकमा पनि त्यसको फल भोगाउने खालका हुन्छन् । यसो भएको हुनाले आपराधिक कर्मगर्न यसलोक र परलोकको लज्जा र भय मान्नेहरूले उत्तम उपायहरूको अवलम्बन गरेर धनार्जन गर्नुपर्दछ; जसबाट शारीरिक र मानसिक दुःखको अनुभव नहोस् । अतः शुक्लधन आर्जन गर्नका लागि प्रवृत्त हुनुपर्दछ; शबल र कृष्णधन आर्जन गर्न होइन । ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र यी चार वर्ण र संङ्कीर्ण जातिले पालना गर्नुपर्ने कर्म र तिनको धनागमका कारणहरू पनि शास्त्रले निर्धारण गरिदिएको छ । वेदाध्ययनगर्नु, यज्ञगर्नु, दानदिनु यी ब्राह्मणले गर्नुपर्ने कर्महरू हुन् । अध्यापनगर्नु, यज्ञगराउनु र दानलिनु यी ब्राह्मणका धनप्राप्तिका उपायहरू हुन् । अध्ययन, यजन र दानका साथै प्रजापालनगर्नु क्षत्रियका विहित कर्महरूहुन् । प्रजाको रक्षा र पालन गरे वापत प्रजाबाट प्राप्त हुने कर आदि क्षत्रियको धनप्राप्तिका कारण मानिन्छ । अध्ययन, यजन र दानगर्नु वैश्यको पनि कर्तव्य हो । कृषि, पशुपालन र वाणिज्य वैश्यका धनोपार्जनका कारण हुन् । द्विजशुश्रूषा शूद्रको कर्तव्य हो र द्विजशुश्रूषाबाट प्राप्त हुने द्रव्य शूद्रवर्णको आयस्रोत मानिन्छ । यससम्बन्धी उपदेश योगीश्वर याज्ञवल्क्यले गरेको छन् १३ सनातन धर्मशास्त्रले चारैवर्णहरूकाक्रमले तदनुरूप कर्मको र तदनुरूप धनागमका उपायको पनि धेरै ठाउँमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । यस्तै गरेर कृष्णद्वैपायन (व्यास) ले पनि युधिष्ठिर र नारदको संवादको प्रसङ्गमा ती कुरा वर्णनगरेका छन् १४ यो सन्दर्भ धेरै ठाउँमा उपदिष्ट छ । शास्त्रको वचनहरूका सारबाट सबैले स्वस्ववर्णानुरूप विहित कर्म गर्नुपर्दछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । विहित आ-आफ्नो कर्मबाट ब्राह्मण आदि वर्णले उपार्जन गरेको धन विशिष्टधन मानिन्छ । यही धनलाई नै असाधारण धन पनि भनिएको छ ।

५३ इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिक् भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् ॥ या.व.स्मृ. १।११८-१२०॥

५४ इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् ।

जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥

विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः ।

राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तरविप्राद् वा करादिभिः ॥

वैश्यस्तु वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥ श्रीमद्भागवतमहापुराण ७।१।१३-१५॥

अनुलोमज मूर्धावसिक्त आदि वर्णसंकरको जीवन निर्वाह गर्नका लागि हात्ति, घोडा, रथ सञ्चालनको शिक्षाबाट र नाच, गान, वजान आदिबाट कमाई गर्नु आम्दानीको स्रोत भनी शास्त्रले निर्धारण गरेको छ । उपर्युक्त विभिन्न स्रोतहरूबाट भएको आय चारवर्ण र सङ्कीर्ण जातिको सम्पत्ति हो । कुल्लूक भट्टले पनि मन्वर्थमुक्तावलिमा उशनसाको वचन उद्धृत गरेर यही नै कुरा प्रतिपादन गरेका छन् ।^{१५५} यसैप्रकारले अनुलोमज, प्रतिलोमज र संकीर्ण सङ्कर जातिको जीवन निर्वाहका लागि शास्त्रमा जातिअनुरूपका धनार्जनका नियमहरू प्रतिपादित छन् । सूत जातिको अश्वसम्बन्धीकामबाट, अम्बष्ठजातिको चिकित्साजस्ता कामबाट अरुको वाणिज्य मत्स्यघात आदि कर्महरूबाट पनि सम्पत्ति आर्जन गर्ने कर्तव्य तथा नियम पाइन्छ ।^{१५६} यस्तैगरी वर्णसंकरको धनउपार्जनका उपायहरूलाई लिएर अरु स्मृतिकारहरूले पनि मनु, उसनशाले जस्तै आफ्नो आशय प्रकट गरेका छन् । यसरी सबै वर्णहरूको, वर्णसंकरहरूको र संकीर्ण संकरहरूको धनागमका उपायहरू प्रतिपादितभएका छन् । आ-आफ्नो वर्णानुसारका उपर्युक्त कर्महरूको अनुष्ठानबाट धन कमाउनु पहिलो कल्प हो । ब्राह्मण लगायतका वर्णहरूले स्वकर्म विहित अनुष्ठानगर्न असंभव भएमा शास्त्रले अनुमति दिएको आपद्धर्मअनुसार खेती व्यापार आदि कर्म जीवन निर्वाहका आधार बनाउनु अनुकल्प हो । तर आपद् हटिसकेपछि चाहिँ तुरन्त स्वकर्मानुष्ठानको अनुसरणगर्नुपर्दछ । अन्यथा प्रायश्चित्तको भागी हुनुपर्दछ ।^{१५७} यसै भएको हुनाले यसलोक र परलोकमा कल्याणको चाहना हुनेले आ-आफ्नो जाति वर्णका लागि निर्धारित कर्महरूबाट नै सम्पत्ति आर्जनगर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रको सार हो । उपर्युक्त धनागमका उपायहरूबाट प्राप्त भएको सम्पत्ति नै पुत्रपौत्र आदिलाई बाँडेर दिनु दायविभाग हो ।

५५ एतेषां च नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि, वृत्तयश्चैषामुष्णसोक्ता हस्त्यश्वरथशिक्षासाधारणं च मूर्धावसिक्तानाम्, नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणाम्, द्विजाति शुश्रूषाधनधान्याध्यक्षताराजसेवा दुर्गान्तः पुररक्षा च पारशवोग्रकरणानाम् । मन्वर्थमुक्तावलि (म.मु. १०।६॥)

५६ सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥
मत्स्यघातो निषादानां तप्टिस्त्वायोगवस्य च ।
मेदान्धचच्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ।
क्षत्रचुगपुक्कसानां तु विलौकोवधवन्धनम् ।
धिव्वणानां चर्मकार्यं वैणानां भाण्डवादनम् ॥ पूर्ववत् १०।४७-४९॥

५७ (क) पूर्ववत् १०।८१-८२
(ख) या.व.स्म. ३।३५।

दायको स्वरूप

हाम्रो धर्म र संस्कृतिहरूको प्रमुख आधार वेद हो । वैदिक धर्मशास्त्रको उपजीव्यत्वेन वेद विराजमान छ । ऋग, यजु, साम र अथर्व भेदले वेद चार प्रकारको गणना गरिन्छ । ती वेदहरूका अनेक शाखाहरू छन् भन्ने उक्ति सुन्नमा आउँछ । परन्तु ती सबै वर्तमान अवस्थामा उपलब्ध छैनन् । माध्यन्दिनीय, वाजसनेयी शाखा हुनेहरूका केही शाखा पाइन्छन् । हाल जे प्राप्त छ, त्यसैलाई आधार मानेर अध्ययन, मनन र चिन्तन अगाडि बढेको देखिन्छ ।

वेदप्रतिपादित धर्म व्याख्यानका लागि नै धर्मशास्त्रको उदय भएको हो । धर्मशास्त्रमा आचार-व्यवहार र प्रायश्चित्तात्मक तीन प्रकारका विषयहरू समाविष्ट छन् । तिनीहरूमध्ये व्यवहारविषयान्तर्गत रहेको दायविभाग पनि एक हो । दायविभागले सामाजिक न्यायव्यवस्था सुदृढ गरेको छ । त्यसो भएको हुँदा प्रस्तुत ग्रन्थका माध्यमबाट दायविभागको समीक्षा गर्न खोजिएको हो । यहाँ प्रयुक्त दाय शब्दले रिक्थ(अंश)अर्थ बुझाउँछ । सेवा भन्ने अर्थबोध गराउने भागशब्दमा विउपसर्ग जोडेपछि विभाग शब्द सम्पन्न हुन्छ । दाय र विभाग शब्दको योगमा दायविभाग भन्ने एक संयुक्त शब्द बन्दछ । जहाँ शास्त्रले बताएको रिक्थविभाग विधिलाई स्वीकार गरेर सामाजिक न्यायव्यवस्था धर्मशास्त्रानुरूप स्थापित छ ; त्यहाँ नै शास्त्रीय दायविभाग शब्दको प्रयोग हुन्छ । वेदको तत्त्व जान्ने दिव्यदृष्टि भएका सधैं लोकोपकार गर्ने प्रवृत्ति भएका मनु, याज्ञवल्क्य लगायत महर्षिहरूले निर्माण गरेको धर्मशास्त्रीय दायविभागलाई नै शास्त्रीय दायविभाग भनिन्छ ।

वर्णधर्म आदि छ प्रकारका धर्ममध्ये महत्त्वपूर्णरूपमा रहेको गुणधर्म पनि एक हो । शास्त्रविहित अभिषेक आदि गुणले युक्त गृहस्थाश्रमी राजाको प्रजापालनरूपधर्म गुणधर्म हो । यहाँ राजा या राष्ट्राध्यक्ष भन्नाले प्रजापालन गर्नका लागि अधिकार लिएर बसेका ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्रवर्ण र जातजाति जोसुकैले भएपनि प्रजापालनगर्नरूपधर्म नै तिनको परमधर्म हो । प्रत्येक दिन व्यवहार हेरी दुष्टपरिज्ञान गरेर त्यसको निग्रहबाट नै राजाको स्वधर्मपालन हुन्छ । स्वधर्मरक्षा गर्न नृपतिले दिनदिनै सभ्यहरूका साथ आफैँले व्यवहार हेर्नुपर्ने हुन्छ । १५ गुणधर्म अन्तर्गत अवस्थित व्यवहारविषयमा दायविभागको

१५ व्यवहारान् स्वयं पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् । पूर्ववत् १।३६०॥

२६ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

विवेचना भएको छ । यसैले वेद र वेदमूलक स्मृतिहरूले विवेचना गरेको दायविभाग नै शास्त्रीय दायभाग हो ।

दायको सम्बन्धमा विचार गर्दा स्वामीसम्बन्धको निमित्तबाट जुन धन छोरोनातिहरूको स्वत्व हुन जान्छ त्यसलाई दाय भनिन्छ । अप्रतिबन्ध र सप्रतिबन्ध गरी दाय दुई किसिमको हुन्छ । पितृपितामह आदि पुर्खाको सम्पत्ति छोरा, नाति आदिमा सोभै प्राप्त हुनुलाई अप्रतिबन्ध दाय भनिन्छ । जेठा, कान्छा, माहिला, साँहिला आदि बाको र दाजुभाइको सम्पत्ति तिनका छोरा, नाति लगायतका उत्तराधिकारी नहुनाका कारणले भतिजा अथवा दाजुभाइहरूले पाउनुलाई सप्रतिबन्ध दाय भनिन्छ । सप्रतिबन्ध दाय अपुताली परी प्राप्त हुने सम्पत्ति हो भन्ने बुझ्नुदछ । पुर्ख्यौली धन नजिकको सम्बन्धवाला छोरा-नाति आदिले विभागको कल्पना गरी लिनुलाई दायविभाग भनिन्छ ।^{५९} यसरी पितृपरम्परागत अन्यको स्वामित्वमा रहेको धनमा छोरोनातिहरूको स्वत्व उत्पत्ति हुनुलाई दायले बुझाउँछ । दाय शब्द अतीव प्राचीन हो भन्ने कुरा ऋग्वेदमा भएको त्यसको प्रयोगले स्पष्ट हुन्छ ।^{६०} सम्पत्ति अर्थ बुझाउने दायशब्द तैत्तिरीयसंहितामा पनि पाइन्छ ।^{६१} यसै प्रकारले दायशब्दका अनेक अर्थ हुन्छन् र पनि यहाँ पैतृक धन भन्ने अर्थ बुझाउने दायशब्दको समीक्षा गर्नु उपयुक्त ठानिन्छ ।

याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवादको प्रसङ्गमा बृहदारण्यक उपनिषद्मा 'अन्तः' भन्ने शब्दको 'दायः' अर्थ गरिएको छ । यस प्रसङ्गमा दाय शब्दको 'ज्ञान र धन' भन्ने अर्थ बुझिन्छ ।^{६२} वेदलाई उपजीव्यमानेर वेदार्थको नै व्याख्याका लागि सूत्ररूपले र स्मृतिरूपले धर्मशास्त्र सनातन धर्मावलम्बीहरूका लागि प्रवर्तन भएको छ । आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तात्मक तीन काण्ड परिकल्पना गरेर वेदप्रणीत धर्मविस्तार गर्ने धर्मसूत्रहरूमा र स्मृतिहरूमा पनि दाय शब्दको विकल्पमा रिक्थशब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । ऋग्वेदमा पनि रिक्थरूपले नै दायशब्दको उपदेश भएको छ ।^{६३} यस्तै प्रकारले रिक्थ अर्थ बुझाउने दायशब्दको धेरैतिर प्रयोग भएको पाइन्छ ।

५९ विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्पते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥ नारदस्मृति १९३१॥

६० ददातु वीरं शतदायमुक्थम् । ऋग्वेद ३३२।४॥ अत्रमस्य दायं विभजन्त्येभ्यः । ऋग्वेद १०।११४।१०॥

६१ मनुपुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् । तैत्तिरीय संहिता ३।१।९।४॥

६२ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि । हन्त तेऽनया कात्यायन्यन्तं करवाणीति । बृ.दा.उ।४।१।२॥

६३ नजामये तान्त्वो रिक्थमारेक् चकार गर्भं सवितुर्निधानम् । ऋग्वेद ३३१।२॥

ताण्ड्यब्राह्मण^{६४}, ऐतरेय ब्राह्मण^{६५}, आदि वैदिक ग्रन्थमा दायशब्दको प्रयोग प्रचुर मात्रामा भेटिनुबाट दायशब्दको प्राचीनता पुष्टि हुन्छ । निरुक्त र अष्टाध्यायीमा पनि दायशब्द प्रयोग गरिएको देख्न सकिन्छ ।^{६६} त्यसैगरी अथर्ववेदमा दायशब्दको प्रयोग भएको भेटिन्छ ।^{६७} विशेषतः रिक्थ अर्थमा प्रयोगभएको दायशब्द धर्मशास्त्रको व्यवहारकाण्ड अन्तर्गत रहेको विभागप्रकरणमा जताततै पाउन सकिन्छ । त्यहाँ मनीषीहरूले दायको र विभागको पनि विस्ताररूपले विवेचना गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा आपस्तम्बले अंश अर्थ बुझाउने दायशब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ ।^{६८} त्यस्तै गरी यिनले अरु धेरै सूत्रहरूमा पनि दायशब्दको उपदेश गरेका छन् । पुनः श्रुतिवचनलाई उद्धृत गरेर समविभागका प्रसङ्गमा, अंशको अनधिकारका प्रसङ्गमा र अन्य प्रसङ्गहरूमा पनि दायशब्द निर्देश भएको पाइन्छ ।^{६९} मनुले गरेको दायविभागमा श्रुतिवचन देखाएर रिक्थ अर्थ बुझाउने दाय शब्दको उपदेश बौधायनले पनि गरेका छन् ।^{७०} बौधायन धर्मसूत्रहरूमा भैं अन्यत्र पनि अंशशब्द प्रकाशक दायशब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।^{७१} यस्तै प्रकारले गौतम, वसिष्ठ आदिका धर्मसूत्रहरूमा र मनु, याज्ञवल्क्य, मिताक्षरा, जीमूतवाहनकृत दायभाग, मित्रमिश्रकृत व्यवहारप्रकाश, नारदस्मृतिः आदिमा पनि अंशार्थ बुझाउने दायशब्दको प्रयोग उपलब्ध छ ।

६४ तस्माद्यः पुत्राणां दायं धनतममिवोपैति तं मन्यन्ते यमेवेदं भविष्यतीति । ताण्ड्यब्रा. १६।४।३-४॥

६५ (क) उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रय इति । ऐ. ब्रा. ३।३।५।

(ख) एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वितः ।

युष्माश्च दायं म उपेता विद्यां यामु च विदमसि । ऐ. ब्रा. ३।३।३।

६६ (क) प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता, दुर्हिता, दुरेहिता, दोग्धेवा, नप्तारमुपागमद् दौहित्रं पौत्रमिति, विद्वान् प्रजनयज्ञस्य, रेतसो वा, अङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य विद्यानंत पूजयन्विशेषेण मिथुनाः पुत्रा दयादा इति । तदेतद् ऋग्श्लोकाभ्यामप्युक्तम्- 'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥' इति ॥

'अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥' न दुहितर इत्येके ।

'तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति' विज्ञायते ॥

'तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति । न पुमांसमि'ति च ॥

स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।

पुसोऽपीत्येके, शौनः शेषे दर्शनात् । निरुक्त, नैघण्टुककाण्ड ३।१।४।

(ख) अष्टाध्याय्याम् । २।३।३९, ६।२।२५

६७ न ब्राह्मणो हिसितव्योग्निः प्रियतनोरिव ।

सोमो ह्यस्य दायदा इन्द्रो अस्याभिशास्तिपाः ॥ अथर्वसंहिताको सायण भाष्यसहितको हिन्दीभाषानुवादले युक्त, तृतीयभागको पृ. १०५, मन्त्रसं. ६।१।८।६॥

६८ दायेन चाऽव्यतिक्रमश्चोभयोः । आ. ध. सू. २।६।१३।२।

६९ जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समं क्लीबमुन्मत्तपतितं च परिहाप्य । सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ।

ज्येष्ठो दायदा इत्येके । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते । आ. ध. सू. २।६।१४।१, ५, ६, ११॥

७० मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति श्रुतिः । बौ. ध. सू. २।२।३।२

७१ पूर्ववत् २।६।१३।२, १।५।११।७-८॥

व्यवहारको स्वरूप

अभिषेक आदिगुणयुक्तराजाको प्रजापालनगर्नु परमधर्म हो । राजा भन्नाले प्रजापालन गर्नमा अधिकार लिएर रहेको राष्ट्राध्यक्षलाई पनि संभन्नुपर्दछ । त्यस्तो धर्मपालन दुष्टहरूको नियन्त्रण नगरी संभव हुँदैन । दुर्जनपत्तालगाउन राजाले दिन-दिनै व्यवहार अवलोकन अवश्य पनि गर्नुपर्नेहुन्छ । दुष्टपत्तालगाउने काम पनि व्यवहारनिरिक्षणविना संभव हुँदैन । यस प्रसङ्गमा व्यवहार कस्तो हुन्छ र कति प्रकारको हुन्छ भन्नेजस्तो जिज्ञासा सबैमा उठ्दछ । सो जिज्ञासा समाधान गर्न पहिलेत व्यवहारको स्वरूपका सम्बन्धमा ज्ञानगर्नु अत्यावश्यक हुन्छ । अर्काको वस्तुलाई आफ्नो हो भनी भन्नुलाई व्यवहार भनिन्छ । जस्तो कसैको घर, जग्गा-जमिन अथवा अन्य वस्तुलाई यो मेरो हो भनी खिचोलागर्नु र अर्काले पनि त्यसको विरोध गरी मेरो हो भनी भन्नु नै व्यवहार हो भन्ने कुरा धर्मशास्त्रले बताएको छ ।^{७२} यसकिसिमका विभिन्नप्रकारका सन्देह निवारणका निमित्त व्यवहारावलोकन अत्यावश्यक हुन्छ । अतः व्यवहारको अवलोकनबाटै को मानिस सज्जन हो र को चाहिँ दुर्जन हो भन्ने ज्ञान हुनसक्छ । यसो भएको हुँदा विविधप्रकारका सन्देहहरू जसबाट समाधान हुन्छ त्यो नै व्यवहार हो भनी नारदस्मृतिमा प्रतिपादन गरिएको छ ।^{७३} फेरि अर्को पनि व्यवहारका सम्बन्धमा यसप्रकारको शास्त्रीय भनाई छः— जहाँ मनुष्यहरूको स्वार्थका सम्बन्धमा परस्पर भगडा उत्पन्नहुन्छ त्यहाँ वाक्यन्यायहरूबाट व्यवस्थापन गरिन्छ । त्यसकिसिमले व्यवस्थापनगर्नुलाई व्यवहार भनी भनिन्छ ।^{७४} यसप्रकारको व्यवहार क्रोध, लोभ, राग, द्वेष आदिलाई छोडी धर्मशास्त्र अनुसार वास्तविकताको अनुसरण गरी राजाले विद्वान् ब्राह्मणहरूका साथ हेर्नुपर्दछ । यसरी व्यवहार (मुद्दा) हेर्ने तरिका याज्ञवल्क्यले निर्देशगरेको पाइन्छ ।^{७५} वास्तविकताको अनुसरण नगरी व्यवहारहेरेमा अथवा व्यवहारनहेरेमा पनि राजाले यो लोकमा अपजसबाट उत्पन्नहुने ठूलो कष्टको अनुभवका साथै परलोकमा नरक पनि जानुपर्ने निर्देशगरेको पाइन्छ ।^{७६}

७२ अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । मिताक्षरा (या.व.स्मृतिः २।१)

७३ वि-नानार्थेऽव-सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

ननासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः ॥ नारदस्मृतिः ॥

७४ परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।

वाक्यन्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार इति स्मृतः ॥ मि.क्ष.(या.व.स्मृ. २। १।।)

७५ व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ या.व. २। १ ॥

७६ अदण्डचान्दण्डयन्त्राजं दण्डचांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ म.स्मृ. ८। १२८ ॥

धर्मशास्त्र तथा आचारमा विरोध हुनेगरी कसैद्वारा कोही पीडित भयो । त्यो पीडित मानिसले राजाका समक्ष अथवा प्राड्विवाक (न्यायाधीश) का समक्ष आवेदन पेश गर्‍यो भने त्यस पेशगरिएको आवेदन (उजुरी, बिन्ती-पत्र) लाई व्यवहारको विषय भनिन्छ । यहाँ प्रयुक्त प्राड्विवाकशब्दले न्यायाधीशलाई लक्ष्य गरेको छ । विवाद गर्न न्यायालयमा आएका अर्थी, प्रत्यर्थीलाई विवादका सम्बन्धमा सोध्दछ र तिनीहरूको भनाइ ठीक छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा सभ्यहरूका साथ विवेचना या विश्लेषण गर्दछ भन्दा विवेक बन्छ । सोध्छ र विवेचना गर्छ भन्दाखेरिमा प्राड्विवाक बन्न जान्छ । यस कुराको पुष्टि मिताक्षराबाट हुन्छ ।^{७७} व्यवहारको विषयलाई नै व्यवहारपद भनिन्छ ।^{७८} त्यस व्यवहारको प्रतिज्ञा, उत्तर, प्रमाण, निर्णय यी चार पाउ या अंश कल्पना गरिएका छन् ।^{७९} प्रतिज्ञा, भाषा र पक्ष यी तीनै ओटा शब्दहरूले प्रस्तुत प्रसङ्गमा एउटै अर्थ प्रकट गर्दछन् । प्रतिज्ञा भनेको आवेदित आवेदन नै वादी-पत्र हो । वादीले राजा वा प्राड्विवाकसमक्ष प्रस्तुत गरेको पत्रको जवाफलाई उत्तर या प्रतिवादी भनिन्छ । भगडा (मुद्दा) गर्दा दुई प्रकारका आधारलाई लिएर गरिन्छ । तीनलाई शङ्काभियोग र तत्त्वाभियोग भनिन्छ । वादी र प्रतिवादीले प्रस्तुत गरेको पत्रका आधारमा मुद्दाका सम्बन्धमा रहेको संशयका कारणलाई पत्ता लगाउन परामर्श, विवेचना, विश्लेषण गर्ने साधन प्रमाण नै हो । मुद्दाको टुङ्गो लगाउनु या मुद्दाछिन्नुलाई निर्णय भनिएको हो । यस निर्णयलाई विवाद वा व्यवहारको शिरोभाग मानिन्छ ।

धर्मशास्त्रले विविध प्रकारका व्यवहारका विषयहरू प्रतिपादन गरेको छ । मनुले व्यवहारका अठार प्रकारका विषयहरू प्रस्तुत गरेका छन्: ऋणादान (ऋणलेन-देन), निक्षेप (नासो), अस्वामिविक्रय (अर्काको स्वामित्वमा रहेको

७७ अर्थप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राद तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः, प्राद चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः । उक्तञ्च-
विववादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रत्यन्ततः ।

विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततस्मृतः ॥ मि.क्ष. (या.व. २। ३ ॥

७८ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ या.व.स्म. २।५

७९ स च व्यवहारः प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मकश्चतुष्पाद्युक्तोऽस्ति । चतुष्पादित्यनेन चतुरंश आक्षिप्यते । उक्तञ्च-

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ मि.क्ष. (या.व.स्म. २। ८ ॥)

वस्तुको बेच-बिखन), सम्भूय समुत्थान (धेरै जना मिलेर लिमिटेड आदिका माध्यमहरूबाट संपत्तिको वृद्धिगर्नु), दत्तानपाकर्म (कुनै पछि फिर्तागर्नुपर्नेछ भनी कसैलाई दिइएको चीज फिर्ता नगर्नु), वेतनादान (तलब वा कामगरेबापत पाउनुपर्ने पारिश्रमिक, ज्याला, मजदुरी सम्बन्धी लेन-देन), संविद्व्यतिक्रम (संभौता वा करारको उल्लङ्घन), क्रयविक्रयानुशय (कुनैपनि वस्तु किन-बेचगरिसकेपछि खराब चीज किनिएछ वा बेचिएछ भनी पश्चात्तापगरी त्यसलाई उल्ट्याउनु या फिर्त्याउनु), स्वामिपालविवाद (पशुपालक स्वामिको र गोठालाको भगडा), सीमाविवाद (साँधसम्बन्धी भगडा), वाक्पारुष्य (गाली-गलौज), दण्डपारुष्य (कुट-पीट), स्तेय (चोरी), साहस (डकैती, ज्यानमारा), स्त्रीसंग्रहण (करणी-बलात्कार), स्त्रीपुंघर्म (स्त्री र पुरुषको धर्म), विभाग (अंशबण्डा), द्यूतमाह्वय वा द्यूतसमाह्वय (अप्राणिकजूवा र सप्राणिकजूवा) । १५० नारदले चाहिँ त्यो भन्दापनि धेरै प्रकारका व्यवहारका विषयहरू हुन्छन् भनी बताएकाछन् । ऋणादान आदिमुद्दाका विषयमा प्रायः चार पाउवाला व्यवहार प्रवर्तन हुन्छ । राजा वा न्यायालयसमक्ष प्रस्तुत उत्तरअनुसार व्यवहारको अंश कल्पना गरिन्छ । उत्तरहरू चार प्रकारका हुन्छन् । ती हुन्— सत्य (संप्रतिपत्ति वा प्रतिपत्ति), मिथ्या (भुटो), कारण, प्राङ्गन्याय (प्रस्तुत मुद्दाका सम्बन्धमा पहिले नै न्यायालयबाट फैसला भई प्राप्त भएको जय-पत्र जसलाई नजीर भन्न पनि सकिन्छ) । सत्य उत्तरमा प्रतिज्ञा र उत्तररूप दुईओटा मात्र अंश या पाउ हुन्छन् । अरु उत्तरहरूमा चारओटा नै अंशहरू रहन्छन् । व्यवहारमा जो साध्यवान् (अर्थ्यते इति अर्थः साध्यः सो ऽ स्यास्तीति 'अर्थी' । तत्प्रतिपक्षः 'प्रत्यर्थी') हुन्छ । त्यसैले प्रतिज्ञातार्थसाधन (प्रमाण) राजा वा प्राङ्गविवाकसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । पहिले आवेदन (वादी-पत्र) पेशगर्ने भगडिया नै अर्थी हुन्छ

- ५० तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः
 संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥
 वेतनस्यैव चाऽऽदानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
 क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥
 सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
 स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
 स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
 पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ म. स्म. ५।४-७ ॥

अर्को हुदैन भन्ने होइन ऊ पनि हुनसक्छ र अर्को पनि हुन सक्छ भनी धर्मशास्त्रमा व्यवस्था गरिएको छ । उत्तरअनुसारले को अर्थी र को प्रत्यर्थी हुने भन्ने कुरा छुट्याइन्छ । साँचो, भुटो, कारण र पहिलेको फैसला-पत्र (प्राङ्गन्याय) यी चार किसिमका उत्तरहरूको व्यवस्था शास्त्रले गरेको छ । ५१ मिथ्याउत्तर दिएमा पहिले आवेदन दिने नै अर्थी हुन्छ र त्यसैले प्रमाण देखाउनु पर्छ । प्राङ्गन्याय वा कारण उत्तर दिएमा चाहिँ उत्तरदिने प्रतिपक्ष वा प्रत्यर्थी साध्यवान् (साध्यवाला) हुनजान्छ । त्यसैलाई अर्थी भनिन्छ र उसैले प्रमाण पेश गर्नुपर्दछ । हारीतको वचनबाट सोही कुरा पुष्टि हुन्छ । ५२ यहाँ प्रयुक्त क्रियाशब्दले साधन वा प्रमाणलाई लक्षित गर्दछ । धर्मशास्त्रीय व्यवस्थाअनुसार जो साध्यवाला हुँदैन त्यसको प्रमाण अग्राह्य हुन्छ र हेरिँदैन । परन्तु हाल हाम्रा न्यायालयहरूमा चाहिँ जस्तोसुकै उत्तर आएतापनि अर्थी-प्रत्यर्थी वा वादी-प्रतिवादी दुबैथरिका प्रमाण हेरी मुद्दाको निर्णय वा फैसला गर्ने व्यवस्था देखिन्छ । शास्त्रमा चाहिँ उत्तर आए अनुसारले मात्र प्रमाण ग्रहण गरिन्छ । यसरी भाषा-उत्तर-प्रमाण-निर्णयात्मक चतुष्पाद्युक्त व्यवहार र विवादका विषयहरू पनि धर्मशास्त्रले निर्धारण गरेको छ । तीनमा भाषापाद पहिलो, उत्तरपाद दोस्रो, क्रियापाद तेस्रो र साध्यसिद्धि (निर्णय) पाद चौथो भनी याज्ञवल्क्यले उपदेश गरेका छन् । ५३

प्रमाणको स्वरूप

माथि निर्देश गरिएका प्रमाणको समीक्षा प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । जसबाट नापिन्छ छुट्याइन्छ त्यसलाई प्रमाण भनिन्छ । प्रमाणलाई प्रतिज्ञातार्थसाधन पनि भनिएको छ । प्रमाण दुई प्रकारका छन् (१) मानुष र (२) दैव । मानुषप्रमाण तीन प्रकारका हुन्छन्: (१) लेख (२) भोग र (३) साक्षी ।

८१ सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ कात्यायन ।

८२ प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ हारीतस्मृति ।

८३ प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिन्हितम् ॥

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ ।

ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यःप्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ या.व.स्मृ. २।६-८॥

मानुष जस्तै दैवप्रमाण पनि धेरै प्रकारमापरिगणित छन् । मानुषप्रमाणद्वारा मुद्दा छिन्न सकिएन भने दैवी(दिव्य)प्रमाणद्वारा मुद्दाको दुङ्गोलगाउनुपर्ने व्यवस्था याज्ञवल्क्यले मिलाएको पाइन्छ ।^{५४} अब उपर्युक्त प्रमाणहरू एकेक गरी समीक्षा गरिन्छन् ।

(क)लेख्य

लेख्य (लिखित) प्रमाण दुई प्रकारका छन्- शासन र चीरक । राजा वा प्राड्विवाकका समक्ष अर्थात् सरकारी कार्यालयमा रहने लेख (कागज-पत्र) लाई शासन र घरायसी लेखलाई चीरक भनिन्छ (जो व्यक्ति-व्यक्तिको घरभित्रै रहन्छ) । चीरक (घरायसी कागज-पत्र) दुईथरिका हुन्छन् । ती आफ्नै हातले देखिएको (स्वहस्तकृत) र अर्कालाई लेख्न लगाइएको (अन्यहस्तकृत) हुन् । स्वहस्तकृत असाक्षिक (साक्षी नराखिएको) र अन्यहस्तकृत ससाक्षिक(साक्षी राखिएको) हुन्छ । यी दुई प्रकारका लेखहरूको प्रामाणिकता देशाचारानुसार (ठाँउ-ठाँउको चलन-चल्तीअनुसार) हुन्छ ।

(ख)भुक्ति

भुक्तिभनेको भोग या उपभोग हो । शब्दको अभिव्यक्तिद्वारा लेख र साक्षी शब्दप्रमाणमा अन्तर्भाव हुने हुँदा प्रामाणिकमानिन्छन् । यहाँ भोगको प्रामाणिकता कसरी हुन्छ भन्ने जिज्ञासा पैदाहुनु स्वभाविकै हो । सो जिज्ञासा समाधानका निमित्त याज्ञवल्क्यस्मृतिको मिताक्षरामा व्याख्याभए बमोजिम केही विशेषणयुक्त भोग पनि स्वत्वपैदागराईदिने कारणहरू क्रय, अधिगम, परिग्रह आदिद्वारा प्राप्तवस्तुको विनियोग गर्दा व्यभिचारनहुने हुँदा यो वस्तु यसैको हो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । अतःभोग पनि अनुमान तथा अर्थापत्तिप्रमाणमा अन्तर्भावहुने भएकाले प्रमाण नै हो ।^{५५} सागम, दीर्घकाल, निरन्तर, निराक्रोश र प्रत्यर्थिप्रत्यक्ष यी पाँचप्रकारका विशेषणहरूले विशेषित भोग स्वत्वमा प्रमाण मानिन्छ ।^{५६} आफूसँग असम्बद्ध कसैले आफ्नै सामुने

५४ प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ पूर्ववत् २ । २२॥

५५ भुक्तिरपिकैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता

स्वत्वहेतुभूतक्रयादिकमव्यभिचारादनुमापयन्त्यनुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमानेऽर्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेव ॥ मि.क्ष.(या.व.स्मृ. २ । २२ ॥)

५६ अतश्च सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति

पञ्चविशेषणैर्युक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति । तथा च स्मर्यते-

‘ सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरवोजिभूतः ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥’ इति । पूर्ववत् २।२७ ॥)

उपभोग गरिरहेको अचल (जग्गा-जमिन) आदि धनमा यो जग्गा-जमिन मेरो हो तिमिले भोगगर्न पाउन्नौ भनी नभन्नाले र उसले वीस वर्षसम्म निर्बाधरूपमा उपभोग गर्नाले त्यसबाट पैदाभएको पाउनुपर्ने फल(कुत) आदि जग्गावालाले पाउँदैन । चलधनको चाहिँ दश वर्षसम्म उपभोग गरेपछि त्यसको फल (व्याज आदि) पाउँदैन । यस भनाइको पुष्टि शास्त्रवचनबाट भएको छ । ८७ कुनै-कुनै विशेषप्रकारबाहेकका मुद्दाहरू लेख्य लगायत मानुषप्रमाणहरूको प्रयोगबाट नै छिन्नपुर्दछ । त्यसबाट संभव नभएमा मात्र दिव्यप्रमाणबाट छिन्नपुर्दछ भन्ने सामान्य नियम हो । मानुषप्रमाणमा पनि कुनै विवादमा लेख्यप्रमाणबाट, कुनैमा साक्षीप्रमाणबाट र कुनैमा उपभोगप्रमाणबाट मात्र मुद्दाको टुङ्गो लगाउनुपर्नेहुन्छ । कुनै-कुनै मुद्दामा दिव्यप्रमाणको नै प्रयोग गरी विवाद टुङ्ग्याउनुपर्दछ । डकैती, ज्यानमारा, गाली-गलोज, कुटपिट र जस्तोसुकै बलको घमण्डबाट हुने आपराधिक कर्मसम्बन्धी मुद्दाको निर्णय (टुङ्गो लगाउनु वा छिन्न) साक्षीप्रमाण या दिव्यप्रमाणबाट मात्र गर्नुपर्दछ । ८८ त्यसरी नै पूग (भिन्ना-भिन्नै जात-जातिका मानिसहरू बेग्ला-बेग्लै कामद्वारा जीवननिर्वाह गर्ने र एकै गाँउ वा नगरमा बसोबासगर्नेहरूको समूह), श्रेणी (एकै किसिमका सामान बिक्रीगर्ने र एकै प्रकारको सीपबाट जीविका गर्नेहरूको समूह), गण (शस्त्रादिसम्बन्धी एउटै किसिमको कामगरी जीविका चलाउनेहरूको समूह) को मर्यादासम्बन्धका मुद्दाहरूमा लेख्यप्रमाणकै प्रयोगगरी टुङ्गोमा पुग्नपर्छ । ८९ त्यस्तै द्वार-मार्ग-क्रियाको भोग, पानीको बहाव (पानीढलो) लगायत भगडामा भुक्तिप्रमाण नै प्रवर्तित हुन्छ । त्यस्तामा दिव्य र साक्षीप्रमाणहरू प्रयोग हुँदैनन् । ९० पुनःत्यसरी नै स्वामी र भृत्यको लेन-देन सम्बन्धमा, मूल्य लिई बेचिएका वस्तुहरू केतालाई नदिनु र किनिएको वस्तुको मूल्य चुक्ता नगरी सामानलिनु, निष्प्राणिक जूवा तथा सप्राणिक जूवासम्बन्धी मुद्दाहरूमा साक्षी प्रमाणबाटै निर्णय गर्नुपर्दछ, लेख्य तथा दिव्यबाट होइन । ९१ आगमसापेक्ष भोग

८७ पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवाषिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवाषिकी ॥ या.व. २ । २४ ॥

८८ प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।

बलोदभूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥ पूर्ववत् (या.व. २ ॥ २२ ॥)

८९ पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।

तस्यास्तु साधनं खेयं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥ मि.क्ष. (या.व. २ । २२ ॥)

९० द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥ पूर्ववत् ।

९१ दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥

द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥ मि.क्ष. (या.व. २ । २२ ॥)

३४ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

स्वत्वमा प्रामाणिक मानिन्छ । प्रतिग्रह-क्रय आदि नै स्वत्वप्राप्तिका उपाय वा हेतुहरू हुन् । तिनैलाई आगम भनी शास्त्रले निर्देश गरेको छ । विविध प्रकारका स्वत्व उपलब्धिका उपायहरूमध्ये गौतमले आठओटाबताएका छन् ।^{१२} मनुले चाहिँ सात प्रकारका धनप्राप्तिका हेतु उपदेश गरेका छन् ।^{१३} प्रपितामह, पितामह र पिता (जिजुबाजे, बाजे र बाबु) तीन पुस्तादेखिका क्रमैले गर्दै आएको आगमसत्तासापेक्ष भोग-चलन (कमाइ- धमाइ) प्रामाणिक हुन्छ । यहाँ जो पैलो पुस्ताले जग्गा-जमिन आदिको आगम (राजीनामा-दान-वकस आदि सम्बन्धी-पत्र) प्रमाण पाएको छ, त्यस व्यक्तिलाई 'यो तैले कमाइ-धमाइ गरी आएको जग्गा-जमिन घर-द्वार कहाँ तेरो हो ?' भनी कसैबाट अभियोग लगाइएमा त्यस अभियुक्तले आफूले पाएको तत्सम्बन्धी आगम देखाउन सक्नुपर्दछ; नत्र त्यसलाई दण्ड-जरिवाना हुन्छ । दोस्रो पुस्तालाई तत्सम्बन्धमा अभियोगलागेमा आगम देखाउनुपर्दैन तर अविच्छिन्न (निरन्तर) गर्दै आएको, अभियोक्तासमक्ष उपभोग गरी रहँदा पनि उसद्वारा निषेध नगरिएको विशिष्ट भोग देखाउन सक्नुपर्दछ; नत्र त्यो पनि दण्डित हुन्छ । त्यसरी नै तेस्रो पुस्ताका व्यक्तिलाई तत्सम्बन्धमै मुद्दालाग्यो भने त्यस अभियुक्तले आगम तथा विशिष्टभोग देखाउनुपर्दैन ; क्रमागत भोगमात्र देखाए हुन्छ । परन्तु क्रमागतभोग भने देखाउनै पर्छ; नत्र त्यसलाई पनि दण्ड-जरिवाना उसरी नै हुन्छ । तीन पुस्ताहरूमा पैलो, दोस्रो र तेस्रोकाक्रमैले आगम, विशिष्टभोग र क्रमागतभोग देखाउन वा प्रमाणित गराउन नसकेमा ती सबैको भोग्यहानि (भोग गरिने अंशको क्षति) समानरूपले नै हुन जान्छ ।^{१४} उपर्युक्त तथ्यहरूबाट के कुराको ज्ञानहुन्छ भने भुक्ति(उपभोग)मात्रले स्वत्वमा प्रमाण उत्पत्ति हुँदैन । किन्तु आगमसापेक्ष भोग नै बलियो प्रमाण हुन्छ भन्ने कुराको जानकारी हुन्छ । प्रथमतः स्वामित्व हुनमा बलियो प्रमाण आगम हुन्छ र त्यसभन्दा पनि अझ बलियो प्रमाण आगम सहितको भोग हुन्छ । जहाँ थोरै अवधि पनि भोगचलन गरिएकोछैन; त्यस अवस्थामा आगम पनि पूर्णरूपले बलियो प्रमाण हुनसक्दैन भन्ने तथ्य स्मृतिले स्पष्ट पारेको देखिन्छ ।^{१५}

१२ स्वामी रिक्त्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्, क्षत्रियस्य विजितम्, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः । गौ. ध. सू. १. २. १ । ३९-४२ ॥

१३ सप्त वित्तगमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च संप्रतिग्रह एव च ॥ म. स्मृ. १. १० । ११५ ॥

१४ (क) आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ या. व. स्मृ. १. २ । २८ ॥
(ख) आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि ॥ हारीतस्मृति ॥

१५ आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् । आगमोऽपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो ॥ या. व. स्मृ. ॥ २ । २७ ॥

(ग) साक्षी

सम्बन्धित षियमा देखी जान्ने, सुनी जान्ने व्यक्तिलाई साक्षी भनिन्छ । प्रत्यक्ष देख्नु तथा सुन्नुबाट पनि साक्षी हुन्छ । १६ साक्षी दुई प्रकारका हुन्छन् । ती हुन्- (१) साक्षित्वेनकृत (निर्धारित) साक्षी र (२) साक्षित्वेनअकृत (अनिर्धारित) साक्षी । १७ कृत र अकृतसाक्षीलाई पुनः एघारप्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ । तिनमा कृतसाक्षीका लिखित, स्मारित, यदृच्छाभिज्ञ, गूढ र उत्तरसाक्षी समेत पाँच भेद छन् । अकृतका ग्राम, प्राड्विवाक, राजा, कार्यमा नियोजित अधिकृत, अर्थीद्वारा प्रहित र कुलको भगडामा कुल्य समेतका यी छ भेद छन् । लिखितसाक्षी अर्थी आफैले ल्याई लेखमा समावेश गरिएको हुन्छ । लेखमा समाविष्ट नगरिएको अर्थीलाई कार्यसिद्धिका निमित्त कामको अवलोकन गरी बारम्बार संभाइदिने साक्षीलाई स्मारित वा प्रयोजनार्थ आनीत साक्षी भनिन्छ । प्रसङ्गानुसार आएकासाक्षी यदृच्छाभिज्ञ वा यदृच्छागत साक्षी भनी परिभाषित गरिएको छ । यी दुवै प्रकारका साक्षी पत्रमा समाविष्ट हुनुन तापनि पूर्वपक्ष (अर्थी) का कार्यसाधक हुन्छन् । जो अर्थीको स्वार्थसिद्धिका लागि गोप्यरूपले प्रत्यर्थीका वचन अर्थीलाई जानकारी गराई दिन स्थापित हुन्छ त्यस्तो साक्षीलाई गूढसाक्षी भनिन्छ । साक्षीहरूको पनि जो साक्षित्वेन अवस्थित हुन्छ त्यस्तालाई उत्तरसाक्षी भनिन्छ । यी पाँच प्रकारका लिखितादि साक्षीका स्वरूप याज्ञवल्क्यस्मृति साक्षीप्रकरणको पूर्वपीठिकामा मिताक्षराले नारद र कात्यायनको वचन उद्धृत गरी स्पष्टचाएको पाइन्छ । १८ त्यसरी नै गाँउको प्रमुख, प्राड्विवाक, राजा, कार्याधिकृत, अर्थीद्वारा प्रहित, कुलको

१६ समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ॥ म.स्मृ. १. ८. ७४ ॥

१७ एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषीभिः ।

कृतः पञ्चविधो ज्ञेयः पड्विधोऽकृत उच्यते ॥ ना.स्मृ. १. १७८ ॥

१८ लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।

गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ॥

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सनिवेश्यते ।

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते ॥ इति 'स्मारितःपत्रकादृते'इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम्

यस्तु कार्यप्रसिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः ।

स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥ इति ॥

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः ।

द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥ इति । तथा-

अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।

यःश्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥ इति । तथा-

साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ।

श्रवणाच्छ्रवणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः ॥ इति ।' मि.क्ष. सा. प्र. पूर्वपीठिका, (या.व.स्मृ.) ॥

भगडाका सम्बन्धमा कुल्यहरूसहित यी छ, प्रकारका अकृत साक्षीका भेद नारदस्मृतिवचनद्वारा बोध गराइएको छ ।^{९९}

साक्षीहरू कस्ता र कति हुनुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा पनि केही चर्चागर्नु आवश्यक देखिन्छ । तपस्वी, दानदिने स्वभावभएका, कुलीन, सत्य बोल्ने तथा सद्बचनहार अवलम्बनगर्ने, धर्मलाई प्रधानमात्रे, सरल स्वभावभएका, छोराभएका, धनाढ्य अर्थात् धनभएका र श्रुति र स्मृति(धर्मशास्त्र)ले निर्देशगरेबमोजिमका कर्म गर्ने, जस्ता विशिष्टगुणहरूले युक्तभएका साक्षीहरू हुनुपर्दछ । उपर्युक्त गुणले युक्त साक्षीहरू कम्तिमा तीनजना हुनु पर्दछ । मुद्दाको प्रकृति हेरी संभव भएसम्म आ-आफ्ना वर्ण र जात-जातिमा नै साक्षी राख्नु उपयुक्त मानिन्छ ।^{१००} तपस्वी तथा दानशील साक्षी हुपर्छ भन्ने र तीनजनाभन्दा धेरै साक्षी हुनुपर्छ भन्ने निर्देशको पनि शास्त्रले नै अपवाद प्रस्तुत गरेको छ । जस्तै वेद तथा वेदाङ्गहरूले भनेबमोजिमका नित्य तथा नैमित्तिककर्महरू गर्ने, धर्मज्ञाता र आत्मज्ञानी, पक्ष-प्रतिपक्ष(वादी-प्रतिवादी)दुबैथरिले मानेको एक जना पनि साक्षी राख्न सकिन्छ । त्यसरी नै आ-आफ्ना वर्ण तथा जात-जातिका साक्षी हुनुपर्छ भनिएकोमा पनि चोरी, करणी, गाली-गलौज, कुट-पिट, डकैती, हत्या जस्ता मुद्दाहरूमा सबै वर्ण सबै जातजातिहरू ज-जस्का ज-जस्ले पनि साक्षीहुन पाउने व्यवस्था गरेको छ ।^{१०१} सामान्यतया साक्षीले साक्षीबक्दा सत्यको अवलम्बनगरी साँचो नै बोल्नुपर्दछ नत्र अपराधलाग्छ । परन्तु शङ्काभियोगमा साँचो बोल्दा शूद्र-क्षत्रिय-वैश्य-ब्राह्मणादिवर्णका धेरै व्यक्तिको हत्या हुनजान्छ; भुटो साक्षी बक्दा हत्याहुनुबाट छुटकारा पाई धेरैको प्राणरक्षाहुन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा असत्य बोल्न हुन्छ; तथापि भुटो बोलेबापतको अपराध लाग्छ । त्यस अपराधको प्रायश्चित्त चाहिँ गर्नु नै पर्ने

९९ 'ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।

कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ॥

कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तोऽपि साक्षिणः ॥ इति । 'प्राड्विवाक' ग्रहणं लेखकसम्भोपलक्षणार्थम्,

लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः ।

नूपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृतः ॥ इति ॥' मि.क्ष.सा.प्र., पूर्वपीठिका, (या.व.स्मृ.) ॥

१०० तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥

त्रयवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्ण सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ या.व.स्मृ. १। ६८-६९ ॥

१०१ उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ या.व.स्मृ. १। ७२ ॥

व्यवस्था छ ।^{१०२} यसरी तीनै प्रकारका मानुष प्रमाणहरूको संक्षेपले चर्चा गरेपछि दैवी प्रमाणका सम्बन्धमा केही चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

दिव्य प्रमाण

मानुषप्रमाणहरूबाट विवादको टुङ्गो लगाउन सम्भव नभएमा दिव्यप्रमाणको आश्रय लिएर मुद्दाको टुङ्गो लगाउनु पर्दछ । दिव्य प्रमाणहरू धेरै प्रकारका छन् । ती तुला, अग्नि, पानी, विष, कोश हुन् । दिव्यप्रमाणभित्रै शपथ (कसम, किरिया) हरू पनि समावेश हुन्छन् । तुला-आगो-पानी- विष र कोश यी दिव्यहरू महाभियोगहरू (धेरै बिगो भएका ठूल-ठूला मुद्दाका अभियोगहरू) मा विवादको निर्णय गर्नका निमित्त प्रयोग गरिन्छन् । प्रायः साना-तिना जस्तापनि मुद्दा छिन्नका लागि ती तुलादिको अनुष्ठान गरिने ।^{१०३} शपथहरू पनि दिव्यकै लघु (साना) रूपहुन् । शपथको प्रयोग प्रायः अल्पाभियोगमा नै गरिन्छ । पुनः दिव्यप्रमाणहरू उपर्युक्त मात्र हुन् भनेर नियमन गर्न खोजिएको भने अवश्य पनि होइन । परन्तु यी महाभियोगमा प्रयोग हुन्छन् भन्ने प्रदर्शनगर्नका निमित्त हुन् । किनभने पितामहले तीभन्दा धेरै दिव्यको गणनागरेको पाइन्छ ।^{१०४} उपर्युक्त दिव्यहरू जय-पराजय (जित-हार) लक्षण भएको मुद्दाको चौथो पाउलाई वादी या प्रतिवादीले शिरोपर (स्वीकार) गरेपछि मात्र प्रयोग गरिन्छन् ।^{१०५} अभियोक्ता (मुद्दा लगाउनेवाला) र अभियुक्त (मुद्दा लाग्नेवाला)का परस्पर सहमतिले दुईमध्ये जोकोही एउटाले दिव्यप्रयोग स्वीकारनसक्तछ ।^{१०६} परन्तु राजद्रोह लगायत फौजदारी र महापातक^{१०७} (ब्रह्महत्या-रक्सीपान-सुनचौर-गुरुआमागमन गर्ने व्यक्ति र यी चारमध्ये कुनै एकसित या सबैसँग एकवर्ष सम्म सहवास-खानपीन आदिमा संलग्न रहने जोकोही) को अभियोगलागेका व्यक्तिले मुद्दाको शिरोभाग (निर्णय) को स्वीकार

१०२ वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनूतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ या.व.स्मृ. १।२।८३॥

१०३ तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि ॥ या.व.स्मृ. ॥ २।९५ ॥

१०४ घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तथैव च ।

तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषकः ॥ मिताक्षरा (या.व.स्मृ. २।२५ ॥)

१०५ शीर्षकस्येभियोक्तरि ॥ या.व.स्मृ. १।२।९५ ॥ 'शीर्षकं शिरो व्यवहारस्य चतुर्थःपादो जयपराजयलक्षणस्तेन दण्डो लक्ष्यते, तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्यस्तत्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः' । मि.क्ष. ॥

१०६ रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः । या.व.स्मृ. १।२।९६ ॥

१०७ (क) ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ पूर्ववत् । ३।२२७ ॥

(ख) ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ म. स्मृ. १।१।५४

गरे या नगरे पनि तुलादि दिव्यको प्रयोग गरिन्छ ।^{१०८} तुलादिका साथ कोश (शालिग्राम, दुर्गा, आदि देव-देवीलाई स्नानगरिएको जल तथा ती देव-देविका हतियार पखालिएको जल) को पाठ महाभियोगमा मात्रै प्रयोगहुन्छ भन्ने नियमनका निमित्त होइन । परन्तु कोशको प्रयोगस्वल्पाभियोगहरूमा पनि गर्न पाइन्छ भन्ने उजागरगर्न पनि हो ।^{१०९} यसै कारण थोरै बिगो भएका अभियोगहरूका प्रसङ्गमा पनि कोश समाविष्ट भएको पाइन्छ । त्यसरी नै तप्तमाषलाई विविध प्रकारका शपथहरूका साथै गणना गरिएको छ । तथापि त्यसको ठूलाचोरीहरूका अभियोगमा पनि प्रयोग गरिन्छ भन्ने कुरा जानकारी गराउन हो । शपथहरू धेरै प्रकारका छन् । जस्तै तण्डुल(चामल) चपाउनु, तप्तमाष (तताइको सुन वा औँठी) तामा या माटाका भाँडामा उमालिएको घ्यू या तेलमा डुवाइएको तातो सुन अथवा औँठी हातको बुढी र चोरी औँलाले बाहिर निकाल्नु, धर्माधर्मपरीक्षण, सत्य (साँचो), देवता तथा मातापिताको पाउ(गोडा) समाउनु, पत्नी-पुत्र-मित्रहरूको टाउको छुनु, कोशपानगर्नु, इत्यादिलाई शपथ भनिन्छ ।

एक हजार पण (पैसा) वा त्यसभन्दा बढी बिगोका सम्बन्धलाई लिएर लगाइने अभियोगलाई महाभियोग भनिन्छ । एक हजार पणभन्दा घटी बिगोका सम्बन्धमा गरिने मुद्दालाई स्वल्पाभियोग भनिन्छ । यसैले दण्ड व्यवस्थापन गर्नका निमित्त याज्ञवल्क्यले प्रथम - मध्यम - उत्तमसाहस (अपराध) भनी पणसंख्याको निरूपण गरेकाछन् ।^{११०} प्रथमसाहसलाई अधमसाहस पनि भनिन्छ । एक हजार असीपण (१०८० पैसा) परिमित दण्डलाई उत्तमसाहस भनिन्छ । त्यसको आधालाई मध्यमसाहस र त्यसको पनि आधालाई प्रथमसाहस भनिएको बुझ्नुपर्दछ । मनुले यस सम्बन्धमा पक्षान्तरको उपदेश गरेका छन् । उनले एकहजार, पाँचसय र दुईसय पचासलाई क्रमैले उत्तम, मध्यम र प्रथमसाहस भनी वर्गीकरण गरेकाछन् ।^{१११} मनुद्वारा प्रस्तुत गरिएको पक्षान्तरको अभिप्राय अमति पूर्वक (बुद्धि नपुगी) गरेको अपराधका सम्बन्धलाई लिएर हो भने याज्ञवल्क्यले गरको व्यवस्था चाहिँ मतिपूर्वक (बुद्धिपुन्याई) गरेको अपराधलाई लिएर हो भन्ने बुझिन्छ । कस्ता ?

१०८ (क) विनापि शीर्षकात्कुर्यात्पद्मेद्वेष्ट पातके ॥ या.व.स्मृ. । २ । ९६ ॥

(ख) राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।

आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना ॥ इति ॥ (पूर्ववत्) मि.क्ष. ॥

१०९ कोशमन्येऽपि दापयेत् ॥ मि.क्ष. (या.व. २ । ९५ ॥)

११० साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ या.व. १ । ३६६ ॥

१११ पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं चैव चोत्तमः ॥ म.स्मृ. ॥ ८ । १३८ ॥

अभियुक्त वा अभियोक्तालाई तुला, अग्नि, विष, कोशहरूमध्ये कुन चाहिँ दिव्य प्रयोग गर्नु पर्दछ । कुन-कुन महिना र कुन-कुन समयमा कस्ता-कस्ता दिव्यपरीक्षण गर्नुपर्दछ ? ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र तथा अन्यलाई र सबै प्रकारका नारीहरूलाई तथा रोगग्रस्तहरूलाई कुन-कुन दिव्यपरीक्षणगर्नुपर्दछ भन्ने जस्ता विषयहरू शास्त्रमा राम्रो सँग निरूपण गरिएको छ । यहाँ ती विषयहरूलाई विस्तार गरिएकोनभए पनि याज्ञवल्क्यस्मृतिको मिताक्षरामा प्रतिपादित दिव्य प्रमाणको साधारणविधिका सम्बन्धका संक्षेपरूपमा प्रकाश पार्नु उपयुक्त संझी किञ्चित् जानकारी गराइन्छ । उपर्युक्त तुलादि सबै प्रकारका दिव्यपरीक्षण गराइने वादी या प्रतिवादीमध्ये जो हुन्छ उसले दिव्यपरीक्षण गरिने दिनभन्दा तीन दिन अगाडिदेखि अथवा अघिल्लो दिन उपवास बस्नुपर्छ भनी पितामहको वचन उद्धृत गरी मिताक्षराले बताएको पाइन्छ । ११२ दिव्यपरीक्षणकादिन सूर्योदय भएपछि सचैलस्नान(लगाइएको लुगासहित नुहाउने काम)गर्नुपर्छ । अघिल्ला दिन उपवास बसी दिव्यप्रयोग हुने दिन सचैलस्नान गरेको दिव्यपरीक्षणीय व्यक्तिलाई प्राङ्विवाकले बोलाई नृप या राष्ट्राध्यक्ष, सभ्य र ब्राह्मणहरूका समीपमा सबै प्रकारका दिव्यहरू गराउनुपर्दछ । ११३ शास्त्रोक्त यज्ञवेदी निर्माण जसरी गरिन्छ त्यसरी नै दिव्यशाला (दिव्यपरीक्षण गरिने मण्डप) को निर्माण गरिनुपर्दछ । निर्मित दिव्यशालाभित्रै जुन दिव्य प्रयोग गरिने हो त्यस दिव्यको स्थापना हुनुपर्छ र त्यसैमा धर्मको आवाहन गर्नुपर्छ । जुन दिव्यको प्रयोग गरिने हो त्यसको प्रार्थना अभियुक्त वा अभियोक्ता दिव्यपरीक्षणीय (दिव्यविधिबाट परीक्षा गरिने) व्यक्तिले पहिले गर्नुपर्छ । ११४ त्यसरी नै स्थापितदिव्यका वरिपरि विविध देव, देवी दिक्पालहरूलाई आवाहन गरी षोडशोपचारले पूजा गरेपछि प्राङ्विवाकले पनि दिव्यको आमन्त्रण(प्रार्थना) गर्नुपर्छ । त्यति कार्य गरिसकेपछि मात्र दिव्यपरीक्षण गर्नु पर्दछ । उदाहरणका लागि तुला दिव्यविधिका केही भूलक देखाइन्छ । यसको विस्तृत जानकारी चाहिँ याज्ञवल्क्यस्मृतिको मिताक्षरा अवलोकन

- ११२ त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोषिताय वा ।
नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे ॥ मि.क्ष.। (या.व.स्मृ. २।९७ ॥)
- ११३ सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसनिधौ ॥ या.व.स्मृ. २।९७॥
- ११४ त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद् गमयोर्ध्वं मां तुलामित्पभिमन्त्रयेत् ॥ या.व.स्मृ. २।१०१-१०२॥

गर्नुपर्ने हुन्छ, ११५ जसरी यज्ञ गर्दा अध्वर्युले यज्ञका निमित्त पालना गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधिविधानहरू सम्यक्परिपालन गर्नुपर्दछ; त्यसरी नै दिव्यपरीक्षण गराउने प्राड्विवाकले पनि उपवास लगायत संपूर्ण नियमको पालना गर्नुपर्दछ, ११६ संपूर्ण प्रकारका दिव्यपरीक्षण पूर्वाह्नमा गर्नुपर्दछ, भनी नारदले उपदेश गरका छन्, ११७ हेमन्त, शिशिर र वर्षा ऋतुमा अग्निपरीक्षण; शरद् र ग्रीष्म ऋतुमा जलपरीक्षण; हेमन्त र शिशिरमा विषपरीक्षण गर्नुपर्दछ। वैशाख, मङ्सिर र चैत्र महिनाहरू सबै प्रकारका दिव्यपरीक्षणका निमित्त साधारण महिना मानिन्छन्। कोशदिव्यपरीक्षण सधैर्गर्न सकिन्छ, र तुलापरीक्षण पनि सबै ऋतुमा गर्नसकिन्छ, ११८ वारहरूमध्ये दिव्यपरीक्षणका निमित्त आईतवारलाई लिनुपर्दछ। अग्नि, जल, विष, कोश लगायतसबै प्रकारका दिव्यहरू प्रयोगगर्दा धर्मको आवाहन देखिका संपूर्ण विधिको परिपालन हुनै पर्दछ। मानुष र दिव्यप्रमाणका सम्बन्धमा संक्षेपले किञ्चित् दिग्दर्शन गरियो।

हालका नेपाल, भारत लगायत विविध मुलुकहरूका न्यायालयमा प्रायः दिव्यप्रमाणको अवलम्बन गरेर मुद्दाछिन्ने गरेको पाइन्छ। परन्तु भारतवर्षका न्यायालयहरूमा समयसापेक्ष धर्मशास्त्रीय विधिलाई केही परिष्कार, परिवर्तन गरी अवलम्बन गरिएको भने बुझिन्छ। नयाँ पदभार ग्रहण गर्नुभन्दा पहिले पदाधिकारीलाई शपथ लिन लगाउने गरेको चाँहि प्रायः सर्वत्र देख्न र यसलाई दिव्यको अवलम्बन मान्न सकिन्छ। न्यायालयले लेख, भोग र साक्षी यी शास्त्रोक्त मानुष प्रमाणहरूको ग्रहण चाहिँ निर्बाधरूपमा गरेको तथ्य छर्लङ्ग

- ११५ तत आवाहयेद् देवान्विधानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
प्राङ्मुख प्राञ्जलिभूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ।
एहचेहि भगवान्धर्म अस्मिन् दिव्ये समाविश ॥
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥
इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥ इत्यादि । (या.व.स्म. २।१००-१०२) मि.क्ष.॥
- ११६ दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् ।
अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया ॥ तत्रैव ।
- ११७ पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितम् ॥ मि.क्ष.(या.व. २। ९७ ॥)
- ११८ अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः ।
शरद्ग्रीष्मेषु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥
चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी ॥ (या.व.स्म. २।९७ ॥) मि.क्ष.॥

देखनसकिन्छ । विशेषतः नेपालका न्यायालयमा प्रचलित न्यायप्रणालीको मूलस्रोत धर्मशास्त्रोक्त न्यायविधि नै हो भन्ने निश्चित छ ।

विभाग

अंशियारहरूको सगोलको धनमा विभागले प्रातिस्विक (व्यक्तिगत) स्वत्व जनाइदिन्छ । गोला आदि प्रथाद्वारा विभिन्न उपायहरूले चल-अचल संपत्तिको भाग लगाइन्छ । साधारण धनलाई विभागले यो यति फलानाको यो यति फलानाको भनी छुट्याइदिने व्यवस्था गर्दछ । द्रव्यको प्रकृति हेरी भाग लगाउनुपर्दछ । एउटा मात्र रहेको गाई, भैँसी, दास, दासी जस्ता पदार्थहरू जुक्ति बुद्धिले भाग लगाउनु पर्दछ; नत्र अनर्थ हुन जान्छ ।

वेदमा विभागशब्द विभिन्न अर्थमा प्रयोग भएको छ; तथापि धनविभाजन अर्थमा ऋग्वेदमा विभागशब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । ११९ शुक्लयजुर्वेदमा विशेषगरी यज्ञाङ्गका लागि प्रयोग हुने हविष्यद्रव्यहरूको देवताविशेषलाई उद्देश्य गरेर अंश दिनका लागि भागशब्द र विभागशब्द उपदिष्ट छन् । त्यहाँ नै दर्शपूर्णमाससम्बन्धी पहिलो मन्त्रमा दधिपयो(दहीदूध)रूप कर्माङ्गभूत द्रव्यको प्रकृति द्रव्यरूप इन्द्रले पाउनुपर्ने गाई भाग शब्दद्वारा निर्देशित छ । १२० त्यसरी नै अन्यत्र इन्द्रले पाउनुपर्ने यज्ञाङ्गभूत क्षीरांश(दुग्धांश)मा भाग शब्द उल्लेख भएको छ । १२१ यसप्रकारले भाग शब्द र विभाग शब्दको विभिन्न देवताहरूका लागि बेगला-बेगलै विविध द्रव्यविभाजनका लागि शुक्लयजुर्वेदले प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस्तै वाजसनेयीमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेद संहितामा तथा श्रीवाजसनेयी-माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमा पनि भाग र विभागशब्दको धनविभाग अर्थ बुझाउनका लागि पश्वादिद्रव्यविभागका लागि पनि धेरै ठाउँमा प्रयोग भएको देखिन्छ । श्रौतसूत्रको सोमयागप्रकरणमा सोह्रजना ऋत्विगहरूलाई चार वर्गमा छुट्याइएको छ :

- (क) अध्वर्यु, ब्रह्मा, होता, उदगाता
- (ख) ब्राह्मणाछंसी, प्रस्तोता, मैत्रावरुण, प्रतिप्रस्थाता
- (ग) प्रतिहर्ता, अच्छावाक, आग्निध, नेष्टा
- (घ) सुब्रह्मण्य, गावस्तुत, पोता, नेता

११९ युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहत्ये । तावासया वहिषि यज्ञे अस्मिन् प्र चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ऋग्वेद १।१०९।१॥

१२० इषे त्वोज्यैत्वा वायवस्य देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायद्ब्रमर्घ्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत माघशं सो ध्रुवाऽअस्मिन् गोपतौ स्यात वट्वीर्यजमानस्य पशून्प्राहि ॥ वा.मा.शु.वे.सं. प्रथमाध्याय १।१।

१२१ सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातवचिम् विष्णो हव्यं रक्ष । वा.मा.शु.वे.सं. प्रथमाध्याय १।४॥

यसरी छुट्याइएका ब्रह्मादिहरूको वरणक्रमका अनुसारले त्यस यज्ञमा दक्षिणात्वेनदिइने सयगाईहरूको विभागविधि स्पष्ट्याइएको छ । यस सन्दर्भमा पनि विभाग शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यहाँ प्रयुक्त विभागशब्दले विषमविभागको बोध हुन्छ । जसअनुसार चार वर्गमध्ये पहिलो वर्गका अध्वर्यु, ब्रह्मा, होता र उद्गाता यी चार ऋत्विक् एक-एकलाई बाह्र-बाह्र ओटा गाई दक्षिणात्वेन भाग दिनुपर्ने विधान निरूपण गरिएको छ । दोस्रो वर्गका चारजना ब्राह्मणाछ्ंसी, प्रस्तोता, मैत्रावरुण र प्रतिप्रस्थाता प्रत्येकलाई छ-छ ओटा गाई दिनुपर्ने विधान छ । तेस्रो वर्गका प्रतिहर्ता, अच्छवाक, आग्निध र नेष्टा चार ऋत्विक् प्रत्येकलाई चार-चार ओटा गाई दक्षिणाका रूपमा दिनुपर्ने निर्देश गरिएको छ । बाँकी चौथो वर्ग सुब्रह्मण्य, ग्रावस्तुत, पोता र नेता यी चार प्रत्येकलाई तीन-तीन ओटा गाई दक्षिणात्वेन दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी दक्षिणाका रूपले रहेका सय गाईहरूको सोह्र ऋत्विक्लाई गरिने विभाग त्यहाँ देखाइएको छ । १२२

जसरी वेदहरूमा विविधपदार्थहरूको भिन्नभिन्न देवताहरूको अंशत्व बुझाउनका लागि भाग र विभाग शब्दको प्रयोग गरिएको छ त्यसरी नै आपस्तम्ब, व्यास, बौधायन, गौतम आदि धर्मसूत्रहरूमा र मनु, अत्रि, याज्ञवल्क्य, नारद आदिका स्मृतिहरूमा, इतिहासपुराणहरूमा र महानिर्वाणतन्त्र आदिमा पनि धेरै स्थानमा यी शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । निरुपाधिक अद्वितीय ब्रह्मातिरिक्त (ब्रह्मबाहेक) का कुनै पनि अविभाज्य (भाग नलान्ने) पदार्थ यस संसारमा छैनन् । निमेष आदि उपाधिरहित ब्रह्मस्वरूप कालको पनि भाग लगाउन सकिन्न । निमेषदेखि परार्धपर्यन्त उपाधियुक्त कालको चाहिँ राम्रैसँग भाग लगाउन सकिन्छ । यसबाट भागविभाग शब्दको पैतृक सम्पत्ति भाग लगाउनु मात्र अर्थ होइन र यो व्यापक विभागको अर्थमा छ भन्ने बुझिन्छ । अतः विभिन्न रूपबाट यसको अर्थबोध गर्न सकिन्छ । जस्तै सुवर्ण(सुन) लगायत अनेक समानजातीय पदार्थहरूलाई पार्थक्य विधान विभाग शब्दार्थको एउटास्वरूप हो र असमानजातीय सुन, चाँदी, अन्न, घट, पट आदि विविध पदार्थको पार्थक्यविधान गर्नु अर्कोस्वरूप हो । विभागशब्दको अर्थ जति-जति जे-जे भएपनि प्रस्तुत प्रसङ्गमा चाहिँ पैतृक सम्पत्तिको भाग लगाउनुरूप विभागको चर्चागर्न खोजिएको हो । यसैले दाय विभागको प्रसङ्गमा पिता र पुत्रको सम्बन्ध देखाउनु उचित देखिन्छ ।

१२२ यथारम्भं द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतसश्चतसस्तृतीयेभ्यस्त्रिंशस्त्रिंश इतरेभ्यः ॥ कातीयश्रौतसूत्रे १०१। चौ.सं.ग्र.सं.१०४

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

४३

पिताको महत्त्व

पिता सबैभन्दा पूज्य तथा समादरणीय हुन्छन् । माता, पिता, आचार्य महागुरुहरू हुन् भन्ने तथ्य विष्णुपुराणबाट जान्न सकिन्छ । १२३ मातापिताबाट नै मानिस उत्पन्न हुन्छ र संसार देख्न पाउँछ । सन्तान जन्माउने रक्षा गर्ने र पाल्ने काम मातापिताबाटै हुन्छ । शास्त्रले पनि माता, पिता र आचार्यलाई देवताकै रूपमा पूजनीय भनी प्रतिपादन गरेको छ । -‘मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव’ । शास्त्रमा यसरी मातापिताको महत्त्व देखाइएको छ । ब्रह्मवैवर्तमा पनि पिताको महत्त्ववर्णन गरेको पाइन्छ । १२४ अतः श्रुतिस्मृतिहरूमा पिताको मान्यत्व, पूज्यत्व, श्रेष्ठत्व र महागुरुत्व प्रतिपादित छ । पिताका धनमा पुत्रहरूको जन्मसिद्ध नैसर्गिक (स्वतः) अधिकार हुन्छ । कसको धन कसले कसरीभाग लगाउने भन्ने कुरा देखाउने सिलसिलामा पिताको महत्त्व देखाइएको हो । किनभने पिताकै धन पुत्रहरूले दायत्वेन ग्रहण गर्दछन् । बुढ्याई जस्ता विविध कारणे अशक्त अवस्थामा पुगेका पितालाई राम्रोसँग पालन-पोषण र हेरचाह गर्नु पुत्रको परम कर्तव्य हुन्छ । पालन-पोषण गर्नुपर्नेहरूमध्येमा मातापिता पनि पालनीय र पोषणीयभएको उपदेश मनुले गरेका छन् । १२५ मरेका पिताको और्ध्वदेहिकक्रिया पनि छोराको नै गर्नुपर्दछ । जसरी पिताको धन लिन छोराको अधिकार शास्त्रले बताएको छ; त्यसरी नै माता, पिताको श्राद्ध आदि पैतृक कर्म गर्नु पनि छोराको कर्तव्य हो भनी बताइएको छ । पिताको धनखाने र उनको श्राद्धादिगर्नेकाम पुत्रकै हो । शास्त्रमा र लोकमा पितापुत्रको अत्यन्त घनिष्ठ सम्बन्ध मानिएको छ ।

पुत्रोत्पत्ति विचार

यस संसारमा विशेष गरेर नेपालमा नारी होस् वा पुरुष तिनले छोराको जन्म नै चाहना गर्दछन् । परन्तु अहिले छोरा र छोरीमा प्रायः भेद मानिदैन । शास्त्रमा पुंनाम गरेको नरकबाट रक्षा गर्ने चाहिँ पुत्र नै हुन्छ भनिएको छ । यसै भएको हुनाले पितापुत्रको सम्बन्ध महत्त्वपूर्णको देखिन्छ । धार्मिक

१२३ त्रयःपुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति मातापिताचार्यश्च । विष्णुस्मृति । ३।१।१॥

१२४ मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ।

अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥

जनको जन्मदानाच्च रक्षणोच्च पिता नृणाम् ।

तातो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त, गणपतिखण्ड । ४।४।५९-६०॥

१२५ मातापिता गुरुभ्राता प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा उदाहृताः ॥ मनुस्मृतिः (परिशिष्ट)

दृष्टिले, सामाजिक दृष्टिले, यसलोक र परलोकका दृष्टिले पनि पितापुत्रको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहने हुँदा धर्मशास्त्रले तिनीहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान निर्धारण गरेको छ ।

पुत्रोत्पादनमा असाधारणकारण भएकाले पिताको र गर्भधारणको असाधारणकारण भएकाले आमाको स्थान यस जगतमा महनीय रहेको छ । पुत्रोत्पत्तिमा आधारभूतस्थान आमाको हुनेभएकाले र जन्मनेवित्तिकैदेखि स्तनपानलगायत यावत् हेर-चाह आमाबाटै हुने हुँदा पनि आमा अत्यन्त उच्चतमा र पूजनीया भई रहेकी छिन् । सन्तान पैदा गराउनमा मातापिता दुबैको योगदान अवर्णनीय रहेको छ । सूक्ष्म रूपले पत्नीका गर्भमा प्रवेश गरेर त्यहिँ नै स्थूलरूप ग्रहणगरी पुरुष पुत्रत्वेन विशिष्टरूपले परिवर्तित हुन्छ । अर्थात् पति शुक्र(वीर्य)रूपले भार्यामा प्रवेश गरेर उनको गर्भमा रहेर स्वयं पुत्ररूप धारण गरी पैदा हुन्छ । अत एव 'जायाया जायात्वमभिधीयते' जाया (पत्नी) लाई जायात्त्व भनिन्छ । किनभने पति नै पुत्ररूपले तिनमा पुनः पैदा हुन्छ भन्ने कुराको उपदेश श्रुतिले पनि गरेको छ ।^{१२६} त्यसैगरी याज्ञवल्क्यले पनि 'तत्रायं जायते स्वयम्' भनेका हुन् । पत्नीमा पति आफैँ जन्मन्छ भन्ने आशय मनुले पनि प्रकट गरेका छन् ।^{१२७} बौधायनले पुत्रलाई आत्मस्वरूप पनि भनेका छन् ।^{१२८} पुत्रपैदागर्नाका लागि सनातनधर्माबलम्बीहरूमा विवाहको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । अतः विवाहकाविषयमा सक्षिप्त परिचर्चा गर्नु आवश्यक संझी यहाँ विवाहका स्वरूपका सम्बन्धमा केही प्रकाश पारिन्छ ।

वैदिकसनातनधर्मशास्त्रमा गर्भाधान आदि ४८ (अठचालीस)प्रकारका संस्कारहरूको व्यवस्था गरिएको छ ।^{१२९} अहिले प्रायः १६ (सोह्र) प्रकारका संस्कारहरू प्रचलनमा देखिन्छन् । ती संस्कारमध्ये विवाहसंस्कार पनि एक हो । विवाहशब्दले पाणिग्रहणाख्य संस्कारविशेषलाई बुझाउँछ । विवाहसंस्कार आश्रमसँग सम्बन्धित छ । शास्त्रले चार आश्रमको व्यवस्था प्रतिपादन गरेको छ । ती (१) ब्रह्मचर्याश्रम (२) गृहस्थाश्रम (३) वानप्रस्थाश्रम (४) संन्यासाश्रम ।

^{१२६} पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥

तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥ ब.ब्रा. पञ्चिका ७३।

^{१२७} पतिर्भायां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ मनु ९।८॥

^{१२८} अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥ बौ.स्मृ.२।२।६

^{१२९} मुहूर्तचिन्तामणिः, पीयूषधारा, संस्कारप्रकरण ।

“शतायुर्वै पुरुषः” १३० भनेर श्रुतिमा उल्लेख भएको हुँदा मनुष्यको आयु : सामान्यतया १०० (सय) वर्षको हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । सयवर्षलाई चार भाग गर्दा एकभागमा २५ वर्ष हुन आउँछ र प्रत्येक आश्रमा २५-२५ वर्षका हिसाबले रहनुपर्ने देखिन्छ । त्यसैले जन्मदेखिका २५ वर्षसम्म ब्रह्मचर्याश्रममा रही वेद धर्मशास्त्र आदि अध्ययन गर्नुपर्छ । वेद लगायत शास्त्र अध्ययन पश्चात् उसलाई स्नातक भनिन्छ । १.आजीवन ब्रह्मचर्याश्रममा बस्न चाहने ब्रह्मचारीलाई नैष्ठिक ब्रह्मचारी भनिन्छ । २.स्नातक भएपछि गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्न चाहने ब्रह्मचारीलाई उपकुर्वाण ब्रह्मचारी भनिन्छ । उपकुर्वाण ब्रह्मचारी गुरुको आज्ञा लिएर गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्दछ ।

विवाहको समीक्षा

गृहस्थाश्रम स्वीकार गर्ने स्नातकले सलक्षणा कन्याका साथ विवाह गर्नु नै पर्ने व्यवस्था शास्त्रले गरेको पाइन्छ । १३१ समानवर्णकी शास्त्रले निर्देश गरेबमोजिमका लक्षणहरूले युक्त भएकी कन्या विवाह गर्नुपर्ने सबैको कर्तव्य निर्धारित छ । समानवर्णमा पनि मातातर्फकी असपिण्डा तथा पितातर्फकी असगोत्रा विवाहयोग्या हुने शास्त्रको स्पष्टाभिव्यक्ति पाइन्छ । १३२ “असपिण्डा च या मातुः” भनी भनिएको छ तापनि मामाका गोत्रमा सम्भव भएसम्म विवाह नगर्नु श्रेयस्कर हुन्छ । विवाह गर्नुको उद्देश्यका सम्बन्धमा किञ्चित् प्रकाश पारिन्छ । ती उद्देश्यहरू क्रमशः यसप्रकार छन् :

१. उत्कृष्ट धार्मिक सन्तान उत्पादन गरी वंश विस्तार गर्नु वंशरूपी तन्तु नछिनाउनु भनी वेदले उपदेश गरेको छ । १३३ निःसन्तानका लागि परलोकमा गति नहुने शास्त्रीय मान्यता छ । १३४ पुत्र उत्पादन गर्न र धर्म वृद्धि गर्न दम्पतिको आनुकूल्य नभै सम्भव हुँदैन । १३५ धर्म, अर्थ र काम यी त्रिवर्गको वृद्धि पनि अनुकूल वैवाहिकसम्बन्धले मात्र हुनसक्छ । २. अग्निहोत्र जस्ता नित्यकर्म सम्पन्न गर्न दम्पति दुबैको समान आवश्यकता पर्ने हुँदा धर्मोपार्जनका

१३० मनुस्मृति : ४।१, मन्वर्थमुक्तावली

१३१ गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्बहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥ म.स्म. ३।४

१३२ असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ पूर्ववत् ३।५

१३३ प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी । विवाहपद्धति, म.सं.वि. ४६ पुष्प, वि.सं. २०५७, भूमिकाखण्ड ॥

१३४ नाऽपुत्रस्य लोकोऽति । ऐ.ब्रा. , व.ब्रा.पं. ७।३

१३५ यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ या.व.स्मृ १।७४

निमित्त विवाहगर्नुपर्ने हुन्छ ।३. मनुष्य जन्मतः तीन प्रकारका ऋणले युक्त भएर संसारमा आएको हुन्छ । ती ऋण यस प्रकारका छन् : (क) पितृऋण (ख) ऋषिऋण (ग) देवऋण । जीवित उत्कृष्ट पुत्र जन्माई त्यसको मुख देखेपछि र पितृहरूलाई श्राद्ध आदिकार्यहरूद्वारा सन्तुष्ट गराएपछि पितृऋणबाट छुटकारा पाइन्छ । वेदधर्मशास्त्र आदि अध्ययन गरेपछि ऋषिऋणबाट मुक्त भइन्छ । यज्ञ देवार्चनादि गरेपछि देवऋण तिरिन्छ । अतः पितृऋण तिर्नका निमित्त धर्मपूर्वकको विवाह विधिद्वारा विवाहिता धर्मपत्नीबाट पुत्रपैदागराउन विवाह गर्नुपर्ने हुन्छ । श्रुतिको पनि यस्तै आदेश रहेको पाइन्छ ।१३६

४. ब्रह्मचर्याश्रम त्याग गरेर गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्नका निमित्त विवाह गर्नुपर्छ । एकक्षण पनि आश्रमरहित भएर वस्न नहुने शास्त्रीय आदेश छ ।१३७ उपर्युक्त विवाहका उद्देश्यहरूबाट त्रिवर्ग (धर्म, अर्थ, काम) प्राप्तगर्नु नै स्त्रीपुरुष विवाहको विशेषता हो भन्ने बुझिन्छ । आश्रमहरूमा गृहस्थाश्रम सबैभन्दा जेठो र उपजीव्य मानिन्छ । जसरी प्राणीमात्र वायुको आश्रय पाएर जीवित रहन्छन्, त्यसरी नै अन्य आश्रमका मनुष्यहरू गृहस्थाश्रमको आश्रय पाएर जीवन निर्वाह गर्दछन् । मनुले यसै भनाइलाई स्पष्टपारेका छन् ।१३८ स्त्री र पुरुषको वैवाहिक सम्बन्धन नै गृहस्थाश्रम हो । विवाहगर्नु भनेको दुई शरीरको मिलन मात्र नभई दुई जीवात्माको मिलन पनि हो । दुई शरीरका साथै दुई जीवात्माको मिलन नै पारस्परिक सहयोग वृद्धि गराउने हुन्छ र गृहस्थाश्रमधर्म पालन हुनमा कारण बन्दछ । अतः गृहस्थाश्रमोक्त धर्मवृद्धिगर्नु स्त्री-पुरुषविवाहको परमलक्ष्य हो ।

सनातनधर्मशास्त्रले आठप्रकारका विवाहहरू निर्देश गरेको पाइन्छ । ती यस प्रकारका छन् : (१) ब्राह्म (२) दैव (३) आर्ष (४) प्राजापत्य (५) आसुर (६) गान्धर्व (७) राक्षस (८) पैशाच ।१३९ यी आठकिसिमका विवाहका लक्षणहरू क्रमशः यस प्रकारछन्:

१. शास्त्रोक्तगुणले सम्पन्न भएका विद्वान् वरलाई बोलाई वस्त्रालङ्कारले

१३६ ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ ऐ. ब्रा. ३३।१, ब. ब्रा. पञ्जिका ७।३

१३७ अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः ।

आश्रमादाश्रमं गच्छेद्देव धर्मः सनातनः ॥ मुहूर्तचिन्तामणि, पीयूषधारा, विवाहप्रकरण भूमिका

१३८ यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ॥

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्जेष्याश्रमो गुही ॥ म. स्मृ. ३।७७-७८

१३९ ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ पूर्ववत् ३।२१

सिङ्गारिएकी कन्यादानदिनु ब्राह्मविवाह हो । यो विवाह गरेर जन्मेको पुत्रले अगाडिका दश पछाडिका दश र आफूसमेत एक्काईस पुस्तालाई पवित्र गराउँछ भनिएको छ ।

२. यज्ञमा वरणगरिएका ऋत्विक्लाई कपडा-अलङ्कारले विभूषित गराइएकी कन्यादानगर्नु दैवविवाह हो । यो विवाह गरी जन्माइएका छोराको अगाडिका सात र पछाडिका सात समेत चौधपुस्तालाई पवित्र गराउँछ ।

३. यज्ञ आदि धार्मिककार्यका निमित्त वरबाट दुईओटा गाई लिएर कन्यादान दिनु आर्ष विवाह हो । यो विवाह गरेर उत्पन्न भएका सन्तानले पहिलेका तीन र पछिका तीन गरी जम्मा छ पुस्तालाई पवित्र पार्छ ।

४. तिमिहरू दुबै मिली गृस्थाश्रमोक्तधर्मको पालन गर्नु भनी विधिपूर्वक वरलाई पूजेर कन्या दिनु प्राजापत्य विवाह हो । यस विवाहद्वारा विवाहितामा उत्पन्न सन्तानले अगाडिका छ पछाडिका छ आफूसमेत तेह पुस्ता पवित्र गराउँछ ।

५. कन्यालाई अथवा कन्याका आफन्तलाई वरपक्षबाट धन दिएर गरिने विवाहलाई आसुरविवाह भनिन्छ ।

६. कन्या र वरको परस्पर प्रेम भएर हुने विवाहलाई गान्धर्वविवाह भनिन्छ ।

७. कन्याका आफन्तहरूलाई वरपक्षकाले युद्धमा जिती कन्याहरण गरेर हुने विवाह राक्षसविवाह हो ।

८. निदाएकी वा मदिरादिका मदले उन्मत्त भएकी कन्यालाई एकान्तपारी छल गरी पत्नी तुल्याउनु पैशाचविवाह हो ।

उक्त आठ प्रकारका विवाहमध्ये ब्राह्म, दैव, आर्ष र प्राजापत्य विवाहहरू धर्म्यविवाह मानिन्छन् । बाँकी चारप्रकारका आसुर, गान्धर्व, राक्षस र पैशाच विवाह निन्दित मानिएका छन् । यी आठै विवाहका लक्षणहरू याज्ञवल्क्यले पनि प्रतिपादन गरेका छन् ।^{१४०} यसरी वैदिकसनातनधर्ममा विवाहको आदर्श निर्धारण भएको पाइन्छ ।

सनातनधर्मावलम्बीहरूको शास्त्रमा स्त्री र पुरुषको विवाहको उद्घोष भएको छ । समलिङ्गी (स्त्री+स्त्री), (पुरुष+पुरुष) को विवाहको प्रावधान सनातन

^{१४०} ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्ञस्थ ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंशयान्सहात्मना ॥

आसुरो द्रविणादानाद् गान्धर्वः समयान्मिथ ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥ या.व.स्म. १।१८-६१

धर्मशास्त्रले गरेको पाइन्छ । धर्मशास्त्र प्रवर्तक, चिन्तक, ऋषि, मुनिहरूले सामाजिक व्यवस्था सुसञ्चालनार्थ समलिङ्गी विवाहलाई उपयुक्त मानेको वा ठानेको पाइँदैन ; तर पाश्चात्य मुलुकहरूले समलिङ्गीविवाहलाई कानुनी मान्यतासमेत दिएको पाइन्छ । त्यहाँ विवाहको उद्देश्य स्पष्ट देखिँदैन । सनातनधर्ममा विवाहको उद्देश्य कामवासनाको पूर्ति मात्र नभएर धर्म, अर्थ र काम पुरुषार्थको सिद्धिका लागि हो भन्ने कुरा दोहोर्याइरहनु पर्दैन ।

सनातनधर्मशास्त्रमा बहुविवाहजन्यदोष, बालवैधव्यजन्यदोष निवारणका निमित्त अर्कविवाह (आँकसँग गरिने विवाह), अश्वत्थविवाह, विष्णुप्रतिमाविवाह, कुम्भविवाहजस्ता विवाहविधिको व्यवस्था भएको पाइन्छ ; परन्तु समलिङ्गीविवाहविधि चाहिँ पाइन्छ । अर्क विवाह लगायतका विवाहविधि पनि कन्या र वरको सम्पन्न गरिने विवाह अनिष्टकारी नहोस् भन्नका निमित्त उपदेश भएका हुन् भन्ने स्पष्ट नै बुझ्न सकिन्छ । अतः हाम्रो समाजको सुसञ्चालनार्थ प्रकृति (स्त्री) र पुरुषको नै विवाह सम्बन्ध जोड्नु समाजोपयोगी हुने देखिन्छ ।

असल सन्तान प्राप्तिका निमित्त सवर्णा कन्या विवाहयोग्या हुन्छिन् भन्ने यो मुख्य कल्प हो । शास्त्रोक्त तरिकाले राम्रोसँग परीक्षण गरिएका कन्या र वरको ब्राह्म, दैव, आर्ष र प्राजापत्य यी चार प्रकारका धर्म्य विवाह विधिलाई अवलम्बन गरेर गरिएको विवाहअनुसार उत्पन्न पुत्र महनीय र लक्षणसम्पन्न हुनजान्छ । जुन कुलमा, समाजमा, देशमा अथवा विश्वमा नै लक्षणसम्पन्न जनहरू उत्पन्न हुन्छन् । तिनै जन कुल, समाज र देशादि पनि समभीष्ट(इच्छित) फलप्राप्तिका लागि योग्य हुन्छन् भन्ने नै लक्षण सम्पन्न पुत्रको महत्त्व हो । निश्चय नै लक्षणसम्पन्न जनले धार्मिक विज्ञानमा पुत्रको महत्त्व हो । निश्चय नै लक्षणसम्पन्न जनले धार्मिक विज्ञानमा बताइएका आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्तको समनुष्ठान राम्रोसँग परिपूर्ण गर्न सक्दछ । यस्ता अनुष्ठानबाट उसको प्रवृत्ति र रुचि पनि त्यस्तै हुन्छ । उपर्युक्त लक्षणहरूले युक्तजनबाट समनुष्ठान गरिएका कर्महरूको फल पनि राम्रो पैदा हुने कुरा सिद्ध हुन्छ । यज्ञ, दान, तपस्याहरूको परिपालन र यम नियम आदिको अनुसरणबाट पनि राम्रो फलको उत्पन्नहुने हुँदा नै विश्ववातावरण समीचीन हुनजान्छ । उपर्युक्त चारप्रकारका धर्म्य विवाहमध्ये ब्राह्म आदि विवाह क्रमैले उत्तम मानिएका छन् । उत्तम विवाहविधिद्वारा विवाहिता सवर्णा वधूबाट उत्पन्न सन्तान कल्याणकारक हुन्छन् । त्यसैले उत्तमपुत्र उपलब्धगर्न असपिण्डा, असगोत्रा, कुष्ठादिरोग रहिता, अरुसँग विवाह भइनसकेकी, सद्गुणहरूले परिपूर्ण भएकी कन्या विवाहका लागि योग्य हुने कुरा शास्त्रले निर्देश गरेको छ । त्यसरी नै उत्तम वर पनि शास्त्रोक्त लक्षणहरूले

युक्त भएको हुनु जरूरी छ । १४१ जसरी कन्या गुणसम्पन्न छ छैन भन्ने परीक्षण गरिन्छ; त्यसरी नै वर पनि सवर्ण-श्रोत्रिय जस्ता गुणसम्पन्न छ वा छैन भन्ने परीक्षणीय हुन्छ । त्यसैले उत्तम सन्तान चाहनेहरूले शास्त्रले बताएअनुसारको गुणले युक्त भएका कन्या र वरको धर्म्य विवाहगर्नुपर्दछ । सवर्णा भार्याबाट कामवासना तृप्ति नभएका मानिसहरूका निमित्त रतिसन्तुष्टिलिनका लागि असवर्णा विवाह पनि शास्त्रकारहरूले देखाएका छन् । असवर्णा विवाह चाहिँ अनुकल्प हो । असवर्णा विवाहमा अनुलोम क्रमले ब्राह्मणको चार, क्षत्रियको तीन, वैश्यको दुई र शूद्रको एकमात्र भार्या हुन सक्ने शास्त्रीय विधान रहेको छ । १४२ द्विजातिलाई शूद्रकन्या विवाहको मनुले अनुमति दिएतापनि आफैँले निषेध गरेका छन् । यसो भएको हुनाले आफ्नो र आफ्ना कुलको पनि शूद्रत्व प्राप्तिको भयले द्विजातिहरूले शूद्रकन्या विवाह नगर्नु उचित हुन्छ । याज्ञवल्क्यले पनि शूद्रामा सन्तान जन्माउनु भनेको तिनको गर्भमा आफैँ उत्पन्न हुने हो । अतः तिनका साथ विवाह गर्ने विमति प्रकट गरेका छन् । १४३ यसैले विहित अनुलोम क्रमबाट पनि द्विजहरूद्वारा शूद्रामा पैदाभएका छोराहरू उपनयनादि संस्कार नहुने भएकोहुँदा धर्महीन हुन्छन् भन्ने गौतमको आशय रहेको छ । १४४ बौधायनधर्मसूत्रका अनुसार वर्णहरूको अनुलोम क्रमले सवर्णा पत्नी र अन्तरा पत्नी (जस्तै ब्राह्मणको क्षत्रिया)मा जन्मेका छोराहरू सवर्णा, एकान्तरा र द्व्यन्तरा(ब्राह्मणकी वैश्या भार्या र शूद्रवर्णकी भार्या) मा उत्पन्न पुत्रहरू असवर्णा मानिएका छन् र गौतमको पनि त्यस्तै आशय रहेको

- १४१ अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणयां स्त्रियमुद्बहेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥
 अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पणोत्रजाम् ।
 पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥
 दशपुरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
 स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ॥
 एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।
 यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥ या. व. स्मृ. १।५२-५५॥
- १४२ (क) शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
 ते च स्वा चैव राजश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ म. मृ. ३।१३॥
 (ख) तिस्रो वर्णानुमूर्त्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ या. व. १।५७॥
- १४३ (क) हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्बहन्तो द्विजातयः ।
 कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ मनु. ३।१५।
 (ख) यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।
 नैतन्मम मतं यस्मात्त्रायं जायते स्वयम् ॥ या. व. १।५६॥
- १४४ प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः । शूद्रायां च । गौ. ध. सू. १।४।२०-२१॥

पाइन्छ । १४५ अन्तरामा उत्पन्न भएका पुत्रहरू पितृसदृश हुन्छन् भन्ने मनुको पनि उक्ति पाइन्छ तर सवर्णा हुन्छन् भनी उनले भनेका छैनन् । १४६ अनुलोमविधिबाट विवाहितामा पैदाभएका पुत्रहरूको मनु, याज्ञवल्क्य लगायतले मूर्द्धावसिक्त जस्ता नामकरण गरेका छन् । जस्तै-ब्राह्मणले विवाहिता क्षत्रियामा जन्माएको छोरालाई मूर्द्धावसिक्त भनिन्छ । वैश्यामा जन्माएकालाई अम्बष्ठ र शूद्रामा जन्माएकालाई निषाद या पारशव भनिन्छ । क्षत्रियबाट वैश्या र शूद्रामा जन्मेकालाई क्रमशः माहिष्य र उग्र भनिन्छ । वैश्यबाट शूद्रामा जन्मेकालाई करण भन्ने नामकरण गरिएको छ र यस्ता पुत्रहरूलाई अनुलोमज भनिन्छ । १४७

यद्यपि शास्त्रले प्रतिलोम विवाह स्वीकारेको छैन तापनि व्यामोह (भूल) ले गर्दा छोरा जन्माइएकोमा सामाजिक व्यवस्था मिलाउनका लागि तिनीहरूको नामकरण पनि गरिएको हो । जस्तै-क्षत्रियबाट ब्राह्मणीमा जन्मेको पुत्रलाई सूत भनिएको छ । वैश्यबाट ब्राह्मणीमा जन्मेकालाई वैदेहक भनिन्छ । शूद्रबाट ब्राह्मणीमा जन्मेकालाई चाण्डाल भनिन्छ । यस्तै वैश्यबाट क्षत्रियामा जन्मेकालाई मागध भनिन्छ । शूद्रबाट क्षत्रियामा जन्मेको पुत्रलाई क्षत्तार नामकरण गरिएको छ । यस्तै शूद्रबाट वैश्यामा जन्मेको छोरालाई आयोगव भनिन्छ । असवर्णा विवाहमा पनि शूद्र आदि वर्णहरूको उत्कृष्ट वर्णरूपका वैश्या आदि कन्याका साथ विवाहको विधिविहित छैन । तथापि केही गरी त्यसप्रकारले पुत्रहरू उत्पन्नभएभने पनि तिनीहरू उपनयन

१४५ (क) चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियविदूशूद्राः । तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्मणस्य । तिस्रो राजन्यस्य । द्वे वैश्यस्य । एका शूद्रस्य । तासु पुत्रास्सवर्णानन्तरासु सवर्णाः ।
एकान्तरद्वयन्तरास्वम्बष्ठोग्रनिषादाः । बौ. ध. सू. १।८१-७॥

(ख) अनुलोमा अनन्तरैकान्तरद्वयन्तरासु जाताः सवर्णाम्बष्ठोग्रनिषाददौष्मन्तपारशवाः । गौ. ध. सू. १।४१४॥

१४६ सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥
स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ म. स्मृ. १०।५-६॥

१४७ सवर्णैर्भ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥
विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।
वैश्यासु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥ या. व. स्मृ. १।९०-९२॥

लगायत धर्महीन र वर्णसंकर भनिन्छन् ११४८ प्रतिलोमजरूलाई नारदस्मृतिमा पनि वर्णसङ्कर भनिएको छ ११४९

जातिको उत्कर्ष

शास्त्रले जातिको उत्कर्ष (तत्तज्जातिसाम्यता) को पनि निर्देश गरेको पाइन्छ । उत्कर्ष विवाह अनुरूपले हुन्छ भने अपकर्ष चाहिँ कर्म अनुसारले हुन्छ । अनुलोमज मूर्द्धावसिक्त, अम्बष्ठ, निषाद जस्तालाई जाति भनी शास्त्रनिर्देशित छ । यी मूर्द्धावसिक्त आदिले निर्धारित तरिकाको नियम अवलम्बन गरेमा पाँच, छ र सात पुस्ताको जन्ममा ब्राह्मणत्व प्राप्ति हुन्छ । जस्तै : ब्राह्मणले विवाहिता शूद्रामा जन्माएको (निषादी) छोरीलाई ब्राह्मणले विवाह गरी छोरी जन्मिन् अनि तीनलाई पनि ब्राह्मणले नै विवाह गरेर छोरी पैदा भइन् । यसै गरी विवाह हुँदै छैटौँ छोरीले जन्माएकी (छोरी वा छोरा) सातौँ पुस्ताको सन्तान हुन्छ र उसले ब्राह्मणत्व प्राप्ति गर्दछ अर्थात् ब्राह्मणवर्णकै हुन जान्छ । त्यसै गरी वैश्यामा जन्माइएकी (अम्बष्ठा) छोरी ब्राह्मणले विवाह गरी छोरी नै जन्माई यसै क्रमले जन्माइएका छोरीहरू ब्राह्मणले नै विवाह गर्दै जाँदा पाचौँ छोरीबाट जन्मेको छैटौँ पुस्ताको सन्तान ब्राह्मणवर्णकै हुन जान्छ । त्यसरी नै ब्राह्मणकी विवाहिता क्षत्रियामा जन्मेकी मूर्द्धावसिक्ता छोरीलाई ब्राह्मणसँग विवाह गरिदिएर तिनबाट छोरी जन्माई ब्राह्मणलाई नै विवाह गरी दिइयो । यसै क्रमले चौथी छोरीले जन्माएको पाँचौ पुस्ताका सन्तान ब्राह्मण नै हुन्छन् । क्षत्रियले विवाहिता शूद्रा भार्यामा जन्माएकी उग्रा छोरीको विवाह क्षत्रिय सँगै गरी तिनमा जन्मेकी छोरी पनि क्षत्रियले नै विवाह गर्दै जाँदा यसरी पाँचौ छोरीबाट जन्मने छैटौँ पुस्ताको सन्तान क्षत्रियवर्णकै हुन्छ । त्यसरी नै विवाहिता वैश्यामा जन्मेकी माहिष्या छोरी क्षत्रियलाई विवाह गरी दिइयो । तिनबाट जन्मेकीलाई पनि क्षत्रियले नै विवाह गरी छोरी जन्माई क्षत्रियलाई दिइयो । एवं क्रमले चौथी छोरीबाट जन्मेका पाँचौ पुस्ताका सन्तति क्षत्रियवर्णका नै हुन्छन् । यसै गरी वैश्यको विवाहिता

११४८ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

क्षत्रियान्मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्यां जनयामास वै सुतम् ॥

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

११४९ असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ पूर्ववत् ११९३-११५॥

आनुलोम्येन वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः ।

प्रतिलोम्येन यज्जन्म स ज्ञेयो वर्णसङ्करः ॥ नारदस्मृति ११२।१०५॥

शूद्रामा जन्मेकी करणी छोरी वैश्यलाई नै दिइयो । एवं क्रमले चौथी छोरीमा पैदा भएका पाँचौं पुस्ताका सन्तान वैश्यवर्णका नै हुन जान्छन् । यस्तै प्रकारले अन्यत्र पनि अनुलोमजक्रमद्वारा जात्युत्कर्षको कल्पना गर्नुपर्दछ ।

जातिको अपकर्ष

जातिको अपकर्ष (तत्तज्जातिसाम्यता) कर्मका आधारले हुन्छ । जस्तै— ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यले शास्त्रोक्त आ-आफ्ना कर्महरू गरी जीविका चलाउनु मुख्यकल्प हो । विहित आफ्नो कर्मद्वारा जीविका चलाउन असंभव भई आपत्ति प्यो भने ब्राह्मणले क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रवर्णोक्त कर्म तथा क्षत्रियले वैश्य तथा शूद्रको र वैश्यले शूद्रको कर्मद्वारा जीवन निर्वाहगर्नु अनुकल्प हो । आपत्ति पर्दासम्म ब्राह्मणले क्षत्रियको, त्यो संभव नभए वैश्यको, त्यो पनि संभव नभएमा शूद्रको कर्म गरेर जीवन निर्वाहगर्नु पर्दछ । त्यसै गरी क्षत्रियले वैश्यको, त्यसबाट नभए शूद्रको कर्म अङ्गीकारगर्नुपर्दछ । त्यस्तै वैश्यले शूद्रको कर्मबाट जीविका चलाउनु पर्दछ । आपत्काल समाप्त हुनासाथ पुनः आ-आफ्नै कर्म सम्हाल्नुपर्दछ । आपत्तिटर्दा पनि ब्राह्मणले शूद्रको कर्म गर्‍यो र उसका छोरा, नाति, पनाति हुँदै सात पुस्ता सम्मले पनि सो कर्मबाटै जीवनसञ्चालन गरेर नै रहेका रहेछन् भने त्यो सातौं पुस्ता सम्म पुगेपछि उसको जात्यपकर्ष (समान जातित्व प्राप्ति) हुन्छ अर्थात् शूद्र नै हुनजान्छ । त्यसरी नै वैश्यको कर्म गर्दागर्दै छैटौं पुस्तामा वैश्यवर्णमै परिणत हुन्छ र क्षत्रियको कर्म गर्दागर्दै पाँचौं पुस्तासम्म पुगेपछि क्षत्रियवर्णमै परिणत हुन्छ । क्षत्रियले आपत्काल समाप्त भई सक्दा पनि छ र पाँच पुस्ता सम्म क्रमैले शूद्रको तथा वैश्यको कर्म गर्दै रहेमा त्यसका छ तथा पाँच पुस्ता शूद्र तथा वैश्यवर्णकै हुन जान्छन् । एवं रीतले वैश्य पाँचौं पुस्तामा शूद्रवर्णमा नै परिणत हुनपुग्छ । यस प्रकारले हुने जात्युत्कर्ष र जात्यपकर्ष याज्ञवल्क्यस्मृतिमा प्रकट भएको छ र त्यसलाई मिताक्षराले विश्लेषण गरेको छ ११५० यसरी सर्वर्ण, असर्वर्ण, उत्कृष्ट-निकृष्ट, अधमादि अनेकप्रकारका पुत्रहरू जन्मन्छन् ।

असवर्णा विवाहको अस्वीकृति

द्विजहरूलाई असवर्णानुलोमजा कन्या विवाहगर्ने स्वीकृति शास्त्रले प्रदान गरेको छ । अतः धर्मसूत्रहरू, स्मृतिहरू तथा अन्य इतिहासपुराण आदि

११५० जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।
व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥ या.व.स्मृ ११९६ ॥

शास्त्रीय अंगवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंगवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ५३

धर्मग्रन्थहरूमा असवर्णा विवाह निर्देशित छ । तथापि त्यसप्रकारको विवाह युगान्तरको लागि हो कलियुगको लागि होइन भन्ने निधो तिनै धार्मिक ग्रन्थहरूले गरेको पाइन्छ । यसप्रकारका कलियुगका लागि निषेध गरिएका वचनहरू निर्णयसिन्धुमा पाइन्छन् । १५१ त्यसैगरी पराशरस्मृतिको विद्वन्मनोहरामा पनि युगधर्मविश्लेषणका अवसरमा असवर्णा कन्या विवाहलाई स्वीकार गरको छैन । १५२ यसैले यहाँ अनुलोमजकन्या विवाहको प्रदर्शन मात्र गरिएको हो त्यसको अनुष्ठानगर्दा पनि हुन्छ भन्नका लागि भने होइन । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि कलियुगमा कुनै पनि असवर्णा कन्या विवाह गर्ने स्वीकृति शास्त्रको होइन । सवर्णा नै विवाह गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रको निर्णय रहेको बुझिन्छ ।

नेपाली समाजमा पनि वि.सं. २०२० भन्दा पहिले धर्मशास्त्रोक्त विधि अनुरूप नै पुत्रोत्पादनगर्ने प्रचलन थियो । यसैले यहाँको पारिवारिक विधिले पनि धर्मशास्त्रीय वचनहरू उद्धृत गरेर पुत्रको महत्त्व र उत्पत्ति दर्शाएको पाइन्छ । १५३

यहाँ पितृदाय ग्रहणाधिकार निश्चितगर्नका लागि नै पुत्रोत्पत्ति देखाइएको हो । यसबाट पितृधन ग्रहणगर्ने पहिलो अधिकारी को हुन्छ भन्ने जिज्ञासा पैदा हुन्छ । पैदा भएको जिज्ञासा समाधानका लागि दायग्रहणाधिकारक्रम निरूपणगर्ने प्रसङ्गमा पछि स्पष्ट पारिने छ ।

१५१ (क) बृहन्नारदीये—

‘समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥

... इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥ इति हेमाद्रौ वचनम् ।)

हेमाद्रौ आदित्य पुराणे—

विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।

बालायाः क्षतयोन्यास्तु वरेणान्येन संस्कृतिः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः ॥ नि.सि.तृतीय परिच्छेद, कलिबर्ज्य प्रकरणम्

१५२ बृहन्नारदीयेऽपि:

समुद्रयातुस्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपगतं तथा ॥

शौनकीये धर्मज्ञसमयेऽपि:—

विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपभयाद्बुधैः ।

समापने निवृत्तानि साध्वभावात्कलौ युगे ॥

विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।

बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ॥ विद्वन्मनोहरा, (पराशरस्मृति १।३३) ॥

१५३ पारिवारिक कानून-श्रेष्ठ ज्ञान्द्रवहादुर प्र. पैरवी प्रकाशन, तेस्रो संस्करण २०४९, ज्येष्ठ, पृ. १६-२५ ॥

५४ शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

पुत्रको महत्त्व

धर्मशास्त्रले पुत्रको महत्त्व प्रदर्शन गरेको पाइन्छ । अनेकप्रकारका नरकहरू पुराण-धर्मशास्त्रमा वर्णित छन् । तिनमा पुन्नाम गरेको नरक पनि एक हो । जीवित पुत्रको मुखदेखेपछि मातापिताले पुन्नामक नरक देखेनुपर्दैन र त्यस नरकको दुःख भोग्नुपर्दैन । जसले पुन्नामक नरकबाट जोगाउँछ, त्यही पुत्र हो भनी श्रुतिमा उपदेश गरिएको पाइन्छ, १५४ त्यसरी नै विभिन्न स्मृतिहरू र वाल्मीकिरामायण लगायत ग्रन्थहरूमा पनि श्रुति अनुरूपकै वचनहरू भेटिन्छन् । श्रीमद्भागवतमहापुराणमाहात्म्यमा पद्मपुराणबाट उद्धृत वचनद्वारा पुत्रहीन गृहस्थको जीवन, घर, धन, कुल यी सबै निरर्थक हुन्छन् भनी वर्णन भएको पाइन्छ, १५५ यसरी पुन्नामक नरकबाट मातृ-पितृलाई उद्धारगर्ने सामर्थ्य श्रुति, स्मृति तथा पुराणद्वारा प्रतिपादितहुनुले पुत्रको महत्त्व रहेको बोधगर्न सकिन्छ । त्यति मात्र होइन पितृऋणबाट छुटकारा गराउनमा पनि उसको महत्त्व उत्तिकै रहेको चालपाइन्छ, १५६ इतिहासले कतै-कतै तिनमा मनुष्यऋणलाई थपसमावेश गरेर चार प्रकारका ऋणहरूको वर्णन गरेको पनि पाइन्छ । मानिसले अरु मानिसप्रति दया भावकायमगर्दा मनुष्यऋण तिरिन्छ । ऋषि आदि तीन ऋणहरूको शोधन धर्मबाट नै हुन्छ । धर्मको अनुष्ठान नगरीकन ती तीन ऋणबाट छुटकारा पाइँदैन । यहाँ तिरिएनभने ती जन्मान्तरमा पनि पछि लागेरै जान्छन् । चौथो मनुष्यऋण चाहिँ यो पाञ्चभौतिक शरीर नष्ट भएपछि यही लोकमा नै नाश हुन्छ । चारप्रकारका ऋणको उल्लेख महाभारतमा पनि गरिएको छ, १५७ पितृऋणबाट मातापितालाई छुटकारा

- १५४ यच्च पुत्र पुन्नामनरकमनेकशततारं तस्मात्त्राति पुत्रस्तत् पुत्रस्यपुत्रत्वम् । गोपथब्राह्मण १।१।२॥
- १५५ धिक्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहं च प्रजां विना ।
धिक्धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं सन्ततिं विना ॥ माहात्म्य, (श्रीमद्भागवत महापुराण ४।२९॥)
- १५६ (क) जायमानो वै ब्राह्मण स्त्रिभिर्ऋणवान् जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्य एष वा अनुणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारीवासी ॥ तैत्तिरीय संहिता ६।३।१०।५॥
(ख) ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखम् । ऐतरेय ब्राह्मण ३३।१।१, बह्वृचब्राह्मण, पाञ्चका ७।३।
(ग) ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ म. स्मृ. ९।१०६॥
- १५७ देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेष निश्चयः ।
ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि ॥
पितृदेवभिर्मनुजैर्दयं तेभ्यश्च धर्मतः । एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ॥
न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविदिभः प्रतिष्ठितम् ।
यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ॥
पुत्रैः श्राद्धैः पितृश्चापि आनुशंस्येन मानवान् ।
ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्मतः ॥
त्रयाणामितरेषां तु नाश आत्मनि नश्यति ॥ महाभारत १।१।१९।७-२९।१/२ गीताप्रेस संस्करणम्

गराउनु छोराको अर्को महत्त्व हो । सन्तानरूप तन्तु (डोरो) को अविच्छिन्नता या कुलवृद्धि पनि छोराबाटै हुन्छ । मातापिता आदिको मरणपश्चात्तिनलाई पिण्डोदकदानक्रिया लगायतको अनुष्ठान पनि पुत्रले गर्नुपर्ने हुन्छ । आमा-बाबु बुढ्याउँ या अन्य कारणबाट जीवननिर्वाह गर्न अशक्तभएमा तिनलाई पालन, पोषण, औषधोपचारआदि छोराले नै गर्नुपर्ने परम कर्तव्य हो । छोरो जन्मनुबाटै मातापिताले उत्तमलोकको आधिकारित्व प्राप्त गर्दछन् । नाति जन्मनुबाट उनको चिरकालसम्म स्वर्गादि उत्तमलोकमा वासहुन्छ । पनाति पैदाहुनुबाट सूर्यलोक प्राप्त हुन्छ । स्वर्गादि उत्तम लोकहरूको प्राप्ति छोरानातिपनातिहरूबाट हुने भनाइ पनि शास्त्रको रहेको छ । १५८ पुत्रपौत्रप्रपौत्रहरूबाट विभिन्न उत्तम लोक प्राप्तिहुनु पनि त्यसको अर्कोमहत्त्व रहेको छ । यसरी नरकबाट उद्धार, पितृऋणबाट छुट्कारा र स्वर्गादि उत्तमलोकको उपलब्धिगराइदिने जस्ताधैरैथरिका उपकारद्वारा पितृको उद्धार गर्ने सामर्थ्य हुनुले छोराको महत्त्व रहेको बुझिन्छ । सत्पुत्रको नै पितृ उद्धारमा सामर्थ्य रहन्छ असत्पुत्रको रहन्न । सन्तान नहुने गृहस्थीको यसलोक र परलोकको पनि गति अबरुद्धहुन्छ भनिएको छ । त्यसकारण गृहस्थीले विभिन्न धार्मिक उपायहरू अबलम्बन गरेर भएपनि छोरो जन्माउनुपर्ने देखिन्छ । यसैले औरस पुत्र नभएपनि दत्तक आदि पुत्रपरिग्रहण गर्नुपर्दछ भनी उपदेश गरेको पाइन्छ । १५९ शास्त्रले जतिप्रकारका छोरा देखाए पनि कलियुगको लागि दुईथरि औरस र दत्तक (धर्मपुत्र) छोरा मात्र स्वीकारेको छ ।

भाइहरू अंशवण्डा नगरी एकैसाथ बस्ने र भाग लगाई भिन्न भई बस्ने दुवैप्रकारका नियम शास्त्रसम्मत नै छन् । नछुट्टिई एकैसाथहुँदा जेठालाई पितासमान मानी उसैका अधीनमा रही दाजुभाइ मिलेर बस्नुपर्दछ । जेठो दाजुले पनि भाइहरूलाई पुत्रवत् पालन-पोषणगर्नुपर्दछ । संस्कारादिगर्न नभ्याइएको भएतापनि जिउँदै जन्मनु मात्रले पनि जेठो छोराको प्रशंसा गरिएको छ । त्यसैले जेठो छोरो जिउँदै जन्मनु मात्रले बाबु पुत्रवान् हुन्छ तथा पितृऋणबाट पनि मुक्त हुन्छ । अतः शास्त्रले सम्पूर्ण सम्पत्तिको मालिक जेठो छोरालाई बनाउनुकासाथै पितृऋणबाट छुट्कारा गराइदिने

१५८ (क) पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पौत्रस्य पुत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ म. स्मृ. १.१३७॥

(ख) नापुत्रस्य लोकोऽस्ति । ऐतरेय ब्राह्मण ३.२।२॥ बह्वृचब्राह्मण पञ्चिका ७।३॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ।

(ग) येन केनाप्युपायेन पुत्रस्य जननञ्चरेत् ॥ गरुडपुराण, प्रेतकल्प ३।१०॥

१५९ अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोयस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥ अत्रिसंहिता ५२ श्लोक ॥

सामर्थ्यवान् पनि बनाएको छ, ११६० विविध प्रकारबाट पिताले आर्जन गरेको धन नै छोराहरूले दायकारूपमा भाग लगाई लिने भएको हुँदा यहाँ पिता र पुत्रको महत्त्व तथा तिनको सम्बन्ध देखाई चर्चा गर्नु सान्दर्भिक ठानिएको हो ।

औरस छोराको उत्कृष्टता

औरस जेठा छोरालाई नै धर्मज छोरो भनिन्छ । अरु छोराहरू कामज छोरा भनिन्छन् । ११६१ धार्मिक जेठो छोराको नै भाइहरूलाई धर्ममार्गमा डोच्याउन सक्दछ र आफ्नो कुल पनि संवर्धन गराउन सक्दछ । त्यस्ता गुणी छोराको सज्जनहरूले निन्दा पनि गर्दैनन् । गुणहीन जेठो छोराको चाहिँ अनुजहरूलाई आफूजस्तै बनाएर अधर्म सेवनबाट कुललाई पनि अधोगतिमा लैजान्छ र कुलको क्षय पनि गर्दछ । ११६२ त्यसकारणले गुणहीन उमेरले जेठै भएतापनि त्यस्तो दाजु पिता जस्तै अधिकारी हुन सक्दैन । नछुट्टिई सँगै बसेका अवस्थामा गुणी जेठो छोराको आफ्ना भाइहरूलाई भरण-पोषणादि पिताले जस्तैगरी गर्नुपर्दछ । अरु भाइहरूले पनि जेठालाई पितामा गरिने जस्तै व्यवहारगर्नुपर्दछ । गौतमको पनि यस्तै उपदेश पाइन्छ । ११६३ जेठा दाजुले भाइहरूलाई पालन-पोषण आदि गर्न नसकेमा माइला कान्छा आदि भाइहरूमध्ये जो शक्त छ, जो कमाइ-धमाइ गर्न सक्षम छ, त्यसैले घर सञ्चालन गर्नु भनी शास्त्रले अनुमति दिएको पाइन्छ । ११६४

भिन्न हुनु र नहुनुको वैशिष्ट्य

नछुट्टिई सँगै बसेर धनखर्चगरी संपन्नगरिएको धार्मिकादि कर्मको फलभोगमा सबै सगोलका दाजुभाइहरूको समानाधिकारित्व रहन्छ । धर्मवृद्धिका लागि विभक्त भई वस्तु पनि उपयुक्त छ भन्ने शास्त्रीय उद्घोष रहेको छ ।

११६० ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितृचं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ म.स्मृ. १.१०५-१०६॥

११६१ (क) यस्मिन्पुत्रं सन्त्ययति येन चानन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥ म.स्मृ. १.१०७॥

(ख) धर्मपत्नी सुतं प्राहुरैरसं ब्रह्मवादिनः ॥

द्वितीयादिसुतान् सर्वान् कामजानिति चोचिरे ।

धर्मपत्नीसुतो ज्येष्ठ्यं दत्ताद् गौरवमाप्नुयात् ॥ आ.स्मृ. २.४१२-४१५ ॥ (मोरप्रकाशन)

११६२ ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः । मनु ९.१०९॥

११६३ सर्वं वा पूर्वजस्त्वेतरान् विभ्रियाद् पितृवत् ॥ गो.ध.सू. ३.१०।३॥

११६४ विभ्रयाद्विच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।

भ्राता शक्त कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षं कुले क्रिया ॥ नारदस्मृति १.३१॥

छुट्टिएर वस्दा पृथक् धर्मवृद्धि स्मृतिहरू देखाउँछन् १९५ एकपक्षीय दृष्टिदिँदा भाइहरू नछुट्टिई सगोलमा बस्नसक्नु उनीहरूको विशेषता देखिन्छ । अर्का पक्षबाट विचारगर्दा धर्मवृद्धिका लागि दाजुभाइहरू छुट्टा-छुट्टै वस्नु उपयुक्त देखिन्छ । दाजुभाइहरू अंशबण्डा नगरेर साथ-साथै वसून् या धर्मवृद्धिका इच्छाले बेग्लै वसून् तिनीहरूको जस्तो इच्छाहुन्छ त्यही गर्न सक्दछन् । आपस्तम्बबौधायन लगायतका स्मृतिकारहरूले दायमा जेठा, कान्छा, माहिला आदि कुनै एक भाइका अधिकारलाई स्वीकार गरेका छैनन् । एकाधिकार स्वीकार्दा लोकमा विद्वेष फैलने भय हुन्छ भन्ने तिनको भनाइ रहेको छ । विभागका सन्दर्भमा शास्त्रले वैकल्पिक व्यवस्था निर्धारण गरेको स्पष्ट भलकन्छ ।

दाजुभाइहरू भिन्न भई बसेमा पञ्चमहायज्ञ, पैतृककर्म, दैवकर्म आदि धार्मिक अनुष्ठानहरू बेग्लै गर्नुपर्ने हुन्छ । स्मृतिहरूले पनि भिन्न-भिन्न वसेमा धर्मवृद्धि हुन्छ भन्ने उद्घोष गरेका छन् १९६ वर्तमान नेपालीसमाजप्रायः स्वच्छन्दवर्ती देखिन्छ । यसो भएको हुनाले जेठो वा अन्य भाइलाई बाबुजस्तै ठानेर एकै ठाउँमा वस्न रुचाउँदैनन् । त्यसैले प्रायः भिन्नै बस्ने पक्षको अनुसरण समाजमा पाइन्छ । दाजुभाइहरू छुट्टा-छुट्टै वा एकत्रवस्नुको विशेषता पनि शास्त्रद्वारा पर्नेलेको स्पष्टदृष्टिगोचर हुन्छ । धर्मवृद्धिका लागि गरिने दायविभागमा सोह्रवर्ष नपुगेका, विदेश गएका अशियारहरूको पनि अंश छुट्ट्याई मातृबन्धुहरू वा ग्रामवृद्धहरूको जिम्मा लगाई राखिदिनुपर्दछ १९७ असीवर्ष नाघेका वृद्ध र सोह्रवर्ष नपुगेका बालकका निमित्त जसरी प्रायश्चित्तको आधामात्र अनुष्ठानगर्दा हुन्छ । स्त्री र रोगीहरूका लागि पनि आधा मात्र प्रायश्चित्तगर्नुपर्दछ । ब्रह्महत्याको प्रायश्चित्तोपदेशका प्रसङ्गमा याज्ञवल्क्यस्मृतिको टीकामा अगिराको वचन लिएर विज्ञानेश्वरले सो कुरा स्पष्टचाएका छन् १९८ दुष्कर्म गर्नेहरूका लागि समेत

१९५ भातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेदेषां पृथक् पृथक् ॥ पूर्ववत् १३३७॥

१९६ (क) एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथक् विवर्धते धर्मस्तस्माद् धर्म्या पृथक् क्रिया ॥ म. स्म. ९/१११॥

(ख) एक पाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेत् विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ बी. मि. व्य. प्र. पृ. ४३७, मनु ९/१११ मन्वर्थमुक्तावली

(ग) विभागे तु धर्मवृद्धि ॥ गौतमधर्मसूत्रम् ३/१०/४॥

१९७ अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् ।

न्यसेयुर्वन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च ॥ पूर्ववत् पृ. ४६०

१९८ अशीतिर्यस्यवर्षाणि बालो वाऽप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥ मिताक्षरा (III)

प्रायश्चित्त, दण्ड आदिको व्यवस्था पनि व्यवहारयोग्य व्यक्ति, उमेर, लिंग आदिलाई विचारीप्रयोग गरेको देखिन्छ । व्यवहारका लागि योग्य भएकालाई अंश प्रदान गर्नुपर्दछ । व्यवहारमा योग्य नभएका र विदेशिएकाहरूको बन्धुहरूले या गाउँका वृद्धहरूले व्यवहारमा योग्य नहुँदासम्म र विदेशबाट नफर्कदासम्म तिनको दाय सुरक्षित राखिदिनुपर्दछ । त्यसपछि उनीहरूलाई नै जिम्मा लगाइदिनुपर्दछ भन्ने कौटल्यको अभिमत पाइन्छ । १९९

पुत्रका प्रकार

शास्त्रप्रदर्शित पुत्रहरू धेरै प्रकारका छन् । धर्मशास्त्रकारहरूले एघार, बाह्र, तेह्र तथा पन्ध्रप्रकारका छोराहरू प्रदर्शन गरेको पाइन्छ । जसअनुसार मनु-गौतमादिले बाह्र प्रकारका छोराहरूको उपदेश गरेका छन् । एघार, तेह्र, र पन्ध्रथरिका छोराहरूभएपनि तिनै बाह्रमा विस्तार र अन्तर्भाव हुने देखिन्छन् । यहाँ औरस लगायतका पुत्रहरूको स्वरूप प्रदर्शनगर्नु उचित देखी संक्षेपले तिनका स्वरूप देखाइन्छ ।

१. औरस

शास्त्रीय विधिद्वारा विवाहसंस्कार गरिएकी सवर्णा धर्मपत्नीमा आफैँले उत्पादन गरेका छोरालाई औरस भनिन्छ । पुत्रहरूमा औरस पुत्र प्रधान हो । त्यसदेखि बाहेकका अरु पुत्रहरू अप्रधान हुन् । पुत्रिकापुत्र चाहिँ औरस पुत्रमै अन्तर्भाव हुन्छ । यसैले पुत्रिकापुत्र र औरसपुत्र बराबर नै हुन्छ । औरसपुत्रको स्वरूप मनु-बौधायन-वसिष्ठादिहरूले प्रदर्शन गरेका छन् । १७०

१६९ प्राप्त व्यवहाराणां विभागः । अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुराव्यवहारप्रापणात् प्रोषितस्य वा ॥ कौटल्य अर्थशास्त्रम् । ३।१५ ॥ तत्रैव श्रीमूलायां टीकायाम्- अतीतषोडशवर्षाः स्वयं विभागं भजन्ते । अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं ऋणादिव्ययविशोधितं भागं मातृबन्धुषु मातुलादिषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुर्यस्येयुः । आ कुतः, व्यवहाराप्रापणात् व्यवहारप्रापकं षोडशं वयोऽभिव्याप्य । कौ.अ., द्वितीयभाग प्रथमसम्पुट, सं.सं.वि.वि., वाराणसी, वि.सं. २०४८

- १७० (क) स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्वियम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ मनु ९।१६६ ॥
(ख) सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात् । बौ.ध.सू. २।२।३।१४।
(ग) द्वादशैवपुत्राः पुराणदृष्टाः । स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे संस्कृतायां प्रथमः ॥ व.स्मृ. १।७।१२-१३ ॥
(घ) औरसो धर्मपत्नीजः । या.व. २।१२८ ॥
(ङ) अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथम इति । वि.स्मृ. १।५।१-१२ ॥
(च) सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तुं गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिस्सम्बन्धः । दायेन चाव्यतिक्रमश्चोभयोः ।
आ.ध.सू. २।६।१-२ ॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ५९

औरसपुत्र नभएमा पुत्रिकापुत्र ग्रहण गर्ने विधान शास्त्रसम्मत छ । औरसपुत्र र पुत्रिकापुत्रमा कुनै भेद छैन । याज्ञवल्क्यका वचनमा पनि तिनीहरूको समता भेटिन्छ । पुत्रिकापुत्रहरू दुई प्रकारका हुन्छन् । छोरा नभएकाले पुत्रिकापुत्र बनाउनका लागि छोरीको वाग्दानका समयमै वरपक्षकालाई अनुरोध गर्नुपर्ने हुन्छ । अनुरोध गर्दा 'यी छोरीबाट उत्पन्न छोरो हजुरहरूले मलाई दिनुपर्दछ यदि मेरो अभिमत यहाँलाई स्वीकार्य हुन्छ भने कन्यादान गर्दछु नत्र गर्दिन' भनी प्रस्ताव राख्नुपर्दछ भन्ने वसिष्ठको वचन पाइन्छ ।^{१७१} कन्यापक्षको प्रस्ताव वरपक्षले स्वीकार गरेमा विवाह हुन्छ । दाजुभाइ नभएकी त्यस्ती कन्यामा पैदाभएको छोरालाई पुत्रिकापुत्र भनिन्छ । यो एकप्रकारको छोरो हुन्छ । अर्को प्रकारको चाहिँ छोरीलाई नै पुत्रत्वेन अङ्गीकार गरिन्छ । यसरी पुत्रिकापुत्रका दुई प्रकार हुन्छन् । तिनको निर्वचन यस्तो हुन्छ:-जस्तै (पुत्रिकायाः पुत्रः = पुत्रिकापुत्रः, पुत्रिका एव पुत्रः = पुत्रिकापुत्रः) । उपर्युक्त तरिकाबाट संभौता नगरिएका अन्य छोरीमा जन्मेका पुत्रलाई दौहित्र भनिन्छ ।^{१७२} यसैले वसिष्ठले पुत्रिका एव पुत्र भनेर उसलाई तेस्रो पुत्रत्वेन प्रकट गरेका छन् ।^{१७३}

२. क्षेत्रज

नियोगविधिको परिपालना गरेर भाउजुमा देवरबाट पैदा गराइने छोरालाई क्षेत्रज भनिन्छ । मान्यजनको आज्ञा लिएर देवर वा सपिण्ड वा सगोत्रबाट सन्तान जन्माउन सक्नेव्यवस्था शास्त्रले प्रतिपादन गरेको छ । यसरी सन्तान जन्माउने विधिमा ऋतुकालका निर्धारित दिनहरूमा गमनगर्नुपर्दछ । गमनगरिनेदिन पूरैशरीरमा घिउलेपन गरी गर्भ नरहँदासम्म गमन गरौस् भनिएको छ । यस विधिबाट जन्मेका छोरालाई क्षेत्रज भनिन्छ भनी याज्ञवल्क्यले स्पष्टपारेका छन् ।^{१७४} वाग्दत्ताकन्याको विवाह हुनुभन्दा पहिले नै वरको मरण

^{१७१} अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति ॥ वसिष्ठस्मृति १.७.१८॥

^{१७२} (क) अभ्युपगम्य दूहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं दौहित्रम् ॥ बौ.ध.सू. २.२.३१५॥

(ख) अपुत्रोऽनेनविधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ मनु. १.१२.७॥

^{१७३} तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते । वसिष्ठः १.७.१५॥

^{१७४} (क) अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रिकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥

आगर्भसम्भवाद् गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ या.व. १.१६८-६९॥

(ख) क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं वीजार्यं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षत्रिक एव च ॥ मनु. १.१५३॥

भएमा नियोगविधिको अवलम्बन गरेर पुत्रपैदा गराइन्छ । अन्य कुनै पनि अवस्थामा चाहिँ होइन भन्ने बुझ्नुपर्दछ । यदि पति मरेकी त्यस्ती नारीले पुत्रको इच्छा गरी भने नियोग विधिको अनुष्ठान हुन्छ । जहिलेसम्म सन्तान हुँदैन त्यतिवेलासम्म देवरबाट र ऊ नभएमा नजिकको सपिण्ड आदिबाट नियोग विधिअनुसार ऋतुकाल(रजस्वला भएपछिका सोह्रदिन) भित्रमा एकपटकमात्र गर्भाधान क्रियागर्नुपर्दछ । गर्भधारण भइसकेपछि पनि गमनगर्ने गरेमा पतित हुन्छ ।^{१७५} यदि बीजी सपुत्र छ, क्षेत्रवाला चाहिँ अपुत्र छ भने त्यस्तो अवस्थामा नियोगबाट उत्पन्न भएको क्षेत्रज पुत्र क्षेत्रवालाको हुन्छ । क्षेत्रज र द्वयामुष्यायण गरी क्षेत्रज पुत्र दुई किसिमका हुन्छन् । निःसन्तान बीजी र क्षेत्रीमध्ये एउटाको बीज नहुनाले र अर्काको क्षेत्र नहुनाले अपुत्र भएका दुबैले 'हामीबाट जन्माइने छोरो हामी दुबै जनाको हुन्छ' भनेर सहमति गरी उत्पादित छोरो ती दुबैको हुन्छ । त्यस्ता छोरालाई द्वयामुष्यायण या द्विपितृक (दुई बाबुवाला) भनिन्छ । त्यो छोराले क्षेत्री र बीजी दुबैपक्षका पितृहरूलाई पिण्डोदकदान, और्ध्वदेहिकक्रिया गर्नुपर्दछ । द्वयामुष्यायण पुत्रले दुबै पक्षको गोत्र पाउनुका साथै अंश पनि पाउँछ ।^{१७६} छोरा नभईकन मरेकाको भार्यामा उत्पन्नपुत्र मात्र क्षेत्रज भनिदैन अपितु नपुंसक, रोगी अपुत्रकी भार्यामा उत्पादितलाई पनि क्षेत्रज भनिन्छ । नपुंसक वा रोगी पतिका अनुमतिले उसकी पत्नीमा अन्यद्वारा जन्माइएको क्षेत्रज छोराको स्वरूप बौधायनले प्रतिपादन गरेका छन् ।^{१७७}

१७५ (क) देवराद् वा सपिण्डाद् वा स्त्रिया सम्यङ् नियुक्तया ।

प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥ म.स्मृ. १।५९-६०॥

(ख) यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिब्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वावृतौ ॥ म.स्मृ. १।६९-७०॥

१७६ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ या.व. २।१२॥

१७७ मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबव्याधितयोर्वाऽन्येनानुमतेन स्वे क्षेत्रे स क्षेत्रजः । स एष द्विपिता

द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधारिक्थभागभवति । बौ.ध.सू. २।२।३।७-१८॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ६१

३. दत्तक

सन्तान नभएका व्यक्तिलाई मातापिताले वा तीमध्ये कुनै एकले शास्त्रीय विधिको अनुसरण गरेर जुन छोरो दिइन्छ र लिने व्यक्तिले लिन्छ पनि भने त्यस्ता छोरोलाई दत्तक भनिन्छ ।^{१७८} दत्तक लिँदा घरको मध्यभागमा व्याहृति (ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः) हरूद्वारा हवन गरी राजा (सरकारी निकाय) मा निवेदन गरेर दत्तकग्रहणगर्नुपर्ने विधि शास्त्रनिर्देशित छ ।^{१७९} नेपालको कानूनले भने सो विधिअनुसरण गरेको देखिन्न ।

नेपाली कानूनले पनि दुई प्रकारका छोराको व्यवस्था गरेको छ । पहिलो आफैँबाट उत्पादित र दोस्रो अरुबाट लिइएको धर्मपुत्र । नेपालमा दुष्टनिग्रहणपूर्वक न्यायप्रदानगर्न, सुव्यवस्था स्थापनागर्न र सुशासन सञ्चालनगर्नका निमित्त विधिको व्यवस्था गरिएको छ । धर्मशास्त्रलाई उपजीव्य(मूलस्रोत)मानेर सरकारीस्तरमा लिपिबद्ध **मुलुकी ऐन** भन्ने नामकरण गरिएको कानून वि.सं.१९१० मा बनाइयो । नेपालमा किरात, लिच्छवि, मल्ल र शाहवंशीय राजाहरूको क्रमैले शासन व्यवस्था चल्यो । तीमध्ये शाहवंशीय शासकका कार्यकालमा निर्मित मुलुकी ऐनको प्रभाव अहिलेसम्म पनि रहेको छ । राजा सुरेन्द्रवीरविक्रमको शासन अवधिमा लिपिबद्ध उक्त मुलुकी ऐनको अहिलेसम्म दशपटकभन्दा पनि बढी संशोधन भइसक्यो । त्यस ऐनमा पाँचभाग रहेका छन् । ती भागका विभिन्न शीर्षकमा अनेक विषयहरू समावेश गरिएका छन् । तीमध्ये धर्मपुत्रसँग सम्बद्ध शीर्षक पनि रहेको छ ।^{१८०} धर्मशास्त्रले विधान गरेको दत्तकपुत्रलाई नेपालका कानूनले धर्मपुत्र भनी स्वीकारेको छ । जसरी शास्त्रमा अपुत्रले दत्तकपुत्र परिग्रहगर्ने निर्देश गरिएको छ; त्यसरी नै नेपाली कानून (मुलुकी ऐन)मा पनि छोरा नहुनेले दत्तकपुत्रलिनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर त्यहाँ दत्तकपुत्र भन्ने नाम नदिएर धर्मपुत्र भनी नामकरण गरिएको छ । अर्काको पुत्र लिनेले पहिलो प्राथमिकता दाजुभाइका छोरोलाई नै दिनुपर्दछ । ऊ नभएमात्र अरु सपिण्ड, सगोत्रहरूबाट पुत्रलिनुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय व्यवस्था छ ।^{१८१} मुलुकी ऐनले पनि त्यही नै शास्त्रीय व्यवस्था अङ्गीकार

^{१७८} (क) मातापितृभ्यां दत्तोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थे परिगृह्यते स दत्तः ॥ बौ.ध.सू. २।२।३।२०॥

(ख) दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ या.व. २।१३०॥

^{१७९} पुत्रं प्रतिग्रहिष्यन्बन्धूनाह्य राजानं चाऽऽ वेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वादूरे बान्धवं बन्धु सन्तिकृष्टमेव प्रतिगृहीयात् ॥ वसिष्ठस्मृतिः १५।६

^{१८०} मुलुकी ऐन, महल १५, 'धर्मपुत्रको' श्री ५ को सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय कानून किताब व्यवस्था समिति, २०५१

^{१८१} अदूरबान्धवं बन्धुसन्तिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात् । दत्तकमीमांसा पृ.५२

गरेको मान्न सकिन्छ । १८२ छोरा नभएकाले केही गरी दाजु या भाइको छोरो धर्मपुत्रका रूपमा लिन संभव नभएमा प्राथमिक क्रममा रहेका अरुकै छोरो लिनपाउने स्वीकृति उसका अभिभावकबाट लिनुपर्दछ । त्यस्तो स्वीकृति लिखित-पत्रका रूपमा हुनुपर्दछ । जसबाट उसको सप्रतिबन्धदाय (अपुताली) को अधिकार (हक) विच्छेद हुनजाओस् । यसरी लिखित स्वीकृति-पत्र लिएर त्यसपछिका क्रममा रहेका सौतेली दाजुभाईका पुत्रलाई धर्मपुत्रका रूपमा लिनुपर्दछ । निर्धारित प्राथमिकताक्रमलाई उल्लङ्घन गरी पुत्रग्रहण गरेमा त्यो लिइएको पुत्र जन्माउनेवालाकै धनाधिकारी हुन्छ । लिनेवाला पिता (पालक)को धनांश ग्रहणगर्नमा त्यस पुत्रको अधिकार हुँदैन भन्ने व्यवस्था मुलुकी ऐनले गरेको छ । त्यसो भएको हुनाले मुलुकी ऐनले निर्धारण गरेको व्यवस्थाअनुसार धर्मपुत्र बनाउनुपर्दछ, नत्र त्यो धर्मपुत्र नै हुँदैन । धर्मपुत्र लिइसकेपछि औरस छोरो जन्मियो भने पनि लिइएको धर्मपुत्रलाई छोड्न पाइँदैन । त्यस्तो अवस्थामा औरस र धर्मपुत्र दुवै प्रकारका छोरा दायका समान अधिकारी हुन्छन् । १८३

धर्मशास्त्रले उपदेश गरेका दुई प्रकारका पुत्रिकापुत्रमध्ये दोस्रो प्रकारको (छोरीलाई नै छोरो बनाइको) पुत्रिकापुत्रलाई मुलुकी ऐनले पनि अङ्गीकार गरेको छ । ती पुत्रिकापुत्ररूपी छोरीलाई 'दोलाजी' भन्ने नामकरण गरी पुत्रका रूपमा स्थापित गरेको छ । यसप्रकार नेपालमा प्रचलित कानूनले पनि धर्मपुत्रीग्रहणको व्यवस्था गरेको स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तो धर्मपुत्रीका निमित्त पिताको दाय ग्रहणाधिकारको नियम पनि धर्मपुत्रको जस्तै निरूपण गरिएको छ । १८४ यसैप्रकारले धर्मशास्त्रलाई उपजीव्य मानी नेपालमा प्रचलित विधिव्यवस्थाले पनि 'धर्मपुत्र' र 'दोलाजी' भनेर क्रमशः दत्तकपुत्र र दत्तकपुत्री स्वीकार गरेको छ । परन्तु नेपालको न्यायव्यवस्थामा धर्मपुत्रग्रहणगर्नका निमित्त हवनादि धार्मिकविधि अंगालेको पाइँदैन । शास्त्रले जन्मदेखि लिएर पाँचवर्षभित्रको बालकलाई दत्तक पुत्रको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । नेपालको कानूनले चाहिँ जन्मदेखि दशवर्षसम्मको बालक पनि ग्राह्य बताएको छ । यसमा धर्मशास्त्र र नेपाली कानूनको व्यवस्थामा केही पार्थक्य देखिन्छ ।

नेपालमा प्रचलित विधि (मुलुकी ऐन २०२०) ले पनि केवल दुई प्रकारका छोराको उल्लेख गरेको छ : आफैँले जन्माएको र अर्काको मागी बनाइएको छोरो धर्मपुत्र । यी दुई प्रकारका मात्र छोरा नेपालको विधि

१८२ मु.ऐ. पूर्ववत् पृ. १४९

१८३ पूर्ववत् पृ. १४९

१८४ पूर्ववत् पृ. १५०

स्वीकार गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०२० देखिको मुलुकी ऐनले वर्णव्यवस्थाको वास्ता गरेको पाइँदैन अर्थात् धर्मशास्त्रीय वर्णव्यवस्थाको पूर्णरूपले उन्मूलन गरेको छ । त्यसैले सवर्णा वा असवर्णा जस्तासुकैबाट छोरा भएपनि पिता,माता र छोराको दायमा समान अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । यहाँ शास्त्रीय दायविभागसँग पूर्णरूपले मेल देखिँदैन । शास्त्रले सवर्णा-असवर्णा, विवाहिता-अविवाहिता आदि पत्नीमा जन्मेका छोराको अंश(दाय)भाग मा समानता देखाएको छैन । त्यसमा ब्राह्मणद्वारा विवाहिता ब्राह्मणी, क्षत्रिया, वैश्या र शूद्रामा जन्माइएका छोराहरूमध्ये पुरै पितृधन १० भाग लगाई त्यसमा क्रमशः ब्राह्मणीका पुत्रको चारभाग, क्षत्रियाका पुत्रको तीनभाग, वैश्याका पुत्रको दुईभाग र शूद्राका पुत्रको एकभाग दाय(अंश)हुने गरी वर्गीकृतरूपमा दायान्श प्रतिपादन गरिएको छ । त्यसरी नै क्षत्रियबाट पैदाभएका विवाहिता क्षत्रिया, वैश्या र शूद्रापुत्रमध्ये पिताको पुरै सम्पत्ति ६ भाग लगाई सम्पूर्ण भागमध्ये क्षत्रियापुत्रलाई तीन भाग, वैश्यामा पैदाभएका पुत्रलाई दुईभाग र शूद्रापुत्रलाई एकभाग हुनजान्छ । वैश्यको विवाहिता वैश्या र शूद्राका पुत्रले तीनभाग लगाइएको धनमध्ये क्रमशः दुईभाग र एकभाग पाउँछन् । यही निर्देश मनु, बौधायन, याज्ञवल्क्य, कौटल्यादिले गरेका छन् । १८५

४. कृत्रिम (कृत)

मातापिता नभएको बालकलाई छोराको रूपमा परिग्रहण गरिन्छ भने त्यसलाई कृत्रिम छोरो भनिन्छ । त्यस्तो छोरो ग्रहण गर्नेवालाको सजातीय नै हुनुपर्दछ । किनभने छोराहरूको पूर्वापरभावदेखाउने प्रसङ्गमा याज्ञवल्क्यले सजातीय पुत्रकै ग्रहणविधि बताएको पाइन्छ । १८६ कृत्रिम पुत्र सजातीय पुत्रका गुणहरूले युक्त हुनुपर्दछ भन्ने वचन बौधायन, मनु, याज्ञवल्क्यहरूको पनि छ । १८७

१८५ (क) चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ म.स्मू. १।१५३॥

(ख) नानावर्णस्त्रीपुत्रसमवाये दायं दशांशान् कृत्वा चतुरस्त्रीन् द्वावेकमिति यथाक्रमं विभजेत् । बौधायनधर्मसूत्र २।२।१०॥

(ग) चतुस्त्रीद्वेचकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः । या.व.स्मू. ॥२।१२५॥

(घ) चातुर्वर्ण्यपुत्राणां ब्राह्मणी पुत्रश्चतुरोऽंशान् हरेत्, क्षत्रिया पुत्र स्त्रीनंशान्, वैश्या पुत्रो द्वावंशौ, एकं शूद्रापुत्रः ॥ कौटल्यअर्थशास्त्र ३।६॥

१८६ सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥ या.व. २।१३३॥

१८७ (क) सदृशं यं सकामं स्वयं कुर्यात्स कृत्रिमः ॥ बौ.ध.सू. २।२।३।२१॥

(ख) सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तः स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ म.स्मू. १।१।६९॥

(ग) कृत्रिमः स्यात्स्वयं कृतः । या.व. २।१३१॥

५. गूढज

आफ्नै घरमा बसेकी भार्यामा अज्ञात व्यक्तिद्वारा पैदा भएका पुत्रलाई गूढज भनिन्छ । १८८

६. अपविद्ध

मातापिताद्वारा या ती दुईमध्ये कुनै एकले परित्याग गरेको पुत्रलाई जसले परिग्रहण गर्दछ त्यसको त्यो अपविद्ध नाम गरेको पुत्र हुन्छ । अपविद्ध पुत्रको स्वरूप पनि मनुबौधायनहरूले प्रतिपादन गरेका छन् । १८९ अपविद्धसहित माथि निर्देशित पाँचप्रकारका पुत्रहरू पनि सजातीय नै हुनुपर्दछ । यी छ प्रकारका औरस, क्षेत्रज, दत्तक, कृत्रिम, गूढज र अपविद्ध नामकरण भएका पुत्रहरू पूर्वषट्कमा परिगणित छन् ।

७. कानीन

अविवाहित कन्याले पिताकै घरमा रहस्यपूर्वक जन्माइएको पुत्रलाई कानीन पुत्र भनिन्छ । कानीन पुत्र मातामहको हुन्छ । कानीनको स्वरूप योगीश्वर, बौधायन, मनु आदिले प्रदर्शन गरेका छन् । १९०

८. सहोढ

गर्भधारण गरेकी छ भन्ने ज्ञान भएकी वा नभएकी कन्या विवाहविधिले संस्कार गरेर पतिगृहमा प्रवेश गराइसकेपछि त्यस्तीले जन्माएको पुत्रलाई सहोढ भनिन्छ । सहोढपुत्र उक्त कन्या विवाह गर्नेव्यक्तिको नै हुन्छ । यस्तो वचन पनि बौधायनादिमा पाइन्छ । १९१

१८८ (क) गृहे गूढोत्पन्नोऽन्ते ज्ञातो गूढः ॥ बौ. ध.सू. २।२।३।२२॥

(ख) उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पजः ॥ म.स्मू. १।१७०॥

१८९ (क) मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ पूर्ववत् १।१७॥

(ख) मातापितृभ्यामुत्सृष्टोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थे परिगृह्यते सोऽपविद्धः ॥ बौ. ध.सू. २।२।३।२३॥

१९० (क) कानीनः कन्यकाज्जातो मातामहसुतो मतः ॥ या.व. २।१२९॥

(ख) असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपयेच्छेतस्यां यो जातस्सः कानीनः ॥ बौ. ध.सू. २।२।३।२४॥

(ग) पितृवेशमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्या समुद्भवम् ॥ म.स्मू. १।१७२॥

१९१ (क) या गर्भिणी संस्क्रियते विज्ञाता वाऽविज्ञाता वा तस्यां यो जातः स सहोढः ॥ बौ. ध.सू. २।२।३।२५॥

(ख) या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।

वोढुं स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ म.स्मू. १।१७३॥

(ग) गर्भे विन्न सहोढजः । या.व. २।१३१॥

शास्त्रीय अंगवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंगवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

९. क्रीत

आमाबाबुलाई मूल्य दिएर छोरो किनिन्छ भने त्यो छोरो किन्नेवालाको क्रीतपुत्र हुन्छ । क्रीतपुत्रलाई विशेषतः मनुले सदृशासदृश शब्द प्रयोग गरेका छन् । त्यहाँ तिनको आशय किन्नेवालाका गुणहरूले सदृश वा असदृश भन्ने हो । त्यसो भएमा याज्ञवल्क्यको 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' भन्ने उक्तिसित पनि विरोध हुँदैन । त्यस किसिमले विधीयमान पुत्रको औरसपुत्रानुरूपका गुणहरूले सदृशासदृशत्वमा समान जाति अभावहुँदा पनि त्यस्तो विरोध हुँदैन । यसको स्वरूप मनु, बौधायनादिले नै देखाएका हुन् । १९२

१०. पौनर्भव

पतित या अपतित, क्लीब वा अक्लीब, मृत या जीवित पतिलाई छोडेर जो नारी परपुरुषलाई स्वीकार गरी जान्छे भने त्यस्तीलाई पुनर्भू भनिन्छ । त्यस्ती पुनर्भूमा जन्मेका छोरालाई पौनर्भव भनिन्छ । यसको स्वरूप बौधायनले स्पष्ट गरेका छन् । १९३ पतिबाट त्यागिएकी वा पति मरेकी नारी फेरि अर्काको भार्या भएर पुत्र जन्माउँछे भने त्यस किसिमबाट पैदा भएका छोरालाई पनि पौनर्भव भनिन्छ । पौनर्भव छोरो जन्माउनेवाला पिताकै हुन्छ । यससम्बन्धमा मनुले पनि त्यस्तै आशय प्रकट गरेका छन् । १९४ विवाहादि संस्कारद्वारा क्षता अन्य हिसाबले अक्षतामा र संस्कार तथाव्यवहारबाट पनि क्षतयोनी भएकी पुनर्भूमा जन्मेका छोरालाई पनि पौनर्भव पुत्र भनी वर्णन गरिएको छ । १९५ उपर्युक्त तीन किसिमबाट जन्मेको छोरो पौनर्भव हुने बुझिन्छ । जे जस्तो भएपनि नारीले पूर्वपतिलाई छोडेर अर्को पतिको आश्रय लिई जन्माएको छोरो नै पौनर्भव कहलाउँछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

११. स्वयंदत्त

आमाबाबु नभएको अथवा तीद्वारा परित्याग गरिएको बालकले म तिम्रो

१९२ (क) क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्धमन्तिकम् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ म.स्मू. १.१७४।

(ख) मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थं परिगृह्यते स क्रीतः ॥ बौ.ध.सू. २।२।३।२६॥

(ग) क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः ॥ या.व. २।१३१॥

१९३ क्लीवं त्यक्त्वा पतितं वाऽन्यं पतिं विन्देत्तस्यां पुनर्भवा यो जातस्स पौनर्भवः । बौ. ध.सू. २।२।३।२७

१९४ या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ मनु. १.१७५।

१९५ अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भव सुतः ॥ या.व. २।१३०॥

छोरो हुन्छु भनेर अर्काको हातमा आफलाई सुम्पन्छ भने उसलाई स्वयंदत्त पुत्र भनिन्छ । स्वयंदत्त पुत्र स्वीकारगर्नेकै हुन्छ । यसको पनि स्वरूप बौधायन, मनु, योगीश्वरहरूले देखाएका छन् । १९६

१२. शौद्र

विप्रद्वारा विवाहिता शूद्राकन्यामा उत्पादित छोरालाई शौद्र भनिन्छ । 'विन्नाष्वेव विधिः स्मृतः' भनेर शास्त्रनिर्देशित भएकाले यहाँ पनि विवाहिता भनी विशेषण जोडिएको हो । त्यही शौद्र पुत्रलाई धर्मशास्त्रकारहरूले निषाद, पारशव भन्ने नाम पनि दिएका छन् । बौधायन र मनुले यसको स्वरूप स्पष्टपारेका छन् १९७ परिणीता शूद्रामा जन्मेको पुत्र शौद्र, निषाद वा पारशव जे भने पनि ब्राह्मणको सजातीय चाहिँ हुँदैन । किनभने योगीश्वरले बाह्यप्रकारका छोराहरूको गणनामा शौद्रपुत्रलाई लिएका छैनन् । तिनले पुत्रहरूका स्वरूप प्रदर्शन गर्ने क्रमको उपसंहारमा पनि 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' भनेका छन् ।

विविधकोणबाट छोराको वर्गीकरण

पुत्रहरूलाई षट्कद्वय (६+६) मा पनि मनुगौतमादिले विभाजन गरेका छन् । पहिलो षट्कमा औरस-क्षेत्रज-दत्तक-कृत्रिम-गूढोत्पन्न र अपविद्ध नामक छोराको गणना गरिएको छ । अर्को षट्कमा कानीन-सहोद-क्रीत-पौनर्भव-स्वयंदत्त-शौद्र नामक छोराहरूको गणना गरिएको छ । पहिलो षट्कमा गणनाभएका छोराहरूलाई बन्धुदायाद र दोस्रो षट्कमा गणनाभएकालाई अबन्धुदायाद भनिन्छ । १९८ गणना गरिएका औरसादि पुत्रहरूमा पहिलो पहिलो नभएमा

- १९६ (क) मातापितृविहीनो यः स्वयमात्मानं दद्यात्स्व स्वयंदत्तः ॥ बौ.ध.सू. २।२।३२८॥
 (ख) मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
 आत्मानं स्पृशद्विद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ म.स्मू., ९।७७
 (ग) दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ॥ या.व. २।१३१॥
 १९७ (क) द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातो निषादः । कामात्पारशव इति पुत्राः । बौ.ध.सू. २।२।३२९-३०॥
 (ख) यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
 स पाययन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ म.स्मू., ९।७८॥
 १९८ पुत्रान्दादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
 तेषां षट् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥
 औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
 गूढोत्पन्नोपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ।
 कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
 स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदादबान्धवाः ॥ म.स्मू. ९।१५८-१६०॥

पछिल्ला पछिल्लाले अंश पाउँछन् । औरसादि पहिलो षट्कमा गणना गरिएका पुत्रहरू भएमा दोस्रो षट्कमा गणना गरिएका कानीन आदि पुत्रले खान लाउन मात्रै पाउँछन् अंश पाउँदैनन् । औरसदेखि बाहेकका जति पनि छोरा छन् ती औरसका प्रतिनिधिरूपका हुन् ।

गृहस्थीले आफूसमान वर्णकी, वैदिक विधिअनुसार विवाह गरिएकी धर्मपत्नीमा जन्माइएको औरस छोराको पिताको विविध प्रकारले उद्धार गर्दछ भनिन्छ । उनको सम्पत्तिको उत्तराधिकार पनि उसैले प्राप्त गर्दछ । बौधायन आदिले पुत्रिकापुत्रलाई पनि छुट्टै गणना गरी तेह्रप्रकारका छोरा बताएका छन् । याज्ञवल्क्यले बाह्यकिसिमका पुत्रहरू निर्देश गरी पुत्रिकापुत्रलाई औरसपुत्रमा नै अन्तर्भाव गरेकाछन् ।^{१९९} वसिष्ठ, शंख, लिखित लगायत कतिपय स्मृतिकार मनीषीहरूले कृत्रिमपुत्रबाहेक मनुले जस्तै बाह्यप्रकारका पुत्रहरू गणना गरेकाछन् । त्यसरी नै हारीतले कृत्रिम र शौद्रपुत्रलाई छोडेर एघारप्रकारका पुत्रको उपदेश गरेका छन् । नन्द पण्डितले 'स्मृत्यन्तरस्मरणात्' भनी पन्ध्रप्रकारका छोराहरू देखाएका छन् ।^{२००} शास्त्रले छोराहरूको विविधता र तिनको संख्यामा पनि अनेकता देखाएको छ तापनि तिनीहरूमा औरसपुत्र नै मुख्य हो अरु बाँकी सबै गौण हुन् र औरसका प्रतिनिधिमात्र हुन् भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।^{२०१} पुत्रहरू पन्ध्रप्रकारका वा त्यसभन्दा धेरै अथवा थोरै हुँदा पनि केही हानी हुँदैन । किनभने मनुले बताएका बाह्यप्रकारका छोराहरूमा घटी या बढी जे भएपनि कम भए विस्तार र अधिक भए अन्तर्भाव हुन्छन् । त्यसो हुने हुँदा कमवेसीका सम्बन्धमा केही चिन्ता गर्नुपर्ने छैन । मनुले अबन्धुदायादगणमा कानीन र पौनर्भवको स्थाननिर्धारण गरे, हारित आदिले चाहिँ तिनको स्थान बन्धुदायादगणमध्येमा समावेश गरे । यसरी नै दत्त, कृत्रिम र अपविद्ध छोराहरूको क्रमव्यत्ययबाट पनि शास्त्रमा परिगणना गरिएको छ । त्यसकिसिमको परिगणना सवर्ण जस्ता भेदले, देशाचार-कुलाचारआदिका भेदले पनि व्यवस्थित गरिएको छ ।

^{१९९} औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ॥ या. व. २।१२८॥

^{२००} औरसः पुत्रिका वीजक्षत्रजौ पुत्रिकासुतः ।

पौनर्भवश्च कानीनः साहोढो गृहसम्भवः ॥

दत्तः कीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः ।

यत्र ब्रुव चोत्पादितश्च पुत्रास्तु दशपञ्च च ॥ द.मी.पृ.६७॥

^{२०१} क्षेत्रजादिन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषीणः ॥ मनु. १।८०॥

आत्मज, परज, लब्ध, यादृच्छिक यी चारवर्गमा पुत्रहरूलाई वर्गीकरण गरिएकोछ : १२०२

(क) आत्मज:- औरस, पुत्रिकापुत्र, पौनर्भव र शौद्र यी आफैले जन्माएका छोराहरू हुन् ।

(ख) परज:- क्षेत्रजपुत्रलाई परजपुत्र भनिन्छ । त्यो अर्काबाट आफ्नी पत्नीमा जन्माइएको हो ।

(ग) लब्ध:- दत्तक, कृत्रिम(कृत), क्रीत, स्वयंदत्त र अपविद्धपुत्रलाई लब्धपुत्र भनिन्छ ।

(घ) यादृच्छिक:- गूढज, कानीन र सहोद यी पुत्रलाई यादृच्छिक भनिन्छ ।

अंशभागी र गोत्रभागीका भेदले पनि पुत्रहरूको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ : औरस, क्षेत्रज, दत्तक, कृत्रिम, गूढज र अपविद्ध पुत्रहरू गोत्रभागी र रिक्थभागी पनि हुन्छन् । तीदेखि बाहेक अरु पुत्रहरू केवल गोत्रभागी हुन्छन् रिक्थभागी हुँदैनन् । यही कुरा गौतमले बताएका छन् ॥२०३॥ पुत्रप्रतिनिधिहरूमा पनि कोही मध्यम, कोही गर्हित भनिन्छन् । दत्त, अपविद्ध, क्रीत, कृत(कृत्रिम) र शौद्र पुत्रहरू कर्मशुद्ध र जातिशुद्ध मध्यम मानिन्छन् । क्षेत्रज, पौनर्भव, कानीन, सहोद, गूढोत्पन्न पुत्रहरू गर्हित मानिन्छन् ॥२०४॥

पुत्रप्रकारको चर्चामा अनुलोमज र प्रतिलोमज पनि आउँछन् । अनुलोमजपुत्र चाहिँ औरसपुत्रमा अन्तर्भाव हुन्छन् । परन्तु धर्मपत्नीमा उत्पन्न भएको औरस बराबरको अधिकारी भने हुँदैनन् । अनुलोमज पुत्रलाई सन्त पुत्र भनिन्छ । प्रतिलोमजलाई असन्तपुत्र भनिन्छ । उत्तमपुत्र सजातीय औरसनै हो । अनिन्द्य विवाहविधिद्वारा विवाहिता सवर्णा धर्मपत्नीमा पैदा गराइएको छोरो निरोगी दीर्घायु, धर्मात्मा र प्रजासम्पन्न पनि हुने भनाइ

२०२ एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।

आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥ वी.मि.व्य.प्र.पृ. ४८५

२०३ पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः । कानीनसहोदपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्वयंदत्तक्रीता गोत्रभाजः । गौ.घ.सू. ३१०।३०-३१

२०४ दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।

जातिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यमास्ते सुताः स्मृताः ॥

क्षेत्रजो गर्हित सदिभस्तथा पौनर्भवः सुतः ।

कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ वी.मि.व्य.प्र.पृ. ४८६ ।

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ६९

याज्ञवल्क्यस्मृतिको छ १२०५ ब्राह्म्यादि विधिको अवलम्बन गरी विवाहितामा जन्मेका छोरा रूपवान्, सत्वगुणी, धर्मिष्ठ, पर्याप्त भोगसम्पन्न, धनी, कीर्तिमान् र सयवर्षको आयुभएका हुन्छन् १२०६ प्रतिलोमज छोराहरूको जीविकाका सम्बन्धमा माथि उल्लेख भएकै छ । औरसदेखि शौद्र पर्यन्तका बाह्र प्रकारका छोराहरू क्रमैले पहिले-पहिलेका नभएमा पछि-पछिकाको सबै पितृधनमा अधिकार हुन्छ ; परन्तु द्विजबाट उत्पन्न शूद्रापुत्रको दशांशमात्र अधिकार रहन्छ । अथवा पिताले जे जति दिन्छन् त्यसको त्यही नै अंश हुन्छ । यस सम्बन्धमा पछि अंशाधिकारी निरूपण गर्ने प्रसङ्गमा विस्तारपूर्वक चर्चा गरिने छ ।

शास्त्रमा अनेकप्रकारका छोराहरूको निर्देश छ तापनि कलियुगका निमित्त औरस र दत्तकलाई मात्र पुत्रत्वेन अङ्गीकार गरिएको छ र तिनैलाई अंशाधिकार पनि दिइएको छ । अरु पुत्रहरू स्वीकार गरिएको छैन र अंशाधिकार पनि दिइएको छैन । यही नै शास्त्रीय निचोड पनि होभन्ने ज्ञानहुन्छ र त्यही नै व्यवस्था नेपाली कानूनले पनि कायम गरेको देखिन्छ ।

पितृपितामह आदिका धनको विभाग कर्ता

बाबु, बाजे, जिजुबाजेले कमाएको पुख्यौली धन छोरा-नातिआदि अशियारहरूले भाग लगाएर लिन्छन् । बाबु, बाजेको स्वत्वमा अधिकारहटेमा छोराहरूले तिनको सम्पत्ति अंशका रूपमा भाग लगाएर लिन्छन् । छोरा नाति पनातिहरू एउटा-एउटा मात्रै छन् भने त्यस्तो अवस्थामा भागलगाउनुपर्ने । पितापितामह आदिले आर्जन गरेको धन भागलगाउन नपरे पनि छोरानातिहरूले दायका रूपमा नै पाउँछन् । यहाँ पुनः के स्पष्टपारिन्छ भने दायविभाग, अंशविभाग र रिक्थविभाग भन्ने यी शब्दहरूले एउटै अर्थ बुझाउँछन् । यसै प्रसङ्गमा पिताको धन छोराहरूले विभागको कल्पनागर्दा नारदले दायभागशब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ १२०७ श्रुतिस्मृत्यादिमा पैतृकधनविभाग अर्थ बुझाउने दाय शब्द धेरैतिर प्रयोग भएको देखिन्छ । पितृको मरण उपरान्त समविभाग उपदेशका प्रसङ्गमा र अंशबण्डा नहुँदै मरेका दाजुभाइका पुत्रको दाय्याधिकार प्रतिपादनको अवसरमा पनि मित्र मिश्रले रिक्थविभाग शब्द

२०५ सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्देषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥ या.व. १।९०॥

२०६ रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ मनु. ३।४०॥

२०७ विभागोऽर्थस्य पितृचस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ ना.स्मृ. १।३।१॥

प्रयोग गरेको पाइन्छ । पितापुत्रादिसम्बन्धाधीन साधारण धनको नै विभाग^{२०८} हुन्छ । साधारणस्वत्व भएको द्रव्यको जुक्तिले विभागगर्नुपर्दछ । धेरै अंशाधिकारीहरूको साधारण द्रव्यहरूजस्तै एउटी दासी, एउटा गाई, कुवा, पधेरो जस्ता जलाशय तथाविषम द्रव्यहरूको विभाजन जुक्तिले गर्नुपर्दछ । तिनीहरूको खण्डशः विभाग गर्ने हो भने अनर्थ हुनजान्छ । अतः तिनीहरूको उपभोग उपर्युक्त अंशियारहरूले पालै-पालो गर्ने गरी अंशबण्डा गर्नुपर्दछ । यसैभएको हुनाले विभागको स्वरूप देखाउने प्रसङ्गमा जीमूतवाहनले पनि विषमद्रव्यहरूको जुक्तिले भाग लगाउनुपर्दछ भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।^{२०९} मिताक्षरा, व्यवहारप्रकाश, व्यवहारमयूख र पराशरमाधव आदि निबन्ध ग्रन्थहरूले अप्रतिबन्धात्मक र सप्रतिबन्धात्मक दुई प्रकारको दायको व्यवस्था गरेका छन् । जीमूतवाहनकृत दायभाग तथा दायतत्त्व आदि ग्रन्थहरूले सप्रतिबन्धात्मकदायको मात्र व्यवस्था गरेका छन् ।

बाबुबाजेको धनमा सामान्यतया छोराणातिको कुनै पनि प्रतिबन्ध रहँदैन । तिनको धनमा पुत्रपौत्रको जन्मतः स्वत्व पैदा हुन्छ । परम्परागत धनमा बाबु छोरादुबैजनाको सामान्यस्वत्व रहन्छ । त्यसैले त्यस्तो धनलाई अप्रतिबन्धदाय भनी प्रदर्शन गरिएको बुझिन्छ । जब जेठाबा कान्छाबाको धनमा हकवाला कोही नहुँदा दाजुभाइका छोराहरूमा असाधारण स्वत्वाधिकार पैदा हुन्छ । तब त्यस्तो अपुतालीपरी प्राप्तहुने धनलाई सप्रतिबन्धदायकारूपमा स्वीकारिएको छ । मिताक्षराकार आदिले स्वीकार गरेको अभिमत यसैको उदाहरण हो ।

पितृपितामहको स्वत्वाधिकारहटेपछि वा स्वत्वमा अधिकार छँदै उनीहरूकै इच्छाबाट अंशबण्डा गरी धनदिएपछि पुत्र-पौत्रमा स्वत्व उत्पत्ति हुन्छ । किनभने तिनीहरूको स्वत्वमा अधिकार नहृदासम्म या उनका इच्छाले रिक्थविभाग गरी नदिँदासम्म तिनको धनमा छोरा, नाति आदिको स्वत्वाधिकार हुँदैन । अतः पुख्र्यौलीधन र स्वार्जितधनदेखि बाहेक अरुको धनमा स्वत्वाधिकार कसैलाई पनि प्राप्त हुँदैन भन्ने जानकारीस्पष्टसँग लिन सकिन्छ । पितृपितामहको धनमा, जेठाबा कान्छाबा आदिका धनमा र दाजुभाइका धनमा पनि तिनीहरूको

२०८ (क) समानो मृते पितरि रिक्थविभागः । वी.मि. व्यवहार प्रकाश पृ. ४४२

(ख) अविभक्ते निजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ॥ वी.मि. व्यवहार प्रकाश पृ. ४४९

२०९ एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथाशेन गृहे गृहे ।

उद्धृत्य कूपवायम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते ॥

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥ जीमूतवाहन दायभागः १।१०। पृ. २

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

स्वत्व नहट्दासम्म पुत्र आदिको स्वत्व उत्पत्ति हुँदैन । त्यसैले एकै प्रकारको सप्रतिबन्ध दाय नै स्वीकार गर्नुपर्दछ; अरु होइन । पुनः विभागबाट अथवा स्वामित्वका नाशबाट मात्र स्वत्व पैदा हुन्छ भनी अभिमत प्रकटगर्ने जीमूतवाहन र तिनका अनुयायीहरूको रहेको छ । यसरी धर्मग्रन्थहरूले दायसम्बन्धमा दुईपक्ष उपस्थापित गरेको देखिन्छ । जसरी परम्परागत पैतृक धनमा पितापुत्रको समान अधिकार शास्त्रप्रतिपादित छ; त्यसरी नै वर्तमान नेपाली समाजमा पनि त्यही विधान कानूनले अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । शास्त्रले र नेपाली सामाजिक व्यवहारले पनि पैतृकधनमा पुत्रपौत्रको स्वत्वाधिकार अङ्गीकार गरेको हुँदा त्यसलाई अप्रतिबन्ध दाय भन्नु युक्तिसङ्गतै देखिन्छ । अतः त्यसदेखि बाहेकका दायलाई सप्रतिबन्ध भनी व्यवहार गर्नु उपयुक्त हुनेछ । हालको नेपाली समाजले पनि दुईप्रकारकै दाय अङ्गीकार गरेको छ । धर्मशास्त्रीय पद्धतिबमोजिमका तात्कालिक सामाजिक व्यवस्थानुकूलका धेरैप्रकारका विषयहरूमध्ये वर्तमानमा केहीलाई अनुपयोगी ठहर्‍याएको पाइन्छ । तिनै विषयलाई अहिले पनि सम-सामयिक बनाई भारतवर्षका मानिसहरूअनुसरण गर्दछन् । दायमा रहेको स्वत्वलाई विषय बनाएर जन्मस्वत्ववाद र उपरमस्वत्ववाद गरीदुईथरि वाद पनि चलेको पाइन्छ । विज्ञानेश्वर प्रभृतिले जन्मस्वत्ववादको पक्षमा आफूलाई उभर्‍याएका छन् भने जीमूतवाहन र तिनका अनुयायीहरूले उपरमस्वत्ववाद स्वीकारेका छन् । जन्मस्वत्ववाद भनेको बाबुबाजेका सम्पत्तिमा छोरांनातिको जन्मदेखि नै स्वत्वस्वीकार्नु हो । उपरमस्वत्ववाद भनेको बाबुबाजेको धनमा तिनीहरू मरेमा, संन्यासीभएमा, पतित आदि निमित्तबाट स्वत्वहटेमा अथवा तिनीहरूकै इच्छाले विभाग गरेर दिएमा मात्र छोरांनातिहरूमा स्वत्व उत्पत्तिको अङ्गीकार हो ।

पिताले आर्जन गरेका धनमा यद्यपि छोराहरूको जन्मदैमा स्वत्व उत्पत्ति हुन्छ तापनि पिताका इच्छाले मात्र विभाग हुन्छ । मातापिताको धनविभागमा तिनीहरूमध्ये कोही जिउँदै छँदासम्म अर्को कोही पनि विभागकर्ता हुन सक्दैन । पिता जिउँदै छँदा तिनको धनमा र माता जिउँदै छँदा तिनको धनमा पनि पुत्र आदि कोही पनि सम्पत्तिको मालिक हुन सक्दैन । मातापिताको मृत्युभएमा, तिनीहरू संन्यासीभएमा, पतित आदि भई तिनको स्वत्वमा अधिकार हटेमा भने उनको धन विभागमा छोराहरू कर्ता हुन सक्दछन् । अन्यथा पितृधन विभागमा पिता र मातृधन विभागमा माता नै कर्ता हुन्छन् । यसैले मातापिताको शेषपछि तिनको धन दाजुभाइ लगायत अशियारहरू जम्माभई सम-विभाग गर्नुपर्दछ

भन्ने मनुको आशय प्रकटभएको पाइन्छ ।^{२१०} आमाको धन पाउने अधिकारी छोरीहरू हुन्छन् । आमाको धन रहेछ भने छोरीहरू त्यसको अधिकारी हुने र आमाको धन नभएमा चाहिँ आमाले गरेको ऋण तिरिदिनमा छोराहरूको कर्तव्य हुने विशेषता शास्त्रमा पाइन्छ । छोरीहरू नभएमा भने छोराहरू आमाको धन ग्रहण गर्ने उत्तराधिकारी हुन्छन् । आमाको धनग्रहणगर्ने अधिकारीका सम्बन्धलाई लिएर यही कुरा याज्ञवल्क्यले स्पष्ट्याएका छन् ।^{२११} छोराहरूमा पिताको शरीरका अवयवहरूको आधिक्य हुने हुँदा तिनको धन पाउनमा छोराहरूको पहिलो अधिकार हुन्छ । छोरीहरूमा चाहिँ आमाको शरीरका अवयवहरूको आधिक्य हुने हुँदा तिनको धनमा पहिलो उत्तराधिकारी छोरी हुन्छन् भनिन्छ । यसको पुष्टि मिताक्षराले गरेको पाइन्छ ।^{२१२}

धनसम्पत्तिका मालिकको भिन्नता, स्वामीका अवस्थाको भिन्नताबाट पनि विभागका कर्ताहरू बेग्ला-बेग्लै हुन्छन् । त्यसो हुँनाले जस्तै स्वस्थ पिताको धनको विभागका कर्ता स्वयं पिता नै हुन्छन् । स्वस्थ आमाको धनविभागमा स्वयं आमा कर्ता हुन्छन् । पितामह आदि पूर्वजको धनविभागमा चाहिँ पिता र पुत्र दुबै कर्ता हुन्छन् र त्यसमा दुबैको इच्छा नियामक हुन सक्दछ । पितामह आदि पूर्वजको धनमा पितापुत्रको बराबर स्वामित्व रहन्छ भन्ने निर्देश योगीश्वरले गरेका छन् ।^{२१३} प्रकृतिस्थ पिताले आफ्नै इच्छाबाट आफ्नो धन भाग लगाएर छोराहरूलाई दिदैनन् भने छोरांनातिहरूलाई आफ्नो औकातअनुसारले खान लाउन आदि जीवन निर्वाहका तिम्ति गर्नुपर्ने पालन-पोषण अवश्यै गर्नुपर्ने उनको कर्तव्य हुन्छ । पिताले पोष्यवर्गको भरणपोषणगरी आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने नै हुन्छ ; नत्र भने छोराहरूले आफ्नो अंश प्राप्त गर्नको लागि पितालाई दवाबदिन सक्दछन् । यस्तै आशय नेपाली मुलुकी ऐनले पनि प्रकट गरेको देखिन्छ ।^{२१४} यसरी पितृपितामह लगायत पुर्खाको धनविभाग गर्ने कर्ताहरू निरूपण गर्न सकिन्छ ।

२१० ऊर्ध्वं पितृश्च मातृश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ मनु. १.१०४॥

२११ मातृदुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः । या. व. २.११७॥

२१२ युक्तं चैतत्—'पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।' (मनु. ३.४९) इति स्वयं वयवानां दुहितुषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृणां, पितृधनं पुत्राणां पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति ॥ मि. क्ष. (या. व. स्मृ. २.११७)॥

२१३ भूर्यापितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ या. व. स्मृ. २.१२१॥

२१४ मुलुकी ऐन, २०५१, महल १३ 'अंशवण्डाको' १० नं., पृ. १३९

पितृपितामह आदिका धनको विभाग काल

दायविभागकालका सम्बन्धमा स्मृतिकारहरूको मतभिन्नता पाइन्छ । कसैले दुई प्रकारका, कसैले तीन प्रकारका, कसैले तीनभन्दा धेरै प्रकारका विभागकाल बताएका छन् । जीमूतवाहन र तिनका अनुयायीहरूले दुईप्रकारको विभागकाल देखाएका छन् । जसअनुसार पिताको मरणोपरान्त वा पिताको स्वत्वमा अधिकारहटेपछि उनको धन भाग लगाउन सकिने एउटा विभागकाल मानिन्छ । पिताको धनमा स्वामित्व नहट्दैमा उनकै इच्छाले छोराहरूलाई धनभागलगाइदिनु दोस्रो विभाग काल मानिएको छ ।^{२१५} पिताको धनविभागको दुईप्रकारको काल प्रतिपादन गरेर 'निवृत्तरजस्कायां मातरि' (आमा परसर्न छाडेपछि) भन्ने पितृधनविभागकालको निमित्तलाई भने उनले अनुमोदन गरेका छैनन् । उक्त निमित्तलाई पितामहको धनविभागकाल बुझाउनका लागि लिएका छन् । त्यसैगरी 'द्रव्यनिस्पृहत्वादि' (धनमा मोह नहुनु आदि) निमित्तमा रहेका पिता जिउदै छँदा तिनको इच्छा नभई छोराको इच्छा भएतापनि संपत्तिविभाग हुँदैन । अतः त्यस्तो अवस्थाआइपरेमा पिताले जस्तै गरी कार्यकुशल जेठा छोराको अथवा सक्षम अन्य छोराको व्यवहार चलाउनुपर्दछ ।^{२१६} किनभने माता पिता जिउदै रहँदासम्म छोराहरू स्वतन्त्र हुँदैनन् । त्यसैले पतितादि दोषयुक्त नभएका पिता विभाग गर्न इच्छा गर्दैनन् भने तिनको धन र पितामहको धन पनि विभाग लगाउने अवसर हुँदैन । अतएव विभागको कालनिरूपणको प्रसङ्गमा जीमूतवाहनले हारीत, शंखलिखितादिका वचनलाई आधारमानी पिता वृद्धभएमा, अस्वस्थ भएमा जेठा छोराको धनलेनदेनमा अधिकार हुन्छ; नत्र हुन्न । पिताको इच्छा नभएमा विभागहुँदैन भन्ने पनि तिनले देखाएकाहुन् ।^{२१७} यसबाट जीमूतवाहनले पिता जिउँदै छँदासम्म तिनको इच्छाविपरीत अंशबण्डा अङ्गीकार नगरेको स्पष्ट बुझिन्छ । पितामहको धन विभाग पनि आमा रजस्वला हुनबाट निवृत्त नभएसम्म पिताको इच्छाले नै हुन्छ; छोराको इच्छाले हुँदैन भन्ने कुरा पनि बुझ्नुपर्दछ । आमाको रजोनिवृत्तिका कारणले पिताको धनविभागकाललाई बुझाउँदैन । किनभने तीस वर्ष उमेरका पुरुषले बाह्र वर्षकी कन्या वा चौबीसवर्षको पुरुषले आठवर्षकी कन्या

^{२१५} तदेवं पितृस्वत्वापगम एककालः, अपरश्चानपगत एव पितुः स्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयम् । जीमूतवाहन दायभाग १।३८॥

^{२१६} विभूयाद् वेच्छतः सर्वाञ्जेषो भ्राता यथा पिता ।

भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षं कुले क्रिया ॥ ना.म.स्मृ.॥१३१॥

विवाह गर्न योग्य हुन्छ, भनी मनुले बताएका छन् ।^{२१८} फेरि 'वनं पञ्चाशतो ब्रजेत्' (पचासवर्षको उमेरभएपछि वानप्रस्थाश्रममा जाओस्) भन्ने शास्त्रीय वचनले पचासवर्षभन्दा पछि गृहस्थीले अर्को आश्रममा जानुपर्ने देखाएको छ । यसरी शास्त्रनिर्दिष्ट विवाहकाल र आश्रमान्तर गमनकाल पनि स्पष्ट जान्न सकिन्छ । त्यस उमेरमा आमाको रजोनिवृत्ति संभव हुँदैन । त्यसो भएको हुनाले आमाको रजोनिवृत्तिलाई पिताको धनविभागकालको निमित्त हुन्छ भन्नु उचित देखिँदैन । त्यसैगरी जीमूतवाहनले औषधि गरेर पनि निको नहुने रुग्णता आदि निमित्तमा रहेका पिता भएमा पनि दायविभागकालको निमित्त भनी स्वीकारिँदैनन् । त्यसो भएको हुँदा पिताको धनविभागमा विभिन्न प्रकारका निमित्तहरू स्वीकार गरेमा चाहिँ पिताको उपरम, पतितत्व, द्रव्यनिःस्पृहत्व र इच्छासमेत रिक्त्यविभागमा चार कालको प्राप्ति हुन्छ भनी जीमूतवाहनले भनेका छन् । यसरी तिनले रिक्त्यविभागकालको निमित्तवैविध्य प्रतिपादन अनुपयुक्त देखेर स्वत्वनिवृत्ति भएछँदामा विभागको एक काल र स्वत्वनिवृत्ति नभएमा पनि पिताको इच्छाले नै विभाग हुन्छ भन्ने अर्को काल प्रतिपादन गरेका छन् । यही नै दुई किसिमको विभागकाल स्वीकार्नुपर्दछ त्यसभन्दा बढी होइन भन्ने जीमूतवाहन र उनका अनुयायीको अभिमत रहेको देखिन्छ । यसरी जीमूतवाहनले गौतम, मनु, याज्ञवल्क्यादिका वचनहरूलाई अगाडि सारी पिताको शेषपछि तिनको धनविभागकालका पक्षमा आफ्नो अभिमत स्थापना गरेको स्पष्ट हुन्छ ।^{२१९}

विज्ञानेश्वर र तिनका अनुयायीहरूले चाहिँ पिताका धनविभागको काल तीन प्रकारको हुने बताएका छन् । गौतम, मनु, याज्ञवल्क्य, शंख, नारदादिका वचनहरूलाई लिएर विज्ञानेश्वर, मित्रमिश्रादिले पितृधन विभागकालका

२१७ यच्च कार्याक्षमे पितरि पुत्राणां विभागे स्वातन्त्र्यमुक्तम्, तत् वचनानभिज्ञत्वेन । तथा च हारीतः- 'जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादानविसर्गाक्षिपेपु न स्वातन्त्र्यम्, कामं दीने, प्रेषिते, आर्तिगते वा ज्येष्ठोऽर्थाश्चिन्तयेत् ।' सुव्यक्तमाहतुः शंखलिखितौ- 'पितर्यशक्ते व्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यात्, अनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनुमतः, न त्वकामे पितरि रिक्त्यविभागः । वृद्धे, विपरीतचेतसि दीर्घरोषिणि वा ज्येष्ठ एव पितृवदर्थान् पालयेदितरेषां रिक्त्यमूलं हि कुटुम्बम्, अस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थितायाः' इति । १।१४२। जी. मू. दा. भा.

२१८ त्रिंशद्वर्षोद्धहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

त्रयष्टवर्षोष्टवर्षा वा धर्मं सीदति सत्वरः ॥ मनु. ९।९४॥

२१९ (क) ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्त्यं भजेरन् ॥ गौ. ध. सू. ३।१०।१॥

(ख) ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्त्यमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ मनु. ९।१०४॥

(ग) विभजेरन् सुताः पित्रोर्ऊर्ध्वं रिक्त्यमृणं समम् ॥ या. व. २।११७॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

सम्बन्धमा आफ्नो मत स्थापित गर्दै जीवित पिताका इच्छाबाट हुने विभागको एउटा काल १२२० पिताको मृत्युभएमा छोराहरूको इच्छाले हुने विभागको दोस्रो काल १२२१ पिता संन्यासीभएमा, पतितादि दोषयुक्तभएमा, धनसम्पत्तिमा निस्पृहभएमा, कामभावनाबाट निवृत्तभएमा, आमाको रजोनिवृत्तभएमा र यस्तै अरु निमित्तहरूद्वारा पिताको स्वत्वमा अधिकारहटेमा, आमा छुँदै पिताको इच्छा नभएपनि छोराहरूका इच्छाले हुने दायविभागको तेस्रो काल १२२२ यही नै पिताको रिक्त विभागको तीन किसिमको काल हो भन्ने विज्ञानेश्वरादिको अभिमत रहेको छ । मातापिताको मरणपछि तिनीहरूको पहिलो एकोद्दिष्टश्राद्धपश्चात् धनविभाग गरिने कालको निर्देश पनि धर्मकोशले गरेको छ १२२३ तीनभन्दाधेरै विभागकाल देखाउनेहरूले उपर्युक्त स्वत्व हट्ने निमित्तहरूलाई नै टुक्न्याएर अनेक विभागकाल देखाएका हुन् तिनलाई छुट्टै महत्त्व दिइरहनु युक्तिसङ्गत देखिन्छ ।

पितृधनको विभागसम्बन्धमा विज्ञानेश्वरले बताएअनुसारका तीन प्रकारका कालका पक्षलाई नै नेपालीसमाजले उपयुक्त ठानेको पाइन्छ । यसरी मनीषीहरूले विभिन्न पक्ष उपस्थापनपूर्वक विश्लेषण गरेर पिताको धनविभागका अनेकप्रकारका काल निर्धारण गरेका छन् ।

पितामहले आर्जेको धन चाहिँ पिता र पुत्र जसका इच्छाले पनि विभाग हुन सक्छ । पितामहका धनमा पिता र पुत्र दुबैको समान स्वामित्व

२२० (क) जीवति चेच्छ्रति । गौ.ध.सू.३।१०।२।

(ख) विभागं चेत् पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् । या.व.२।११।४।

२२१ (क) ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्तं भजेरन् । गौ.ध.सू.३।१०।१।

२२२ (क) निवृत्ते रजसि मातुः । गौ.ध.सू.३।१०।२॥

(ख) अकामे पितरि रिक्तविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि चेति । मि.क्ष.

(ग) मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि रमणात् पितर्युपरतस्पृहे ॥ वी.मि.व्य.प्र.पृ. ४३३

(घ) यदा पिता वृद्धः सञ्जायतेऽथवाऽधर्ममार्गमनुसरति वाऽसाध्यरोगेण पीडितो भवति तदा पितुरिच्छया

विरुद्धमपि विभागो भवति-

‘व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अयथाशास्त्रकारी च न विभागो पिता प्रभुः ॥ ना.स्मृ. १।३।१६॥

पितरि स्वयति- ‘पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।’ पूर्ववत् १।३।२॥

२२३ पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि ।

न स्वतन्त्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्त्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ॥

पितरुर्ध्वं विभागो य एकोद्दिष्टादनन्तरम् । ध.को., व्य.का., पृ. ११५७

रहन्छ । १२२४ पिता र माताको संपत्तिमा भने केवल छोराहरूका इच्छाले भाग लगाउन पाइन्छ । ती जिउँदै छन् र स्वत्वमा तिनको अधिकार रहँदासम्म उनीहरूको इच्छाविपरीत छोराहरू संपत्तिमा मालिक हुँन पाउदैनन् । १२२५ पुख्र्यौली धन विभागमा आमा निवृत्त रजस्का हुनै पर्दछ; किनकि त्यस्तो धन विभागमा पिता र पुत्र समान अंशका भागी हुन्छन् । त्यसैले चल र अचल दुबै प्रकारका सम्पत्तिमा ती दुबै समानांशी हुन्छन् भनी विष्णुस्मृतिमा उपदेश गरिएको छ । १२२६ पिताले गृहस्थाश्रम त्यागी वानप्रस्थाश्रम स्वीकार्नुभन्दा पहिले आफ्नो संपत्ति छोराहरूलाई अंश लगाई दिनुपर्दछ । छोराहरूलाई अंश भाग लगाएर छुट्याएपछि मात्र पिताले अर्को आश्रममा प्रवेश गर्न पाउँछन् । १२२७ अतः पिताले छोराहरूलाई दाय विभाग गरिदिएर वानप्रस्थाश्रम वा संन्यासाश्रममा प्रवेश गर्नुपर्दछ, भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

पिता कर्ता भएर हुने विभाग दुई प्रकारको हुन्छ । एक प्रकारको विषमविभाग र अर्को समविभाग । जेठा छोरालाई अरुको भन्दा एक भाग अधिक दिनु, जेठो, माहिलो आदि छोरालाई विंशादि उद्धार दिएर भाग लगाउनु, जेठा छोरालाई श्रेष्ठ भाग र माहिला कान्छा छोरालाई मध्यम र कनिष्ठ भाग दिनु, पिताले आफूमा धेरै धन राख्नु र थोरै धन छोराहरूलाई भाग लगाइदिनु इत्यादि विषमविभागको स्वरूप शास्त्रले व्यवस्था गरेको पाइन्छ । जेठा, माइला, कान्छा आदि छोराहरूमा सबैलाई बराबर भाग लगाइदिनु समविभाग भनिन्छ । समविभागको व्यवस्था पनि शास्त्रनिर्दिष्ट छ । नेपालको हालको मुलुकी ऐनले पनि समविभागकै व्यवस्था स्वीकारेको छ । १२२८ शास्त्रानुसार पिताले समभाग लगाए पनि विषमविभाग लगाए पनि धर्म्य नै मानिन्छ । १२२९

१२२४ भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः । या.व.स्मृ. १।१९२१॥

१२२५ ऊर्ध्वं पितृश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ म.स्मृ. १।१०४॥

१२२६ पिता चेत् पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे ।

पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् ॥ वि.स्मृ. १।७१-२॥

१२२७ जीवन्नेव वा प्रविभज्य वनमाश्रयेद् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत्स्वल्पं वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेद्यद्युपदस्येत्पुनस्तेभ्यो गृह्णीयादिति । वी.मि.व्य.प्र., पृ. ४३८

१२२८ मुलुकी ऐन, २०५१, १. नं., पृ. १४९

१२२९ (क) विभागं चेत् पिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठ भागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ॥

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः । या.व.स्मृ. २।११४, ११६॥

(ख) ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ म.स्मृ. १।१११२॥

पिता आफैले कमाएका धनमा विषमविभाग हुन सक्दछ । पितामहादि परम्परागत धनमा भने विषमविभाग गर्न पाइँदैन समविभाग नै गर्नुपर्दछ ।^{२३०} आपस्तम्ब आदिले विषमविभागको अनुमोदन गरेका छैनन् । आजको समाजमा पनि विषमविभाग त्यति उपयुक्त देखिँदैन; किनभने विषमविभाग गर्दा अंशियारहरूमा परस्पर विद्वेष हुने भय हुन्छ । लोकमा विद्वेष फैलिन्छ भने त्यो धर्म्य नै भए तापनि अनुष्ठान नगर्नु भन्ने शास्त्रको आशय रहेको छ । यो भनाइमिताक्षराबाट स्पष्ट हुन्छ ।^{२३१} विषमविभाग लगाउँदा पिताले आफूले आर्जन गरेको सम्पत्तिमा आफूले दुई अंश लिएर छोरालाई अंश छुट्याइदिन सक्दछन् ।^{२३२} विशेषतः कलियुगमा विषमविभागको निषेध गरेको कुरा शास्त्रसम्मत छ ।^{२३३} पिताको मरणपश्चात् सवर्ण पुत्रहरूले गर्ने विभागमा पनि विषमविभागको व्यवस्था गरिएको छ; तथापि समविभागकै अनुसरण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । विंश उद्धारआदि उपर्युक्त विषम विभाग पिताले भाग लगाउँदा मात्र गरिने होइन । मातापिताको मरणआदिका कारणबाट स्वत्वनिवृत्त भएपछि पनि तिनको धन छोराहरूले विषम विभाग लगाउन सक्दछन् भनी शास्त्रकारहरूले बताएको पाइन्छ । त्यसरी नै पितामाताको शेषपछि छोराहरूले भाग लगाउँदा समविभाग नै गर्नुपर्दछ भन्ने पनि प्रतिपादित छ । यसै भएको हुनाले मातापिता जिउँदा छुट्नेजेल छोराहरूको धनमा स्वामित्व नहुने देखाई तिनीहरूको स्वत्वमा अधिकार हटेपछि दाजुभाइहरू भिन्न हुँदा समानरूपले नै अंशभागलगाउनुपर्दछ भनी मनुले भनेका छन् ।^{२३४} पिताले पुत्रहरूलाई अंश छुट्याइदिँदा पत्नीहरूलाई पनि छोराबरावरको अंशभाग दिनुपर्दछ भन्ने अभिमत याज्ञवल्क्यादिको रहेको छ । विवाह नभएका दिदी-बहिनीहरूलाई समांश दिनुपर्दछ भन्ने नारदको पनि भनाइ छ ।^{२३५}

^{२३०} पिता यत्पुत्रान्विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपातेऽर्थे, पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् । विष्णुस्मृतिः १।७।१-२ ॥

^{२३१} अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः । अस्वर्ग्यं लोक विद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेत् तु । इति निषेधात् ॥ मि.क्ष. (या. व. स्मृ. २।११७॥)

^{२३२} द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता । ना. स्मृ. १।३।१२॥

^{२३३} (क) यथा नियोग धर्मो नो नानुबन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्तते ॥ धर्मकोश व्यवहारकाण्ड पृ. ११८९॥

(ख) ऊढायाः पुनरुद्वाहो ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलुः ॥ निर्णयसिन्धुकलिवर्ज्यप्रकरण ॥

^{२३४} ऊर्ध्वं पितृश्च मातृश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ म. स्मृ. १।१०४॥

^{२३५} ज्येष्ठायांशोऽधिको देयो ज्येष्ठाय तु वरः स्मृतः ।

समांश भाजः शेषाः स्युरप्रप्ता भगिनी तथा ॥ ना. स्मृ. १।३।१३ ॥

स्त्रीधनको स्वरूप

स्त्रीधनका सम्बन्धमा धर्मशास्त्रमा व्यापक चर्चा भएको पाइन्छ। क्षरात्मक र अक्षरात्मक अर्थात् खर्च हुने र खर्च नहुने दुईप्रकारका धन शास्त्रनिर्दिष्ट छन् :

(क) खर्च हुने धन चल र अचल दुईप्रकारका हुन्छन्। सुन, चाँदी रूपैयाँ, पैसा आदि चलधन र घर, खेत, बगैँचाजस्ता अचलधन हुन्। यी दुबैथरि खर्चगर्दा सिद्धिने धन हुन्।

(ख) विद्याबाट उपलब्ध भौतिक (व्यावहारिक) ज्ञान र आध्यात्मिक (पारमार्थिक) ज्ञान खर्च नहुने धन हुन्। किनभने त्यस्तो धन अरुलाई दिँदा नाश हुँदैन बरु बढ्दै जान्छ।^{२३६} याज्ञवल्क्य-मैत्रेयीसंवादको अवसरमा शतपथब्राह्मण र बृहदारण्यकोपनिषदले उक्त दुईप्रकारकै धन उपदेश गरेका छन्। त्यहाँ मैत्रेयी र कात्यायनी नामक याज्ञवल्क्यका दुई पत्नी बताइएको छ। संन्यासाश्रममा प्रवेश गर्ने इच्छा भएका याज्ञवल्क्यले आफ्नो क्षरात्मक धन ती दुई पत्नीलाई भाग लगाएर दिन चाँहदा मैत्रेयीले चाहिँ नश्वरधन (खर्च भएर सिद्धिने धन) लिन मानिनन्। उनले अक्षरात्मक आध्यात्मिक विद्याधन आफ्नो पतिबाट अंशको रूपमा लिने इच्छा गरिन्। यस प्रसङ्गबाट पनि विद्याधन नाश नहुने रहेछ भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ। अर्को कुरा यसै प्रसङ्गबाट पत्नीको पतिधनग्रहणगर्नमा अधिकार हुन्छ भन्ने कुरा पनि स्पष्टरूपमा बुझिन्छ।^{२३७}

भौतिकधनका विषयलाई लिएर धर्मशास्त्रमा दुईप्रकारको स्त्रीधनको स्वरूप देखाइएको छ। पतिको दायबाट प्राप्त हुने एकप्रकारको र सौदायिक (दाइजो तथा पेवा) बाट प्राप्त हुने दोस्रो प्रकारको धन हो। पतिको अंशदेखि बाहेक स्त्रीले प्राप्त गरेका सबै प्रकारका धनलाई सौदायिक स्त्रीधन भनिन्छ। विवाह हुनुभन्दा पहिले कन्याले आमा, बाबु, दाजु-भाइहरूबाट उपलब्ध र विवाह भइसकेपछि पनि स्त्रीले तिनीहरूबाट र सासु, ससुरा, पति र अरु बन्धुहरूबाट प्राप्त धनलाई सौदायिक नै स्त्रीधन भनिन्छ। यस विषयमा शुक्रनीतिले स्पष्ट

^{२३६} जातिभिर्वण्टयते नैव चोरेणापि न नीयते।

दाने नैव क्षयं याति विचारत्वं महाधनम् ॥ सुभा.र.भा., विद्याप्रशंसा, द्वितीय सामान्यप्रकरण ॥५॥

पृ. २९-३०॥

न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि।

व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ सुभा.र.भा., विद्याप्रशंसा, द्वितीय सामान्यप्रकरणम्

॥१३॥ पृ. ३०

^{२३७}

(क) मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः। उद्यास्यन्वाऽअरेहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥श.प.ब्रा.१४।२।४।१॥

(ख) अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुमैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्। मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः। वृ.दा.उ.४।१।१-२॥

प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति। वृ.दा.उ.४।१।१-२॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

७९

पारेको छ १२३८ मनु-विष्णु-नारदादिले छ प्रकारका स्त्रीधनको उपदेश गरेका छन् १२३९ स्त्रीधन अनेकप्रकारका हुन्छन् भन्नाका लागि हो केवल छ प्रकारका मात्र हुन्छन् भनी सीमानिर्धारणका निमित्त भने होइन । अतः धेरै किसिमका स्त्रीधनहरू शास्त्रप्रतिपादित छन् । तिनलाई यसरी वर्गीकरण गरिन्छ : विवाहका समयमा अग्निका नजीकमा स्त्रीले प्राप्त गरेको धनलाई 'अध्यग्न्युपागत' स्त्रीधन भनिन्छ १२४० 'यौतक' स्त्रीधनलाई कसै-कसैले बेग्लै किसिमको हो भनेको पाइन्छ; परन्तु त्यो पनि विवाहका समयमा मातापितादिहरूले नै दिने भएको हुँदा बेग्लै नाम दिइएको मात्र हो । यौतक स्त्रीधन दुलाहा-दुलही दुबैलाई दिइन्छ, तापनि त्यो धन स्त्रीको नै हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । अतः यौतक स्त्रीधन पनि अध्यग्न्युपागत जस्तै हो १२४१ विवाहका दिनमा विवाह समाप्त भएपछि पिताको घरबाट पतिका घरतर्फ लैजान लागिएकी स्त्रीलाई जुन धन दिइन्छ त्यसलाई 'अध्यावाहनिक' स्त्रीधन भनिन्छ १२४२ सासु, ससुरा आदिले प्रेमपूर्वक स्त्रीलाई दिएको धनलाई 'प्रीतिदत्त' स्त्रीधन भनिन्छ । विवाहका दिन पतिका घरभित्र दुलहीको मुख हेर्ने बखतमा सासु, जेठानी, आमाजु आदिबाट स्त्रीले उपलब्ध गरेको धनलाई 'पादवन्दनिक' स्त्रीधन भनिन्छ १२४३ स्त्रीलाई सौता हालियो भने सौता हालेवापत पहिलेकी पत्नीलाई पतिले दिइने धनलाई 'आधिवेदनिक' स्त्रीधन भनिन्छ १२४४ त्यस्तो

- २३८ ऊढया कन्या वापि पत्युः पितृगृहाच्च यत् ।
मातृपित्रादिभिर्दत्तं धनं सौदायिकं स्मृतम् ॥ शुक्रनीतिः १४१५।२२९॥
- २३९ (क) अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ म.स्म. ९।१९४॥
(ख) अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।
भ्रात्रा दत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ ना.स्म. १३।८॥
(ग) पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकं वन्मुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम् ॥ विष्णुस्मृतिः १७।१७,१८॥
- २४० विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निर्होतृः ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ वी.मि.,व्य.प्र.पृ.५४३
- २४१ यौतकं परिणयनलब्धम्, यु मिश्रण इति धातोर्युत इति पदं मिश्रतावचनं, मिश्रता च स्त्रीपुरुषयोरकशरीरता विवाहाच्च तदभवति 'अस्थिभिरस्थीनि मांसमांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः', अतो विवाहकाले लब्धं यौतकम् ॥ जीमू.दा.भा. ४।२।१४॥
- २४२ यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितृगृहात् ।
अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥ वी.मि.,व्य.प्र.पृ.५४३
- २४३ प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा ।
पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥ वी.मि.,व्य.प्र.पृ.५४३
- २४४ पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ या.व.स्म. २।१४३॥
अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्तेत्त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥ पूर्ववत् २।१४८ ॥

स्त्रीधन सौता हालिएकी स्त्रीलाई अरु प्रकारको स्त्रीधन दिइएको रहेनछ भने विवाह गर्दा जति खर्च लाग्दछ त्यो बराबरको धनदिनुपर्दछ । यदि पहिले केही स्त्रीधन दिइएको रहेछ भने सौता विवाह गर्दा भएको खर्चको आधा वा त्यसभन्दा धेरै दिनुपर्दछ; जुन धन दिँदा विवाहमा भएको खर्चको समान हुन जाओस् । याज्ञवल्क्यले यद्यपि विवाहखर्चको आधादिहन्छ भने; तथापि व्याख्याकार विज्ञानेश्वरले जति पुनर्विवाहगर्दा खर्चहुन्छ त्यस बराबरको दिनुपर्दछ भनेर बताएको पाइन्छ । १२४५ त्यस्तै गरी शुल्करूपको स्त्रीले प्राप्त गरेका धनलाई 'शुल्क' नामको स्त्रीधन भनिन्छ । शुल्कस्त्रीधन अनेक प्रकारका हुन्छन् । १२४६ विवाह भइसकेपछि पितृकुल र पतिकुलबाट पाएको धनलाई 'अन्वाधेय' स्त्रीधन भनिन्छ । १२४७ स्त्रीको जीवननिर्वाहका निमित्त दुईहजारसम्म मोलपर्ने सुन, चाँदी जस्ता चल सम्पत्ति दिइन्छ भने त्यस किसिमको धनलाई 'वृत्ति' नामको स्त्रीधन भनिन्छ । १२४८ तिनै सुन, चाँदी आदि यति सङ्ख्या भनी किटान नगरिएको दुईहजारभन्दा धेरै जति पनि हुनसक्ने धन स्त्रीलाई दिइन्छ भने त्यस्तो स्त्रीधनलाई 'आबन्ध्य' भनिन्छ । १२४९ विवाह हुनुभन्दा पहिले नै

२४५ यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना, सा चासौ स्त्री च; तस्यै अधिविन्निस्त्रियै, अधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्द्यात् । यस्यै भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम्; दत्ते पुनः स्त्रीधने अधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात् । 'अर्ध' शब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति, अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद् देयमित्यर्थः । मि.क्ष. (या.व. २।१।४८)

२४६ (क) बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ॥ या.व.स्म. २।१।१४ ॥

(ख) किं च बन्धुभिः कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यद्दत्तं

शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्यादीयते ॥ पूर्ववत् मि.क्ष. ॥

(ग) गृहोपस्करणादीनां यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति ॥ वी.मि., व्य.प्र., पृ. ५।४३ ॥

(घ) गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणाय भर्तादिप्रेरणार्थस्त्रियै यदुत्कोचदानम्, तच्छुल्कम्, तदेव

मूल्यम्, प्रवृत्त्यर्थत्वात् ॥ जीमू.दा.भा. ४।३।२०, पृ. ३२ ॥

(ङ) यदा नेतुं भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्तितम् । इति व्यासोक्तं वा भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यद्दत्तं तच्छुल्कमिति ॥ वी.मि., व्य.प्र., पृ. ५।४३ ॥

२४७ विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तत्प्राप्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा ॥ पूर्ववत् पृ. ५।४३ ॥

२४८ (क) पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसाहसाद्दत्तव्यं स्थावराद्दत्ते ॥ पूर्ववत् पृ. ५।४४ ॥

(ख) परद्विसाहसा स्थाप्या वृत्तिः ॥ कौ.अ. ३।२ ॥

२४९ (क) सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धम् । वृत्तिराबन्ध्यं वा स्त्रीधनम् ॥

परद्विसाहसा स्थाप्या वृत्तिः । आबन्ध्यानियमः ॥ कौ.अ. ३।२।

(ख) वरेण न केवलं वरवध्वादिभिः कन्याया देहे भूषणादि निवेशनमप्रतिषिद्धमनिवारितम् । अर्थात्तदपि कन्यैव, हरेत् । तदिदं कन्याहरणीयं स्त्रीधनशब्दितं द्विरूपमित्याह-वृत्तिराबन्ध्यं वा स्त्रीधनमिति ।

वृत्तिर्भूमिहिरण्यादिर्विकार्या, आबन्ध्यं भूषणादि । परद्विसाहसा कार्षापणसहस्रद्वयपरमावधिवृत्तिः

स्थाप्या कल्पयितुमर्हा । आबन्ध्यानियम आभरणस्य संख्यानियमाभावः । कौ.अ. ३।२, श्रीमूलाटीकायाम् ।

कन्यालाई आमा, बाबु, दाजु, भाइ आदिले जुन धनदिएको हुन्छ त्यस्ता धनलाई 'कन्याधन' भनिन्छ । १२५०

पहिले संस्कार भइसकेका दाजुहरूले संस्कार नभएका दिदीबहिनीलाई आफ्नो अंशको चारभागको एकभाग दिएर संस्कार गरिदिनुपर्दछ भनी याज्ञवल्क्यको भनाइ छ । १२५१ विवाह नभएका दिदीबहिनीलाई पनि दाजुभाइसरहको बराबर अंशभाग दिनुपर्दछ भनी नारदको अभिमत छ । १२५२ नेपालको मुलुकी ऐनले ३५ वर्षसम्म पनि विवाह नभएकी छोरीलाई छोरासरहको अंशभाग दिनुपर्ने प्रावधान राखेको थियो । १२५३ तर हालका कानूनले चाहिँ छोरासरहको अंश छोरीलाई पनि दिनुपर्दछ भन्ने अभिमत प्रकट गरेको छ । यसरी नारीलाई शास्त्रले र नेपालका कानूनले पनि पैतृक सम्पत्तिको अंशभाग दिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । पैतृक दायबाट छोरीलाई शास्त्रले वञ्चित गरेको छैन । मातापिता दाजुभाइ र अरुबाट पनि प्राप्त भएको स्त्रीधन स्त्रीले आफ्नो इच्छाबमोजिम खर्च गर्न र उपभोग गर्न पाउँछिन् । यस्ता किसिमका अनेक थरीका सौदायिक स्त्रीधनका स्वरूप शास्त्रले निर्देश गरेको छ । १२५४ नेपाली समाजमा प्रचलित मुलुकीऐनले सौदायिक स्त्रीधनलाई दुई भागमा वर्गीकरण गरेको छ । जस अनुसार एकथरीको स्त्रीधनलाई दाइजो र अर्को थरिकोलाई पेवा भनिएको छ । माता, पिता, दाजु, भाइ, मामा र अरु बन्धुवर्गसमेत पितृकुलबाट स्त्रीले पाएको सबै प्रकारका स्त्रीधनलाई दाइजो भनिएको छ । सासु, ससुरा, पति आदिहरू र पतिकुलबाट प्राप्त भएको स्त्रीधनलाई पेवा भनी परिभाषित गरिएको छ ।

स्त्रीधनको विभाग प्रकार

शास्त्रले निर्देश गरेका ब्राह्म, दैव, आर्ष र प्राजापत्यविवाह विधिको अनुसरण गरी विवाहभएकी स्त्रीको धनग्रहण गर्ने प्रथमाधिकारी छोरी हुन्छिन् ।

- १२५० मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥ म.स्मृ. १।१३१ ॥
 १२५१ असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
 भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः १।२।२४ ॥
 १२५२ ज्येष्ठयांशोऽधिको देयो ज्येष्ठाय तु वरः स्मृतः ।
 समांशभाजः शेषा स्युरप्रप्ता भगिनी तथा ॥ नारदस्मृतिः १।३।१३ ॥
 १२५३ मुलुकी ऐन २०५१, महल १३, अंशवण्डाको नम्बर १६, पृ. १४१
 १२५४ (क) ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।
 भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥ वी.मि.व्य.प्र. पृ. ५४३ ॥
 (ख) ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहाच्च यत् ।
 मातृपित्रादिभिर्दत्तं धनं सौदायिकं स्मृतम् ॥ शु.नी. १।४।१।२२९ ॥

छोरीहरूमध्ये पनि विवाह नभएका छोरीहरूको आमाको स्त्रीधनपाउनमा पहिलो अधिकार हुन्छ । भएजति छोरी अविवाहिता रहेछन् भने सबैले बराबर भागलगाई लिन पाउँछन् । सबै छोरी विवाहिता रहेछन् भने मातृधन पाउने अधिकार तिनीहरूकै हुन्छ । विवाहिताहरूमा पनि धन नहुनु आदि कारणले अप्रतिष्ठित (असम्पन्न) छोरी आमाको धनपाउनमा पैलो अधिकारी हुन्छिन् । असम्पन्न कोही पनि रहेनछन् भने संपन्न सबै छोरीले समान भागलगाई मातृधन खान पाउँछन् । छोरीहरूमा स्त्री अवयवहरूको आधिक्य हुने हुँदा आमाको धनमा तिनको पहिलो अधिकार रहन्छ भन्नु युक्तिसंगतै देखिन्छ । जसरी पिताको शुक्र(वीर्य)को आधिक्यभएमा छोरो र आमाको रजको आधिक्य भएमा छोरी जन्मन्छन् । १२५५ जसरी मातृ रजको आधिक्यका कारणले छोरी जन्मन्छन् भनिन्छ; त्यसरी नै छाला, मासु, रगत यी तीन कोश आमाका शरीरबाट गर्भमा रहेकी छोरीका शरीरमा प्रवेश हुन्छन् । शरीरको निर्माण छथरिका कोशबाट हुन्छ जस्तै मज्जा, स्नायु, अस्थि(मासी, नसा, हाड) यी तीन पितृबाट र त्वङ्, मांस, रुधिर (छाला, मासु रगत) यी तीनवटा आमाबाट छोराको शरीरमा र छोरीको शरीरमा प्रवेशभएका हुन्छन् । श्रुतिको वचनलाई लिएर छ कोशबाट शरीरनिर्माणप्रकार निर्णय सिन्धुमा पनि प्रकट भएको पाइन्छ । १२५६ अतः तिनीहरूको धन पाउनमा क्रमशः छोरा र छोरीको पहिलो अधिकार हुने बताइएको छ ।

आमाको स्त्रीधन ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकारी छोरी नै हुने व्यवस्था शास्त्रले गरेकोमा पनि पहिलो अधिकार विवाह नभएकीको हुन्छ । सबै छोरीको विवाहभइसकेको रहेछ भने छोराभएकी निर्धना आदिलाई विचार गरी मातृधनको भागदिनुपर्दछ । १२५७ आमाले गरेको ऋण रहेछ भने ऋण तिरी बाँकी रहेको धन छोरीको हुन्छ । धन नभएकी आमाको ऋण रहेछ भने त्यो ऋण चाहिँ छोराले तिरीदिनुपर्दछ भन्ने भनाई याज्ञवल्क्यको रहेको छ । १२५८ यसरी मातृधन लिने अधिकार

१२५५ पुमान्युसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । म.स्म. ३।४९॥

१२५६ श्रुतावपि-एतत् षाट्कौशिकं शरीरम् । त्रीणि पितृस्त्रीणि मातृतोऽपि स्थस्यायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः । इति । 'प्रजामनु प्रजायसे' इति च । नि.सि.सापिण्ड्य निर्णय, तृतीय परिच्छेद ।

१२५७ (क) स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठानां च । गौतमधर्मसूत्र ३।१०।२२॥

(ख) मातृस्तु यौतकं यत्सात्कुमारी भाग एव सः । म.स्म. ९।१३१॥

(ग) मातुर्यद् धनं तत्तस्यां मृतायां कुमारी भाग एव स्यान् पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी चानूढाभिप्रेता

॥ कुल्लूकभट्ट टीका, (म.स्म. ९।१३१॥)

१२५८ विभजेरन्सुताः पित्रोरुर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ या.व.स्म. २।१७॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ८३

पहिले छोरीको, छोरी नभए छोरीका छोरी(दौहित्री)हरूको, दौहित्री नभए दौहित्रको, ऊ पनि नभए छोराको, ऊ पनि नभएमा नातिको, नाति पनि नभए पतिको हुन्छ ।

स्त्री धनका दुईरूप देखिन्छन्: स्त्रीधन र स्त्रीको अंशधन । आमा, बाबु, दाजुभाइ, मामा, सासु, ससुरा, पति लगायतले विविध समयमा स्त्रीलाई दिएको धनलाई स्त्रीधन भनिन्छ । यस्तो धनलाई शास्त्रले सौदायिक भनेको छ । नेपाली कानूनले सौदायिक स्त्रीधनलाई दुई भागमा छुट्याएको पाइन्छ । पितृकुलबाट स्त्रीलाई प्राप्त भएको धनलाई दाइजो र पतिकुलबाट प्राप्त स्त्रीधनलाई पेवा भनेर वर्गीकरण गरेको छ । यस किसिमको सौदायिक धन चलाचल जस्तो भएपनि स्त्रीले यथेच्छ खर्चगर्न र उपभोगगर्न शास्त्रले र नेपाली कानूनले पनि पूर्णअधिकार दिएको छ ।

पति परलोक भएपछि स्त्रीलाई प्राप्त भएको पतिका धनलाई स्त्री अंशधन भनिन्छ । पतिको चलाचल अंशबाट प्राप्त भएको धन चाहिँ यथेच्छ उपभोगगर्न स्त्रीलाई अधिकार हुन्छ । कसैलाई दान दिन, बन्धक राख्न, बेच्न भने पाइँदैन । स्त्रीको धन विभागमा धनग्रहणगर्ने पहिलो अधिकारी छोरी हुन्छन् भनी शास्त्रीय उद्घोष छ । १५९ यस सम्बन्धमा गौतमकै जस्तो आशय मनुको पनि देखिन्छ । छोरी र छोरीका छोरीहरू नभएमात्र आमाको स्त्रीधन छोराको पाउँछ ।

सन्तान नभई मरेकी स्त्रीको धनग्रहणगर्ने अधिकारी चाहिँ विवाहविधिअनुरूप हुन्छ । आठप्रकारका विवाहमध्ये गणनागरिएका पहिला चारप्रकारका ब्राह्म, दैव, आर्ष र प्राजापत्य नामका विवाहविधिअनुसार विवाह भएकी स्त्री रहिछ्ने भने त्यस्ती स्त्रीको धन ग्रहणगर्ने पहिलो अधिकारी उसको पति हुन्छ । गान्धर्व, आसुर, राक्षस र पैशाच नामका विवाहविधिअनुसार विवाहिता निःसन्तान स्त्रीको धन चाहिँ उसको पिताको हुन्छ । यसै अनुसारको अभिमत विष्णुले पनि प्रकट गरेका छन् । १६० छोरा नभएको परलोक गएको पतिको सम्पत्ति पाउनमा पहिलो अधिकार पत्नीको हुन्छ । हुनत शंखलिखित आदि स्मृतिकारहरूले अपुत्र मरेको पतिको सम्पत्तिमा पत्नीको अधिकार प्रतिपादन गरेका भएपनि पहिलो अधिकार पत्नीको नै हुन्छ भनेका छैनन् । कात्यायन-बृहस्पति-विष्णुयाज्ञवल्क्यादि स्मृतिकारहरूले चाहिँ मरेका अपुत्र पतिको

१५९ स्त्रीधनं दुहितृणामप्रतानामप्रतिष्ठितानां च ॥ गौतमधर्मसूत्र ३।१०।२॥

१६० ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्भर्तुः । शेषेषु च पिता हरेत् । सर्वेष्वेव प्रसूतायां यदनं तद् दुहितृगामि ॥ विष्णुस्मृति १।७।१५-१७ ॥

धनमा पहिलो अधिकार पत्नीकै हुने निर्देश स्पष्ट रूपमा गरेका छन् । दाजुभाइ काका जेठाबाहरूसँग अंशवण्डाभई छुट्टिएको र पुनः तीसँग नमिसिएको (असंसृष्ट) छोरा नभएको परलोकगएको पतिको धन पाउने पहिलो अधिकार पत्नीको हुन्छ भन्ने शास्त्रको सार हो ।

मरेका अपुत्रको धन ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकार पत्नीको हुन्छ । पत्नी नभएमा छोरीको हुन्छ । छोरी नभए दौहित्र (छोरीको छोरो) को हुन्छ । दौहित्र नभए पिताको अधिकार हुन्छ । पिता नभए माताको हुन्छ । माता पनि नभए दाजुभाइको हुन्छ । दाजुभाइ नभए तिनका छोराको हुन्छ । दाजुभाइका छोरा नभए बन्धुको हुन्छ । बन्धुहरू नभए सकुल्यको हुन्छ । ती पनि नभए शिष्य र ती पनि नभए सहाध्यायी (सहपाठी) को हुन्छ । सहाध्यायी पनि नभए ब्राह्मणको बाहेक क्षत्रियादिको धन राजाको हुन्छ । ब्राह्मणको धन चाहिँ धनाधिकारी कोही पनि नभए अर्को ब्राह्मणलाई नै दिइन्छ; राजाको हुँदैन । यसैअनुसार अपुत्रको धन ग्रहण गर्ने अधिकारीहरूको क्रम विष्णु र याज्ञवल्क्यले स्पष्टसँग निर्धारण गरेको पाइन्छ । मरेका अपुत्र संसृष्टीको धनाधिकारका सम्बन्धमा मतैक्य छैन । विज्ञानेश्वर र उनका अनुयायीहरूको मतअनुसार संसृष्टको धनमा पहिलो अधिकार संसृष्टको नै हुन्छ । जीमूतवाहन र उनका अनुयायीको मतअनुसार संसृष्टको धनग्रहणगर्नमा पहिलो अधिकार पत्नीको हुन्छ । पत्नी, पुत्री, पिता, माता नभए मात्र संसृष्टको धनग्रहण गर्ने अधिकार अर्को संसृष्टको हुन्छ । पिता, पुत्र, दाजु, भाइ, काका, ठूलाबा र अरु अशियारहरू पहिले छुट्टिएर पछि फेरि तीमध्ये आफूले प्राप्त गरेको अंशधनसमेत मिसाई कुनैसँग कोही मिसिएर एउटै भान्छामा खानेगरी एकत्र बसे भने त्यस्तालाई संसृष्ट भनिन्छ । केवल सम्पत्ति एकत्र मिसाउँदैनमा संसृष्ट हुँदैन । संसृष्ट हुनलाई पहिले त ती माथि देखाइएका अशियार मिसिएको हुनुपर्दछ र पहिले छुट्ट्याएको सम्पत्ति एकत्र गरी एकै ठाउँमा बसोबास खानपीन आदि समेत गरेको हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता देखिन्छ ।

उपर्युक्त स्त्रीधन विभागको प्रसङ्गलाई पुनः स्पष्ट गर्ने जमर्को गरिन्छ । प्रथमाधिकारी छोरी नभएमा चाहिँ छोरीका छोरी(नातिनी)ले हजुरआमाको संपत्ति पाउछन्, नातिनी नभएमा छोरीका छोरा(नाति)ले । छोरी, छोरीका छोरी र छोरा सम्मका अधिकारीहरू नभएमा आफूले जन्माएका छोराको आमाको धन पाउछन् र छोरा नभएमा नातिहरूले पाउँछन् । छोराका छोरा (नाति) पनि नभएमा पतिले स्त्रीको धन खान पाउँछ । यस प्रकारका क्रमले स्त्रीधनग्रहणगर्ने अधिकारीहरू निर्धारण गरेको पाइन्छ ।

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ८५

सन्तान नभई मरेका स्त्रीको धनग्रहणगर्ने अधिकार भने आठप्रकारका विवाहविधिलाई हेरेर मात्र निर्धारण गरिन्छ । आठ प्रकारका विवाहका सम्बन्धमा विस्तृत जानकारी पहिले परिचय गराएकै अनुसार हो । ब्राह्म, दैव, आर्ष र प्राजापत्य यी चार प्रकारका विवाहविधिद्वारा विवाहित छोरा-छोरी नभएकी मरेकी स्त्रीको धनग्रहणगर्ने प्रथम अधिकार पतिको हुन्छ । आसुर, गान्धर्व, राक्षस र पैशाच यी चार किसिमका विवाह विधिअनुसार विवाहिता सन्तानहीना मृत्यु भएकी स्त्रीको संपत्तिग्रहणगर्नमा ती स्त्रीका पिताको नै पहिलो अधिकार हुन्छ । यसै विषयलाई लिएर विष्णुले निर्देश गरेको पाइन्छ १२६१ त्यसरी नै सन्तान नई मरेकी स्त्रीको शुल्क, अन्वाधेय, बन्धुदत्त स्त्रीधनहरू बन्धुहरूले नै पाउँछन् १२६२

ब्राह्मणको क्षत्रिया, वैश्या र शूद्रा भार्याहरूमा सन्तान नभएमा त्यस्ता स्त्रीको धन ब्राह्मणीमा पैदाभएकी सौतेनी छोरीले पाउँछे । त्यसैगरी ब्राह्मणको ब्राह्मणी र क्षत्रियामा सन्तान छन् वैश्या र शूद्रामा चाहिँ छैनन् भने त्यस्ता अवस्थामा पनि ब्राह्मणी कन्याले नै सौतेनी वैश्या र शूद्रा आमाको धन पाउँछे । सौतेनी ब्राह्मणी कन्या नभएमा चाहिँ क्षत्रिया, वैश्या र शूद्रामा उत्पन्न भएका छोरीहरू भएता पनि क्षत्रिया पुत्रीले नै पाउँछे । त्यसैगरी ब्राह्मणको नाना जात-जातिका स्त्रीहरूमध्येमा पति र आफूसमेत मरेका सन्तानहीन क्षत्रियादि स्त्रीहरूको सजातीय विजातीय सौतेनी कन्या भएपनि सौतेनी ब्राह्मणी कन्या नैत्यस्तो धनग्रहण गर्ने अधिकारी हुन्छे । यसरी सन्तान नभईकन मरेका सौतेनी आमाहरूको धन माथिल्ला वर्णका सौतेनी छोरीहरूले पाउँछन् भनी सौतेनी मातृधन ग्रहणको अधिकार क्रम शास्त्रले निर्धारण गरेको स्पष्ट हुन आउँछ ।

उपर्युक्त पतिको दायबाट प्राप्त स्त्रीको अंशधन पनि जसरी पैतृकदाय सबै छोराहरूले आ-आफ्नो भागअनुसार छुट्याएर लिन्छन् ; त्यसरी नै

२६१ (क) ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तदभर्तुः ।

शेषेषु च पिताहरेत् । सर्वेष्वेव प्रसूतायां यद्धनं तद्विहितुगामि ॥ वि.स्मृ. १७७१५-१७७।

(ख) अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ ॥

(ग) अप्रजः स्त्रियाः पूर्वोक्ताया ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनम् प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति शेषेष्व्वासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमधनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । मि.क्ष., (या.व.स्मृ. २।१४५॥)

२६२ बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्त्युः ॥या.व.स्मृ. २।१४४॥

मातृदाय(आमाको अंश) कारूपले आएको त्यसकिसिमको धन पनि छोराहरू र अविवाहित छोरीहरूले भाग लगाएर लिन्छन् । पतिले वा ससुरा आदिले स्त्रीलाई अंशरूपले दिएका धनलाई यहाँ मातृदाय भनिएको हो । आमाले दायत्वेन उपलब्ध गरेको संपत्तिमा तिनको मरण पश्चात् सहोदर दाजुभाइ र दिदीबहिनीहरू अर्थात् उनकै छोराछोरीहरूको समान अंशग्रहणाधिकार हुन्छ । यससम्बन्धमा मनुको पनि यस्तै उपदेश पाइन्छ । २६३

क्षत्रियको वैश्या र शूद्रा पत्नीमा सन्तान नभएमा त्यस्ती स्त्रीको धन क्षत्रिया सौतेनी कन्याले पाउँछे । त्यसरी नै अरु सजातीया विजातीयाहरूमा सन्तान भएपनि सौतेनी क्षत्रिया कन्याले नै त्यस्ता स्त्रीको धन पाउँछे । वैश्यको शूद्रा भार्यामा सन्तान नभएमा तिनका पिता आदिले दिएको स्त्रीधन सौतेनी वैश्या कन्याले पाउँछे । २६४ विवाह नभएका छोरीहरूले पाउने पिताका धनमा जस्तै छोरीहरूले माताको धनबाट दाजुभाइहरूलाई आफूले पाउने अंशको चतुर्थांश भागदिनुपर्दछ भन्ने कुल्लूकभट्टको भनाइ रहेको छ । २६५ दायदेखि बाहेकका माथि उल्लिखित विविधप्रकारका स्त्रीधनमा छोरीहरूको पहिलो अधिकार हुन्छ । छोरीहरू नभएमात्र स्त्रीधन प्राप्त गर्ने अधिकारीहरूको निर्धारित क्रमानुसार छोराहरूको हुन्छ । मातामही(हजुरआमा)को धनबाट केही धन निकालेर प्रेमले दैहित्रीहरूलाई पनि दिनुपर्दछ ; जुन धन दिँदाखेरि तिनीहरूको सत्कार होस् । २६६ कौटल्यले चाहिँ पति जिउँदै छँदामा मरेकी स्त्रीको धन छोरा र छोरीहरूले भागलगाएर लिऊन् भन्ने निर्णय दिएका छन् । २६७ स्त्रीधनमा जसरी छोरी नभएमा औरसपुत्रको अधिकार हुन्छ त्यसरी नै पुत्रिकापुत्रको पनि हुन्छ । यसरी आमाको रिक्थ ग्रहण गर्नेहरूको अधिकार क्रम शास्त्रले निर्धारण गरेको स्पष्टछ ।

२६३ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ मनु १।१९२॥

२६४ (क) स्त्रियास्तु यदभवेद्वितं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ पूर्ववत् १।१९५॥

(ख) ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायाम्, तस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्निकन्यापुत्रसदभावेऽपि ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्या गृह्णीयात् । तदभावे

तदपत्यस्य तदधनं भवेत् । कुल्लूकभट्टटीकायाम् (मनु. १।१९५॥)

२६५ ततश्चानुष्ठानां पितृधनमिवोष्ठानां मातृधनं भ्रात्रा स्वादशाच्चतुर्भागो देयः । मन्वर्थमुक्तावली (म.स्मृ. १।१९२॥

२६६ यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ मनु १।१९३॥

२६७ जीवति भर्तरी मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेरन् । अपुत्राया दुहितरः । तदभावे भर्ता । शुल्कमन्वाधेयमन्यद्वा वन्धुभिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः । इति स्त्रीधनकल्पः । कौ.अ.३।२॥

स्त्रीले प्राप्त गरेको स्त्रीधन आफ्नो इच्छानुसार दान गर्न, बेच्न, बन्धकी राख्न अर्थात् इच्छानुसार खर्चगर्न निर्बाधरूपले पाउँछन् । अतः सबै प्रकारका स्त्रीधनहरूमा स्त्रीको सर्वथा स्वतन्त्रता रहन्छ । यही कुरा कात्यायनका वचनलाई लिएर मित्रमिश्रले स्पष्ट पारेका छन् । १२६८ नारदले पतिले दिएको स्थावरदेखि बाहेकको धन खर्चगर्न स्त्री स्वतन्त्र हुन्छन् । स्थावर चाहिँ कमाई खान र भोग-चलनगर्न स्वतन्त्र हुन्छन् तर दान विक्रय आदिमा स्वतन्त्रता रहँदैन भनेका छन् । १२६९ सन्तान नभएका पतिको मरण आदि निमित्तहरूबाट पतिको दाय स्त्रीले प्राप्त गरेको चल तथा अचलरूपको धन यथेच्छ खान लाउनदेखि बाहेक बेच्न, बन्धकी राख्नमा स्वतन्त्रता हुँदैन । पति दायबाट प्राप्त धन वेमतलबका काममा खर्चगर्न स्त्रीलाई अधिकार हुँदैन तर धर्मप्राप्तिका निमित्त दानादिगर्न र नगरी नहुने श्राद्धादिकर्महरूगर्न चाहिँ अधिकार छ । अतः पतिको रिक्थबाट आएको धन खान, लाउन, भरण, पोषण कार्यहरूमा र देवकार्य तथा पितृकार्यहरूमा खर्चगर्न स्त्रीको स्वतन्त्रता रहन्छ । १२७० पतिव्रता धर्मपालनपूर्वक नमर्दासम्म ससुरादि मान्यजनको अभिभावकत्व स्वीकारेर पतिकै घरमा बसेकी स्त्रीको पतिरिक्थ उपभोग गरेर बाँकी रहेको धन नजिकका सपिण्डादि अशियारहरूले पाउँछन् भन्ने अभिव्यक्ति पनि वीरमित्रोदयले दिएको छ । १२७१ यसबाट पतिको अंशकारूपमा आएको धन आफ्ना शरीरको रक्षाको लागि, पतिको श्राद्धादिरूपद्वारा उपकारका लागि, अन्य पुण्य उपार्जनका लागि, अत्यावश्यक गर्नुपर्ने दानका लागि पनि खर्चगर्नलाई स्त्री सर्वथा स्वतन्त्र रहन्छन् । पति दायदेखि बाहेकका सौदायिक स्त्रीधनहरू चाहिँ यथेच्छखर्चगर्न स्त्रीहरूलाई पूर्ण स्वतन्त्रता शास्त्रले प्रतिपादन गरेको कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । अर्को कुरा स्त्रीले मातापिता, दाजुभाइ, पति, सासु, ससुरा र बन्धुवर्ग आदिले दिएको स्त्रीधनमा र पतिरिक्थबाट आएको स्त्रीधनमा पृथक्ता प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । स्त्रीधन र पतिको रिक्थबाट

१२६८ सौदायिक धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥ वी.मि.,व्य.प्र.,पृ.५४४॥

१२६९ भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथा काममश्नीयाद् दद्याद् वा स्थावरादृते ॥ ना.स्मृ.१।२४॥

१२७० स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चन ॥ वी.मि.,व्य.प्र.,पृ.४९१॥

१२७१ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात्मान्ता दायदा ऊर्ध्वमाप्नुयुः ॥ वी.मि.,व्य.प्र.,पृ.४९०॥

आएको धनमा जसरी पृथक्ता बताइएको छ, त्यसरी नै त्यो धन खर्चगर्नमा पनि स्वतन्त्रता र अस्वतन्त्रता हुने विषयमा विचार प्रस्तुत गरिएको हो ।

स्त्रीधनमा ती जिउँदै छुँदाका अवस्थासम्म तिनका पतिपुत्रपुत्री जस्ता सम्बन्धीहरूको अधिकार रहँदैन । स्त्री बाँचुन्जेलसम्म तिनको धन विभाग हुँदैन । यदि उनी जिउँदै छुँदा भाग लगाए पनि छोराहरूले आमाको धन पाउँदैनन् ; किनभने स्त्रीधनको स्वामित्व स्त्रीको नै रहन्छ । हुन त पैतृक सम्पत्तिमा सन्तानको जन्मबाट नै स्वत्व हुन्छ तापनि स्त्रीधनमा चाहिँ ती जीवित हुँदासम्म कसैको पनि हक हुँदैन । जो कोही अशियारले पनि स्त्रीधन बलजफती या जबरजस्ती हडपछ भने त्यो व्यक्ति अपराधी मानिन्छ । राजाले त्यस्ता अपराधीलाई दण्डित गर्नुपर्दछ र हडपी भोगचलन गरेको धन पनि व्याजसहित अशूल गराइदिनुपर्दछ ।^{२७२}

जुन अवस्थामा पति निर्धन र पत्नी धनवती हुन्छिन् त्यसबखत परिवारहरूमा आइपरेको आपत्ति निवारणगर्नका लागि पतिले स्त्रीधन लिनमा समर्थ हुन्छ अन्य कोही पनि हुन सक्दैन । त्यस्तोमा स्त्रीधन लिएपनि कालान्तरमा पहिले लिएको स्त्रीधन फिर्ता गर्न समर्थ पतिले तत्काल फिर्ता गर्नुपर्दछ । फिर्ता गरेन भने त्यो प्रायश्चित्तको भागी हुन्छ । यदि परिवारमा अनिकालपरेमा, धर्मकार्यगर्नमा, रोगग्रस्तभएमा र बन्धनबाटछुट्कारा हुन आदिमा स्त्रीको स्वीकृति लिई सो आपत्ति टार्नका लागि पतिले स्त्रीधन खर्चगर्न सक्दछ । त्यस्ता अवस्थामा लिएको धनफिर्ता नगर्दा पनि त्यसलाई दोषलाग्नै ।^{२७३} यससम्बन्धमा नेपालमा प्रचलित कानूनी व्यवस्था यसप्रकार रहेको छः नारीले आफूले प्राप्त गरेको दाइजो र पेवा स्त्रीधन आफ्नो शेषपछि या पहिले नै पनि खान अथवा उपभोग गर्न पाउने गरी जोकोही व्यक्तिलाई लिखत गरी दिएको छ भने त्यो धन त्यही व्यक्तिको हुन्छ । त्यस्तो लिखत गरी कसैलाई दिएको रहेनछ भने आफूसँग एकाघरमा बसेको अर्थात् भिन्न नभएको छोराले पाउँछ । सँगै बसेका छोरा नभएमा भिन्नै छुट्टि बसेका छोराले पाउँछ । त्यस्ता छोरा पनि रहेनछन् भने पतिले पाउँछ । पति नभए अविवाहिता छोरीले पाउँछन् ।

२७२ न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि त्वेकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद् बलात् ।

सबुद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥ पूर्ववत् पृ. ५४५ ॥

२७३ दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्वयै दातुमर्हति ॥ या.व.स्म. २।१४७ ॥

सबै छोरी विवाहिता रहेछन् भने तिनैले भागलगाई लिन पाउँछन् । छोरी नभएमा नातिले पाउँछ । नाति पनि नभए दौहित्र(छोरीको छोरा)ले पाउँछ । छोरीका छोरा पनि रहेनछन् भने सबैभन्दा नजिकका क्रमले अंशियारहरूले पाउँछन् । २७४

शास्त्रले स्त्रीधन विभाग गरी लिनपाउँने अधिकारीहरूको क्रम निर्धारणमा प्रथमाधिकार छोरीलाई दिएको छ भने नेपाली कानूनले चाहिँ पहिलो अधिकार छोरालाई दिई छोरीलाई चौथो क्रममा राखेको छ । अतः उक्त सम्बन्धमा धर्मशास्त्रीय दायविधि र नेपाली दायविधिको पृथक्ता रहेको छ । नेपाली समाजमा कसै-कसैले यदाकदा शास्त्रलाई दोष लगाई नारीलाई अपहेलित गरी तल्लो दर्जामा राखेको छ भनी भनेको सुन्नमा आउँछ । परन्तु स्त्रीधन ग्रहण गर्ने अधिकारी क्रम निर्धारणका सम्बन्धलाई र यस्ता विविध शास्त्रीय व्यवस्थालाई नियाल्ने हो भने नारीको स्थान उच्च रहेको पाइन्छ । शास्त्रले सामाजिक जीवन सुसञ्चालनार्थ निर्धारित गरिदिएको व्यवस्थाका सम्बन्धलाई लिएर राम्ररी अध्ययन, विश्लेषणका साथै मनन गर्ने हो भने शास्त्रले स्त्रीलाई अपहेलित र पुरुषलाई एकलौटी सम्मानित गरेको भेटिन्न । त्यसैले शास्त्रलाई दोषलगाउनु विल्कुलै शास्त्रप्रतिको अनध्ययन मात्र सकिन्छ । अतः शास्त्रले नभई बरु स्त्रीधनको विभागलाई नै मध्यनजर गर्दा पनि वर्तमान नेपाली समाजले नै नारीलाई कम महत्त्व दिएको देखिन्छ ।

अपुत्रको रिक्थग्रहणाधिकार

१. पत्नीको अधिकार

जसका औरस लगायत बाह्रप्रकारका छोराहरू छैनन् र नातिपनातिहरू पनि छैनन् भने त्यस्तालाई अपुत्र भनी व्यवहार गरिन्छ । मरेका अपुत्रको दाय कसले पाउँछ भन्ने जिज्ञासा पैदा हुँदा त्यो समाधानका लागि उसको धन ग्रहण गर्ने अधिकारीको क्रम प्रस्तुत गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

मरेका अपुत्र पतिको धन ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकारी पत्नीलाई भनिएको छ । परन्तु कुनै-कुनै धर्मशास्त्रकारहरूले शब्दद्वारा पत्नीको अधिकार व्यक्तनगरी नजिकको सपिण्ड भन्ने निर्देश गरी अधिकार बताएको आपस्तम्बको

२७४ मुलुकी ऐन, भाग ३, महल १४ 'स्त्री अंश धनको' ५ नं., वि.सं. २०५१, असोज ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

ऋत्विक्सम्मका क्रमबद्ध दायग्रहणगर्ने अधिकारीहरू नभएमा ब्राह्मणको धनबाहेक अरुको धन स्वयं राजाले नै लिनपाउँछन् । ब्राह्मणको चाहिँ वेद पढेका अर्का ब्राह्मणलाई नै दिनुपर्दछ राजाले लिनु हुँदैन भनिएको छ । १८५१ यहाँ पत्नीको दायग्रहणको अधिकार देखिन्छ । परन्तु स्त्रीहरूको अस्वातन्त्र्य तथा दायग्रहणमा अनधिकार स्पष्ट गरेको पाइन्छ । १८५२ यसरी ई.पू.६००-३००सम्मको अवधिभरि तात्कालिक सामाजिक व्यवस्थाअनुसार स्त्रीहरूको पतिदायग्रहणगर्नमा स्वतन्त्रता प्रतिपादित भएको पाइन्छ । त्यसपछि भने क्रमशः अधिकार विस्तार हुँदै गएको देखिन्छ ।

धर्मसूत्रको परम्परामा गौतमधर्मसूत्रदेखि पछि विष्णुधर्मसूत्रभन्दा पहिले यस समयको अन्तरालमा निर्मित धर्मसूत्रहरूले पत्नीलाई स्वतन्त्र रूपले दायग्रहणमा अधिकार हुन्छ भनेर पत्नीशब्दको उपदेश गरेका छैनन् । त्यस अवस्थाका धर्मसूत्रहरूले स्वर्गभएका अपुत्रपतिको रिक्थग्रहण नजिकका सपिण्डलाई दिनुपर्ने उद्घोष गरेका छन् । ती सपिण्डले लिएको अपुत्रका धनबाट तिनका स्त्रीको पालन-पोषण संरक्षण चाहिँ गर्नुपर्दछ भनी त्यतिमात्र अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ । तर सबैभन्दा प्राचीन धर्मसूत्र गौतमले निर्माण गरेका हुन् र अरु आपस्तम्ब, बौधायन आदिका धर्मसूत्रहरू त्यसभन्दा पछिका हुन् । परन्तु गौतमले चाहिँ मरेका पतिको दायग्रहण गर्ने पहिलो अधिकार पत्नीको उल्लेख नगरी अरु सपिण्डहरूको अधिकार बताउने क्रममा पत्नीलाई समावेश गरेको पाइन्छ । १८५३ यसबाट प्राचीन धर्मसूत्रले पत्नीको अधिकार सुनिश्चित गरेको भएपनि पछि आएका धर्मसूत्रहरूले बीचमा पत्नीको नामै उल्लेख नगरी धनग्रहणको अधिकारबाट बञ्चित गराएको भेटिएको छ । यही गौतमको धर्मसूत्रमा हरदत्तले मिताक्षरावृत्तिटीकामा स्त्रीहरूको सगोत्रहरूका साथ-साथै सम्बन्ध रहने र तिनीहरूका साथ एकभाग अंशग्रहणगर्नपाउने अधिकार पनि बताएका छन् । १८५४ आपस्तम्ब, बौधायन

१८५१ तदभावे राजा तत्त्वं त्रैविद्यवृद्धेभ्यः संप्रयच्छेत् ।

न त्वेव कदाचित्स्वयं राजा ब्राह्मणस्वमाददीत ॥ पूर्ववत् १।१।१।१२-१३॥

१८५२ न स्त्री स्वातन्त्र्यं विन्दते । अथाऽप्युदाहरन्ति-

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति’ ॥ निरीन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतिः ।

पूर्ववत् २।२।३।४५-४७॥

१८५३ पिण्डगोत्रपिसम्बन्धा रिक्थं भजेरन्स्त्री वाऽनपत्यस्य ।

बीजं वा लिप्सेत ॥ गौ. ध. सू. ३।१०।१९-२०॥

१८५४ स्त्री तु सर्वैः सगोत्रादिभिः समुच्चीयते । यदा सपिण्डादयो गृह्णन्ति तदा तै सह पत्यप्येकमंशं हरेत् । मिताक्षरावृत्तिः । (पूर्ववत् ३।१०।१९-२०॥)

आदि धर्मसूत्रकारहरूका साथ मनुले पनि पतिको दायग्रहणको अधिकारमा स्पष्टशब्दले पत्नीले पाउँछिन् भनी उपदेश गरेका छैनन् । नजिकको सपिण्डदेखि राजासम्मले अंशग्रहणका अधिकारीहरू देखाए । १२८५ शब्दद्वारा नै पत्नीले पाउने निश्चय भने गरेनन् । सपिण्डभित्र पत्नी पनि पर्ने कुरा त विवादरहितै हो । पिताको धन ग्रहण गर्ने औरस छोरा, नाति, पनातिहरू क्रमैले पहिले-पहिलेका नभएमा पछिल्ला-पछिल्ला अधिकारी हुन्छन् । औरस छोरा नभएमा औरसका प्रतिनिधिरूपका गौण पुत्र क्षेत्रजादिहरू पिताको दायग्रहणमा अधिकारी हुन्छन् । मुख्य र गौण पुत्र पनि नभएमा मातापिताको र दाजुभाइहरूको दायग्रहणमा अधिकार हुन्छ । जसलाई जसले पिण्ड दिन्छ त्यो नै त्यसका रिक्थको अधिकारी हुन्छ । पिण्ड दिनेहरूको सम्बन्ध पाँच पुस्ताबाट विच्छेद हुन्छ । जस्तै जिजुबाजे, बाजे, बाबु पिण्ड दिनेवाला छोरा, नाति, पनाति, जनाति यी सात पुस्ताहरूमा जिजुबाजेलाई पिण्ड दिनेको छोरा जनातिले पिण्ड दिँदैन । यसरी पाचौँ पुस्तामा पिण्डविच्छेद हुन्छ । अतः अपुत्र वाजेको धनमा नातिको अधिकार हुन्छ । नाति नभएमा नजिकको सपिण्डहरूमा नजिक र टाढाका हिसावले पिताका दाजुभाइहरूको पनि यथाक्रम दाय ग्रहण गर्ने अधिकार शास्त्रमा प्रतिपादित छ । १२८६ हुन त मनुले स्वर्गभएका पतिको रिक्थ ग्रहणमा पत्नीको अधिकार हुन्छ भनी स्पष्ट वचनले भनेका छैनन् ; तैपनि 'अनन्तरः सपिण्डाद्य' भन्ने यस वचनबाट अनन्तर सपिण्डहरूमा तिनले पत्नीको पनि अन्तर्भाव गरेका छन् भन्ने ठानिन्छ । यसै हुनाले सपिण्ड पुरुष वा नारी जो होला त्यो दायको अधिकारी हुन्छ भन्ने कुल्लूक भट्टले मन्वर्थमुक्तावलीमा स्पष्टशब्दले बताएका हुन् । १२८७ मनुले नै अपुत्रको दाय

१२८५ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्पुः ॥ म.स्मृ. १/१८७-१८९॥

१२८६ (क) एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । पूर्ववत् १/१६३॥

(ख) न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा ।

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदातेषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ पूर्ववत् १/१८५-१८६॥

१२८७ अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिसपिण्डमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्तदनुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदम् ।

सपिण्डमध्यात्सन्निकृष्टतरो यः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति । कुल्लूकभट्टटीका(म.स्मृ.

१/१८७॥)

ग्रहणगर्नमा आमा, हजुरआमाको पनि अधिकार हुन्छ भनी देखाएका छन् । १२८८ मनुले पतिको दायमा पत्नीको अधिकारस्पष्ट शब्दबाट प्रकट नगरे पनि अर्थबाट प्रकट गरेका छन् ।

याज्ञवल्क्य आदि धर्मशास्त्रकारहरूले चाहिँ स्वर्गेभएका सन्तानहीन पतिको रिक्थग्रहणमा पत्नीको अधिकार हुने अभिव्यक्ति स्पष्टै शब्दले दिएका छन् । त्यस्ती पत्नीले पतिव्रता धर्म पालना गरेकी चाहिँ हुनुपर्दछ र त्यस्ती पत्नी पतिको श्राद्धगर्नमा र पतिको अंशग्रहणगर्नमा अधिकारी हुन्छिन् भनी वृद्धमनुका वचनलाई उदाहरण दिएर विज्ञानेश्वरले स्पष्ट शब्दमा पत्नीको अधिकार सुरक्षित गरेको देख्न सकिन्छ । १२८९ धर्मशास्त्रकारहरूमध्ये विष्णु, याज्ञवल्क्य आदिले मरेका अपुत्र पतिको रिक्थ ग्रहण गर्नमा पहिलो अधिकार पत्नीको हुन्छ भनी सुस्पष्ट शब्दले नै उपदेश गरेका छन् । विष्णु, याज्ञवल्क्यले खालि मरेका सन्तानहीन पतिको दाय ग्रहणमा पत्नीको पहिलो अधिकार मात्र उपदेश गरेका छैनन् बरु तिनको धनग्रहणगर्ने धेरै अधिकारीहरू भएमा तिनको क्रम पनि निर्धारण गरेका छन् । त्यहाँ विष्णुले पत्नीको पहिलो अधिकार हुने क्रम देखाएका छन् । १२९०

परलोक गएका अपुत्र दाजुभाइसँग छुट्टिएका र फेरि नमिसिएका पतिको दाय ग्रहणगर्नमा पहिलो अधिकारी पत्नी हुन्छिन् भन्ने शास्त्रको आशय रहेको छ । पत्नी नभएमा मात्र अरुले त्यस्तो धनमा अधिकार पाउँछन् । यसैभएको हुनाले पत्नीदेखि लिएर सब्रह्मचारीपर्यन्तका दायाधिकारीहरू भएमा मरेका अपुत्रको धन ग्रहण गर्ने अधिकारका क्रममा पहिलो अधिकार पत्नीको हुन्छ भनेर योगीश्वर याज्ञवल्क्यको पनि उपदेश रहेको भेटिन्छ । १२९१ त्यस दायग्रहणको क्रम पाठक्रमका अनुसारले नै निर्धारित छ । त्यसैगरी कात्यायन, बृहस्पति, वृद्धविष्णु लगायतका स्मृतिकारहरूले पनि पत्नीकै पहिलो अधिकार निर्धारित गरेको कुरा वीरमित्रोदय व्यवहारप्रकाशको अध्ययनबाट पनि बुझिन्छ ।

शाङ्ख-लिखित, पैठनसि आदिले पतिदाय ग्रहणमात्र प्रकट गरेका छन् । धन ग्रहण क्रम देखाउँदा चाहिँ पत्नीको प्रथमाधिकार बताएका छैनन् । यो

१२८८ अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनम् ॥ म.स्म. ९।२१७॥

१२८९ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ मि.क्ष. (या.व.स्म. २।१३५)

कुरा मित्रमिश्रले शङ्खलिखित आदिको वचन उद्धृत गरी व्याख्या गरेका छन् १२९२ अतः त्यस किसिमका वचन रिक्थग्रहणमा अधिकारको क्रमपरक नभएर अधिकारबोधक मात्र हुन् । क्रम बुझाउनका लागि चाहिँ विष्णु, याज्ञवल्क्यको वचनलाई नै उपयोग गरिन्छ । शास्त्रान्तरहरूबाट पनि त्यस किसिमको आशय पाउन सकिन्छ ।

प्रस्तुत सम्बन्धमा विरोधी वचनजस्ता देखिने केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिन्छ । जस्तै; शङ्ख आदिको वचनलाई लिएर ती विरोधी वचनको व्यवस्थापनमा विज्ञानेश्वर र जीमूतवाहनको विमति रहेको छ । संसृष्ट मरेका अपुत्र दाजुभाइको धनपाउने पहिलो अधिकारी अर्को संसृष्ट दाजुभाइ नै हुन्छ भन्ने कुरा बुझाउन शङ्खादिको वचन हो भनी विज्ञानेश्वर र तिनका अनुयायीहरूले भनेकाछन् १२९३ परलोक गएका अपुत्र पतिको धनग्रहणगर्ने अधिकार पत्नीको विपरीत बुझाउने शङ्खादिका वचनको व्यवहित योजनाले व्याख्यागर्नुपर्दछ संसृष्टादिलाई लक्षितगरी व्याख्या गर्नु हुँदैन भन्ने मत जीमूतवाहन र तिनका अनुयायीहरूले प्रकट गरेका छन् १२९४ गौतम आदिका वचनलाई आधारमानेर नियोगगर्ने स्त्रीले उसको सन्तानद्वारा पतिको अंशपाउँछे भनी भन्नु युक्तिसङ्गत हुँदैन । किनभने गौतमको वचनबाट त्यस्तो अर्थ प्रतीत हुँदैन । त्यसैले गौतमको वचनले अरुनै धर्मान्तरको उपदेश गरेका हुन् भनी मिताक्षराले नै स्पष्टपारेको छ १२९५ अतः पुत्रको इच्छागर्ने स्त्रीले स्वर्गीय अपुत्र पतिको

२९० अपुत्रस्य धनं पत्यभिगामी । तदभावे दुहितृगामी । तदभावे पितृगामी । तदभावे भ्रातृगामी । तदभावे भ्रातृपुत्रगामी । दत्तभावे बन्धुगामी । तदभावे सकुल्यगामी । तदभावे सहाध्यायिगामी । तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामी । ब्राह्मणो ब्राह्मणानाम् । वि.स्म. १.७.४-११॥

२९१ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ या.व. २.१९३५-१३६॥

२९२ 'अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामी द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी ।' इति भ्रातृपित्रोश्चाभावे पत्यधिकारं कथयन्ति । वी.मि., व्य.प्र., पृ. ४९५

२९३ शङ्खवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति । मि.क्ष. (या.व. २.१९३५) ॥

२९४ अतः शङ्खादि वचनेषु व्यवहितयोजना कार्या, अपुत्रस्य स्वर्यातस्य धनं ज्येष्ठा पत्नी हरेत्, तदभावे पितरौ हरेताम्, तदभावे भ्रातृगामीति । तदभावे इति मध्यपठितं पूर्वेण भ्रातृगामीत्यनेन, परेण च पितरौ हरेतामित्यनेन सम्बध्यते, अविरोधात् न्यायस्योक्तत्वाच्च । न त्वभ्रातृविभक्तसंसृष्टगोचरत्वल्पना । अतोविशेषणैव विभक्तत्वाद्यनपेक्षयैव अपुत्रस्य भर्तु कृत्स्नधने पत्यधिकारः जितेन्द्रियोक्त आदरणीयः ।

पत्नीत्वञ्च प्रथममुत्तमवर्णायाः । ज्येष्ठा पत्नीत्यभिधानाद् वर्णक्रमेण ज्येष्ठत्वात् । जी.मू.दा.भा. १.१.११.४५-४७॥ २९५ अनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रार्थिसम्बन्धा भजेरन् स्त्री वा सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । 'वा' शब्दस्य पक्षान्तर वचनत्वेन यद्यर्थाप्रतीतेः । अपि च संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दितायाः । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्नेव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ इति संयताया एव धन ग्रहणमुक्तम् ॥ मिताक्षरा । (या.व. २.१९३५)

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेशात्मा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ९५

धन पुत्रद्वारा पाउँछिन् भन्नु पनि ठीक हुँदैन । किनकि तिनमा जन्मिएको पुत्र नै पितृदायमा जन्मदैबाट पहिलो धनाधिकारी हुन्छ; नियोगगर्ने स्त्रीको हुँदैन । यसै हुनाले नियोग गर्ने स्त्रीको मरेका अपुत्र पतिको अंशग्रहणमा अधिकार हुन्छ भन्नु युक्तियुक्त हुँदैन । फेरि शास्त्रले नियुक्ता स्त्रीको निन्दा र संयता स्त्रीको प्रशंसा पनि गरेको छ । पुनः संयताको छोरा नभई परलोक गएका पतिको दाय ग्रहणमा शास्त्रहरूले पत्नीको नै अधिकार प्रतिपादन गरेका छन् । यो कुरा पहिल्यै स्पष्टपारिसकिएको छ । मनुले नियोगविधि देखाएर पछि त्यसको स्वयं निन्दा पनि गरेको पाइन्छ । १९६ औरस छोरो भएकी आमा पनि जिउँदै पिताले भाग लगाउँदा पतिको दाय ग्रहणगर्न अधिकारी हुन्छिन् र पतिको मरणपछि छोराहरू कर्ता भएर गरिने विभागमा पनि आमाको पतिको रिक्थग्रहणगर्नमा अधिकार हुन्छ । यस किसिमका भनाइबाट छोरो नभएमा त सजिलैसँग पतिको रिक्थ पत्नीले पाउनुपर्ने भन्ने स्पष्ट हुन्छ । १९७ अतः धेरैजसो धर्मशास्त्रकारहरू र मनीषीहरूका वचनको अनुरोध निर्वाहका लागि लोकमा पनि सज्जनहरूको मन सन्तुष्टिका लागि पनि पत्नीको स्वर्ग गएका अपुत्र पतिको धन ग्रहण गर्न अधिकार हुन्छ । त्यसैभएकाले सनातन धर्मावलम्बीहरूले स्वीकार गर्नुपर्ने कुरा पनि यही नै हो भन्ने शास्त्रको निचोड हो । जसरी विष्णु याज्ञवल्क्य र अरुहरूले पनि स्वर्ग गएका अपुत्र पतिको दायग्रहणको पहिलो अधिकार पत्नीको नै हुन्छ भन्ने उद्घोष राम्रैसँग गरेका छन् । शास्त्रबाट, लोकाचारबाट पनि पत्नीलाई अर्धाङ्गिनी भनेर स्वीकार गरिएको छ । पति, पत्नी दुबैले कमाएको धर्माधर्मको फलभोग पनि दुबैले समान रूपले गर्नुपर्दछ । यसो भएको हुनाले अर्धाङ्ग मरे पनि आधा अङ्गकारूपमा पत्नी बाँकी नै रहन्छ । त्यसकिसिमको पतिको रिक्थ बाँकीरहेको अर्धाङ्ग पत्नीले ग्रहणगर्नमा कुनै अनुचित हुन्न । यसैले पहिलो अधिकार उनकै रहन्छ र पतिको धनमा हक लाग्दछ । आधा अङ्गलाई नै कारण स्थापित गरी पतिव्रता

२९६ नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म हन्युः सनातनम् ॥

नोद्वाहितेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।

न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ मनु. ९।६४-६५॥

२९७ (क) यदि कुर्यात्समानशान्त्यः कार्याः समाशिकाः॥या.व. २।११५॥

(ख) पितरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् । या.व. २।१२३॥

पत्नीले स्वर्ग गएका अपुत्र पतिको अंश पाउने अधिकार मित्रमिश्रले पनि स्पष्ट पारेका छन् । १९८ अतः वैदिक सनातन वर्णाश्रमधर्मावलम्बीका समाजमा विष्णु, याज्ञवल्क्य, बृहस्पति आदि शास्त्रप्रवर्तकहरूले पतिको दाय ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकारी पत्नी हुन्छन् भन्ने पक्षमा स्पष्ट मत प्रकट गरेकाहुन् । तिनको त्यस्तो उपदेश वर्तमान नेपाली समाजमा अत्यन्त उपयोगी मानिएको छ । फेरि ती शास्त्रका प्रवर्तकहरू पूज्यतम हुन् भन्ने कुरामा शङ्का गर्नुपर्ने ठाउँ पनि छैन । पतिव्रता पत्नीको सन्तान नभई स्वर्गगएका पतिको रिक्तग्रहण गर्नमा पत्नीकै अधिकार हुन्छ भन्ने शास्त्रको अभिमत हो । १९९ यसरी शास्त्रसम्मत अभिमतलाई विचारगर्दा छोरा नभएमा पति दाय ग्रहणको पहिलो अधिकारी पत्नी नै हुन्छन् भन्ने निश्चय गर्न सकिन्छ । स्वर्ग अपुत्र पतिको दाय ग्रहणमा पत्नीको अधिकारका विरुद्धका शास्त्रवचनहरू पनि पाइन्छन् । ती विरुद्ध वचनहरूमा कहिँ संसृष्ट मृतपतिको धनमा अविभक्त संसृष्ट दाजुभाइको पहिलो अधिकार हुन्छ अपुत्रा पत्नीको हुँदैन भनिएको छ । कहिँ भने त्यस्ता पतिको धन ग्रहण गर्ने अरु नै हुन्छन् भनिएको छ । कहिँचाहिँ पुनः पत्नीको नै पति धन ग्रहण गर्नमा अधिकार हुन्छ भन्ने पक्षहरू देखिन्छन् । यस्तै भनाइका उदाहरण स्वरूप पतिव्रता स्त्रीले पतिदायबाट भरण-पोषणको अधिकार पाउने भन्ने वचन नारदले प्रयोग गरेको हुनु पर्दछ । ३०० सन्तान नभई मरेका वा संन्यासी भएका दाजुभाइको धन अन्य दाजुभाइहरूले लिऊन्; स्त्रीधनलाई छोडेर भन्ने बुझ्नुपर्दछ । त्यस किसिमको धन लिने दाजुभाइले तिनका स्त्रीहरूलाई जीवन निर्वाह गर्नका लागि खान, लाउन आदि भरण-पोषण र ती स्त्रीले चाहेको औकातअनुसारको धार्मिक कार्य गर्न आवश्यक धन

२९८ आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः ।

शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समाः ॥

यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्धशरीरेऽर्धं कथमन्यः समाप्नुयात् ।

सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृभ्रातृसनाभिभिः ॥

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥

पूर्वं मृतात्वग्निहोत्रं मृते भर्तरे तद्धनम् ।

विन्देत्पतिव्रता नारी धर्म एव सनातनः ॥ वी.मि., व्य.प्र., पृ. ४९३-४९४ ॥

२९९ पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥ पूर्ववत् पृ. ४९४ ॥

३०० भ्रातृणामप्रजः प्रेयात्कश्चिच्चत्प्रजैतथा ।

विभजेयुर्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनाद् विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवितक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तृश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु ॥ ना.स्म. १३।२४-२५ ॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ९७

दिनुपर्दछ । यदि त्यस्ती स्त्री पतिव्रताधर्म पालन गरेर बसेकी छन् भने मात्र; नत्र भरण-पोषणादि पनि त्यस्ती स्त्रीले पाउँदैनन् भन्ने नारदका उपर्युक्त वचनको आशय हुन्छ ।

नारदको वचन जस्तै गरी अरु स्मृतिकारहरूका वचनहरूलाई लिएर विज्ञानेश्वर र जीमूतवाहनले बेग्ला बेग्लै दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसमा 'भरणं चास्य कुर्वीरन्' भन्ने नारदका वचनको संसृष्ट दाजुभाइका स्त्रीलाई उद्देश्य गरेर तिनका पत्नीको भरण पोषण मात्र भन्नु उचित हुन्छ भनी विज्ञानेश्वरले विचार प्रस्तुत गरेका छन् । जीमूतवाहनका विचारमा चाहिँ शास्त्रमा जहाँ-जहाँ मरेका अपुत्र पतिको धन ग्रहणमा पत्नीको पहिलो अधिकार उपदेश भएको छ, त्यहाँ-त्यहाँ पत्नी भन्ने शब्द प्रयोग भएको छ । जहाँ चाहिँ स्त्री, भार्या, नारी इत्यादि शब्दको प्रयोग भएको छ, त्यहाँ पति धन ग्रहणगर्नमा तिनीहरूको पहिलो अधिकार नहुने भन्ने उपदेश भएको छ । ३०१

ब्राह्मणको ब्राह्मणी, क्षत्रिया, वैश्या र शूद्रा यी सवर्णासवर्ण पत्नीहरू रहेछन् भने र खालि सवर्णा अथवा असवर्णा धेरै प्रकारका धेरै पत्नीहरू रहेछन् भने माथि बताइएको सवर्णासवर्ण पुत्रले पाउने अंशजस्तै गरी पतिको दायबाट चारभाग, तीनभाग, दुईभाग र एकभाग ती पत्नीहरूले वर्णक्रमले आफ्नो अंश पाउँछन् । त्यसैगरी क्षत्रिय वैश्यको पनि सवर्णासवर्णा धेरै पत्नीहरू भएमा आफ्नो अंशअनुसार तीनअंश, दुईअंश र एकअंश पाउँछन् । अतः पनातिनातिछोराहरू नभएमा पति नभएकी पत्नी पतिको धनग्रहण गर्न अधिकारी हुन्छिन् । यसरी मुख्य र गौण पुत्रहरू नभएमा मरेका अपुत्रको सबै रिक्थ पत्नीले पाउँछिन् भन्ने समीक्षा प्रस्तुत गरियो ।

वर्तमान समाजले पनि यही पतिको धनग्रहणमा पत्नीको अधिकारको पक्ष नै अङ्गीकार गरेको देखिन्छ । धर्मशास्त्र, इतिहास, लोकाचारलाई हेर्दा पनि स्पष्ट रूपमा पतिको रिक्थग्रहणगर्ने अधिकार पत्नीको रहन्छ भन्ने कुरा स्थापित भएको दृष्टिगोचरहुन्छ । वर्तमान नेपाली समाजमा छोरो नभएमा पतिको दायग्रहणगर्ने पहिलो अधिकारी पत्नी नै हुन्छिन् भन्ने कुरा व्यवस्थापित छ । त्यसरी नै पुत्रहरूभएमा पनि पति दायमा पत्नीको पुत्रसमानै अधिकार हुन्छ ।

३०१ अतएव पत्न्यधिकारवचनेषु पत्नीपदानुस्मृतिः, वर्तनवचनेषु च स्त्रीनार्यादिशब्दप्रयोगः । जीमू.दा.भा. ११।१।४९॥

२. छोरीको अधिकार

पुत्र नभई मरेकाको धन पत्नी पनि नभएमा छोरीहरूले पाउँछन् । शास्त्रले पनि पत्नी नभएमा पिताको रिक्थग्रहणगर्नमा दोस्रो अधिकारी छोरी हुन्छिन् भनेर प्रकट गरेको पाइन्छ । पुत्रलाई जसरी पिताको आत्मा नै भनिन्छ त्यसैगरी छोरीलाई पनि भनिन्छ । अतः छोरी छँदासम्म अपुत्र पिताको धनमा छोरीको अधिकार हुन्छ । त्यसैले मिताक्षराकारले पत्नी नभएमा छोरीहरू पिताको धनमा अधिकारी हुन्छन् भनेर भनेका छन् र मनुले पनि त्यही कुरा स्पष्ट पारेका छन् ।^{३०२} छोरीहरूमा पनि विवाहिता, अविवाहिताहरू रहेछन् भने अविवाहिता छोरी अपुत्र पिताको दाय ग्रहणगर्नमा पहिलो अधिकारी हुन्छिन् । सबै छोरी विवाहिता नै रहेछन् भने ती छोरीहरूकै अधिकार हुन्छ । विवाहिता छोरीहरूमा पनि प्रतिष्ठिता र अप्रतिष्ठिता भएमा अप्रतिष्ठिता छोरीले पिताको धन पाउँछन् । सबै प्रतिष्ठिता रहेछन् भने सबै छोरीहरूले पिताको रिक्थ समान रूपले भाग लगाएर उपभोग गर्न पाउँछन् । यहाँ स्वर्ग भएका अपुत्र पिताको धन ग्रहणगर्ने अधिकारीको क्रम निर्धारण गर्ने प्रसङ्गमा पुत्रिकापुत्रदेखि बाहेकका छोरीहरूलाई लिनुपर्दछ । किनभने पुत्रिकापुत्रलाई औरस छोरोसमान मानिएको हुँदा उसको पहिले नै पिताको अंशग्रहणगर्ने अधिकार निश्चित भइसकेको छ । छोरीहरूको पितृधनमा अधिकार हुन्छ भन्ने विष्णुले जस्तै नारद, याज्ञवल्क्य आदिले पनि आफ्नो अभिमत प्रकट गरेको पाइन्छ । महाभारतको भीष्म र युधिष्ठिरसंवादका प्रसङ्गमा छोरा नभएको र पत्नी पनि नभएको पिताको धन छोरीहरूले लिन पाउने अधिकार प्रकट भएको पाइन्छ ।^{३०३} जसरी छोराहरूको र पत्नीहरूको सवर्णासवर्ण भेदले अंश ग्रहणमा कम र बेसी अर्थात् चार, तीन, दुई एकभाग शास्त्रप्रतिपादित छ ; त्यसरी नै छोरीहरू पनि सवर्णासवर्ण धेरैथरिका भएमा पिताको समान जातीय र असमान जातीयका तारतम्यले यहाँ पनि सम र विषम अंश ग्रहणमा अधिकारनिर्धारणभएको छ । यसैप्रकारले शास्त्रकारहरूले अपुत्र पिताको रिक्थ ग्रहणमा आमा पनि नभए छोरीहरूको अधिकार सुरक्षित गरेको पाइन्छ ।

३०२ (क) भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहितास्मृता ।

अंगादंगात्संभवति पुत्रवत् दुहिता नृणाम् ।

तस्माद् पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥ मिताक्षरा(या.व.२।१३५)

(ख) यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ मनु.९।३०॥

३. मातामहधनग्रहणमा दौहित्रको अधिकार

छोरादेखि लिएर क्रमैले छोरीसम्मका अंशाधिकारीहरू नभएमा छोरीका छोराको मावालीपट्टिका हजुरबाको रिक्थ ग्रहणगर्ने अधिकार हुन्छ भनिएको छ । मातामह, प्रमातामह, वृद्धप्रमातामह (मावालीतर्फका हजुरबा, बुढाहजुरबा र जिजुहजुरबा) यी तीन पुस्तालाई पिण्ड र उदक दान दिने भएको हुनाले दौहित्रको मातामह धनग्रहणमा अधिकार भएको हो । किन कि ज-जसको ज-जसले पिण्डपानी गर्दछ र पितृयज्ञ गर्ने सम्बन्ध रहन्छ त्यसले त्यसको धन ग्रहण गर्नमा पनि अधिकार रहन्छ भनी शास्त्रले प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । यस विषयमा विष्णु र मनुका वचनलाई लिएर दौहित्रको मातामह धनग्रहणगर्नमा आधिकारित्व विज्ञानेश्वरले प्रकट गरेका छन् । जस्तै 'पत्नीदुहितरश्चैव' भन्ने यस योगीश्वरको वचनमा प्रयोगभएको च शब्दका आधारमा दौहित्रको मातामह धनग्रहणगर्ने अधिकार सम्बन्धमा मिताक्षरामा व्याख्या भएको छ ।^{३०४} पुत्रिका वनाइएकी छोरीको अधिकार पहिले नै निर्धारण गरिसकिएको छ । यहाँ चाहिँ पुत्रिकापुत्र नवनाइएकी छोरीका छोराको अधिकार देखाउने उद्देश्य राखिएको हो । ती दुईथरको अधिकार क्रममा नै भिन्नता हुन्छ । पुत्रिका वनाइएकी छोरी औरसपुत्र जस्तै हुन्छिन् । अतः पुत्रिका नवनाइएकी छोरी चाहिँ यस क्रममा अधिकारी हुन्छिन् भनिएको स्पष्ट हुन्छ । अतः पुत्रिकापुत्र नवनाइएकी छोरीमा उत्पन्न भएका पुत्रको यहाँ अधिकार देखाइएको हो । यही विषयको पुष्टि मनुवचनबाट हुने कुरा बुझ्न सकिन्छ । त्यही मनुवचनको पुत्रिकापुत्र वनाइएकी र नवनाइएकीका भेदले कुल्लूक भट्टले दुईप्रकारका छोरीहरू देखाएर

३०३ युधिष्ठिर उवाच—

अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम् ।

पुत्रवद्धि पितुस्तस्य कन्याभवितुमर्हति ॥

भौष्म उवाच—

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्यो धनं हरेत् ॥

मातुश्च यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।

दौहित्र एव तद्विक्थमपुत्रस्यपितुर्हरेत् ॥

ददाति हि स पिण्डान् वै पितुर्मातामहस्य च ।

३०४ पुत्रदौहित्रयोरेव विशेषो नास्ति धर्मतः । महाभारत, अनुशासनपर्व ४५।१०-१३॥

च शब्दादुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् ।

यथाह विष्णुः —

‘अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मताः ॥’ इति ॥

मनुरपि —

‘अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ मि.क्ष.(या.व.२।१३५) ॥

सन्तान नभएका मातामहको धनग्रहणमा ती दुईथरिकै अधिकार हुने कुरा स्पष्ट्याएका छन् ।^{३०५} यसरी दौहित्रको मातामहधनग्रहणगर्ने अधिकार शास्त्रले सुरक्षित गरको स्पष्ट छ । परन्तु शास्त्रका आशयको व्याख्याता मनीषीहरूले विविध कोणले व्याख्या गरेका छन्; तथापि पुत्रिका पुत्रत्वेन निर्धारण नगरिएको पुत्रीमा उत्पन्न पुत्रले पनि मातामहको पिण्डोदकदान लगायतका कार्य गर्दछ नै । अतः पिण्डोदक आदि दानगर्नेभएको हुनाले नै दौहित्रको मातामहको रिक्थग्रहणगर्नमा अधिकार सिद्ध हुन्छ । पुत्रिकापुत्रको चाहिँत स्वर्गीय अपुत्र मातामहको दायग्रहणमा उनकी पत्नीभन्दा पनि पहिलो नै अधिकार हुने सुनिश्चित भइसकेको छ । किनभने त्यो औरस पुत्रबराबरकै हुन्छ । यसरी मरेका अपुत्रको दायग्रहणाधिकारक्रममा पत्नी, पुत्री ऊ नभएमा दौहित्रको अधिकार हुन्छ भन्ने विषय निरूपण हुन्छ ।

४. मातापिताको धनग्रहणाधिकार

मरेका अपुत्रका पत्नी, छोरी, छोरीका छोरा नभएमा माता-पिताको दाय ग्रहणमा अधिकार रहन्छ । परन्तु यससम्बन्धमा खलेकपोत न्याय (खलियानमा एकैपटक परेवा आई बस्नु जस्तै) अनुसार माता-पिताको एकैपटक दायग्रहणमा अधिकार हुन्छ । यसो भएको हुनाले यहाँ अधिकारको क्रम निर्धारण गर्नु आवश्यक हुन्छ । शास्त्र व्याख्याताहरूको माता-पिताको पूर्वापरक्रम निर्धारण गर्नमा एउटै मत प्रकट भएको पाइँदैन । यससम्बन्धमा जीमूतवाहनले मनु, बृहस्पति आदिका वचनलाई लिएर आमाभन्दा पहिलो धनग्रहणगर्ने अधिकार पिताको हुन्छ भनेर आफ्नो मत प्रकट गरेका छन् ।^{३०६} त्यसरी नै विष्णु, कात्यायन, नीलकण्ठ आदिले पनि स्वर्गाएका अपुत्रको

^{३०५} अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं, तत्र-

'यदपत्यं भवेदस्यां तन्ममस्स्यात्स्वधाकरम्' इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा

कृता अकृतात्वभिसन्धिमात्रकृता वाग्व्यवहारेण न कृता । मन्वर्थमुक्तावली (म.स्मू.९।१३६।)

^{३०६} दौहित्रस्याभावे पितुरधिकारः, न मातुः, नापि युगपन्मातापित्रोः । तदभावे मातृगामीति विष्णु

वचनविरोधात् ।

यत्तु मनुवचनम्-

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माताहरेद्धनम् ॥ पूर्ववत्

यच्च बृहस्पति वचनम्-

भार्या-सुत-विहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।

माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ॥ तत् पितृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् । जीमू.दा.भा.११।३।१-२॥

रिक्थग्रहणको अधिकारी आमाभन्दा पहिले पिता नै हुन्छन् भनेर प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । त्यसैले पितरौ यहाँ प्रातिपदिक पितृपदबाट, विष्णु आदिका वचनका विरोधबाट र योनीभन्दा बीजलाई उत्कृष्ट मानिएको वचनबाट^{३०७} पनि आमा र बाबुको क्रममा पहिलो पिता नै आउने हुन्छ । फेरि आमाको पनि पिता पूज्यत्वेन रहेका छन् । यसो भएको हुनाले पनि आमाभन्दा पहिलो अधिकार बाबुको हुन्छ । यसरी आमाभन्दा पहिलो अधिकारी बाबु हुन्छन् भन्ने पक्षलाई जीमूतवाहन र उनका अनुयायीले अङ्गीकार गरेको पाइन्छ ।

‘माता च पिता च पितरौ’ यस्तो विग्रह वाक्यअनुसार पिताभन्दा पहिले नै मातृ शब्दको उच्चारण गरिन्छ । फेरि आमा असाधारण हुन्छिन् । पिता चाहिँ अरु सौतेनी छोराहरूमा पनि साधारण हुन्छन् । त्यसैगरी अतिशय नजिकको हिसाबले पनि आमा नै अग्रणी रहेको व्यवहारमा देखिन्छ । यसै भएको हुनाले मनुवचनलाई लिएर विज्ञानेश्वरले पिताभन्दा अतिशय नजिकको सम्बन्ध आमाको हुने कुरा प्रतिपादन गरेका छन् ।^{३०८} यससम्बन्धमा मातापिताको प्राथम्यनिर्धारणका लागि धर्मशास्त्रका निबन्धग्रन्थहरूको एकमत पाइँदैन । तर पनि शास्त्रले उपाध्याय, ऋत्विक्, आचार्य तथा पिताभन्दा पनि आमालाई अत्यन्त उच्च स्थानमा राखेको पाइन्छ । उपाध्यायभन्दा दशगुणा आचार्य, आचार्यभन्दा शयगुणा पिता र पिताभन्दा हजारगुणा आमा क्रमैले मान्य छन् । यस कारणले पनि पिताभन्दा अपुत्र छोराको धन प्राप्तगर्ने क्रममा आमाकै अधिकार रहनुपर्दछ भन्ने निर्धारण गर्न सकिन्छ ।^{३०९} सदाचरण, सद्व्यवहारादि गुणले युक्त भएका पिता छन् भने आमाभन्दा पहिले निःसन्तान मरेका छोराको धनमा पिताको पहिलो अधिकार रहन्छ ; नत्र आमाको । यदि पतिव्रतादि सद्गुणयुक्तभएको आमा छन् भने पिताभन्दा पहिलो अधिकार आमाको हुन्छ अन्यथा पिताको । यस किसिमको मत नै मित्रमिश्रको रहेको पाइन्छ । पुत्रका लेखा माता तथा पिता दुबै उत्तिकै पूज्य हुन्छन् ; किनभने माता-पिता दुबै महागुरु हुन् । पुनः पत्नीका लागि पति पनि महागुरु हुन् भनी शास्त्रप्रतिपादित छ । अतः पत्नीका लेखा पति पूज्यतम हुन्छन् ; तथापि शास्त्रले स्वर्गीय अपुत्र छोराको रिक्थग्रहणमा माता पहिलो अथवा पिता पहिलो भन्ने दुबैपक्षलाई प्रबलरूपले स्थापित गरेको पाइन्छ । परन्तु अपुत्र निःसन्तान मरेका छोराको अंश पिताले माताभन्दा

^{३०७} बीजस्य चैवं योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते । मनु ९।३५॥

^{३०८} अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् । पूर्ववत् ९।१८७ ॥

इति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् । मि.क्ष. (या. व. स्मृ. २।१३५)

^{३०९} वी. मि. व्य. प्र. पृ. ५२६

पहिले पाउनुपर्दछ भन्ने पक्ष विलकूल उचित हो । किनभने माताको पनि पति पूज्य हुने कुरा निर्विवाद छ । तथापि यो अंश ग्रहणाधिकारको निधो गर्दा विचारणीय कुरा के हुन्छ भन्ने पिताले अपुत्र छोराको अंश पाएपछि त्यो पाएको धन उनका जति पनि पत्नी हुन्छन् र तिनमा जति पनि छोरा होलान् ती सबैको साधारण सत्त्वाधिकारभित्र पर्न जान्छ । त्यसो हुँदा सबै छोराको पैतृकधनमा स्वत्वाधिकार कायम हुन जान्छ । अतः त्यस्तो मृत्यु भएका अपुत्र छोराको अंश आमाले पाउँदा उनैले जन्माएका छोराहरूको लहरोमा पहिले अंशधनबाँडिनजान्छ । तिनका सौतेनी छोराहरूको अंशग्रहणाधिकारको क्रम पछि मात्र कायम हुन जान्छ । यस कारणले गर्दा पनि आमा-बाबु दुबै छोराका लेखापूज्य हुँदाहुँदै पनि बाबुको भन्दा प्रथमाधिकार आमाको हुनुपर्दछ भन्ने पक्ष नै सामाजिक कारणले बढी उचित हुन्छ । सौतेनी आमाको चाहिँ त्यस्तो धन ग्रहणाधिकारसम्बन्ध यस क्रममा रहदैन ।

५. सहोदर दाजुभाइको र अन्यको अधिकार

पत्नीदेखि माता-पितासम्मका अंश ग्रहणगर्नेहरू नभएमा मरेका अपुत्र दाजुभाइको धनग्रहणगर्नमा सहोदर दाजुभाइको अधिकार हुन्छ । किनभने विष्णु र मनुका वचनबाट पनि मातापिता नभएमा दाजुभाइहरू धनग्रहण गर्ने अधिकारी हुन्छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । सहोदर दाजुभाइ रहेनछन् भने भिन्नोदर दाजुभाइले पाउँछन् । धेरै दाजुभाइ भएकामध्ये कुनै एउटा दाजु या भाइ मरेको रहेछ र त्यसका छोराहरू रहेछन् भने पिताले पाउने भागको अंशकल्पना गरेर तिनले पाउँछन् ।^{३१०}

स्वर्गीय अपुत्रको पत्नीदेखि लिएर दाजुभाइसम्मका रिक्त ग्रहणाधिकारीहरू नभएमा दाजुभाइका छोरा (भतिजा) हरूले त्यस्तो धन भाग लगाएर भोग गर्न पाउँछन् । त्यसैले सहोदर र भिन्नोदर सौतेनी दाजुभाइ नभएमा क्रमैले सहोदर दाजुभाइका छोरा पहिलो अधिकारी हुन्छन् । तिनीहरू नभएमा भिन्नोदर दाजुभाइका छोरा धनाधिकारी हुन्छन् भन्ने बुझिन्छ ।

मरेका अपुत्रको पत्नीदेखि भाइका छोरासम्मका अशियारहरू नभएमा सम्पत्ति ग्रहणगर्ने अधिकार नजिकका सपिण्ड, सगोत्र र समानोदकका क्रमलेहुन्छ । त्यसमा पहिलो अधिकार पितामही(हजुरआमा) को हुन्छ ।^{३११} पितामही

^{३१०}अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना । या.व. २।१२०

^{३११}मातर्यपि च वृत्तायां पितृमाता धनं हरेत् । मनु. १।२१७

नभएमा समान गोत्रका सपिण्डहरू हजुरबा, काका, तिनका छोराहरू क्रमैले धनग्रहणाधिकारी हुन्छन् । पितामहका सन्तान नभएमा प्रपितामही (जिजुहजुरआमा) धनग्रहणगर्ने अधिकारी हुन्छिन् । ती पनि नभएमा प्रपितामहको धनग्रहणगर्नमा अधिकार हुन्छ । प्रपितामह नभएमा तिनका छोरा नातिहरूले त्यस्तो धन पाउँछन् । प्रपितामहका सन्तानहरू पनि नभएमा त्यस्तो धन समान गोत्रका सात पुस्तासम्मका सपिण्डहरूका क्रमले ग्रहणगर्ने अधिकारहुन्छ ।^{३१२} समानगोत्रसपिण्डहरू पनि नभएमा नजिकको क्रमले समानोदक सगोत्रहरू त्यस्तो धनग्रहणगर्नमा अधिकारी हुन्छन् । आठपुस्तादेखि चौधपुस्तासम्म समानोदकता रहन्छ । कसैले दशपुस्तासम्म, कसैले चौधपुस्तासम्म कसैले चाहिँ जन्म, नाम ज्ञानभएसम्म समानोदकता रहन्छ भनेका छन् । यसरी समानोदकतामा मतभेद देखिएपनि नजिकको क्रमले नै दायग्रहणमा अधिकाररहने कुरा प्रतिपादन भएको हुँदा त्यसमा यहाँ कुनै हानी पुग्ने देखिँदैन । पन्ध्रपुस्तादेखि एक्काईसपुस्तासम्म र त्यसभन्दा माथि पनि सगोत्रता भनिन्छ । यससम्बन्धमा बृहन्मनुको वचनलाई लिएर विज्ञानेश्वरले पनि सपिण्डता र समानोदकताहट्ने अवाधि स्पष्टपारेका छन् ।^{३१३} मनुले चाहिँ जन्म, नाम दुबै थाहा नभएमा समानोदकता रहँदैन भनेका छन् ।^{३१४} मरेका अपुत्रको रिक्थग्रहणाधिकार क्रममा पत्नीदेखि गोत्रजपर्यन्तका नभएमा तीन प्रकारका बान्धवहरू धनग्रहणगर्नमा अधिकारी हुन्छन् । बन्धुहरूलाई असमानगोत्रसपिण्ड भनिन्छ । बन्धुहरूको स्वरूप र तिनीहरूको क्रम पनि यसप्रकार छः आत्मबन्धु, पितृबन्धु र मातृबन्धु । आफ्ना बाबुका दिदीबहिनीका छोरा, आफ्नी आमाका दिदीबहिनीका छोरा र आफ्ना मामाका छोरा यी तीन किसिमका बन्धुहरूलाई आत्मबन्धु भनिन्छ । त्यसरी नै पिताका फूपुका छोरा, पिताका सानीआमा, ठूलीआमाका छोरा र पिताका मामाका छोरा यिनलाई पितृबन्धु भनिन्छ । त्यसरी नै आमाका फूपुका छोरा, आमाका सानीआमा ठूलीआमाका छोरा

^{३१२} पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः, भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही, पितामह, पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । मि.क्ष.(या.व. २।१३६)।

^{३१३} यथाह बृहन्मनुः -

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥

जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥ मि.क्ष.(या.व. २।१३६)।

^{३१४} सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ मनु५।६०॥

र आमाका मामाका छोरा यिनलाई मातृबन्धु भनिन्छ । बान्धवहरूमा मरेका अपुत्रको पत्नीदेखि गोतियारसम्मका अशियार नभएमा पहिलो अंश ग्रहण गर्ने अधिकार आत्मबन्धुको हुन्छ । ती नभएमा पितृबन्धुको हुन्छ । ती पनि नभएमा मातृबन्धुको हुन्छ । यससम्बन्धमा मित्रमिश्रले बान्धवको स्वरूप र तिनको दायग्रहण अधिकार क्रम पनि देखाएका छन् ।^{३१५} यहाँ पनि पिण्ड उदक आदि दिएर अतिशय उपकार गर्ने नजिकका क्रमले स्वर्गगएका अपुत्रको रिक्थ ग्रहणमा नियामक हुन्छ । तीन किसिमका बन्धुहरू पनि नभएमा त्यस्तो धन ग्रहण गर्ने अधिकार आचार्यको हुन्छ । आचार्य पनि नभएमा चाहिँ शिष्यको हुन्छ । शिष्य पनि नभएमा त्यस्तो धनलिने अधिकारी सब्रह्मचारी (सहपाठी वा सहाध्यायी) हुन्छ ।^{३१६} शास्त्रले सब्रह्मचारी शब्दको पर्यायकारूपमा सहाध्यायी शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ । एउटै आचार्यद्वारा जो जो ब्रह्मचारीहरूलाई उपनयन (व्रतबन्ध) गरिदिई अर्थ ज्ञानका साथ वेद पढाइएका हुन्छन् ती सब्रह्मचारी भनिन्छ । यस्तै प्रकारले अपुत्रको धन ग्रहणमा पत्नीदेखि शिष्यसम्मका अशियारहरूमध्ये पहिले-पहिलेका नभएमा पछि-पछिका अधिकारी हुन्छन् । पत्नीदेखि सब्रह्मचारीसम्मका स्वर्गीय अपुत्र ब्राह्मणको अंशग्रहणगर्ने अधिकारीहरू नभएमा श्रोत्रिय (वेद पढेर स्नातक बनेको, ब्रह्मचर्याश्रमव्रतपूर्णगरी स्नातक बनेको अथवा वेदव्रत दुबैमा स्नातक बनेको) ब्राह्मणलाई त्यस्तो धनग्रहणगर्ने अधिकार हुन्छ । ब्राह्मणको दाय बाह्याभ्यान्तर पवित्र वेदत्रयको अध्येता श्रोत्रिय ब्राह्मणहरूले लिएर त्यसको पिण्डोदकदान आदि पनि तिनैले गरिदिनुपर्दछ । त्यसो भएमा स्वर्गीय रिक्थस्वामीको धर्महानी हुँदैन । यस किसिमको भनाइ विष्णु, गौतम, मनु लगायतको पाइन्छ ।^{३१७}

^{३१५} आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति । तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथममात्मबन्धवस्तदनन्तरं पितृबन्धवस्तदनु मातृबन्धव इति क्रमः । वी.मि., व्य.प्र., पृ.५३० ॥

^{३१६} (क) बन्धूनामभावे आचार्यः, तदभावे शिष्यः - 'पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः, तदभावे आचार्यः, आचार्याभावेन्तेवासी' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । मि.क्ष., ।

(ख) तदभावे सहाध्यायीगामि । वि.स्मृ. १/७/१२॥

(ग) तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥ या.व. २/१३५॥

^{३१७} (क) तदभावे ब्राह्मणधनवर्जम् राजगामि । वि.स्मृ. १/७/१३॥

(ख) राजेतरेषाम् । गौ.ध.सू. ३/१०/४०॥

त्रैविद्य श्रोत्रिय ब्राह्मण नभएमा केवल ब्राह्मण नै मरेका अपुत्र ब्राह्मणको रिक्थग्रहणमा अधिकारी हुन्छ । विप्रका धनमा ब्राह्मणदेखि बाहेक अरुको अधिकार रहन्न । ब्राह्मणदेखि बाहेकका स्वर्ग गएका अपुत्रको रिक्थ ग्रहणमा सब्रह्मचारी पर्यन्तका अंशग्रहण गर्ने अधिकारी नभएमा चाहिँ राजाले लिनपाउने अधिकार हुन्छ । विप्रको धन राजाले कुनै अवस्थामा पनि लिन हुँदैन । यसै भएकाले गौतम, मनु आदिले ब्राह्मणदेखि इतरको धन राजाले लिनु भन्ने उपदेश गरेका हुन् ।^{३१८} अरु शास्त्र प्रवर्तकहरूले पनि मरेका सन्तान नभएका सबैको धन ग्रहणका अधिकारीहरू नभएमा ब्राह्मणदेखि बाहेक अन्यको धनग्रहण गर्ने अन्तिम अधिकारी राजा हुन्छन् भन्ने उपदेश गरेका छन् । त्यसरी नै जसको धनलिएको छ त्यसको पिण्डोदकदान तथा अन्य सबै पितृकर्म राजाले नै गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ । किनभने जसको धन जसले दायत्वेन उपलब्ध गर्दछ त्यसको पितृपिण्ड आदिक्रिया त्यसले नै गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रमर्यादा रहेको छ । अपुत्रधनग्रहणाधिकारक्रममा विप्रतिपत्ति बुझाउने र विरोधी शास्त्रवचनहरूजहाँ जहाँ पाइन्छन् त्यस्ता ठाउँमा देश, काल, परिस्थितिलाई र रिक्थ ग्रहण गर्ने अधिकारीको सत्स्वभाव, सदाचरण, सद्व्यवहारलाई पनि दृष्टिमा राखी त्यस्ता वचनहरूको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी स्वर्गीय अपुत्रको धनग्रहणाधिकारको क्रम निर्धारण गरेको भेटिन्छ ।

संसृष्टको स्वरूप

बाबु, छोरा, दाजु, भाइ, काका, जेठाबा र अरु अंशियारहरू पनि पहिले अंश विभाग गरेर आ-आफ्नो अंश लिई बेग्लै जीवन निर्वाह गरेर रहेका छन् र तिनै कालान्तरमा परस्पर प्रेमले पहिले छुट्याइएको आ-आफ्नो अंशगत द्रव्य फेरि एकै ठाउँमा मिसाएर साथ-साथै जीवन निर्वाह गर्दछन भने तिनलाई संसृष्ट भनिन्छ । छोरो बाबुसित, एउटा भाइअर्को भाइसित, भाइको छोरो काका, जेठाबासित र त्यसैगरी एक-अर्का अंशियारसँग पहिले गरेको विभागलाई नष्ट गरेर मिसिन्छन् पुनः प्रातिस्विक(व्यक्तिगत)संपत्ति एकै ठाउँमा मिसाएर जुन तिम्रो धन हो त्यो मेरो हो र जुन मेरो धन हो त्यो तिम्रो हो भनी परस्पर समभकारीपूर्वक प्रितिले एउटै भान्सामा पाकेको खान-पिन गर्दछन् अनि ती उपर्युक्त अंशियारहरू सबै अथवा कोही मात्र

^{३१८} अहार्य ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्पुः ॥ म.स्म. १।१८९॥

मिलेर साथ-साथै जीवन निर्वाह गर्दछन् भने त्यो सह जीवन नै संसृष्टको स्वरूपहो । पराशरमाधवले पनि संसृष्टको स्वरूपका विषयमा स्पष्ट पारेको छ ।^{३१९} बेग्लै जीविका गरेर बस्नु, पारस्परिक प्रीति नहुनु, अनेक भान्सा छुट्याई पकाई खानुले पनि ती उपर्युक्त अंशियारहरूको द्रव्य एकै ठाउँमा मिसाए पनि तिनलाई संसृष्ट भनिदैन; किनभने नाफा कमाउनका लागि व्यापारिक कार्यहरूमा पनि अंशियार या अनंशियारहरूको द्रव्य एकीकरण चाहिँ हुन्छ नै । त्यसो हो तापनि अंशियार तथा उनीहरूदेखि बाहेककाको द्रव्य एकत्र मिलाउनु मात्रलाई व्यापारित्व प्रयोजनका लागि मिसिएको भनिन्छ संसृष्ट चाहिँ हुँदैन ।^{३२०} त्यसो हुनाले प्रीतिले धन मिसाएर एकै ठाउँमा एकै भान्सामा खाएर रहेका पिता, पुत्र, काकाबा, जेठाबा, दाजु, भाइ जस्ता अंशियार एकत्रित हुनुलाई नै संसृष्टत्वको व्यवहार हुन्छ । त्यही नै संसृष्टको स्वरूप हो ।

संसृष्टको धन ग्रहण गर्नमा पहिलो अधिकारी को हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा धर्मशास्त्रका निबन्धकारहरूको मतैक्य छैन । त्यसमा विज्ञानेश्वरले देखाएका बाटालाई कसैले अनुमोदन गरेका छन् भने कसैले जीमूतवाहनले देखाएका बाटालाई अनुमोदन गरेका छन् । यसैभएको हुनाले यस सम्बन्धमा देखिएको दुईथरि मतलाई क्रमश यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ : स्वर्गगएका अपुत्र संसृष्टको रिक्थ ग्रहणमा जिउँदै उनकी पत्नी भए छँदामा पनि त्यो अपुत्र संसृष्टको धनमा पहिलो अधिकार संसृष्ट पिताको हुन्छ । अनि दाजुभाइको अनि काका आदिको अधिकार हुन्छ भनेर माधवाचार्यले भनेको पाइन्छ ।^{३२१} योगीश्वर याज्ञवल्क्यले पनि 'पत्नी दुहितरश्चैव' इत्यादि अपुत्रधन ग्रहण क्रमको उपदेश गरेर त्यसको अपवाद स्वरूप 'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी' भनेर मरेका अपुत्र संसृष्टको धन संसृष्टिले नै लेओस् पत्नीले होइन भनी देखाएका छन् । मिताक्षरामा पनि त्यही व्याख्या भएको पाइन्छ ।^{३२२} यस्तै प्रकारले

^{३१९} विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संसृष्टः स उच्यते ॥ इति यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह समापन्नः स संसृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः । प.मा., व्य.का.,

पृ. ३६१ दि एशियाटिक सोसाइटी, ई. १९७३

^{३२०} समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथा द्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ या.व. २।२५९॥

^{३२१} संसृष्टिनो मृतस्यांशे विभागकाले विज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चात् उत्पन्नस्य पुत्रस्य इतर संसृष्टी दद्यात्, पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेत्, न पत्न्यादिः । प.मा.व्य.का., पृ. ३६१

^{३२२} पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेद् गृह्णीयान् न पत्न्यादिः । मि.क्ष. (या.व. २।१३८)

मिताक्षरा र उनका अनुयायी धर्मशास्त्रनिबन्धकारहरूले अविभक्त मरेका अपुत्र संसृष्टको धनग्रहणाधिकार पिता, दाजु, भाइ, काकाबा, जेठाबा आदि संसृष्टहरूको नै हुन्छ भन्ने प्रतिपादन गरेका छन्; पत्नीको पहिलो अधिकार मानेका छैनन् । यस किसिमको एकथरि मत दृष्टिगोचर हुन्छ । त्यसकिसिमका संसृष्टको पत्नी, छोरी, पिता नभएमा त्यसको धन ग्रहण गर्ने अधिकार भाइको हुन्छ । त्यसमा पनि पहिलो अधिकार सहोदर संसृष्ट दाजुभाइको हुन्छ । ऊ नभएमा असंसृष्ट सोदरको हुन्छ । त्यो नभएमा मात्र असहोदर दाजुभाइको हुन्छ । असहोदर दाजुभाइ संसृष्ट छ सोदर चाहिँ असंसृष्ट छ भने ती दुवैको मृतसंसृष्टको धनमा समानरूपले अधिकार रहन्छ । यो भनाइ जीमूतवाहनको रहेको पाइन्छ ।^{३२३} यसरी जीमूतवाहन र उनका अनुयायीहरूको स्वर्गीय अपुत्र संसृष्टको धनग्रहणाधिकारको अर्कोथरि पक्ष रहेको देखिन्छ ।

हुनत स्वर्गीय अपुत्र संसृष्टको दाय ग्रहणको अधिकार क्रममा सबैको मतैक्य पाइँदैन; तथापि छोरो नभएमा पतिको दाय ग्रहण गर्नमा संसृष्ट भए पनि नभए पनि पहिलो अधिकार पत्नीको नै हुनुपर्ने पक्ष उपयुक्त हुन्छ । वर्तमान समाजले व्यावहारिक रूपमा मानेको मत पनि यही हो । शास्त्रले पतिको अर्धाङ्गरूपमा पत्नीलाई स्वीकारेको छ । यसैले आधा शरीर जीवित रहँदासम्म आधा शरीरको धन उसको नै हुनु श्रेयस्कर ठानिन्छ । फेरि अर्को कुरा मरेका अपुत्र पतिको पिण्डोदक आदि पैतृक कार्य गर्नमा पनि पत्नी नै अधिकारी हुन्छिन् । सो कार्य पत्नीले गर्न नहुने भनी शास्त्रमा कहिँ निषेध गरेको छैन । अतः मरेका पतिको श्राद्ध गर्ने श्राद्ध कर्ता हुनाका कारणले पत्नीले अपुत्र पतिको धन ग्रहण गर्ने अधिकार सिद्ध हुन्छ । यसो हुनाले सवर्णा विवाहिता, साध्वी पत्नी पतिको धन ग्रहणगर्नमा पहिलो अधिकारी हुन्छिन् र तिनको और्ध्वदेहिक आदि क्रिया गर्ने पनि । यसरी विविध मत प्रदर्शनपूर्वक संसृष्ट धन ग्रहणको अधिकार निरूपण हुन्छ ।

३२३(क) जीमू दा.भा. एकादशाध्यायस्य प्रथमपरिच्छेदे ।

(ख)तत्रैव, मनुः -

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ।

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ म.स्मृ. ९ ॥२१०-२१२॥ एतच्च पुत्रपत्नीपितृभ्रात्रभावे । पूर्ववत् म.मु. ॥

संसृष्टहरू पुनर्विभक्त हुनुपर्ने अवस्थाभएमा त्यसको स्वरूप कस्तो हुने भन्ने विषयस्पष्ट पार्ने प्रयास पनि यहाँ गर्नु प्रासङ्गिक छ । संसृष्टहरूमा कोही छोरो भएको संसृष्ट मर्नो भने त्यस्ताको धन त्यसको पुत्रले नै पाउँछ । अपुत्र संसृष्ट मर्नो भने चाहिँ त्यसको धन संसृष्टले नै पाउँछ । संन्यासाश्रम ग्रहण गर्नु र पतित आदिको कारणबाट स्वत्वमा अधिकार हटेका अपुत्र संसृष्टको धन ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकार संसृष्टकै हुन्छ । संसृष्ट र असंसृष्ट, सहोदर र असहोदर धेरै दाजुभाइ भएमा सोदर संसृष्टको धन सोदर संसृष्टले नै पाउँछ । सोदर असंसृष्ट वैमात्रेय चाहिँ संसृष्ट रहेछ भने त्यस्ता अवस्थामा स्वत्वमा अधिकार हटेका दाजुभाइको धन ग्रहणमा ती दुवैको समान अधिकार हुन्छ ।^{३२४} संसृष्टहरू फेरि विभाग गर्न चाहन्छन् भने त्यहाँ जेठो, माइलो, कान्छो आदि विषम विभाग हुँदैन सम विभाग नै गर्नुपर्दछ । संसृष्ट दाजुभाइहरू र सहोदर दिदीबहिनीहरू पनि क्रमशः संसृष्ट धन विभागमा समान अंशका अधिकारी हुन्छन् । त्यस्तै गरेर संसृष्ट होउन् या नहोउन् तिनको विभागका समयमा विदेशमा रहेका अंशियारको र नाबालकहरूको पनि रिक्थ ज्ञाति, बन्धु आदिहरूको मध्यस्थतामा जिम्मा लगाई संरक्षणपूर्वक राखिदिनुपर्दछ । पछि विदेशबाट आएपछि वा उमेर पुगेपछि तिनको अंश दिनुपर्दछ । कुनै पनि अंशियारको अंशभागमा अन्यले लोभ गर्न पाइँदैन । यसै सिलसिलामा संसृष्ट दाजुभाइहरूको पुनर्विभाग हुँदा दिदीबहिनीहरूको पनि समान अधिकार रहने उपदेश मनुले गरेकाछन् । मनुस्मृतिको तद्विषयक व्याख्यामा अंशग्रहणको अधिकारक्रमसहित कूलूकभट्टले स्पष्ट पारेका छन् ।^{३२५} अविभक्त संसृष्ट अंशियारहरूको सगोलमा रहेको स्थावर धन सोदर दाजुभाइले लिउन् अन्योदरले होइन । संसृष्टको त्यस्तो धन चाहिँ भिन्नोदर संसृष्टले पनि लेओस् अर्थात् सोदर संसृष्टी र भिन्नोदर संसृष्टीले समान रूपले भाग लगाएर लिउन् भन्ने आशय जीमूतवाहनले प्रकट गरेको पाइन्छ ।^{३२६} परन्तु संसृष्ट धनलाई विषय बनाएर धेरै धर्मशास्त्र निबन्धकाहरूले स्थावर, जंगमरूप

३२४ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्या धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ या.व.स्मृ. २।१३८-१३९॥

३२५ (क) विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागस्याज्यैष्ठ्यं तत्र नविद्यते ॥ म.स्मृ. ९।२१०॥

(ख) सोदर्या विभजेरन्स्तं समेत्यसहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ पूर्ववत् ९।२१२॥

एतच्च पुत्रपत्नीमात्रभावे । म.मु. (म.स्मृ. ९।२१०) ।

३२६ अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेषामेव तत् भवेत् ।

विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्यैः कथञ्चनः ॥ जीमू.दा.भा.१।१५।३५॥

द्रव्यविभाग गर्दा समान विभाग गर्नुपर्दछ भन्ने नै प्रतिपादन गरेका छन् । त्यसो भएको हुनाले यहाँ स्थावर धनको पनि विषम विभाग गर्नु उपयुक्त मानिंदैन । यसरी स्वर्गगएका अपुत्र संसृष्टिको रिक्थग्रहणमा क्रमैले पत्नी, छोरी, पिता, माता, संसृष्ट दाजुभाइको अधिकार उपयोगी नै देखिन्छ ।

ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ र संन्यासीको धनविभाग प्रकार

गृहस्थाश्रमीको विभिन्न कोणबाट दायग्रहणका अधिकार सम्बन्धमा निरूपण गरेर यहाँ गृहस्थाश्रमदेखि बाहेकका ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ र संन्यासीहरूको रिक्थ ग्रहणाधिकार पनि प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । धर्मशास्त्रले चार प्रकारका आश्रमको व्यवस्था गरेको छ भन्ने सम्बन्धमा माथि नै विस्तृत चर्चा गरिसकिएको छ । अतः गृहस्थाश्रमीको जस्तो धन हुन्छ त्यस्तो चाहिँ ब्रह्मचर्य-वानप्रस्थ-संन्यासाश्रममा रहनेको हुँदैन तथापि पुस्तक, कमण्डलु आदि द्रव्यहरू त हुन्छन् नै । यसैले त्यसप्रकारका द्रव्यहरूको नै यहाँ ग्रहण गर्ने अधिकारीको निधो गर्न खोजिएको हो ।

(क) ब्रह्मचारीको धन विभाग

नैष्ठिक र उपकुर्वाण दुबै किसिमका ब्रह्मचारीले भिक्षाटन, अग्निसेवन, इन्धनपरिग्रह, गुरुशुश्रूषा आदि व्रत पालना गरेर वेदाध्ययन गर्नुपर्दछ ।^{३२७} यथोक्त व्रत र अध्ययन केवल व्रत वा अध्ययन समाप्त गरेर वा दुबै समाप्त गरेर स्नातक बनेको जो ब्रह्मचारी गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्दछ त्यसलाई उपकुर्वाण ब्रह्मचारी भनिन्छ । जो ब्रह्मचारी जीवनपर्यन्त ब्रह्मचर्याश्रममा नै रहन्छ त्यस्तालाई नैष्ठिक ब्रह्मचारी भनिन्छ । नैष्ठिक ब्रह्मचारीले ब्रह्मचर्याश्रममा नै बसी गुरुसेवा, अग्निसेवा, वेदाध्ययन आदिबाट ज्ञान आर्जन गरेर इहलौकिक जीवनयात्राको अवसान गर्दछ; त्यस्तो ब्रह्मचारी वेदाध्ययन गरिसकेपछि पनि स्वतन्त्र हुँदैन गुरुको नियन्त्रणमा रहनुपर्दछ । यदि गुरुको देहावसान भएमा तिनका छोराका समीपमा, ती नभएमा आचार्यपत्नीका समीपमा र ती पनि नभएमा आफूले उपासना गरेको अग्निका समीपमा ब्रह्मचारीको बास हुनुपर्दछ भन्ने शास्त्रमर्यादा रहेको छ । यसरी नैष्ठिक ब्रह्मचारीलाई शास्त्रले स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छैन । यस किसिमको

^{३२७} अग्निकार्यं ततः कुर्यात् सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥

आहुतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ।

हितं तस्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ या.व. स्मृ. १।२५-२६

विधि उल्लंघन नगरी ब्रह्मचर्याश्रममा रहने नैष्ठिक ब्रह्मचारीको ब्रह्मलोक प्राप्ति र अमृतत्व प्राप्तिहुन्छ भनी याज्ञवल्क्यले त्यसको कर्तव्यसहित उपदेश गरेका छन् ।^{३२८} नैष्ठिक ब्रह्मचारीको जे जस्तो धन होला त्यो ग्रहणगर्ने अधिकारी आचार्य हुन्छन् ।^{३२९} उपकुर्वाण ब्रह्मचारीको गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्नुभन्दा पहिले नै मृत्यु भएमा त्यसको वस्त्र पुस्तकादिरूप जे जे धन छ त्यो ग्रहण गर्ने अधिकार आमा आदिको हुन्छ ।^{३३०} यसरी उपकुर्वाण र नैष्ठिक ब्रह्मचारीहरूको धन ग्रहणगर्ने अधिकारीको निरूपण स्पष्ट रूपमा गरिएको छ ।

(ख) वानप्रस्थको धन विभाग

चार आश्रमहरूमध्ये तेस्रो आश्रम वानप्रस्थाश्रम हो । एकाउन्न वर्षको उमेरदेखि वा शरीरमा चाउरी पर्ने र कपाल फुल्न थालिसकेपछि पचहत्तरवर्षको उमेरसम्म सपत्तिक वा पत्नीलाई छोराका साथमा छाडेर एकलै वानप्रस्थाश्रम धर्मको पालना गरी वनमा वस्नुपर्ने शास्त्रीय व्यवस्था रहेको छ । पूर्ण जीवनलाई चार भागमा विभाजन गरी पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथोभाग क्रमशः ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र संन्यासआश्रमको धर्म पालनामा लगाउनुपर्ने देखिन्छ ।^{३३१} वानप्रस्थोक्त धर्म संरक्षण गरी एक वर्षसम्म जीवन निर्वाह गर्नका लागि मुन्यन्न आदि द्रव्य वानप्रस्थीले जम्मा गरिराख्न सक्दछ । परन्तु प्रत्येक वर्षको असोज महिनामा त्यो द्रव्य खर्च गरिसक्नुपर्दछ ।^{३३२} वानप्रस्थीको त्यो धन र पुराना लुगाफाटाहरू साग-पात फल-फूल लगायत

^{३२८} नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ पूर्ववत् १।४९।५०॥

^{३२९} (क) वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्तभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ या.व. २।१३७

(ख) वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः, सच्छिष्यः, धर्मभ्रात्रेकतीर्थी च रिक्तस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । मि.क्ष. (या.व. २।१३७)

^{३३०} उपकुर्वाणस्य तु धनं मात्रादय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादेनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते ।

पूर्ववत् (या.व. २।१३७)

^{३३१} चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येत् बलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ मनु. १।४।६।१२ ॥

^{३३२} (क) अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ या.व. ३।४७॥

(ख) त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ मनु. ६।१५॥

जे जति सम्पत्ति छ त्यो ग्रहणगर्ने अधिकारी त्यसकै धर्मभ्राता र एकतीर्थी हुन्छ । मरेका वानप्रस्थाश्रमीको अथवा संन्यासी बनेका वानप्रस्थीको धन ग्रहण गर्ने अधिकार छोरानातिपनातिको हुँदैन । किनभने आश्रमान्तरग्रहण गर्नुबाट नै गृहस्थाश्रमको त्यस्तो धन ग्रहणगर्ने अधिकार विच्छेदहुन्छ । त्यसैले धर्मभ्राता वा एकतीर्थीले धन ग्रहणगर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछ भन्ने शास्त्रले निरूपण गरेको छ । ३३३

(ग) संन्यासीको धन विभाग

ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थआश्रमहरूमा बताएका धर्महरूको क्रमशः अनुष्ठान गरेर वा सोभै ब्रह्मचर्य-गृहस्थ क्रमलाई छोडेर पनि मनुष्यले संन्यासाश्रम ग्रहण गर्न सक्दछ । तर यी आश्रमको उल्टो क्रम चाहिँ संभव हुँदैन । यो कुरा जाबालोपनिषदले उपदेश गरेको छ । ३३४ यसरी चौथो आश्रमको समुच्चयविधानबाट एउटा पक्ष प्रदर्शितहुन्छ । ब्रह्मचर्याश्रमबाट वा गृहस्थाश्रमबाट होस् अथवा जहिले वैराग्य उत्पन्न हुन्छ त्यतिबेलैसंन्यासाश्रममा जान सक्ने अर्को पक्ष देखिन्छ । ३३५ वास्तवमा एउटा आश्रमबाट अर्को आश्रममा गएकाको धन त्यही त्यही आश्रममा रहने वालाको नै हुन्छ । सोही आशय पराशरमाधवले पनि प्रकट गरेको छ । ३३६ यसबाट आश्रमान्तरमा गएकाको इतरआश्रमस्थको अंशसँग सम्बन्ध नै रहदैन भन्ने बुझिन्छ । हुनत भिक्षा मागेर जीवननिर्वाह गर्ने संन्यासीको दान लिनु लगायत पनि निषेध र भिक्षा सञ्चय पनि निषेध गरिएको हुँदा संन्यासीको धनाभाव सिद्ध हुन्छ । ३३७ तथापि जसरी वानप्रस्थीको मुन्यन्न आदि धन हुन्छ; त्यसरी नै संन्यासीको पनि पीतवस्त्र, पुस्तक, कमण्डलु, पादुका(खराउ)आदि द्रव्यहरू हुन्छन् नै । ३३८

३३३ वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता; एकतीर्थी एकाश्रमी धर्मभ्राता चासौ एकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्त्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति । मि.क्ष.(या.व. २।१३।७।)

३३४ अथ ह जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भगवन्संन्यासमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहीभूत्वा वनी भवेद् वनीभूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद् वा वनाद् वा । जाबालोपनिषद्, चतुर्थ खण्ड ।

३३५ अथ पुनरब्रवी वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निनको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ पूर्ववत् ।

३३६ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वापूर्वाभावे उत्तरोत्तरो गृह्णातीत्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्- 'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः' इति तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां परस्पर ऋक्यग्रहणनिषेधपरम् । प.मा., व्य.का. पृ. ३६५

३३७ अनिचयो भिक्षुः । गौ.ध.सू. १।१३।१०॥

३३८ यतेरपि-

'कौपीनाच्छादनार्थं वा वासोऽपि विभृयाच्च सः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ॥' इत्यादिवचनाद् वस्त्रपुस्तकसम्बन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादि सम्बन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव । मि.क्ष.(या.व. २।१३।७।)

अतः संन्यासीको कमण्डलु, वस्त्रादि धन ग्रहणगर्नमा अध्यात्मशास्त्रश्रवण, धारण र अर्थज्ञानपूर्वक अनुष्ठानगर्न सक्षम सच्छिष्य अधिकारी हुन्छ । यसप्रकारले ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ र संन्यासीहरूको रिक्थग्रहणको अधिकार निश्चित गरेको पाइन्छ ।

विभाज्याविभाज्यधनविचार

सामान्य सगोलको धन सबै अंशियारहरूले आ-आफ्नो भाग छुट्याएर लिन पाउँछन्; असामान्य धनमा चाहिँ सबै अंशियारहरूको अधिकार हुँदैन । त्यसो हुनाले असामान्य धनको विभाग गरिँदैन । सामान्य धनविभागमा पनि त्यसको प्रकृतिलाई हेरेर जुक्तिपूर्वक भाग लगाउनुपर्दछ; अन्यथा अनर्थ हुन जान्छ । भागलाग्ने सामान्य धनको विधि माथि नै प्रस्तुत गरिसकिएको छ । अतः यहाँ विशेष गरेर अविभाज्य सामान्य धनको अविभाज्यत्वलाई प्रस्तुत गरिन्छ ।

सगोलमा बसेका नछुटिएका बाबुछोरा दाजुभाइ अंशियारहरूमध्ये जसले बाबु-बाजेद्वारा कमाइएको परम्परागत साधारण धन खर्च नगरी आफैँले जे जस्तो आर्जन गरेको छ भने त्यस किसिमको धन अंशियारलाई भाग लगाएर दिनुपर्दैन । सगोलको साधारण पैतृक द्रव्य खर्च गरेर कमाएको धन छ भने चाहिँ सबै अंशियारहरूलाई भाग लगाउनुपर्दछ । यसै हुनाले जीमूतवाहनले बाबुबाजे लगायत पुर्खाको परम्पराबाट आएको सामान्य धनलाई र पितृद्रव्य व्यय (खर्च) गरी आफैँले कमाएका धनलाई पनि विभाज्यत्व प्रतिपादन गरेका छन् ।^{३३९} यसै गरेर कौटल्यले पैतृक सम्पत्ति खर्च नगरीकन केही कमाएको छ भने त्यो धन भागलाग्दैन भनेका छन् ।^{३४०} पैतृक द्रव्य खर्च नगरी आफैँले कमाएको धन कमाउनेवालाले अंशियारलाई दिन चाहँदैन भने नदिँदामा पनि दोष लाग्दैन । त्यसै हुनाले पितृद्रव्यव्यय नगराईकन आफ्नै श्रमबाट आर्जन गरेको धन अंशियारलाई दिन नचाहेमा दिनुपर्दैन भनी विष्णुले पनि आफ्नो सम्पत्ति प्रकट गरेका छन् ।^{३४१} यसरी पैतृक सम्पत्ति खर्च नगराईकन कमाएको धन अंशियारहरूलाई भाग लगाउनु पर्दैन र

^{३३९} पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेतद् विभज्यते ॥ जीमू. दा. भा. ६।१।१॥

^{३४०} स्वयमर्जितमविभाज्यं अन्यत्र पितृद्रव्यादुत्थितेभ्यः । कौ. अ. ३।५॥

^{३४१} अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ विष्णु १।८।२९॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा ११३

पैतृक द्रव्य खर्च गरेर कमाएको चाहिँ भागलगाउनुपर्दछ नै भन्ने कुरा निरूपण भएको छ ।

पितृद्रव्य खर्च नगरी अर्काको सेवा गरेर तथा अर्काको भात खाएर हासिल गरेको विद्याबाट आर्जन गरेको धन अंशियारलाई भाग लगाएर दिनुपर्दैन । अध्ययनबाट आर्जित धनलाई नै विद्याधन भनिन्छ । विद्याले अर्थात् ज्ञानद्वारा उपार्जित धनलाई विद्याधन र विद्या नै धनलाई विद्याधन भनेर विद्याधनको द्वैविध्य प्रकट गरेको पाइन्छ । त्यसमा विद्यारूप धन चाहिँ सदासर्वदा अविभाज्य नै हुन्छ । त्यस्तो धन चोरले पनि चोर्न सक्दैन, राजा अथवा राज्यबाट कहिल्यै पनि अपहरण हुन सक्दैन, त्यस्तो धन बोझिलो पनि हुँदैन र विद्यारूप धन अंशियारमा भाग पनि लाग्दैन । यसैभएको हुनाले नीतिशास्त्रले पनि विद्यारूपी धनलाई अविभाज्य भनी बताएको छ । विद्या मानिसलाई छुट्टै किसिमले चिनाउने गुप्त धन हो जुन आँखाले देखिँदैन भनिन्छ । विद्याबाट ज्ञान-भोग-सुख-यश पाइँनुका साथै विद्या गुरुको पनि गुरु हो । विदेश गएको अवस्थामा विद्या नै बन्धु हो र विद्या परं देवता पनि हो । विद्यादानगर्दा पनि घट्दैन; अपितु बढ्दछ । विद्वान्ले जनसमाजबाट र राज्यबाट पनि सत्कार पाउँछ भने विद्याविहीनलाई पशुसमान मानिएको छ ।^{३४२} अतः पित्रादि धन लगानी गरेर अध्ययन गरी ज्ञान हासिलद्वारा कमाएको धन अंशबण्डाका समयमा सबै अंशाधिकारीहरूलाई भाग लगाएर दिनुपर्दछ नै नत्र पर्दैन । यससम्बन्धमा मित्रमिश्रले अविभाज्य धन प्रदर्शनका प्रसङ्गमा विद्याधनको लक्षण समेत उपस्थापन गरेका छन् ।^{३४३} यही प्रसङ्गमा विद्याबाट

^{३४२} (क) ज्ञातिभिर्वण्टयते नैव चोरेणापि न नीयते ।

दाने नैव क्षयं याति विद्यारत्नं महाधनम् ॥ सुभा.र.भा., विद्याप्रशंसा, द्वितीय सामान्यप्रकरण ५, पृ. २९-३० ॥

(ख) न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।

व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्या धनं सर्वधनप्रधानम् ॥ सुभा.र.भा., विद्याप्रशंसा, द्वितीय सामान्यप्रकरण १३, पृ. ३० ॥

(ग) विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नं गुप्तं धनम्

विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतम्

विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ सुभा.र.भा., विद्याप्रशंसा, द्वितीय सामान्यप्रकरण १५, पृ. ३० ॥

^{३४३} परभक्तोपभोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।

तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ व्य.प्र.पृ. ५५६

आर्जित धन भाग लगाउनुपर्दैन भन्ने मनुको पनि भनाइ छ । त्यसरी नै जीमूतवाहनले पनि प्रकट गरेका छन् ।^{३४४} त्यसरी नै नारद, कुल्लूकभट्टादिले विद्याधनको स्वरूप देखाउँदै पैतृक सम्पत्ति व्यय नगरीकन आर्जन गरेको विद्याधन अविभाज्य हुन्छ भन्ने कुरा निरूपण गरेका छन् ।^{३४५} यसरी पितृद्रव्य खर्च नगरी आफ्नै श्रमले प्राप्तगरेको विद्याबाट कमाएको धनलाई असाधारण धन भनिन्छ र त्यो अंशियारमा भाग लाग्दैन भन्ने तत्त्व शास्त्रावलोकनबाट सिद्ध हुन आउँछ ।

अरुले अपहरण गरेको सामर्थ्य नहुनाले बाबुबाजेआदि पुर्खाबाट फिर्ता गरेर लिन नसकेको परम्परागत पैतृकधन धेरै अंशियारहरूमध्ये जोकोही अंशियारले आफ्नो शक्ति लगाएर त्यसलाई फिर्ता गर्‍यो भने त्यस्तो धन अरुलाई भाग लगाउनु पर्दैन । त्यो फिर्ता गर्नेवालाले अरु अंशियारहरूलाई पनि स्वेच्छाले भागलगाई दिन चाहन्छ भने चाहिँ विभाग हुन्छ । यस सम्बन्धमा मनुले पनि यसै किसिमको आशय प्रकट गरेको पाइन्छ ।^{३४६} पैतृक द्रव्य खर्चगरेर त्यस्तो धनको उद्धार गरिएकामा चाहिँ पितृक्रमागत धनजस्तै अंशियारहरूमा भाग लाग्छ । जग्गा-जमिनमा चाहिँ पितृद्रव्य खर्च नगरीकन उद्धार गरिएको रहेछ भने त्यो उद्धारकर्ताले त्यस भूमिको चतुर्थांश अधिक पाउँछ । उसले लिएर बाँकी रहेको जग्गाको तृतीयांश सबै अंशियारहरूलाई समानरूपले भाग लगाई दिनुपर्दछ ।^{३४७} यसबाट जग्गादेखि बाहेकको पितृद्रव्य

३४४ (क) विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् । मनु.९॥

(ख) अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याऽऽप्नोति यद्धनम् ।

दायादेभ्यो नतद्दद्याद्विद्यालब्धन्तु यद्भवेत् ॥ जीमू.दा.भा.६५॥

३४५ (क) शौर्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।

त्रिण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैतृकः ॥ ना.स्मृ.१.३१६ ॥

(ख) परभक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदान्यतः ।

तया प्राप्तञ्च विधिना विद्या प्राप्तं तदुच्यते ।

उपन्यस्ते च यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥

शिष्यादात्विज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्बाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ।

विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ॥ म.मु.(मनु ९।२०६॥)

३४६ पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ म.स्मृ. ९।२०९॥

३४७ तत्र क्षेत्रे तुरीयांशं उद्धर्ता लभते, शेषं तु सर्वेषां सममेव । यथाह शङ्खः -

पूर्वं नष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत् क्रमात् ।

यथा भागं लभन्तेऽन्ये दत्वांशं तु तुरीयकम् ॥ इति क्रमादभ्यागतमिति । मि.क्ष.(या.व.२।११८-११९॥

खर्च गरेर उद्धार गरिएको धन पूरै भाग लाग्छ । उक्तानुसार जग्गाको उद्धार गर्नेलाई चतुर्थांश बढी दिने र बाँकी सबैले बाँडेर लिन पाउने उद्धार धनको विभाज्यता र अविभाज्यताको स्वरूपस्पष्ट हुन आउँछ ।

मीतको सहयोगबाट प्राप्त भएको धनलाई मैत्रधन भनिन्छ । पैतृक सम्पत्ति खर्च नगरीकन मीतबाट प्राप्त भएको धन भाग लाग्दैन । जसले मैत्रधन प्राप्त गर्दछ त्यो त्यसकै हुन्छ । पितृद्रव्य खर्च नगरी गरिएको विवाहबाट प्राप्त हुने धनलाई वैवाहिक धन भनिन्छ र त्यस्तो धन पनि भाग लाग्दैन । १३४८ मधुपर्कको समयमा पाएको धन पनि अविभाज्य हुन्छ; त्यस्तो माधुपार्किक धन पनि पितृद्रव्य खर्च नगरिकन पाएको छ भने भाग लाग्दैन अन्यथा भाग लाग्दछ । यसलाई मनुले पनि स्पष्ट पारेका छन् । १३४९ यसप्रकारले मीतबाट, मधुपर्कबाट, विवाहबाट र विद्याबाट प्राप्त भएको धन पैतृक सम्पत्ति खर्च नगरी प्राप्त भएको छ भने त्यो धन आर्जन गर्नेवालालाई हुन्छ अरु अंशियारको हुँदैन भन्ने कुरा निरूपण हुन्छ । दायविभाग हुनुभन्दा पहिले आमाबाबुद्वारा स्नेहका कारणले प्राप्त भएको धन अंशियारमा भाग लाग्दैन । मातापितालाई खुसी गराएर तीबाट प्राप्त भएको धनलाई असाधारण धन भनी निर्धारण गरिएको छ । त्यस्तो धन अंशबण्डा गर्दा कसैलाई भाग लगाई दिनुपर्दैन । पितृप्रसादबाट प्राप्त भएको स्थावर धन चाहिँ अंशियारहरूमा भाग लाग्छ । १२५०

अंशबण्डाको बखतमा अंशियारमध्ये ज-जसले जे जे कपडाहरू लगाएका छन् ती तिनैका हुन्छन् । त्यसरी नै जसले औंठी अन्य गहनाहरू लगाएका छन् ती पनि तिनकै हुन्छन् । त्यस्तै नारीहरूले पनि ज-जसले जे जे गहना लगाएका हुन्छन् ती गहना तिनै तिनैको हुन्छ । विछ्रयौनाहरू पनि ज-जसले उपभोग गरिरहेका हुन्छन् ती त्यस-त्यसकै हुन्छन् । त्यस्तै घोडा, हात्ति लगायतका वाहन विभागभन्दा पहिले ज-जसले जे जे उपभोग गरेका छन् त्यो तिनैको हुन्छ; अंशियारमा भाग लाग्दैन । योग (अप्राप्त वस्तुको

३४८ पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायदानां न तद् भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ या.व.१२।११८-११९॥

३४९ मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपार्किकमेव च । मनु.९।२०६॥

३५० (क) पितृभ्यां यस्ययद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ॥ या.व.२।१२३॥

(ख) पितृ प्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

स्थावरं तु नभुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥ या.व.स्मृ.दायविभागप्रकरण, मिताक्षरा भूमिका ॥

प्राप्ति), क्षेम (प्राप्त वस्तुको संरक्षण), प्रचार (मार्ग, गौचर आदि), पाकेको अन्न, जलाशयपनि भाग लाग्दैनन् । यही कुरा मनुस्मृतिले उपदेश गरेको छ । ३५१ अशियारहरूले भाग लगाएर बाँकी रहेका वा भागलगाउनुभन्दा पहिल्यैका विषम दासी, दास आदि भाग लाग्दैनन् । तिनीहरूलाई अशियारहरूले आलो-पालो गरी काममा लगाउनुपर्दछ । यससम्बन्धमा बृहस्पतिको वचनलाई उद्धृत गरेर मित्रमिश्रले स्पष्टपारेका छन् । ३५२ युद्धमा प्रतिपक्षलाई जितेर कमाएका धनलाई शौर्य धन भनिन्छ । त्यो धन अशियारमा भाग लाग्दैन । स्त्रीधन पनि अशियारहरूले भाग लगाएर खान पाउँदैनन् । ३५३ भाग लगाएर बाँकी रहेका वा भागलगाउनुभन्दा पहिल्यैका विषम (विजोर) वाखा, भेंडा, घोडा, उँट आदि वस्तुहरूभाग लाग्दैनन् । ती चीजहरू जेठाको अधिकारमासुनिश्चित हुन्छ भनी मनुको भनाइ छ । ३५४ सबै अशियारहरूले विभाग गर्न अयोग्य पँधेरो-कुवा जस्ता जलाशयहरू र अन्यचीजहरू पालो-पालो गरेर उपभोग गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै नै भाग लगाउन अनुपयुक्त विषम प्रकृतिका द्रव्यहरू विचार गरेर जुक्ति-बुद्धिद्वारा अशियारहरूले आलो-पालोले काम चलाउनु र उपभोगको व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ भन्ने शास्त्रको सार रहेको पाइन्छ । यसरी विभाज्याविभाज्यधनको समीक्षा प्रस्तुत भएको छ ।

दायग्रहणका अनधिकारी

अनेक प्रकारका निरंशीहरू शास्त्रले प्रतिपादित गरेको पाइन्छ । जस्तै प्रतिलोमज, पतित, पतितोत्पन्न, नपुंसक, जड, उन्मत्त, मूक, अन्ध, बधिर, पंगु, पितृद्वेषी, औषधोपचार गरेर पनि निको नहुने रोगबाट पीडित, आश्रमान्तरमा गएकाहरू दायग्रहणमा अधिकारी हुँदैनन् । परन्तु तिनीहरूमा पनि कोही कोही खान, लाउन तथा वृत्तिमात्रका अधिकारी हुन्छन् । यस विषयमा विष्णु र

- ३५१ वस्त्रं पत्रमलङ्कारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमप्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ म.स्म. १।२११॥
- ३५२ एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहे गृहे । इति ।
एद्धृत्य कूपवाप्यंभस्त्वनुसारेण गृह्यते । इति ।
युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् । इति ॥ वी.सी.व्य.प्र.पृ. ४१३॥
- ३५३ सौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
व्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥ ना.स्म. १।३१६॥
- ३५४ अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ मनु. १।१११॥

याज्ञवल्क्यको विचार पनि त्यतै तर्फ उन्मुख पाइन्छ ।^{३५५} बौधायनले पतित र पतितोत्पन्नलाई खान-लाउन पाउने अधिकारबाट पनि वञ्चित गरेका छन् ।^{३५६} पतितलाई खान-लाउन दिनुपर्दछ भन्ने भनाइ एकथरि स्मृतिकारहरूको रहेको छ भने अर्काथरिले खान, लाउन पनि दिन नहुने अभिमत प्रकट गरेको पाइन्छ । परन्तु नेपालमा हाल प्रचलित मुलुकी ऐनले पतितलाई अंश दिनुहुँदैन भनी निषेध गरेको छैन । पितालाई द्वेष(रीस-राग) गर्ने औरस छोरो नै छ भने पनि त्यस्ताले वा त्यस्ता अन्य कुनै प्रकारका छोरोले पैतृक अंश पाउँदैन ; किनभने शास्त्रले पितालाई महागुरु भनी मानेको छ । अतः उनीसँग द्वेषगर्नु भनेको अपराधगर्नु नै हो र अपराधीले पिताको दाय पाउँदैन भनी शास्त्रले प्रतिपादन गरेको छ ।^{३५७}

यद्यपि शास्त्रका उपर्युक्त वचनहरूबाट नपुंसकत्व दोषले युक्त भएकाहरूलाई निरंशी भनेको बुझ्न सकिन्छ । परन्तु त्यसप्रकारका व्यक्तिका छोरा चाहिँ अंशाधिकारी हुने व्यवस्था पनि शास्त्रले गरेको छ । अंश खानेले तिनका छोरीलाई विवाह हुनुभन्दा अगाडि भरण-पोषण गर्नुको साथै समय भएपछि तिनको विवाह गरिदिनुपर्ने शास्त्रीय उपदेश पनि पाइन्छ ।^{३५८} नपुंसक, अन्धा, बहिरा जस्तालाई आफ्नो अंशको स्याहार सम्भार गर्ने सामर्थ्य नहोला भनी शास्त्रले अंशाधिकार नदिएको भन्ने बुझिन्छ । यदि आफ्नो अंश सम्हाल्न सक्दछ भने त अंशबाट वञ्चित गर्नु उचित हुने देखिँदैन । आफ्नो दाय सम्हाल्न नसक्नेलाई उसको अंश खानेले भरण-पोषण आदि गर्नुपर्ने शास्त्रीय व्यवस्था रहेकै छ ।

विभाग भइसकेपछि जन्मेकाको अंशभाग

पितृकर्तृकविभागमा र पिताको शेषपछि दाजुभाइ कर्ता भएर गरेको विभागमा विभागपछि उत्पन्न भएको भाइलाई कस्तो दाय कसले कसरी दिनुपर्दछ भन्ने कुरा विवेचनीय हुन आउँछ । सामान्यतया आमा रजोवती

- ^{३५५} (क) पतितक्लीवाचिकित्सरोगविकलात्त्वभागहारिणः ।
 ऋक्थभागिभिस्ते भर्तव्याः । वि.स्मू.१५।१९-२०॥
 (ख) क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुन्मत्तको जडः ।
 अन्धोऽचिकित्सरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥
 औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।
 सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्दे भर्तृसात्कृताः ॥ या.व.२।१४०-१४१॥
- ^{३५६} अतीत व्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्विभूयुः । अन्धजडक्लीबव्यसनीव्याधितादीश्च । अकर्मिणः ।
 पतिततज्जातवर्जम् । बौ.ध.सू. २।२।३३८-४१॥
- ^{३५७} पतितः पतिताज्जातः क्लीबश्चानंशाः । जडोन्मत्तान्धकुष्ठिनश्च । सति भार्यायै तेषामपत्यमतद्विधं भागं हरेत् । ग्रासाच्छादनमितरे पतितवर्जाः । कौ.अ.।३।५॥
- ^{३५८} पितृद्विद् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।
 औरसा अपि नैतेऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥ ना.स्मू.१३।२०॥

छँदासम्म गर्भधारण गर्ने सामर्थ्य सुरक्षित रहन्छ । त्यसैले पितृकृत विभागभन्दापछि पनि छोराको उत्पत्ति संभव रहन्छ । यसबाट पिताले गरेको विभागपछि जन्मेका पुत्रले पिताले आफूलाई राखेकै अंश पाउँछ भन्ने बुझिन्छ ।^{३५९} मनुले पनि विभागभन्दा पछि उत्पन्न पुत्रको पितृदाय ग्रहण गर्ने अधिकार सुरक्षित गरेका छन् । छोराहरूका साथ संसृष्ट भएका पिता छोरो जन्माएर स्वर्ग भएपछि पनि संसृष्ट दाजुहरूसँगपछि उत्पन्न भएका भाइको पनि रिक्थग्रहणको अधिकार हुन्छ ।^{३६०} विभाग भइसकेपछि सवर्ण पत्नीमा उत्पन्न भएका पुत्रले पितृधन पाउँछ, छोरी नभएमा सबै मातृ धन पनि त्यसैले पाउँछ । छुट्टिएका असवर्णा पत्नीमा जन्मेका छोराको चाहिँ पिताको अंशबाट आफ्नी आमाको जात्युक्त रिक्थभाग पाउँछ । त्यस्तामा पनि दिदी-बहिनी नभएमा आमाको सम्पूर्ण मातृधन त्यसैले नै पाउँछ ।^{३६१} छुट्टिएका दाजुहरूको धन विभक्तजले पाउँदैन । विभक्त दाजुहरूको पनि छुट्टिएका पिताको धन ग्रहणमा अधिकार हुँदैन । त्यस्तो अवस्थामा सम्पूर्ण पितृधन छुट्टिसकेपछि जन्मिएकाको नै हुन्छ । दाय विभागको अवस्थामा पिताले शास्त्रले बताए अनुसार लिएको धनदेखि बाहेक अरु कमाइ गरेको धन पनि विभक्तजको नै हुन्छ; अरु विभक्त दाजुहरूको हुँदैन । यसै भएको हुनाले बृहस्पतिको वचनलाई उद्धृत गरेर मित्रमिश्रले पनि यही नै प्रतिपादन गरेका छन् ।^{३६२} यसरी बाबुले गरेको विभागपछि जन्मेका पुत्रको दायत्वेन पित्रचंश पाउने निरूपण हुन्छ ।

बाबुको मृत्युपछि या बाबु जीवितै छँदा पनि उनी पतित, संन्यासी आदि हुनुबाट उनको स्वत्वमा अधिकार हटेपछि दाजुहरू कर्ता भएर गरिएको विभागपछि जन्मेका भाइको पनि अंश लोप हुँदैन । त्यस्ता अवस्थामा आमाको गर्भ रहेको छ भन्ने स्पष्ट नभई दाजुभाइहरूले गरेको दाय विभागको केही पछि भाइ जन्मेमा दाजुहरूले भाग लगाएर दिएको पैतृक दाय फेरि एकत्रित गरी पहिले छुट्टिएका दाजुहरूका साथ विभक्तजलाई पनि समान अंश दिनपर्दछ । पूर्वज दाजुहरूले भाग लगाएर लिएका धनमा आयव्ययविशोधन (आमदनी-खर्च जोड्ने र घटाउने) गरी बाँकी रहेको धन फेरि भाग लगाई विभागपछि

३५९ विभक्तजः पित्रचमेव । गौ. ध. सू. ३।१०।१७।

३६० ऊर्ध्व विभागाज्जातस्तु पित्रचमेव धनं हरेत् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह । मनु ९।२।१६॥

३६१ विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् । या. व. २।१२३

३६२ अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भातुर्भागे विभक्तजः ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ॥

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशास्त्र पूर्वजाः । वी. मि., व्य. प्र. पु. ४६२॥

जन्मिएका भाइलाई समान अंश दिनुपर्दछ । सोही भनाइ याज्ञवल्क्यको पनि रहेको छ ।^{३६३} आमाको अस्पष्ट गर्भ छ भने तिनका छोराहरूले त्यो गर्भ टुङ्गो नलागुन्जेल अंशबण्डा गर्न हुँदैन । वसिष्ठको वचनलाई लिएर विज्ञानेश्वरले पनि वच्चा नजन्मिदासम्म विभाग गर्नुहुँदैन भनेका छन् ।^{३६४} यसप्रकारले बाबुको शेषपछि भाइ-भाइले गर्ने अंशबण्डामा पनि पछि जन्मेकाले अंशभाग पाउँछ भन्ने स्पष्टबुझिन्छ ।

विदेशिएका अंशाधिकारीको अंशमा विचार

धेरै समयसम्म विदेशमा रहेको कुनै अंशियार कार्यवशले यथासमयमा आफ्ना घरमा फर्कीआउन असमर्थ भयो भने त्यसपछि पनि त्यो आफ्नो घरमा फर्केर आउनमा निश्चय नभएको हुँदा अंशभाग लगाउन प्रतीक्षा गरिरहन सकिएन । घरमा भएका दाजुभाइ आदि अंशियारहरूले त्यो विदेशिएको भाइ घर फर्केर आउनुभन्दा पहिले नै अंशबण्डा गरेर आ- आफ्नो अंश लिएछन् । त्यसपछि विदेशिएको अंशियार घरमा आयो भने त्यसको रिक्तभाग त्यसका रिक्थीहरूले दिनु नै पर्दछ । परन्तु अंशियारहरूको मनमा यो फलानाको छोरो, नाति, पनाति आदि हो भन्ने हुनुपर्दछ । चिरकालसम्म विदेशिएर रहेको यो मान्छे फलानो हो भनी त्यसको जन्म नाम आदि ज्ञान भएको अवस्थामा नै त्यसले पैतृक धन पाउन सक्दछ । यो मानिस फलानाको वंशज हो भनी पुर्खा, संधियार छिमेकी आदिबाट प्रमाण सिद्ध भयो भने त्यसले पूर्वक्रमागत स्थावर र जंगम पनि रिक्त पाउँछ । त्यसले पनि दृष्ट अदृष्ट विभिन्न प्रमाणहरूद्वारा दाय ग्रहण गर्नमा आफूलाई प्रमाणित गरी प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्दछ ; नत्र भने रिक्त ग्रहणगर्नमा त्यसको अधिकार रहँदैन । उसले आफूलाई प्रमाणित गरेर रिक्त ग्रहणको अधिकारी सिद्ध गराएका खण्डमा पनि खालि धन ग्रहणमा मात्रै त्यसको अधिकार रहँदैन । अपितु पितृक्रमागत ऋण तिर्नमा पनि त्यसले कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै कुरालाई लक्ष गरेर बृहस्पतिको वचन उद्धृत गरी जीमूतवाहनले विभाग भइसकेपछि विदेशबाट फर्की आएकाको

^{३६३} दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ या.व. २।१२२॥

^{३६४} स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः (१।७।४१)- 'अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्' इति । गृहीतगर्भाणामाप्रसवात्प्रतीक्षणमिति योजनीयम् ॥ मि.क्ष. (या.व. २।१२२॥)

रिक्थग्रहणाधिकार निरूपण गरेको पाइन्छ, १३६५ अतः विविध उपायको अवलम्बन गरी आफ्नो सम्बन्ध प्रतिस्थापन गर्न समर्थ चिरकाल विदेशिएको विभाग भइसकेपछि आएको अंशियारलाई त्यसका अंशियारहरूले दायभाग दिनै पर्दछ, भन्ने स्पष्टहुन्छ ।

विभाग दोषमा पुनर्विभाग प्रकार

दायविभागको समयमा न देखाई लुकाइको भाग लगाउनु पर्ने जुन सगोलको साधारण द्रव्य छ, त्यो फेरि भाग लगाउनुपर्दछ । त्यस्तो धन सबै अंशियारले बराबर भागलगाई लिन पाउँछन् । अंशबण्डाका बखत थाहा नपाइएको पछि थाहा पाइएको पैतृक सम्पत्ति र पैतृक ऋण पनि जे जति ज्ञात हुन आउँछ; त्यो धन र ऋण बराबर हुने गरी भाग लगाई लिनु तथा तिर्नुपर्दछ । १३६६ यहाँ विभागका समयमा लुकाई-छिपाई भाग नलगाइएको साधारण द्रव्यको नै पुनर्विभाग गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको हो । पहिले अंशबण्डागरिसकिएका सबै प्रकारका धनको पुनर्विभाग भने होइन । जसरी लुकाइएको वा अर्कोअर्थमा भन्दा ठगी गरिएको साधारण धनमा सबै अंशियारहरूको सामान्य रूपले स्वामित्वरहन्छ, भनिएको हो । जसरी लुकाएको धनमा अन्य अंशियारको हक कायम रहन्छ; त्यसरी नै लुकाउने अंशियारको पनि रहन्छ; तथापि साधारण द्रव्य भाग नलगाई ठगी गर्ने अंशियार जेठो, माहिलो या कान्छो जोकोही भए पनि त्यो दोषको भागी हुनुपर्छ । त्यसैले दाजुभाइहरू कर्ता भई गरिने विभागका अवसरमा विशेषतः जेठाले सबै भाइहरूलाई समेत आफ्नो भएभरको पुख्र्यौली चल अचल सम्पत्ति निष्पक्षरूपले अंशबण्डा गरी बाँडी लिनुदिनुपर्दछ । त्यस्तो नगरे जेठो पनि दोषी हुन्छ । दायवच्चक जेठोलाई ठगिएको द्रव्यको भाग नदिई दण्ड समेत गर्नुपर्ने

- ३६५ अथ विभागान्तरागतविभागः- तत्र बृहस्पति- 'कृतेऽकृते विभागे वा रिक्थं यत्र प्रदिश्यते । सामान्यञ्चेदभवेद् यत् तत्र भागहरस्तु सः ॥ ऋणं क्षेत्रं गृहं लेख्यं यस्य पैतामहं भवेत् । चिरकालप्रोषितोऽपि भागभागागतस्तु सः ॥ गोत्रं साधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः । तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः । तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमो वापि यो भवेत् । जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् ॥ यं परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः । तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही' ॥ तदनेन चिरकालप्रोषितवंश्येन समन्ताद्वासिभिर्मौलैरात्मज्ञानपूर्वकं भागग्रहणं कार्यम् । जीमू.दा.भा.८१-४॥
- ३६६ (क) अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते । तत्पुनस्तु समैरशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ या.व.स्म. २।१२६॥
(ख) ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथा विधिः । पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्सर्वं समतां नयेत् ॥ म.स्म. १।१२८॥

शास्त्रीय व्यवस्था रहेको छ ।^{३६७} जसरी जेठो दाजु दोषी हुन्छ; त्यसरी नै अरु भाइहरूले अंश वञ्चना गरेका रहेछन् भने ती पनि दोषी हुन्छन् । यसै भएको हुँदा विज्ञानेश्वरले जेठा कान्छाको वास्ता नगरी ठगी गर्नेलाई दोष देखाएका छन् । अतः ठगी गरेको सम्पत्ति तत्काल देखिएन अर्थात् कसैले पत्ता लगाउन नसकी त्यो धनको पुनर्विभाग भएन भने त्यो अंश वञ्चकका साथै पछिका पुस्ता छोरा, नाति, पनाति लगायतलाई अवश्य पनि खिया (अदृष्टपाप) लाग्दछ ।^{३६८} अंशबण्डामा दोष देखियो भने दोष देखिएका धनको दोहोर्‍याएर अंशियारहरूलाई भाग दिनुपर्दछ भनी कौटल्यको पनि अभिव्यक्ति पाइन्छ ।^{३६९} यद्यपि मनुले अंशबण्डा एक पटकमात्र हुन्छ बारम्बार दोहोर्‍याई गर्नु हुँदैन भनेका छन् ।^{३७०} तथापि अंशबण्डा दोषरहित, निष्पक्षरूपले भएको छ र कसैले पनि साधारण धन लुकाउने छिपाउने गरेका छैनन् भने पुनर्विभाग गर्नु हुन्न भन्ने उनको आशय भल्कन्छ । हुनत द्रव्यापहारक अंशियार दृष्टादृष्ट दोषी हो; तथापि अरु अंशियारसरहको भाग उसलाई पनि दिनुपर्दछ भन्ने याज्ञवल्क्य आदिका औपदेशिक वचनहरूबाट ज्ञानगर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत सम्बन्धमा नेपाली दायविधिले अंशबण्डा गर्नुपर्ने साधारण द्रव्य लुकाउने वञ्चकलाई त्यो लुकाइएका धनको भाग नदिनू बाँकी अरु अंशियारहरूले बाँडी लिनू र त्यसलाई दण्डसमेत गर्नु भनी व्यवस्था गरेको छ ।^{३७१} साधारण दाय अन्तर्गत रहेको द्रव्यलुकाएको थाहा पाए पुनर्विभाग गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय नियम नै नेपाली अंशबण्डासम्बन्धी कानूनले पनि अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । मनुले साधारण अंशभिन्न पर्ने द्रव्यापहारकलाई अपहृत द्रव्यको भाग नदिने मात्र भनेनन् ; अपितु त्यस्तालाई जेठो दाजु नै रहेछ भने पनि राज्यले दण्डद्वारा नियन्त्रण पनि गर्नुपर्दछ भने । कौटल्य आदिले चाहिँ सामान्य द्रव्यापहारकलाई दण्ड गर्नुपर्दछ भनेको पाइँदैन ।

^{३६७} यो जेष्ठो विनिर्कुर्वीत लोभाद्भ्रातृन्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ पूर्ववत् १।२१३॥

^{३६८} तथा चाविशेषेण दोषः श्रूयते । गौतमः - 'यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते चैनं स यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इति ।' यो भागिनं भागाहं भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति, स भागान्नुन्न एवं नोत्तारं चयते नाशयति दोषिणं करोति, यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नायशतीति ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः ॥ मि.क्ष. (या.व. २।१२६)॥

^{३६९} दुर्विभक्तमन्योन्यापहृतमन्तर्हितमविज्ञातोत्पन्नं वा पुनर्विभजेरन् ॥ कौ. अ. ३।५॥

^{३७०} सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ म.स्म. १।४७॥

^{३७१} मुलुकी ऐन २०५१, महल १३ 'अंशबण्डाको' नं. २७, पृ. १४४

यद्यपि यस विषयमा स्मृतिकारहरूका विविध विचार पाइन्छन्; तथापि यस सम्बन्धमा नेपाली दायविधिले गरेको व्यवस्था नै उपयुक्त छ । किनभने त्यो व्यवस्था समयसापेक्ष रहेको छ । यसप्रकार विभागमा दोषदेखिएमा पुनर्विभागको विधि स्पष्ट पार्ने जमर्को गर्नु उचित ठानिएको हो ।

विभक्ताविभक्तकृत्य

विभक्तअंशियारका धर्मकार्य र कृषिलगायतका कार्यहरू पनि छुट्टा छुट्टै हुन्छन् । वृत्तिमूलक सम्पत्तिलाई बढाउने कृत्य (कार्य) र गुणयुक्त प्रजारक्षणादि अनेक किसिमका कृत्यहरू पृथक्-पृथक् हुन्छन् । एउटै पिताबाट जन्मिएका विभक्त दाजुभाइहरू प्रत्येकले पञ्चमहायज्ञ, अग्निहोत्रजस्ता देवकार्य र एकोद्दिष्ट र पार्वण आदि श्राद्ध अर्थात् पितृकर्महरूपनि बेग्ला-बेग्लै गर्नुपर्ने हुन्छ । विभक्तहरूले धर्मवृद्धिका निमित्त पृथक्-पृथक् धर्मकृत्यहरूको अनुष्ठान गर्नुपर्दछ ।^{३७२} त्यसै गरी विभक्तहरूको खेती-पाती, पशुपालन, बन्द-व्यापार, व्याज-बट्टा, अर्थोपार्जन जस्ता विविध कर्महरू छुट्टा-छुट्टै हुन्छन् । विभक्त अंशियारहरूको धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक तथा आर्थिक लगायतका कर्महरूमा पनि पार्थक्य हुन्छ । यसरी विभक्तको दैव्यपित्रय कर्महरू पनि विभक्त हुन्छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

अविभक्त अंशियारहरूमा पञ्चमहायज्ञ आदि देवकार्य र पार्वण आदि पितृकार्य एकत्र नै हुन्छ । यी कार्यहरू अविभक्त जेठाले सम्पादन गर्दा अरूले पनि कृतकृत्यता प्राप्त गर्दछन् ।^{३७३} द्रव्य खर्च गरेर सिद्ध गराइने अनेक प्रकारका कर्महरूगर्दा सबै अंशियारहरूको सहमतिले जेठा वा सक्षम माहिला कान्छाहरूले सम्पादन गर्न सक्दछन् भन्ने कुरा जान्न-बुझ्न सकिन्छ । नछुट्टिएका अंशियारहरूले पनि सन्ध्यावन्दन जस्ता वैयक्तिक कृत्यहरू चाहिँ

^{३७२} पितुरुर्ध्वं धर्मवृद्ध्यर्थं विभागः कर्तव्य इत्याह प्रजापतिः -

‘एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विबर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक् क्रिया’ ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि-

‘एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे’ ॥ प.मा.व्य.का.पृ. ३३३-३३४॥

^{३७३} भातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागो सति धर्मोऽपि भवेदेवां पृथक्पृथक् ॥

दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥ ना.स्मृ. १३३७-३९ ॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १२३

पृथक्-पृथक् नै अनुष्ठान गर्नुपर्दछ । नछुट्टिएका अंशियारहरूमध्ये पहिले व्रतबन्ध, विवाह आदि संस्कार भइसकेका अग्रजहरूले संस्कार गर्न बाँकी रहेका अनुजहरूको पैतृक धन भएमा त्यही खर्च गरेर संस्कार गरिदिनुपर्दछ । केही गरी पैतृक सम्पत्ति रहेनछ भने पनि अग्रज हुनुका नाताले जसरी भएपनि अनुजहरूको संस्कार गरिदिनु नै पर्दछ भन्ने शास्त्रीय अभिप्राय रहेको छ ।^{३७४} यद्यपि नारदका वचनले 'स्वांशात्'(आफ्नो अंशबाट) भनेको छ तापनि त्यो वचनको आफूले कमाएको धनबाट भन्ने अभिप्राय प्रकट भएको बुझ्नु पर्दछ ।

विभक्त अंशियारहरूको वैयक्तिक स्थावर तथा जंगम सम्पूर्णप्रकारका द्रव्य खर्चगर्न निर्वाधरूपमा स्वतन्त्रता रहन्छ । अविभक्तहरूको चाहिँ सबै अंशियारहरूको अनुमतिविना कुनैपनि धन खर्चगर्नमा स्वतन्त्रता रहदैन । परन्तु स्थावररूप द्रव्य दान, बन्धकी र विक्रय(बेच-बिखन) गर्नमा चाहिँ विभक्ताविभक्त अंशियारहरूको परस्पर अनुमति या सहमतिविना कुनै एउटाको स्वतन्त्रता स्मृतिकारहरूले दिएका छैनन् । स्मृतिकारहरूको वचनलाई लिएरै उपर्युक्त भनाइको पुष्टि गर्नुका साथै त्यससंग सम्बन्धित उत्पन्न शङ्काको परिहार समेत मिताक्षराले गरेको छ ।^{३७५} शास्त्रले स्थावर सम्पत्तिमा भूमि विक्रय गर्न निषेध गरेको छ । त्यसरी नै भूमिको दान र बन्धकीगर्दा पनि सबैले थाहा पाउने गरी खुल्ला रूपले गर्नु पर्दछ । स्थावरको विक्रयादिगर्न छुट्टिएका अंशियारहरूमा पनि त्यो विभक्त नै हो तापनि मालिक या समर्थ हुन सक्दैन भन्ने बुझिन्छ । अविभक्त दायाद (अंशियार) हरूमा कुनै एक व्यक्तिलाई स्थावर, विक्रय, बन्धकी आदि गर्न सबैको अनुमति प्राप्त छैन; तथापि सकलपरिवारव्यापिनी आपत्ति परिहारगर्नका निमित्त र गृहसञ्चालन गर्न परिवारहरूमध्येको समर्थ कुनै एक व्यक्तिले पनि बेच-बिखन आदिगर्न पाउँछ । त्यसैगरी कुटुम्बका लागि र तत्काल नगरी नहुने धर्मकार्यका लागि पनि स्थावर बेच-बिखन गर्ने अनुमति शास्त्र प्राप्त छ । यही नै अभिमत

^{३७४} येषाञ्च न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्वनात् ॥

अविद्यमाने पित्रचर्ये स्वांशादुदृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः ॥ ना.स्मृ.१३।३३-३४॥

^{३७५} यत्तु वचनम्-

'विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये' ॥ इति ।

तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्वाभ्यनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्तेषु तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न

पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम् ।
या.व.स्मृ., मि.क्ष. दायभागप्रारम्भ, भूमिका ॥

विज्ञानेश्वरको पनि पाइन्छ, १३५६ भूमिदान, बन्धक र विक्रय आदि गर्दा आफ्ना गाउँको प्रमुख, ज्ञाति (दाजुभाइ) संधियार, आदिको पनि अनुमतिको आवश्यकता पर्ने अभिव्यक्ति पनि विज्ञानेश्वरले नै प्रकट गरेका छन् १३७७ यसप्रकारका भनाइको अभिप्राय चाहिँ विभक्त रिक्थीले पनि जग्गा दान, बन्धक, बेच-बिखन आदि गर्नुपर्दा आफ्नो गाउँका अधिपति, ज्ञाति, संधियार आदिले थाहा पाउने गरी प्रकाशित गर्नुपर्दछ, भन्ने बुझिन्छ । किनभने क्षेत्रको सीमासम्बन्धी भगडा निराकरणहोस् भन्नाका खातिर र संधियार, ग्रामाधिपति, ज्ञातिहरूलाई थाहा हुनेगरी जग्गाको किन-बेच आदि गर्नुपर्ने तथा व्यवहारमा पनि सुगमता पैदाहोस् भनी शास्त्रले व्यवस्था गरेको भन्ने बुझिन्छ । ती संधियार आदिको अनुमति नभई जग्गा किन-बेच गर्ने पाइँदैन भन्ने चाहिँ होइन । अतः विभक्तले आफ्ना सम्पूर्ण प्रकारका चल अचल सम्पत्ति बेच्न, दानदिन, बन्धकीराख्न आदिमा पूर्णतया स्वतन्त्रता शास्त्रले नै प्रदान गरेको छ ।

पुख्र्यौली धनविभाग

हुनत पितामहको धनमा पिता र पुत्रको समान अधिकार हुन्छ; तथापि बाबुको माध्यमद्वारा नै छोराहरूको हक कायम हुन जान्छ । किनभने पितामह धन ग्रहण गर्ने अधिकारी क्रममा पहिले बाबु तथा जेठा कान्छा बाबु अनि छोरा भतिजाहरूको अधिकार हुन्छ । जब पितामहका सवर्णा पत्नीहरूमा जन्मेका धेरै छोराहरू रहेछन् र तिनका पनि धेरै सम तथा विषम छोराहरू रहेछन् भने त्यस्तो अवस्थामा नातिलाई आधार मानेर अंश विभागको कल्पना हुँदैन । बाबुलाई नै आधार मानी उनको अंशद्वारा नातिलाई अंश प्रदान गरिन्छ । जस्तै, धेरै दाजुभाइहरूमा एउटाको एउटै छोरो, अर्काका दुईओटा छोरा, अर्काका तीनओटा, अर्काकाचारओटा छोरा रहेछन् र यसरी नै अनेकका छोरा, अर्काका तीनओटा, अर्काकाचारओटा छोरा रहेछन् र यसरी नै अनेकका छोरा, अर्काका तीनओटा, अर्काकाचारओटा छोरा रहेछन् र यसरी नै अनेकका छोरा, अर्काका तीनओटा, अर्काकाचारओटा छोरा रहेछन् र यसरी नै अनेकका छोरा, अर्काका तीनओटा, अर्काकाचारओटा छोरा रहेछन् । ती दाजुभाइहरूमा पनि कोही कोही मरिसकेका छन् भने ती मर्नेका जति छोरा होलान् पितामहको धनमा बाबुको भाग जति आउँछ त्यसै भागबाट नै तिनले अंशभाग पाउँछन् । त्यस्तामा कसैले घटी र कसैले बढी भाग पाउने अधिकार रहँदैन । पितामहका सम्पत्तिको अधिकारी पहिला त उनकै छोरा हुन्छन् । पहिले पितामा प्राप्त हुन आएको पुख्र्यौली अंशभागबाट नै नातिहरूको अंश भाग हुन आउँछ १३७८ यद्यपि सात

१३७६ एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्भार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥ पूर्ववत् ॥

१३७७ स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी ॥ पूर्ववत् ॥

१३७८ (क) अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ या.व. २।१२०॥

(ख) यदाविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिवंगतास्तदैकस्यद्वौ पुत्रौ, अन्यस्य त्रयोपरस्य चत्वार इति पुत्राणां

वैषम्ये तत्र द्वावेकं स्वपित्रचमशं लभेत्, अन्ये त्रयोऽप्येकेचमशं पित्रचम चत्वारोऽप्येकमेवाशं पित्रचम लभन्त इति मि.क्ष. (या.व. २।१२०)

पुस्तासम्म सापिण्ड्य रहन्छ । चौथो पुस्तादेखि माथि तीन पुस्ताका वृद्ध प्रपितामहादि लेपभागी हुन्छन् । पिता र उनीभन्दा माथिका दुई पुस्ता अर्थात् पिता, पितामह, प्रपितामह यी तीन पुस्ता पिण्डभागी हुन्छन् र पिण्ड दिने व्यक्ति सातौं पुस्ताको हुन जान्छ । यिनै सात पुस्तालाई सपिण्ड भनिन्छ ।^{३७९} तथापि प्रपितामह, पितामह, पिताहरूको धन ग्रहणमा तिनलाई पिण्डदिने भएकाले र ज्यादै नजिकका सपिण्ड हुनुका आधारले अधिकार हुन्छ । वृद्धप्रपितामह आदिलाई लेपभाग दिने भएकाले तिनको धन ग्रहण गर्नमा पनि अधिकार रहन्छ । परन्तु प्रपितामहसम्म चार पुस्ताभर पिण्ड अविच्छेद (नटुट्ने) हुने हुँदा पितृतः (पिताबाट) भाग कल्पना हुन्छ र पाँच पुस्ता भएपछि पिण्डविच्छेद हुने हुँदा त्यस्तो हुँदैन ।^{३८०} मित्रमिश्रले चाहिँ कात्यायन, देवलका वचन उदाहरणकारूपमा प्रस्तुत गरी अविभक्त र संसृष्टहरूको अंशविभाग गर्दा पितामहधनको विभागमा बाबुद्वारा भागकल्पना गर्नु पर्दछ भनेका छन् ।^{३८१}

अंशवण्डासन्देहमा निर्णयोपाय

अंशवण्डासम्पन्न भइसकेपछि सन्देह उत्पन्न भएमा साक्षी, लिखित जस्ता मानुष प्रमाणहरूद्वारा निवारण गर्नुपर्दछ । यस्तो अवस्थामा सर्वप्रथम अंशियारहरूमा अंशवण्डा भएको हो वा होइन भन्ने जानकारी लिनु परमावश्यक हुन्छ । छुट्टिएका रिक्थीहरूमा परस्पर किन, बेच, दिनु, लिनु, साक्षीबस्नु, जमानीबस्नु, लिमिटेड आदिका माध्यमहरूबाट सम्पत्ति वृद्धि गर्ने कार्य गर्नु आदि सबै वा केही प्रवर्तन (चालु) हुन्छन् । त्यसकिसिमको व्यवहार तिनीहरूमा भएको छ भन्ने तिनलाई अंश छुट्टिएका अंशियार भन्ने जान्नुपर्दछ । त्यस्तो व्यवहार भएको पाइएन भने तिनीहरू अविभक्त रहेछन् भन्ने जान्नु-बुझ्नु सकिन्छ । अतः विभागमा सन्देह भएमा अंशवण्डा भएको पत्र, साक्षी, ज्ञाति, बन्धु आदिहरूद्वारा विविध उपायहरूको अवलम्बन गरी निर्णयगर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै गरी खेती-पातीका कार्य छुट्टै भएका छन् वा एकै मिसिलमा भएका छन्, घरद्वार छुट्टै छ कि सगोलमै छ भन्ने जस्ता वास्तविकताका आधारहरूबाट पनि भिन्न भएका वा नभएका भनी निश्चय गरी विभाग सन्देह निराकरण गर्न

^{३७९} 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' ॥ इति मात्योक्तेः । नि.सि., सापिण्ड्यनिर्णय, तृ.प. ॥
^{३८०} पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानां पुत्राः पौत्रा वा आचतुर्थादित्यंशभाजः । तावदविच्छिन्नः पिण्डो भवति ।
विच्छिन्नपिण्डाः सर्वे समं विभजेरन् । कौ.अ. ३।५, सं. सं. वि. वि. प्रकाशन ॥

^{३८१} (क) अविभक्ते निजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पित्रयं तु पितृव्याद्वापि तत्सुतात् ।

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥

लभते तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥ वी.मि., व्य.प्र., पृ. ४४९

(ख) अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥ वी.मि., व्य.प्र., पृ. ४४९

सकिन्छ । त्यसैले विभागको संशयनिराकरणका निमित्त अपनाइने विविध उपाय र तिनका स्वरूप योगीश्वर याज्ञवल्क्यद्वारा उपदिष्ट छन् ।^{३८२} फेरि नछुट्टिएका अंशियारहरूको सन्ध्यावन्दन (जप, पाठ,) लगायतका धार्मिक कृत्यहरू प्रत्येकले छुट्टा-छुट्टै गर्नुपर्दछ । तीबाहेकका अन्य धार्मिक कार्यहरू देवपूजा, पितृतर्पणजस्ता अनेकौँ धार्मिककार्यहरू एकै ठाउँमा हुन्छन् ; नत्र ती पनि छुट्टै हुन्छन् । त्यसै गरेर पाकयज्ञ, आय, व्यय, पशु, अन्न, घर, परिग्रह (सर्व साधारण जसले पनि बटुली ल्याई आफ्नो घरमा जम्मा गरी राख्न पाउने घाँस, दाउरा, पानी जस्ता पदार्थहरू), खेत, बारीका कामहरू विभक्त अंशियारहरूको बेग्ला-बेग्लै सञ्चालित हुन्छन् । अनेक प्रकारका मुद्दा-मामिलामा छुट्टिएका अंशियारहरूको परस्पर साक्षीत्व र जमानीत्व पनि स्वीकार्य हुन्छन्; नत्र हुँदैनन् ।^{३८३} केही शास्त्रकारहरूले विभाग सन्देह मानुषप्रमाणहरूबाट निराकरण गर्न सकिएन भने दिव्यप्रमाणहरूद्वारा भएपनि निराकरण गर्नुपर्दछ भनेका छन्; तथापि वृद्धयाज्ञवल्क्यका वचनका आधारमा माधवाचार्यले यस विषयमा दिव्यप्रमाणको प्रयोगलाई निषेध गरेको पाइन्छ ।^{३८४} अंशबण्डाका सन्देह निवारणका उपायका सम्बन्धमा दिव्यप्रमाण ग्रहण गर्ने र नगर्ने दुवै पक्ष शास्त्रनिर्दिष्ट नै हुन् । तथापि मानुषप्रमाण नै उपयोग गर्नु सर्वथा उचित र कल्याणकारक पनि हुन्छ । यसैले साक्षी, लेख, भोग यी मानुषप्रमाणहरूबाट किटान हुन नसके फेरि अंशविभाग गर्नुपर्दछ । यससम्बन्धमा मनुवचनको उदाहरण दिएर मित्रमिश्रले पनि त्यही अभिमत प्रकट गरेका छन् ।^{३८५} परन्तु मनुस्मृतिमा त्यो वचन पाइँदैन; मनुस्मृतिको परिशिष्ट खण्डमा भने पाइन्छ । अतः सम्भव भएसम्म मानुषप्रमाण र जूक्ति-बुद्धि प्रयोग गरी विभाग-संशयको टुंगो लगाउनुपर्दछ ; नत्र भने पुनर्विभाग नै गर्नुपर्दछ । हुनत मनुले पुनर्विभाग हुँदैन भनी एक पटक अंशबण्डा भएपछि नदोहोर्न्याउने आदेश गरेका छन्; तथापि सकिएको विभागको अनेक उपायबाट पनि शङ्का निवारण गर्न नसके पुनर्विभाग गर्नु नै उचित हुन्छ, भन्ने उनको पनि अभिप्राय रहेको व्यहोरा जान्नुपर्दछ । त्यसो हुँदा परस्पर शास्त्रमा विरोध पनि हुँदैन । अंशविभागको संशयनिराकरणका उपायहरूका सम्बन्धमा विवेचना प्रस्तुत गरिएको छ ।

^{३८२} विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धसाक्ष्यभिलेखितै ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ या. व. स्म. २।१४९ ॥

^{३८३} भातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेदेषां पृथक्पृथक् ॥

दानग्रहणपशवन्तगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्यान्विभक्ताः परस्परम् ॥ ना. म. स्म. १।३।३७-३९ ॥

^{३८४} साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयाशक्यत्वे, 'युक्तिष्वप्यसमर्थानु शपथैरेनमर्थयेत्' । इति । प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः-

'विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्वैविकी क्रिया' ॥ इति । प. मा., व्य., का., पृ. ३८७

^{३८५} विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ वी. मि. व्य. प्र. पृ. ५६४

द्वितीय परिच्छेद

नेपाल राष्ट्रको उद्भव र अस्तित्व

नेपालको अस्तित्व निर्धारण गर्ने प्रसङ्गमा अस्तित्व स्वीकारभन्दा पछि अनादि या सनातन विधिको नेपाली समाजका मानिसहरूमा कस्तो प्रभाव पऱ्यो ? विधिको मर्यादा संरक्षण कसरी भयो ? कानून परिवर्तन तथा परिमार्जन या संशोधन कसरी हुँदै आयो ? भन्ने जस्ता विषयहरूको जानकारी विधिशास्त्र अध्ययन गर्न चाहनेहरूका निमित्त ज्ञानवर्धक तथा उत्सुकता उत्पादक पनि होला भन्ने विचार गरी तत्सम्बन्धमा लेखन प्रवर्तन गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

यस ब्रह्माण्डमा आजदेखि सातहजार वर्षभन्दा पनि अगाडिदेखि नेपालको अस्तित्व रहेको थियो भन्ने कुरा नेपालको इतिहास लेखकहरूका ग्रन्थहरूको अध्ययनबाट थाहा पाउन सकिन्छ । राजनीतिक आखाले हेरे छँदामा नेपालको उत्पत्ति र नेपाल शब्दको प्रयोगमा विलक्षणता देखिन्छ । परन्तु शास्त्रलाई अगाडि राखी नेपालको अस्तित्व अथवा उत्पत्तिका समयलाई विषय बनाई अन्वेषण गरेमा चाहिँ सृष्टिको प्रारम्भदेखि नै नेपालको अस्तित्व रहेको थियो भन्ने निश्चित गर्न सकिन्छ । धर्मशास्त्र, पुराण आदिको अध्ययनबाट सृष्टिको प्रारम्भकालदेखि नै नेपालको पनि उत्पत्ति वा अस्तित्व रहेको थियो भन्ने ज्ञान हुन्छ । अपौरुषेय तथा अनादि वेदलाई मूल मानी प्रवर्तन भएको धर्मशास्त्र पनि अनादि, सनातन वा सदातन (कहिल्यै नाश नहुने सधैं रहिरहने) भएको तथ्यको समीक्षा माथि नै प्रस्तुत भएकै छ । धर्मशास्त्र अनादि हुनुका कारणले त्यसबाट उपदिष्ट, निर्देशित दृष्टादृष्ट अपूर्वोत्पादक (पुण्यापुण्यपैदा गराउने) नाना प्रकारका यज्ञ-याग आदि, सन्ध्यावन्दन, पाठ, पूजा, व्रत, दान, पितृतर्पण तथा श्राद्ध लगायत धर्मकर्महरूजति छन् ती पनि सनातन नै हुन्छन् । अतः शास्त्रले उपदेश गरेका दैव र पित्रच दुई प्रकारका कर्महरू सनातन धर्मावलम्बीहरूले अनुष्ठानगर्नु नै पर्दछ । ती दुई प्रकारका कर्महरू यस्ता छन् : (क) उपवास, एकभक्त, नक्त, अयाचित, व्रत र दान यी छ प्रकारका कर्महरूलाई दैव कर्म भनिन्छ । (ख) एकोद्दिष्ट र पार्वण यी दुई प्रकारका कर्मलाई पित्रचकर्म भनिन्छ । यिनका स्वरूप माधवाचार्यले प्रस्तुत

गरेको पाइन्छ । ३५६ उपर्युक्त कर्ममध्ये पितृकर्ममा ग्राह्य र अग्राह्य विविध प्रकारका द्रव्य या पदार्थहरूको निर्देश शास्त्रले गरेको छ । शास्त्रद्वारा निर्दिष्ट श्राद्धका निमित्त उपर्युक्त ग्राह्य द्रव्यहरूका दायराभित्र 'कुतप' आउँछ । श्राद्धकानिमित्त ग्रहणयोग्य पदार्थ कुतप एक र मुख्य पनि हो । कुतपलाई पापनाशक अर्थात् पापलाई सन्तापगर्ने भनिन्छ । कुतपमा विशेषतः आठप्रकारका पदार्थहरू परिगणित छन् : मध्याह्न, खड्गपात्र, नेपालकम्बल, रौप्य, दर्भ, तिल, गाई र दौहित्र । कतै कतै कुतपहरू आठभन्दा अधिक पनि निर्देशगरेको पाइन्छ । यी अनेक किसिमका कुतपहरूमध्ये 'नेपालकम्बल'को पनि परिगणना धर्मशास्त्र प्रवर्तकहरूले गरेका छन् । सनातन धर्मावलम्बी नेपालीहरूमा धार्मिक, अधार्मिक, आदि कृत्याकृत्य निर्णयका निमित्त अद्यापि (आज पनि) निर्णय सिन्धुको प्रमुख स्थान रहेको छ । त्यसमा मत्स्यपुराणको वचन संग्रहण गरी निर्णयसिन्धुकार कमलाकरभट्टले श्राद्धीय द्रव्य कुतपहरूमा नेपालकम्बल (नेपाली राडी, पाखी, मण्डी, काम्लो लगायतका ऊनद्वारा निर्मित पदार्थ) पनि परिगणना गरेका छन् । ३५७ त्यसरी नै हेमाद्रिले कालिकापुराणादिका वचनहरू उदाहरण दिएर धेरै प्रकारका कुतपहरू देखाएर तिनमा नेपालकम्बलको पनि परिगणना गरेका छन् । ३५८ नेपालकम्बल भन्ने यो शब्द यौगिक हो भनी बुझ्न सकिन्छ । जसअनुसार नेपालमा निर्मित कम्बल नै नेपालकम्बल (नेपाले निर्मितः कम्बल एव) हो अथवा नेपालको कम्बल नेपालकम्बल (नेपालस्य कम्बलो नेपालकम्बलः) हो । श्राद्धीय द्रव्य कम्बलका साथ नेपाल भन्ने शब्दको प्रयोग भएको देखिनुका कारण श्राद्धको प्रादुर्भावका

३५६ उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितं व्रतम् ।

दानं च षड्विधं दैवं क्रमादत्र विविच्यते ।

एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च पितृचं द्विविधमीर्यते ॥ कालमाधव, उपोद्घातप्रकरण ॥

३५७ पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्ये—

मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।

रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥ नि.सि., तृ.प., श्राद्धप्रकरण, पृ. ३१८ ॥

३५८ कालिकापुराणे—ब्राह्मणः कम्बलो गावो रूप्याग्न्यतिथयोऽपि च ।

तिला दर्भाश्च मध्याह्नो नवैते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभासखण्डेऽपि

मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेव यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥ चतुर्वर्गचिन्तामणि, परिशेषखण्ड, कालनिर्णय, ११ अ. ॥

शास्त्रीय अंगवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंगवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १२९

साथै नेपालको पनि प्रादुर्भाव (उत्पत्तिः) भएको हो भन्नुमा कुनै पनि अस्वाभाविकता या अनुपपत्ति हुँदैन । शास्त्रोक्त श्राद्ध अनादि भएको हुनाले श्राद्धीय द्रव्यहरूमा ग्राह्य कम्बलका साथ ग्रहण गरिएको नेपालशब्द पनि अतीव प्राचीन हो भन्ने तथ्य सिद्ध हुन्छ । अतः श्राद्धका सम्बन्धलाई लिएर शास्त्रमा प्रयोग भएको नेपालकम्बलशब्दद्वारा संसारको आदीमसृष्टिदेखिनै नेपालको अस्तित्व रहेको थियो भन्ने तथ्य स्पष्टरूपले जान्न या बुझ्न सकिन्छ । उपलब्ध शास्त्रीय साक्ष्यका आधारबाट संसारमा प्रतिष्ठित नेपालको अस्तित्व प्राचीन कालदेखिनै सुदृढ रहेको निक्कै निकाळ सकिन्छ । नेपालका इतिहास लेखकहरूको उक्त सम्बन्धमा आपाततः (अचानक, आखिरबाट, प्रारम्भ) प्रतीतिलाई अवलम्बन गरी नेपालको अस्तित्व सात हजार वर्षभन्दा पनि अधिक समयअगाडिदेखि रहेको थियो भनी भनेका हुन् । तर शास्त्रीय गवेषणा, अनुसन्धान गरेमा चाहिँ नेपालको अस्तित्व सृष्टिको आरम्भदेखि नै थियो भन्ने वास्तविकता बुझ्न सकिन्छ । सृष्टिभन्दा पहिलेदेखि अस्तित्वमा रहेको धर्म र धर्मविस्तारक शास्त्र अर्थात् धर्मशास्त्रले नेपाल कम्बलको महत्त्व प्रतिपादन गर्‍यो । यसै भएको हुँनाले नेपालको अस्तित्व पनि संसारको प्रारम्भकालदेखि नै रहेको थियो भन्नेबुझिन्छ ।

नेपालको ऐतिहासिक कालविभाजन

अतितादि व्यवहारको हेतु काल (समय) हो । त्यो दुई प्रकारको हुन्छ : नित्यकाल र जन्यकाल । नित्यकाल व्यापक र एक हुन्छ । त्यसको भाग लगाउन सकिन्न ; किनभने नित्यकाल भनेको ब्रह्म नै हो । अतः ब्रह्मको जसरी विभाग गर्न सकिँदैन त्यसैगरी नित्यकाल छुट्याउन सकिन्न । उपाधिले युक्त भएपछि चाहिँ जसरी एउटै ब्रह्मको पनि जीवात्मा परमात्मा आदि भेद गरी विभाजन गरिन्छ ; त्यसरी नै कालको पनि गणना गर्न संभव निमेषदेखि परार्द्धसम्मका उपाधिहरू जोडेरमात्र विभाजन गर्न सकिन्छ । त्यस्तो काललाई जन्यकाल भनिन्छ । लोक व्यवहार सञ्चालनार्थ र धर्मकृत्यहरू गर्नका निमित्त त्यही उपाधियुक्त कालको विभाग हुन्छ र तदनुसार नै व्यवहार गरिन्छ । अतः प्रतिदिन प्रत्येक कर्मगर्दाखेरि पनि संकल्पमा देश, काल आदिको उच्चारण गरिन्छ । यस्तै गरी पिताको जीवनकाल (बाबुको पालो) मेरो जीवनकाल (मेरो पालो) आदिरूपले पनि कालको विभाग गरेको देखिन्छ । यद्यपि यो कालको विभाग सर्वथा असत्य हो; किनभने मेरो जीवनले या पिताको जीवनले कालमाथि केही पनि प्रभाव पार्दैन । यस्तै प्रकारले बालकहरूलाई

शिक्षणका लागि क-कार आदि वर्णका अनेक अर्थहरू परिकल्पना गरी (जस्तै कपुरी 'क', कलम 'क', कमल 'क' भनी इत्यादिरूपले) शिक्षा दिइन्छ। वास्तविक रूपमा भने वर्णका त्यस्ता अर्थ हुन्नन् तापनि त्यसरी नै व्यवहार चलेकै हुन्छ। यस्तै गरी यद्यपि वैदिकविधि अनादि हो त्यहाँ कालकल्पना गर्ने सकिन्न। तथापि वैदिकविधिलाई प्राचीनको ठानेर तनन्तर लोकव्यवहारमा आएका विधिहरूको विक्रमको कालदेखि १८०० (एकहजार आठशय) वर्षसम्मका विधिहरूलाई मध्यमकालिक भनिन्छ। तदनन्तर जब विधिमा आधुनिक युगको प्रभाव राम्रैसँग पयो तब विधिको आधुनिकत्व परिकल्पना गरी व्याख्या गर्नमा सरलता प्रतिपादन गरियो। यस कालविभागमा चाहिँ इदमित्थम् (यो यस्तै हो) भनी प्रमाणित गर्न कठिनहुन पुग्छ।

नेपालको दायविधिविवेचनगर्न पहिले नेपालको इतिहासलाई अगाडि राखेर त्यसकै आधारले गरिएको कालनिर्धारण उपयुक्त र राम्रो ठानिएको छ। अतः त्यो यसरी गरिन्छ : प्रारम्भदेखि लिच्छविकालसम्मलाई प्राचीन काल, वि.सं. ९३६ देखि वि.सं. १८२४ सम्मलाई मध्यकाल र वि.सं. १८२५ देखि अर्थात् नेपालको एकीकरणकालबाट लिएर आजसम्मका काललाई आधुनिककाल भनी यस्तो समय निर्धारण नेपालको इतिहास अध्ययनको आधार लिएर गरिन्छ।

नेपालका शासकहरूको वंशावलीमा गोपालवंशको वर्णन पाइन्छ। ३८९ तर कुनैपनि तात्कालिक सम्बद्ध प्रमाणहरू उपलब्ध छैनन्। लिच्छविकालको प्रारम्भदेखि भने प्रमाणहरू उपलब्ध छन्। तात्कालिक उपलब्ध अभिलेखहरूका आधारबाट नेपालमा लिच्छविशासकहरूको शासनव्यवस्था सुसञ्चालित थियो भन्ने निश्चय गर्न सकिन्छ। ३९० अतः इतिहासका लेखकहरूले लिच्छविशासनसमयलाई प्राचीनकाल भनी निर्धारण गरे। ३९१ वि.सं. ९३६ कार्तिक महिनादेखि लिएर नेपाल संवत् चल्थो। त्यहाँदेखि नै वि.सं. १८२४ सम्म नेपालको इतिहासको मध्यकाल प्रचलित भएकोहो भनिन्छ। ३९२

वि.सं. १७७९मा गोरखाका शाहवंशीय राजकुमार पृथ्वीनारायण शाहको जन्म भयो। ३९३ वि.सं. १७९९ मा २० (बीस) वर्षको उमेर भएका तिनले गोरखा

३८९ भाषावंशावली, सम्पा., नयनाथ पौडेल, प्रका. श्री ५ को सरकार, पुरातत्व विभाग-नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, वि.सं. २०२० काठमाण्डौं, पृ. ४४-४५ ॥

३९० गोरखाको इतिहास, पहिलो भाग, दिनेशराज पन्त, वि.सं. २०४१ काठमाण्डौं, पृ. ३२

३९१ रोलम्ब, वर्ष ४, अङ्क १, नेपाली खण्ड, प्रका. जोशी रिसर्च इन्स्टिट्यूट, ललितपुर २०४०, पृ. २३-२४, सूर्यविक्रम ज्ञवालीको 'नेपालको इतिहासको कालविभाजन' नामक निबन्ध ॥

३९२ उही, पृ. २३-२४ ॥

३९३ गोरखाको इतिहास, पहिलो भाग, पृ. २४६ ॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १३१

राज्यको राजसिंहासनमा आरोहण गरे ।^{३९४} तिनी राजगद्दीमा बस्नेवित्तिकैका समयदेखि नेपालको एकीकरण अभियानमा प्रवृत्त भए । त्यसको फलस्वरूप वि.सं.१८०१मा तिनले नुवाकोट राज्य जिते ।^{३९५} त्यसपछि अरु राज्यहरू पनि जित्दै-जित्दै वि.सं.१८२५ मा नेपालको केन्द्रका रूपमा रहेको काठमाडौं विजय गरे ।^{३९६} त्यसपछि पनि तिनी नेपालको एकीकरण अभियानमा निरन्तररूपले संलग्न भइरहे । इतिहासले नेपालको केन्द्रकारूपमा अवस्थित काष्ठमण्डप विजय गरेको समयदेखि लिएर नेपालको आधुनिक कालको प्रारम्भ भएको भनी प्रतिपादन गरेको छ ।^{३९७}

नेपालको अतीतकालिक न्यायव्यवस्था

यस संसारमा नेपालको अस्तित्व अतीवप्राचीनकालदेखि नै थियो भन्ने सम्बन्धमा माथि समीक्षा भइसकेकै छ । त्यसोभए तापनि यहाँ लिच्छविकालदेखि आरम्भ गरी नेपालको न्याय व्यवस्थाको अध्ययन गरिन्छ । एकीकरणभन्दा पहिले बाइसी चौवीसी अनेक राज्यका रूपमा विभक्त भए पनि नेपालको अस्तित्व रहेकै थियो । किरात-लिच्छवि-मल्ल वंशोत्पन्न अनेकौं राजाहरूले नेपालको शासन गरे । त्यसपछि शाहवंशीय राजाहरूले नेपालको राज्यभार वहन गरे । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले विभिन्न राज्यहरूमा विभाजित नेपाललाई एकीकरण गरी विशाल नेपालको निर्माण गरे । त्यहाँदेखि लिएर निरन्तर रूपले शाहवंशीय राजाहरूले वि.सं.२०६३ पर्यन्त नेपालको शासन गर्दैरहे । नेपाल गणतन्त्रात्मक राज्य घोषणाहुनुपूर्व अन्तिम श्री ५ को रूपमा ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहले नेपालको शासन व्यवस्थाको बागडोर सम्हालेका थिए ।

प्राचीनकालका नेपालीहरूले विशेषतः वैदिक धर्मशास्त्रोपदिष्ट धर्मानुरूप जीवन यापन गरेका थिए । प्रायः नेपालीहरूले आजसम्म पनि तदनुरूप नै गरेका छन् । प्राचीन कालमा प्रायः धर्मशास्त्रले निर्देश गरेका सामाजिक मर्यादाहरूको अतिक्रमण भएको थिएन । प्राचीनकालमा विशेषतः जम्बूद्वीपअन्तर्गत स्थित भरतखण्डको भारतवर्षका यावत् राज्यहरूले धर्मशास्त्रानुरूप शासन गर्दथे भन्ने तथ्य तात्कालिक ऐतिहासिक ग्रन्थहरूबाट जान्न तथा बुझ्न सकिन्छ । नेपाल भारतवर्षअन्तर्गत भरतखण्डभित्र रहेका

^{३९४} बुद्धदेखि पहलमानसम्म, दिनेशराज पन्त, वि.सं.२०४९, काठमाण्डौं, पृ.५५ ॥

^{३९५} उही, पृ. ४७ ॥

^{३९६} उही, पृ. ६२ ॥

^{३९७} रोलम्ब, वर्ष ४, अङ्क १, पृ. २४-२५ ॥

देशहरूमध्येको एक देश हो भन्ने कुरा शास्त्रबाट बुझिन्छ । भारतवर्षमा सनातन, बौद्ध, क्रिश्चियन, मुस्लिम आदि धर्म तथा सम्प्रदायाश्रित देशहरू छन् । नेपालमा चाहिँ आफ्नो अस्तित्वकालबाट नै सनातन धर्म प्रधानरूपले प्रतिष्ठित तथा प्रचलित थियो । नेपालमा एकीकरणपूर्व र पछि पनि धर्मका सम्बन्धलाई लिएर कहिल्यै झगडा या उपद्रव भएको छैन । किनभने नेपालमा सनातन धर्मलाई नै अनुसरण गरी राजाहरूद्वारा शासन व्यवस्था सञ्चालित भएको थियो । अहिले पनि आर्यसंस्कृतिका अनुयायी सनातन (हाल हिन्दू धर्म भनी संकुचित गरिएको अनुभूत) धर्मावलम्बी राजा नै नेपालको राज्यारोहणमा अधिकारी हुन्छन् भन्ने तात्कालिक नेपालका संविधानले स्पष्टरूपले उद्घोष गरेको पाइन्छ ।^{३९८} पुनः राजसिंहासनका उत्तराधिकारसँग सम्बद्ध विधिले पनि शाहवंशोत्पन्न आर्यसंस्कृतिका अनुयायी नै नेपालको राजा हुन योग्य हुने निर्देश गरेको छ । राजपदाधिष्ठित भएपनि शाहवंशोत्पन्न नै हो तापनि वैदिक सनातन वर्णाश्रम धर्मलाई त्यागेर सम्प्रदायान्तरमा प्रवेश गरे भने त्यस वखतमा त्यो राजा राजसिंहासनको अधिकारबाट हट्नुपर्ने अर्थात् वञ्चित हुनुपर्नेछ भन्ने नियम पनि त्यही विधिले निर्देश गरेको छ ।^{३९९} शाहवंशोत्पन्न राजा महेन्द्रद्वारा भएको वि.सं २०१९ अनन्तर सनातनधर्मअन्तर्गत धर्मको मेरुदण्डकारूपमा प्रतिष्ठितवर्णाश्रमधर्मलाई कानुनतः मासेको अपराधबाट उनको दोस्रोपुस्तामा नै राजसिंहासन समेत नष्ट भयो । किनकि त्यहाँ शास्त्रले 'धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः' (धर्मलाई नाश गर्‍यो भने धर्मले त्यसको नाश गर्छ; धर्मको रक्षा गर्‍यो भने त्यसको रक्षा धर्मले गर्छ) भनी सतर्क गराएको उपदेशको पालना भएन । अतः धर्म रक्षा नगर्नुले उनका साथै सन्तानलाई खियालागेको अर्थात् अदृष्टधर्मद्वारा रक्षा नभएको बुझिन्छ । त्यसैले स्वधर्मरक्षार्ग हामी सबै सदासर्वदा यथासंभव प्रवृत्तरहुनु नै पर्दछ; नत्र अरुको पनि अवस्था प्रायः त्यस्तै हुने निश्चित छ ।

वैदिक सनातन वर्णाश्रम धर्म नै वर्तमान कालमा हिन्दूधर्मशब्दबाट निर्देश भएको हो भन्ने बुझ्नुपर्दछ । प्राचीनकालिक नेपालमा जनसंख्या धेरै थिएन । जबसम्म जनसंख्याको आधिक्य भएन तबसम्म प्रायः नेपालमा दुष्टजनहरूको बाहुल्य पनि नभएको वास्तविकता बुझिन्छ । अतः त्यस

^{३९८} यस संविधानमा 'श्री ५' भन्ने शब्दले श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायणशाहका वंशज, आर्यसंस्कृतिका अनुयायी, हिन्दूधर्मावलम्बी, गद्दीनसीन श्री ५ महाराजालाई सम्बोधन गरेको सम्झनु पर्दछ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, भाग ५, दफा १७ (१) ॥

^{३९९} नेपाल ऐन संग्रह-१, 'राजगद्दी उत्तराधिकार सम्बन्धी ऐन २०१५', कानून तथा न्याय मन्त्रालय, २०५१ ॥

समयका राजाहरूले र प्रजाहरूले पनि धर्मशास्त्रलाई नै कानूनका रूपमा अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । त्यसपछि संसारमा जनसंख्याको वृद्धिसँगै दुर्जनहरूको पनि वृद्धि भयो । दुष्टनिग्रहणका लागि शास्त्र प्रतिपादित केही विधिहरूको समय परिस्थिति आदिलाई मध्यनजर गरी परिवर्तन तथा परिमार्जन गर्नुपर्ने आवश्यकताको अनुभव गरेर राजाले र विद्वान्हरूले पनि त्यस विधिको समय-समयमा परिवर्तन र परिमार्जन पनि गरे । धर्मशास्त्रकारहरूले व्यावहारिक धर्महरूमध्ये जे जे धर्महरू धर्मशास्त्र अविरोधीसमसामयिकरूपले निर्दिष्ट छन् ती-ती नै धर्महरू राजाले राज्यमा कानूनका रूपले व्यवस्थापित गरे भन्ने देखिन्छ । हिन्दूअधिराज्य नेपालमा सधैं सनातन वैदिक धर्मशास्त्रको अवलम्बन गरी शासन व्यवस्था सञ्चालित भएको छ, किनभने किरात-लिच्छवि-मल्ल-शाहकालिक शिलालेख, ताम्रपत्रजस्ता अभिलेखहरूका अध्ययनबाट उक्त तथ्य जानिन्छ र बुझिन्छ पनि ।^{४००} अतः त्यति बेलाको न्यायव्यवस्था धर्मशास्त्रको आधारबाट नै प्रतिष्ठित थियो भन्नामा कुनै आपत्ति हुँदैन ।

लिच्छविकालिक न्यायव्यवस्था

नेपालको लिच्छविकालिक न्यायव्यवस्थाका स्वरूपको ज्ञान पनि तात्कालिक अभिलेखका अध्ययनबाटै हुन्छ ।^{४०१} मल्ल र शाहकालको न्याय व्यवस्था पनि धर्मशास्त्रको आधारबाट नै व्यवस्थित देखिन्छ । मल्लवंशीय राजा जयस्थितिमल्लले व्यवस्थापित गरेका स्थितिमा र शाहवंशीय राजा राम शाहले व्यवस्था गरेका स्थितिमा पनि धर्मशास्त्रज्ञ विद्वान् ब्राह्मणहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ ।^{४०२} धर्मशास्त्रानुरूप न्यायव्यवस्था चलोस् भन्ने तिनीहरूको अभिप्राय मुखरित भएको छ । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका शासनकालमा पनि धर्मज्ञ विप्रहरूको नै सम्मतिबाट कानून निर्मित भएको थियो ।^{४०३} त्यसरी नै वि.सं. १९१० मा सुरेन्द्रवीरविक्रम शाहको शासनकालमा प्रचलित मुलुकी ऐन नामक विधिमा पनि धर्मशास्त्रका ज्ञाता विप्रहरूको अद्वितीय योगदान रहेको थियो । नेपाल अधिराज्यका न्याय क्षेत्रमा नेपाली

^{४००} लिच्छविकालका अभिलेख, धनवज्र वज्राचार्य, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०३० आषाढ, अभिलेख संख्या १५०, पृ. ५७३-५७७ ॥

^{४०१} (क) उही ॥

(ख) पूर्णिमा- वर्ष ४, अङ्क ४, पूर्णाङ्क १६, पृ. ३५६-३६४ ॥

^{४०२} मुलुकी ऐन एक टिप्पणी, जाइन्द्रवहादुर श्रेष्ठ, प्रका. पैरवी प्रकाशन, प्र.सं. माघ २०५०, (लेखकको दुई शब्द) ॥

^{४०३} उही ॥

भाषाका माध्यमबाट सर्वप्रथम लिखित विधिग्रन्थ यही मुलुकी ऐन हो । यसरी राज्य सञ्चालनका लागि राजाहरूले जति विधि व्यवस्था व्यवस्थापित गरे तिनमा पनि धर्माधिकारी पदमा रहेका विद्वान् ब्राह्मणहरूको अभूतपूर्व सहयोग रहेको थियो भन्ने कुरा पनि अभिलेखहरूका माध्यमबाटै राम्रोसँग जान्न सकिन्छ । ४०४ नेपाली कानूनमा पहिलो हस्तलिखित ग्रन्थका रूपमा विराजित मुलुकी ऐन भन्ने नामको विधि नै अहिले पनि परिमार्जित र संशोधित रूपले प्रतिष्ठित छ ।

लिच्छविकालिक अभिलेखहरूमा भने संस्कृत भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपालका प्राचीन कालिक अभिलेखहरूको अध्ययन गरेमा उक्त कुरा जान्न सकिन्छ । मल्लकालिक अभिलेखहरूमा चाहिँ केवल संस्कृतभाषाको मात्र प्रयोग नभई नेपाली भाषाको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । परन्तु त्यस्ता धेरैजसो अभिलेखहरूमा पनि संस्कृत भाषाकै प्रयोग भएको देखिन्छ । संस्कृत भाषाका माध्यमले सनातन धर्मावलम्बीहरूका आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्त अन्तर्गतका धर्मशास्त्रीय विषयहरूनिर्दिष्ट छन् । अर्को कुरा अभिलेखादिमा विहित संस्कृत भाषाको प्रयोग देखिनुबाट धर्मशास्त्रले उपदेश गरेका दण्डव्यवस्थामा पनि परिवर्तन र परिमार्जनविना अङ्गीकारगरेको देखिनुबाट पनि नेपालको शासनव्यवस्था धर्मशास्त्रविहित विधिअनुरूपै थियो भन्ने ऐतिह्य अध्ययनबाट बुझिन्छ । धर्मशास्त्रले जसरी अपराधअनुसार प्रथम, मध्यम र उत्तम साहसरूप दण्ड व्यवस्थाको विधान गरेको छ, त्यसरी नै लिच्छविकालिक अभिलेखहरूमा पनि धर्मशास्त्रीय विधिकै अनुसरण गरी दण्डव्यवस्था व्यवस्थापित गरेको देखिन्छ । ४०५ अर्थदण्ड जस्तै शारीरिक दण्ड पनि धर्मशास्त्रानुरूपकै देखिन्छ । मनु-यम-बृहस्पति आदिका स्मृतिहरूमा उपदिष्ट राजधर्महरू लिच्छविकालमा पूर्णरूपले अनुसरण भएको देखिन्छ । यो तथ्य काठमाडौँको हाँडिगाउँ, नारायणस्थानमा रहेको स्तम्भलेखबाट स्पष्टरूपले उद्घाटित हुन्छ । ४०६ उपर्युक्त विविध कारणहरूबाट के ज्ञान गर्न सकिन्छ भने लिच्छविकालिक नेपालमा धर्मशास्त्रीयन्यायव्यवस्थालाई नै अनुसरण गरी व्यवस्थापित रहेछ । त्यसै गरी न्यायव्यवस्थाको अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेको दायविभाग पनि नेपालको उत्पत्तिदेखि आजसम्म पनि धर्मशास्त्रोक्त दायविभागअनुरूप नै प्रायः व्यवस्थापित रहेको पाइन्छ । किनभने श्री ५ सुरेन्द्रको शासन कालमा श्री ३ जंगबहादुरको प्रधानमन्त्रित्वमा वि.सं. १९०८

४०४ उही ॥

४०५ लिच्छविकालका अभिलेख, अ.सं. १५०, पृ. ५७४ ॥

४०६ '...शास्त्रे मनुयमबृहस्पत्युशानसां कृत्यानामसुगमदं लोक...' ॥ पूर्णिमा, इतिहास प्रधान त्रैमासिक पत्रिका, वर्ष ४, अङ्क ४, पूर्णाङ्क १६, पृ. ३५० ॥

मा हस्तलिखित मुलुकी ऐनले उक्त तथ्य प्रमाणित गर्दछ । त्यसबखत व्यवस्थापन गरिएको न्यायव्यवस्था धेरैजसो धर्मशास्त्रानुरूप भएर केही भने तात्कालिक समाजानुकूल समेत गराइएको मिश्रित रूपको देखिन्छ ।

जनताहरूलाई विविध प्रकारका भ्रगडाहरूमा न्याय दिनका निम्ति लिच्छविकालमा चारथरिका प्रधान अधिकरण (कार्यालय) हरूको स्थापना गरियो । तिनीहरूको नाम यसप्रकार छः (१) कुथेर (२) शोल्लो वा शुल्ली (३) लिङ्गवल र (४) माप्चोक । ती र अरु अतिरिक्त अधिकरणहरूको पनि व्यवस्था गरिएको थियो भन्ने लिच्छविकालमा अंशुवर्मादेखि उत्तरवर्ती अभिलेखहरूबाट ज्ञान गर्न सकिन्छ । ती अभिलेखहरूमा पनि पश्चिमाधिकरण, पूर्वाधिकरण, भट्टाधिकरण भन्नेजस्ता नामहरू उल्लेख भएका देखिन्छन् । गणदेवदेखि पछिका अभिलेखहरूबाट चाहिँ अन्यप्रकारका अधिकरणहरूको पनि लिच्छविकालमा नै प्रधानरूपले व्यवस्थापन भएको रहेछ भन्ने बुझिन्छ । यसरी क्रमिकरूपले अधिकरणहरूको विकास भयो ।

पुनः कुथेर-शुल्ली-लिङ्गवल-माप्चोक भन्ने यी चारप्रकारका प्रधान अधिकरणहरूलाई बोध गराउन 'सर्वाधिकरण' भन्ने एउटै शब्द प्रयोग भएको पनि देखिन्छ । यो अधिकरण सम्बन्धी विवेचना लिच्छविकालका अभिलेखहरूका आधारमा गरिएको हो । धनबज्रबज्राचार्यले पनि लिच्छविकालका अभिलेखहरूको व्याख्याका अवसरमा अधिकरणहरू प्रदर्शन गरेका छन् ।^{४०७} अधिकरणहरूका कार्यविभाजन पनि तात्कालिक अभिलेखहरूले गरेका छन् । जसअनुसार कुथेर अधिकरणको कार्य राजस्वसङ्कलन गर्ने, जग्गा-जमिनको लेख्यप्रमाणप्रदान गर्ने कार्य पनि निर्धारण गरेको देखिन्छ ।^{४०८} पञ्चापराध सम्बन्धी मुद्दामा दण्डव्यवस्थापन गर्नेकाम शुल्ली अधिकरणको कर्तव्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । लिच्छविकालका अभिलेखहरूले परस्त्रीहरण, चोरी, डकैती, हत्या, राजद्रोह जस्तालाई पञ्चापराधमा गणना गरेको देखिन्छ । पञ्चापराधीलाई सर्वस्वहरणरूप दण्ड गर्ने कार्य पनि शुल्ली अधिकरणले नै गर्नुपर्ने भन्ने नियम निर्धारित भएको छ ।^{४०९} जल प्रणालीसम्बन्धी विवादहरू र सबै प्रकारका जलस्रोतसम्बन्धी विवादहरूको छिनो-फानो आदिको कार्यभार लिङ्गवल अधिकरणले वहन गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ । यससम्बन्धमा

^{४०७} लिच्छविकालका अभिलेख, अ.सं. २५, पृ. १२५ ॥

^{४०८} उही, पृ. १२५-१२६ ॥

^{४०९} उही, पृ. -१२७-१२९ ॥

काठमाडौं, नक्शाल, गैह्रीधारामा रहेको अंशुवर्माको अभिलेखबाट सङ्केत पाइन्छ । तथापि लिङ्गवल अधिकरणको कर्तव्यका सम्बन्धमा चाहिँ स्पष्टरूपले ज्ञान गर्न सकिएको छैन । ४१० यद्यपि माप्चोक अधिकरणको स्पष्टरूपले कार्यक्षेत्र जान्न सकिन्छ; तथापि सम्पत्ति नियन्त्रणसम्बन्धी, विवाहसम्बन्धी, पति-पत्नीको सम्बन्धविच्छेदसम्बन्धी विवादहरूमा पनि माप्चोक अधिकरणले नियमनगर्ने कार्यक्षेत्र निर्धारित गरिएको भन्ने सङ्केत पाइन्छ । ४११

कुथेर, शोल्लो (शोल्ली), लिङ्गवल र माप्चोक भन्ने यी चार मुख्य अधिकरणहरूको नाम संस्कृत भाषाको शब्दावलीअनुसारका छैनन् । तथापि भाषिकदृष्टिले हेर्दा लिच्छवि कालिक सरकारले सबैप्रकारका सरकारी कार्यालयहरूमा संस्कृतभाषा नै प्रधानरूपले प्रयोग गरेको देखिन्छ । राजभाषा पनि लिच्छविकालमा संस्कृत भाषा नै थियो । तात्कालिक शासकहरूद्वारा राज्यव्यवस्था सञ्चालनका लागि जुन जुन अभिलेखादि जति पनि निर्मित भए तीनको माध्यम संस्कृतभाषा नै थियो । कतिपय कार्यालयका नामहरू पनि संस्कृतभाषाका शब्दहरूको प्रयोग गरेर राखिएका पाइन्छन् : पश्चिमाधिकरण, पूर्वाधिकरण, परमासन, अन्तरासन आदि । त्यसैले कुथेर, शोल्ली जस्ता शब्दहरूको प्रयोग किरातकालभन्दा पहिले या त्यसभन्दापनि पहिले भएको थियो भनेमा अत्युक्ति नहोला । किनभने त्यस्ता शब्दहरूको प्रयोग जनभाषाका रूपले प्रचलित भएको होला भन्न सकिन्छ । अतः कुथेर, शोल्ल, लिङ्गवल, माप्चोक आदि शब्दहरूले आफ्नो अस्तित्व किरात कालमा नै स्थापित गरेकाथिए भन्ने स्पष्टहुन्छ । ४१२

नेपालका इतिहासले किरात शासनकाललाई विविध दृष्टिले 'उज्ज्वलयुग' भनी नाम राखेको छ । त्यस समयमा भएको व्यवस्थित शासनपद्धति, मजबुत लौकिक जीवन, शिक्षाको उन्नति, आकर्षक कलाकृतिहरूको परमोत्कर्ष आदि क्रिया-कलापहरू तात्कालिक शिलालेखहरूद्वारा प्रमाणित हुन्छन् । त्यसबखतमा भएको विकास तात्कालिक मात्र नभई भविष्यका लागि पनि क्रमबद्ध विकासका पूर्वाधार निर्माणगर्नसक्षम थियो भन्ने बुझिन्छ । अतः सबै किसिमका विकासका पूर्वाधार लिच्छविकालभन्दा पहिले नै निर्मित भएको थियो । परन्तु लिच्छविकालभन्दा पहिलेका समयको जस्ताको तस्तो ज्ञानका लागि कुनैपनि भरपर्दा प्रमाणहरूपाउँदैनन् । लिच्छविकालभन्दा पहिले जति विकासका

४१० उही, पृ. १२९ ॥

४११ उही, पृ. १२९ ॥

४१२ उही, पृ. १२९ ॥

कार्यहरूभए तिनको ज्ञान गर्ने आधार केवल अनुकल्पना मात्रै हो ।^{४१३} यद्यपि तात्कालिक अभिलेखादिहरूबाट किरातकालिक न्यायव्यवस्थाको यत्किञ्चित् ज्ञान चाहिँ अवश्यै प्राप्त हुन्छ ।

लिच्छविकालमा कुथेरअधिकरणद्वारा जग्गाको लिखितप्रमाणको व्यवस्थापन, भूमिसुधारकार्य, राजस्व सङ्कलनकार्य तथा सम्पूर्णप्रकारका आर्थिक व्यवस्थापनादिकार्य पनि सम्पादन गरिन्थ्यो भन्ने तथ्य ऐतिह्यबाट बुझ्न सकिन्छ । यद्यपि त्यहाँ अंशबण्डासम्बन्धी व्यवहार अवलोकनगर्ने कुनै पनि अधिकरणको कार्यक्षेत्रका रूपमा तोकिएको छैन ; तथापि सबैप्रकारका आर्थिककार्यहरू अवलोकन गर्ने अधिकार कुथेर अधिकरणको कार्यभारभित्र पर्ने निर्देशन भएको हुँदा अंशबण्डासम्बन्धी कार्यसम्पादनको अधिकार पनि त्यसैको थियो भन्ने संभावना चाहिँ छ । किनभने आर्थिक क्षेत्रान्तरगत नै दाय पनि पर्दछ । लिच्छविशासनकालमा राजाले मन्त्रिपरिषद् र उच्चपदस्थ कर्मचारीहरूका साथ परामर्श लिएर कानून निर्माण गर्दथे । त्यस्तो कानूननिर्माणप्रक्रिया धर्मशास्त्रले निर्देशगरे बमोजिमको नै हुन्थ्यो । लिच्छविकालमा 'कथं सर्वे जनाः सुखिनो भवन्ति' (कसरी सबैजना सुखी हुन्छन्) भन्ने यस किसिमको अभिलाषा नै राजशासनको आदर्श थियो । त्यसैभएको हुनाले त्यस वखतमा शासन्प्रणाली पनि सुव्यवस्थित थियो । धेरै प्रकारका सरकारी कार्यालयहरू राजदरवारभित्रै रहेकाथिए । केही अधिकारहरू चाहिँ विकेन्द्रित थिए । यसैभएकाले गाउँस्तरका 'पाञ्चाली' भनिने कार्यालयहरूमा सामान्य अधिकारहरू विकेन्द्रितथिए भन्ने बुझिन्छ । यससम्बन्धमा यसै किसिमको आशय नेपालको इतिहासले प्रकट गरेको पाइन्छ ।^{४१४} लिच्छविकालमा सम्पूर्ण न्यायव्यवस्था सञ्चालन शास्त्रानुरूप गरिन्थ्यो भने दायविभागविधि पनि तदनुरूपकै थियो भन्ने विश्वास गरिन्छ । यसो हुँदा त्यसवखतमा धर्मशास्त्रीय दायविभागका साथ प्राचीन नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलना हुँदैन । किनभने त्यस बेलाको शास्त्रीय अंशबण्डा र प्राचीन नेपालमा चलेको अंशबण्डाको कानून अभिन्न थियो । यसरी प्राचीनकालिक तथा लिच्छविकालिक नेपालको न्याय व्यवस्थासम्बन्धी सक्षिप्त जानकारी लिन सकिन्छ ।

^{४१३} पूर्णिमा, पूर्णाङ्क १७, प. १-८ ॥

^{४१४} नेपालको इतिहासका पाँच स्वर्णिम पृष्ठ, दुण्डिराज भण्डारी, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, प्र. सं. वि. सं. २०३९, पृ. २३ ॥

मल्लकालिक कानून व्यवस्था

नेपालका इतिहासकारहरूले मल्लकालको आरम्भका साथै नेपालको मध्यकाल आरम्भ भयो भनी निर्णय गरेका छन् । मल्लवंशीय राजाहरूमध्ये जो-जो चतुर्दिक् (चारैतर्फ) संशोधन, परिष्कारगर्नेहरूभए भनी इतिहासले देखाएको छ, तिनैले व्यवस्थापन गरेका कानूनको र राज्यसञ्चालन पद्धतिहरूको पनि केही सिंहावलोकन गरी यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

जयस्थिति मल्लले बाँधेका स्थिति

नेपालमा लिच्छवि शासनकालपश्चात् मल्लशासन कालको उदय हुन्छ । मल्लराजाहरूमध्ये सुव्यवस्थितरूपले न्यायव्यवस्थाको र शासनपद्धतिको संवाहक अग्रणी राजा जयस्थितिमल्ल भए । प्रजाहरूलाई सुशासन प्रदान गर्नका निमित्त जयस्थितिमल्लले सुदृढ गराएका थितिहरूलाई हेर्दा उपर्युक्त तथ्यका सम्बन्धमा ज्ञान हुन सक्दछ । तिनले विशेष गरी चारप्रकारका विषयहरूमा स्थिति बाँधेका छन् । ती यस्ता छन्: (१) वर्णहरूको र जातिहरूको निर्णय (२) क्षेत्रको निर्णय (३) गृहसम्बन्धी निर्णय (४) जातमाला । तिनले यस्ता प्रकारसँग सामाजिक स्थिति, आर्थिक स्थिति र दण्डव्यवस्था पनि आफ्नो शासन कालमा राम्रोसँग व्यवस्थित गरे । यो तथ्य नेपालको इतिहास अध्ययनबाट र तात्कालिक अभिलेखहरूका अध्ययनबाट जान्न सकिन्छ । जयस्थितिमल्लले बाँधेका स्थिति त्यसबखतका सामान्य विषयहरूको निर्णयका लागि उपयुक्त थिए । विशेष विषयहरूको निर्णय गर्नुपर्दा भने धर्मशास्त्रकै अवलम्बन गरिन्थ्यो । यही भनाइ नेपाल परिचयको पनि रहेको पाइन्छ ।^{४९५} मल्लकालमा पनि नेपालको न्यायव्यवस्थाको परम्परा लिच्छविकालकै जस्तो स्थापित थियो भन्ने बोध गरिन्छ । किनभने तात्कालिक दायविभाग व्यवस्थापन गर्नमा पृथक् न्यायविधिको व्यवस्था भएको पाइन्छ । अतः मल्लकालले पनि धर्मशास्त्रले व्यवस्थित गरेकै दायविभागविधि अङ्गीकार गरेको थियो भन्ने प्रतीत हुन्छ । त्यसैहुनाले जयस्थितिमल्लले विशेषतः शास्त्रका ज्ञाता, कुशल

^{४९५} नेपाल परिचय, खगेन्द्र निरौला, प्रका. रत्नपुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाण्डौ, द्वितीय संस्करण २०४८, माघ, पृ. १८४ ॥

तथा बुद्धिमान् विप्रहरूको परामर्श लिएर विधि व्यवस्था प्रतिस्थापित गरेका थिए ।^{४१६} शास्त्रीय उपदेशअनुसार राजाले विद्वान् ब्राह्मणहरूका साथ व्यवहार (मुद्दा-मामिला) हेर्ने लगायतका कार्यहरूलाई कर्तव्यका रूपमा अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ ।^{४१७} जयस्थितिमल्लले तात्कालिक नेपालको सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, साङ्गीतिक, साहित्यिक आदि क्षेत्रहरूमा राम्रैसँग संशोधन तथा परिष्कार पनि गरे । जुन यस अनुरूपका छन् :

(क) **सामाजिक परिष्कार:** तिनले श्रीकान्यकुब्जी ब्राह्मण कीर्तिनाथ उपाध्याय, मैथिल ब्राह्मण रघुनाथ भ्वा, रामनाथ भ्वा, महिम भट्ट आदि विद्वान्हरूको सहयोगबाट सामाजिक परिष्कार गरे । त्यसमा मनुस्मृति आदि शास्त्रीय ग्रन्थहरूले व्यवस्थापित गरेको वर्णाश्रम धर्मबमोजिम चार वर्ण र छत्तीस जातहरूमा वर्णजातिको विभाग गरे । त्यसरी नै आ-आफ्नो वर्ण तथा जातिअनुरूपका अलङ्कार आदि लगाउने विधानको पनि व्यवस्था मिलाएका थिए ।

(ख) **आर्थिक परिष्कार:** जयस्थितिमल्लले जग्गा नापजाँच गर्ने प्रक्रियाको व्यवस्था मिलाए । त्यसैगरी खाद्यान्न र पेय आदि विविध पदार्थहरूको जोख्ने, भर्ने, नाप्ने आदिको व्यवस्था गरे । फेरि अपराधीहरूका लागि अपराधअनुरूपको दण्डगर्ने विधिको पनि निर्धारण गरे ।

(ग) **धार्मिक आदि परिष्कार:** तिनले देवमन्दिरहरू बनाएर देवताको प्राणप्रतिष्ठापूर्वक स्थापनागर्ने कार्यहरू पनि गरे । स्थापना गरिएका देवताहरूको दैनिक पूजा-आजा सञ्चालनका लागि पर्व-पर्वहरूमा विशेष पूजा आराधना आदि सञ्चालनका लागि पनि जग्गा-जमिन आदिका गुठीस्थापनाको व्यवस्था समेत गरे । त्यसरी नै सङ्गीत र साहित्यको पनि सम्बन्धित विविध प्रविधिहरूको अवलम्बन गरी परिष्कार गरे ।^{४१८} पुनः जयस्थितिमल्लले राज्यमा स्थिरता कायम गर्न, न्यायव्यवस्था सुदृढीकरण गर्न र सबैजनमा समानता प्रदान गर्न धर्मशास्त्रको अनुसरण गरी सामाजिक परम्परालाई पनि अवलम्बन गरेर 'मानवन्यायशास्त्र' को रचना गरे ।^{४१९} ई. १५५४ देखि १५६८ सम्मको

^{४१६} उही, पृ. १८५ ॥

^{४१७} व्यवहारानूपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

^{४१८} रामकुमार दाहाल, नेपाल परिचय, प्रका. परिशीलन, नयाँ वानेश्वर, काठमाण्डौ, प्रथम संस्करण, वि.सं. २०५१, पृ. २२ ॥

^{४१९} सिद्धेश्वरमान श्रेष्ठ+श्यामकृष्ण जोशी, नेपाल परिचय, प्रका. आठराई पुस्तक भण्डार, पुतलीसडक, काठमाण्डौ, चौथो संस्करण, वि.सं. २०५१ ॥

समयमा कान्तिपुरको शासन व्यवस्थाको भार वहन पनि उनले गरे । तिनले प्रजाहरूलाई सुख दिने उद्देश्यले स्थिति पनि बाँधे । यो कुरा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले रचना गरेको 'दिव्योपदेश' बाट थाहा पाइन्छ । त्यस दिव्योपदेशमा भनिएको छ 'राजा महीन्द्र मल्लले बाँधेको स्थिति पनि हेरियो' । यसबाट पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालपर्यन्त पनि जयस्थिति मल्ल, महीन्द्रमल्ल आदिहरूले बाँधेका स्थितिहरू समयोचित र लोकप्रिय पनि थिए भन्ने कुरा बुझिन्छ । यसरी जयस्थितिमल्लको न्यायव्यवस्थाको समीक्षा प्रस्तुत गरियो ।

महीन्द्र मल्लले बाँधेको स्थिति

महीन्द्रमल्लले बाँधेका स्थितिहरूको केही अंशमात्र पाइन्छ; समग्र अंश भने पाइँदैन । तथापि दृष्ट उपलब्ध अंशद्वारा दुष्टनियन्त्रण पूर्वक सज्जन प्रजाहरूलाई न्याय प्रदानका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका ती स्थितिले निर्वाह गरेको बुझिन्छ । बाँधेका स्थितिहरूमा सामाजिक, आर्थिक लगायतका विषयहरू यहाँ संक्षेपमा प्रस्तुत गरिन्छन् । ती यस्ता छन्:

(क) गाउँका वासिन्दाहरूको परस्पर आफू-आफूमा विवाद भएमा गाउँले प्रमुखले नै निर्णय गर्नुपर्दछ । (ख) कुटानी-पिसानी आदि कार्यगर्ने ठाउँको र कपडा बुन्ने यन्त्र आदिको पनि निरन्तररूपले सञ्चालको व्यवस्थाहुनुपर्दछ । (ग) खाना खाने समयको निर्धारण हुनुपर्दछ र खाने कुरा (खाद्यान्न)को अभाव भई प्रजाहरू भोक-भोकै नहोऊन् भन्ने जस्ता विषयहरू महीन्द्र मल्लले बाँधेका स्थितिमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।^{४२०}

यसप्रकारले सामाजिक, आर्थिकादि विविध क्षेत्रहरूमा महीन्द्र मल्लले स्थिति व्यवस्थापित गरे । मल्ल राजाहरूले प्रजाहरूलाई सुशासन दिनका निमित्त न्यायव्यवस्थाको राम्रोसँग परिचालन गरे । तात्कालिक इतिहासहरूको अध्ययनबाट तिनीहरूले धर्मशास्त्रले प्रतिपादन गरेको विधि नै अङ्गीकार गरेको प्रतीत हुन्छ । धर्मशास्त्रलाई उल्लङ्घन नगरी सम्पूर्ण विधिको व्यवस्था विधान गर्नुबाट त्यसबेलाको अंशबण्डाको विधि पनि शास्त्रीय दायविभाग विधिबमोजिम नै स्वीकार भएको भन्ने अड्कल गर्न सकिन्छ । यसो भएको हुँदा धर्मशास्त्र प्रतिपादित दायविभाग र मल्लकालिक नेपालमा प्रचलित अंशबण्डामा भिन्नता देखिँदैन भन्ने निष्कर्ष हो । यस्तो भएकाले नै राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा भूमिसम्बन्धलाई लिएर प्रकाशित लिखित ताडपत्रहरूमा पनि शास्त्रीय

^{४२०} उही, पृ. १८६-१८७ ॥

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १४१

दायविभागभन्दा विलक्षण(भिन्न) दायविभाग व्यवस्था देखिदैन । ४२१ ती लिखित ताडपत्रहरूको अध्ययनबाट कहिँ दाजुभाइहरूको पैतृक धनविभागका विषयहरूमा, कहिँ अपुताली परेका धनविभागका विषयमा, कहिँ चाहिँ बाबुले छोरीहरूलाई जीवननिर्वाहका लागि दिएको धनका सम्बन्धका विषयमा लिपिबद्ध भएको देखिन्छ । यसकिसिमका ताडपत्रहरूको अध्ययनबाट पनि धर्मशास्त्रले बताएको अंशवण्डाभन्दा अलिकति पनि भिन्नता पाइँदैन । त्यसो भएकाले तात्कालिक दायविभाग विधि शास्त्रीय विधिको अनुरूप थियो भन्नमा आपत्ति छैन । मल्लकालको न्यायव्यवस्थाको प्रभावकारी प्रबन्ध मिलाउने जयस्थिति मल्ल र महीन्द्र मल्ल राजाहरूको गतिविधि निरूपण गरियो । स्थालीपुलाक न्याय (कसौडी, प्रेसरकुकुर आदि भाँडामा पकाइएको भातमध्ये एक वा दुई सिता थिचेर हेरेपछि भाँडाभरिभरि भात पाक्यो वा पाकेको छैन भन्ने थाहा पाउने विधि) बमोजिम गरिएको उक्त निरूपणबाट तात्कालिक सबै राजाहरूको पनि समग्र न्यायव्यवस्था कस्तो अवस्थाको रहेछ, भन्ने ज्ञान हुन जान्छ ।

शाहकालिक न्यायव्यवस्था

नेपालको इतिहासले यद्यपि शाहकालको उदय पृथ्वीनारायण शाहका समयदेखि भएको भन्ने स्वीकार गरेको छ, तथा पृथ्वीनारायणका पूर्वज राम शाहलाई मल्लकालिक शाहवंशीय राजाका रूपले र मल्लराज्य सीमादेखि बेग्लै भूभागका शासकका रूपले पनि शाहकालमा नै भएका हुन् भन्ने ठानी सबैभन्दा पहिले तिनको न्याय व्यवस्थालाई लिएर केही अध्ययन प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

वि.सं. १५३८ मा यक्षमल्लको स्वर्गारोहणपछि काठमाडौँ उपत्यका भित्रका राज्यहरू कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुर तीन राज्यमा विभाजित भए । जेथाक भनिने पर्वतदेखि पूर्ववर्तिक्षेत्रको चौबीसे राज्यहरूमा पनि नेपालको विभाजन भयो । १४२२ नेपालको कतिपय भूखण्डहरूमा चाहिँ सेनराज्य स्थापित भएको देखिन्छ । यसबाट तात्कालिन नेपाल पूर्णरूपले विखण्डित थियो भन्ने स्पष्ट छ । यही बखतमा द्रव्यशाहले गोरखा राज्यको शासन आफ्नो हातमा पारे । द्रव्यशाह पनि लमजुङ राज्यका राजपुत्र थिए ।

४२१ भूमिसम्बन्धी तमसूक ताडपत्र (भाग १-४), शङ्करमान राजवंशी, प्रका. श्री ५को सरकार, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्वविभाग, राष्ट्रिय अभिलेखायल, प्रकाशित मितिहरू :-

वि.सं. २०४१/३/१३, भाग १, पृ. ४०-४१, ४३, ५०, ६३, ९० ।

वि.सं. २०४१/९/२७, भाग २, पृ. १२, १८, २३-२४, ३०-३२, ६५, ७२ ।

वि.सं. २०४२/१/१, भाग ३ पृ. १, ६-७, ४७-४८ ।

वि.सं. २०४४/१/१, भाग ४ पृ. ५४, ५६-५७, ६२-६३, ११०-१११, ११४-११७ ॥

४२२ रामकुमार सिंह, नेपालपरिचय, प्रका. नेपाल बुक सेन्टर, भोटाहिटी, काठमाण्डौ, पहिलो संस्करण २०५०, पृ. २७-२८ ॥

१४२ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

श्री रामशाहको शासन व्यवस्था

द्रव्यशाहले सम्हालेको राज्य कालान्तरमा उनका नाति रामशाहले सम्हाले । तिनले शास्त्रको अतिक्रमण नगरीकनै न्यायव्यवस्था परिचालन गरेका थिए भन्ने कुरा इतिहासमा देखिन्छ । त्यसैगरी तिनले बाँधेका स्थितिको अध्ययनबाट पनि उक्त तथ्य थाहा पाइन्छ । तिनले आर्थिक, सामाजिकादि क्षेत्रहरूमा यस्तो स्थिति बाँधेका थिए :

(क) आर्थिकस्थिति: रामशाहले बाँधेको आर्थिक स्थितिमा व्याज खान लगानी गरिएका द्रव्यमा वार्षिक सयकडा दशभन्दा बढी व्याज नलिनू । जति द्रव्य व्याजखान लगानी गरिएको छ त्यसको डबलभन्दा बढी व्याज पनि लिन हुँदैन भनिएको छ । त्यसैगरी अन्नको पनि दश प्रतिशतभन्दा बढी व्याज नलिनू । लगानी भएका अन्नको दोब्बरभन्दा अधिक पनि लिन नपाउने स्थिति पनि बाँधे । उनले आर्थिक र सामाजिक व्यवहार चलाउन सजिलो होस् भन्नका खातिर मुद्राको प्रबन्ध पनि मिलाए । त्यसैगरी अन्नादि जोख्ने भर्ने स्थिति पनि बाँधे । क्षेत्र (जग्गा-जमिन)को मापनविधि पनि स्थापित गरे । तेल, ध्यू आदि चिल्ला तरल पदार्थहरू पनि जोख्ने भर्ने व्यवस्थाका लागि पनि स्थिति बाँधे । ४२३

(ख) सामाजिकस्थिति: धारो, पँधेरो तथा कुवा इनार जस्ता जलाशयबाट सबैजनाले आलो-पालो गरी पानी ग्रहण गर्नुपर्ने स्थिति बाँधे । यो व्यवस्थित स्थितिको पालना नगरी उल्लङ्घन गर्ने मानिसलाई पाँच रुपियाँ दण्डगर्नुपर्दछ भन्ने स्थिति पनि तिनले बाँधिदिए । त्यसरी नै तेलका लागि तोरी, सस्य आदि पेल्ले कोलमा आलो-पालोसंगतेलपेल्लेकाम गर्नु भन्ने व्यवस्था पनि मिलाइदिएका थिए । खेत, बारीहरूमा पानी लगाउँदा पालै-पालो सबैजनाले सिंचाइगर्नुपर्दछ भन्ने पनि तिनले निर्देश गरेका थिए । यसरी प्रजाहरूका हितलाई मध्यनजर गरी रामशाहले विविध दृष्टिले स्थिति बाँधिदिए । तिनले बाँधेको स्थितिलाई पनि हेरी पृथ्वीनारायण शाहले दिव्योपदेशको रचना गरेका हुन् । ४२४ यसप्रकारले रामशाहको न्यायव्यवस्था लोकहितका निमित्त प्रेरित थियो । परन्तु त्यसअवस्थामा पनि अंशबण्डाको विषयमा कुनै पनि विशेषता पाइँदैन । अतः सबै

४२३ खगेन्द्र निरौला, नेपाल परिचय, पृ. १८७-१८८ ।।

४२४ उही पृ. १८८-१८९

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १४३

व्यवस्था धर्मशास्त्रानुसार देखिएकाले तात्कालिक दायविभाग पूर्णरूपमा धर्मशास्त्रको उपदेश अनुसार नै थियो भन्नमा अनुचित हुने छैन भन्ने ठम्याइ छ ।

पृथ्वीनारायणशाहकालिक न्यायव्यवस्था

नेपालका इतिहासले राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सास्कृतिक आदिका विकासलाई आधार बनाई नेपालको काल विभाजन गर्‍यो । विभाजित प्राचीन-मध्य र आधुनिक तीन कालमध्ये वि.सं. १८२५ देखि अथवा नेपालको एकीकरणदेखि आधुनिककालको प्रारम्भ भएको भनी सामान्यतः समय निर्धारण गरियो । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले विभिन्न राज्यहरूका रूपमा छरिएर रहेका नेपाललाई एकीकरण गरे । तिनको सदिच्छाको फलस्वरूप नै वर्तमान नेपालराष्ट्र विश्वका सम्पूर्ण देशसित परिचित रहेको छ । नेपालको एकीकरणका साथै तिनले न्यायव्यवस्था पनि सुव्यवस्थित बनाए । तिनले आफ्नो जीवनको प्रधान(मुख्य)उद्देश्य नेपालको एकीकरणको अभिलाषालाई नै निर्धारण (निश्चित) गरेका थिए । यसै हुनाले उनका जीवनको अधिकांश समय एकीकरण अभियानमा नै व्यतीत भयो । तिनले दिव्योपदेशमा 'रामशाहले बाँधेको स्थिति पनि हेर्ने, राजा जयस्थितिमल्लले बाँधेको स्थिति पनि अवलोकन गर्ने' भनी भनेका हुन् । ती दुवै राजाले बाँधेका स्थितिको अवलोकन गरेपछि तिनले 'ईश्वरको अनुग्रहभएछँदामा त्यस्तै स्थितिको व्यवस्थापन मैले पनि गर्नुपर्दछ' भनेका छन् । दिव्योपदेशमा अभिव्यक्त वचनहरूका साक्ष्यबाट के बुझिन्छ भने पृथ्वीनारायण शाहको जीवनको अधिक भाग राष्ट्रको एकीकरणमा नै बित्यो । अतः न्याय व्यवस्था स्थापनादिका कार्यक्षेत्रहरूको राम्रोसँग निरीक्षण गर्नका लागि तिनलाई अवसर नै भएन । तथापि तिनले सैनिकअनुशासनका विषयमा र देशको आर्थिक क्षेत्रका विषयमा पनि दिव्योपदेशअनुसार नै न्यायव्यवस्था स्थापनाको मार्ग प्रदर्शन गरे । दिव्योपदेशद्वारा सामाजिक, धार्मिक आदि क्षेत्रहरूमा पनि न्यायव्यवस्थाको स्थिति जान्न सकिन्छ । तिनले धर्मशास्त्रको अविरोधी न्यायमार्ग तय गरे । ठकुरीकुलमा उत्पन्न भएका मानिसको परीक्षा लिएर धर्माधिकरण(न्यायालय)मा न्यायाधीशको रूपमा नियुक्तगर्नुपर्दछ भन्ने ब्यहोरा तिनको दिव्योपदेशले व्यक्त गरेको छ । त्यस्तै प्रधान न्यायाधीशको सहायक मगर कुलमा उत्पन्न भएका व्यक्तिलाई परीक्षा

१४४ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

लिएर नियुक्तगर्नुपर्दछ । प्रत्येक न्यायालयहरूमा धर्मशास्त्रज्ञको नियुक्ति हुनुपर्दछ । किनकि धर्मशास्त्रानुरूपको दण्डव्यवस्था आफ्नो राष्ट्रमा पनि थापित होस् भन्ने तिनको सदाशय मुखरित भएको पाइन्छ ।^{४२५} यसकिसिमले धर्मशास्त्रज्ञलाई न्यायाधीश पदमा नियुक्त गरी जनतामा धर्मपूर्वकको न्याय दिन सुगम होस् भनी न्यायालयमा राख्ने परम्परा कायम थियो ।

पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालमा धर्मशास्त्र अविरোধी मार्गअनुसार न्यायव्यवस्थाको विकास भयो । त्यस समयमा अंशबण्डाविधि र व्यवहार मार्ग पनि धर्मशास्त्रको अनुकूल व्यवस्थित थियो भन्दा कुनै अत्युक्ति हुने छैन । धर्मशास्त्रले प्रतिपादन गरेको वर्णव्यवस्थाअनुकूलको धर्म नै पृथ्वीनारायण शाहको अभीष्ट थियो । किनभने तिनले आफ्नो दिव्योपदेशमा चारवर्ण र छत्तीस जातको पनि उल्लेख गरेर धर्मशास्त्रोक्त वर्णव्यवस्था र वर्णाश्रमोक्तधर्महरूको पूर्णरूपले अनुमोदन गरेका थिए भन्ने बुझिन्छ ।

राजा सुरेन्द्रको न्याय व्यवस्था

पृथ्वीनारायण शाहको वंशपरम्परामा राजेन्द्रविक्रम शाहभन्दा पछि तिनका छोरा सुरेन्द्रविक्रम शाह नेपालको राजा भए । सुरेन्द्रको शासन समयमा प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग राज्य सञ्चालन कार्यमा संलग्न रहे । उनले धेरै अधिकारीहरूलाई छलकपट गरी आफ्ना भाइहरूको सहायता लिएर या मिलोमतोमा एकै ठाउँमा हत्या गरे । नेपालको इतिहासकारहरूले त्यस हत्यालाई कोतपर्व भनेका छन् ।^{४२६} कोतपर्व भइसकेपछि वि.सं. १९०३ देखि जङ्गबहादुरको प्रधानमन्त्रित्वमा सुरेन्द्रविक्रमले नेपालको शासन व्यवस्था सञ्चालन गरे । त्यतिबेला प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले आफ्नो वंशजको जेठो जो हुन्छ त्यही नै प्रधानमन्त्री पदको उत्तराधिकारी हुनेछ भन्ने नियम बनाए । यसरी तिनले नेपालको प्रधानमन्त्री पदमा राणादेखि बाहेकका वंशजहरूको नियुक्ति प्रतिबन्धित गरे । तदनन्तर वि.सं. १९०३ बाट वि.सं. २००७ साल फागुन ६ गतेसम्म अर्थात् १०४ वर्ष पर्यन्त पारिवारिक राणा शासनले नेपालमा जरोगाड्यो अर्थात् अधिकार जमायो । यद्यपि राजनीतिक दृष्टिले

^{४२५} 'अदालथमा पनि ठकुरी जाचि डिष्टा.राष्नु मगर जाचि विचारी थाप्नु. कचहरिपिच्छे यक् यक् पण्डित राषी निजा. सास्त्र.बमोजिम्.अदालथ चलाउनु' पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश ॥

^{४२६} बालचन्द्र शर्मा, नेपाल ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. ३१२ ॥

हेर्दा भाइभारदारहरूको पारिवारिक षड्यन्त्र र पदलोलुपता आदिका कारणले उच्च पदस्थ अधिकारीहरूको हिंसाबाट सुरेन्द्रको शासनकाल अत्यन्त दुःखदायी देखिन्छ; तथापि सुरेन्द्रले प्रजाको हितका लागि न्यायव्यवस्था सुदृढ तथा सुव्यवस्थित पनि गरेको देखिन्छ। किनभने तिनकै शासनकालमा हस्तलिखित न्यायविधि लागु भयो। त्यही न्यायविधिले नेपाली समाजमा 'मुलुकी ऐन' भन्ने नामले प्रसिद्धि पाएको छ।

नेपालको न्याय व्यवस्था विकासका क्रममा सुरेन्द्रको शासनकालदेखि नै न्यायपुष्प (न्यायरूपी फूल) ले पुस्तकाकारमा फुल्ने अवसर पायो। त्यस फूलले आजसम्म पनि फुलेकै रूपले शोभा दिइरहेको छ। धर्मशास्त्रीय दायविभागका साथ आधुनिक नेपालमा प्रचलित दायविभागको तुलना, समीक्षा पनि उक्त मुलुकी ऐन नामक कानूनको आधारमा नै गरिएको छ। शाहकालका मुख्य-मुख्य न्याय व्यवस्थापक राजाहरूको न्यायव्यवस्थालाई लिएर संक्षेपमा समीक्षा गरियो। शाहकालभन्दा पूर्वकालिक र पश्चात्कालिक प्रमुख राजाहरूले व्यवस्थित गरेका न्यायव्यवस्थाका सम्बन्धमा पनि चर्चित न्यायव्यवस्थाको प्रभाव नेपाली समाजमा देखिनुका कारण यस किसिमको चर्चा वा समीक्षाले स्थानीपुलाकन्यायको नै निर्वाह गरेको छ।

नेपालीको अंशबण्डाविधिको प्रारम्भ

नेपालमा दायविभागको प्रारम्भ कहिले भएको होला भन्ने जान्ने बुझ्ने इच्छा हाम्रो मनमा हुनु स्वाभाविकै हो। उक्त जिज्ञासाको समाधान यस संसारमा जहिलेबाट नेपाल प्रतिष्ठित भयो त्यही समयदेखि नै अंशबण्डाको आरम्भ भएको हो भन्ने सम्झनुपर्दछ। किनभने यहाँ दायशब्दले पैतृक आदि पुख्र्यौली धनलाई भनिन्छ र मानिसको सामान्यतया यत्किञ्चित् आफ्नो धन र पैतृक परम्परागत धन अवश्यै हुन्छ। पुनः पुख्र्यौली धनहरूमा पनि स्वत्वको उत्पत्ति जन्मबाट नै हुन्छ। अतः सामान्य सिद्धान्तानुसार दायको प्रारम्भ मानिसहरूको आफ्नो अस्तित्वका साथै हुन्छ। जब दायको उत्पत्ति हुन्छ तबदेखि नै विभाग पनि प्रवर्तन हुन्छ। त्यसैले नेपालको उत्पत्ति समयदेखि नै नेपालमा दायको आरम्भ भएको हो। नेपालको प्रारम्भका विषयमा माथि नै समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ।

धर्मशास्त्रलाई अतिक्रमण नगरीकन शुरुदेखिकै नेपाली न्याय व्यवस्था सञ्चालितहुनुका कारण अंशवण्डा कानून पनि तदनुरूप नै प्रचलित हुँदै आयो । अतः जहिलेदेखि आधुनिक नेपाली दायविभागविधि संशोधन, परिष्कारादि हुन थाल्यो त्यतिखेरदेखि शास्त्रीय दायविभाग विधिसँगभएको भिन्नता र समानताका सम्बन्धमा विवेचना तथा समीक्षा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिन्छ ।

नेपाली विधिव्यवस्थाको परम्परा

प्रथमतः शास्त्रीय दायविधिका साथ नेपाली दायविधिको तुलनात्मक समीक्षा गरेर मात्र दाय विभागको गरिन्छ । नेपाली विधिव्यवस्थाका परम्परामा हस्तलिखिताकारको मुलुकी ऐनको शुभारम्भ वि.सं. १९१० मा राजा सुरेन्द्रका शासनकालमा भयो । तात्कालिक प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले बेलायतदेशको यात्रा गरे । बेलायतमा अवसर प्राप्तभएको हुनाले परदेशीय न्याय व्यवस्थाका सम्बन्धमा तिनले राम्रोसँग अध्ययन गरे । त्यही अध्ययनका प्रभावबाट नेपालमा पनि मुलुकी ऐन नामक लिखित न्यायविधिको उत्पत्ति भएको हो । जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रासम्बन्धी ऐतिहासिक अध्ययनद्वारा उक्त तथ्य जान्न र बुझ्न सकिन्छ । उक्त घटनाक्रमको फलस्वरूप नेपालले वि.सं. १९१० पौष शुक्ल सप्तमी बृहस्पतिबारका दिनाङ्कमा लिखित न्यायविधि प्राप्त गर्‍यो । वि.सं. १९१० देखि त्यस विधिको प्रयोग आरम्भ भएपनि हस्तलेखन चाहिँ वि.सं. १९०८ मा नै भएको हो ।^{४२७} उक्त मुलुकी ऐनको लेखन कार्यमा लोकपति र लेखपति नाम गरेका दुईजनालाई लगाइएको व्यहोरा जाइन्द्रबहादुर श्रेष्ठले प्रस्तुत गरेकाछन् ।^{४२८}

वि.सं. १९१० भन्दा पहिलेको नेपालको लिखित न्यायविधि पाइँदैन । हुनत, जयस्थिति मल्ल, रामशाह आदिले बाँधेका स्थिति विधिव्यवस्था नै थिए ; तथापि ती स्थिति न्यायव्यवस्थाका अति न्यून क्षेत्रहरूमा मात्र सञ्चारित थिए । पुनः तिनले बृहत् पुस्तकाकार ग्रहणगर्न समर्थ भएनन् । ती स्थितिका माध्यमबाट नेपाली न्याय क्षेत्रमा केही पूर्वाधार निर्माणको प्रारम्भ चाहिँ अवश्यै भयो भन्ने स्वीकार गर्नुपर्दछ । अतः नेपाली न्यायव्यवस्थाका क्षेत्रहरूमा बृहदपुस्तकाकारका रूपमा स्थापित विधि चाहिँ मुलुकी ऐन नामक विधि नै हो । त्यसैले त्यो नेपालको पहिलो लिखित कानून हो भनिएको हो ।

^{४२७} मुलुकी ऐन, हस्तलिखित, वि.सं. १९१०, राष्ट्रिय अभिलेखालय ॥

^{४२८} जाइन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, मुलुकी ऐन एक टिप्पणी, प्रका. पैरवी, काठमाण्डौ २०५०,

लेखकको दुई शब्द, पृ. १ ॥

नेपालको एकीकरणपछि पृथ्वीनारायण शाहले बनाएका दिव्योपदेशको पनि न्यायव्यवस्थापन परम्परामा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । एवं शिलापत्र ताम्रपत्र प्रभृति अभिलेखहरूले र विविध समयमा स्थिति बाँधिनले पनि नेपालको न्यायव्यवस्थाको परम्परा विकसित भएको भन्ने मान्न सकिन्छ ।^{४२९} यसप्रकारका पूर्वाधारले र जङ्गबहादुरको बेलायतयात्राबाट आर्जित ज्ञानका आधारले पनि शाह शासनकालीन नेपालमा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिकादि व्यापक क्षेत्रसँग प्रभाव स्थापित गर्ने लिखित पुस्तकाकारको व्यवस्थित विधि जन्मियो । जो १६३ (एक सय त्रिसट्ठी) महलमा वर्गीकरण भएको छ । त्यसले सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनीतिकादि क्षेत्रहरूमा नेपाली जनतालाई राम्रोसँग न्यायप्रदान गर्दै रहेको छ । पुनः त्यो मुलुकी ऐन अनेक शीर्षक उपशीर्षकहरूमा विभक्तभई व्यवस्थित रहेको छ ।^{४३०} त्यहाँ निर्धारित भएका विविध शीर्षकहरूमध्ये 'अंशबण्डाको' भन्ने शीर्षक पनि निर्धारित छ ।

१९०८ विक्रमाब्दमा हस्तलिखित मुलुकी ऐनले निर्दिष्ट धेरै क्षेत्रहरूमा वीरशम्शेर राणाको प्रधानमन्त्रित्वकाल (वि.सं. १९४२) मा संशोधन भयो । त्यस बखतमा संशोधित सो ऐनलाई पाँच भागहरूमा वर्गीकरण गरियो । जसरी मूलरूपमा पहिले मुलुकी ऐन भन्ने नाम धारण गरी प्रकाशित भएको थियो; त्यसरी नै आजसम्म पनि मुलुकी ऐन नै भन्ने नामबाट नेपालमा सुप्रतिष्ठित छ ।

सुरेन्द्रका पालादेखि आरम्भित मुलुकी ऐनको धेरै पटक संशोधन भयो । संशोधित त्यसको प्रस्तावनामा पनि तात्कालिक प्रधानमन्त्रीका साथ सदस्यहरूले संशोधनगर्नुपर्नाको आवश्यकता स्पष्ट गरेका छन् ।^{४३१} पहिले सुव्यवस्थित त्यस विधिको मूल सिद्धान्तलाई नखल्बल्याईकन वीरशम्शेरले वि.सं. १९४२ मार्ग कृष्ण प्रतिपदा तिथि मङ्गल बारका दिन संशोधन गरेर पुनर्लेखन कार्य गरे । त्यसपछि एकवर्षानन्तर वि.सं. १९४३ मा पुनः त्यसको संशोधन गरियो । त्यसबखतको संशोधनमा चाहिँ त्यसको प्रस्तावनाको केही

^{४२९} उही ॥

^{४३०} मुलुकी ऐन, हस्तलिखित, पुस्तक नं. ५३९, राष्ट्रियअभिलेखाल ॥

^{४३१} उही ॥

अंश पनि परिवर्तन गरियो । त्यस परिवर्तनमा कालचक्रका प्रभावले गर्दा केवल शास्त्रोक्त विधिले सबै प्रकारका व्यवहार सञ्चालन गर्नमा कठिनाइभएको भन्ने व्यहोरा प्रकट गरिएको छ । पुनः प्रायः प्रजाहरूको सूक्ष्मबौद्धिकताका अभावका कारणबाट प्रजाहरूमा समान विवादमा पनि कहिँ एकै प्रकृतिको कहिँ अर्कै प्रकृतिको न्यायको प्रयोग देखियो । अतः प्रजाहरूलाई न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा विषमता नहोस् भन्ने विचार गरी उक्त विधिको पुनः संशोधन गरियो भनी अभिव्यक्त भएको छ ।^{४३२} वीरशम्शोरको प्रधानमन्त्रित्वकालमा त्यस ऐनको मुद्रण कार्य पनि भयो । परन्तु मुद्रण गरिएको त्यसमा माथि चर्चा गरिएको प्रस्तावना पाइँदैन । नेपालमनोरञ्जन नामक यन्त्रालय (प्रेस) मा वि.सं. १९२७ मा मुद्रित त्यसको सम्पादन तथा संशोधन कप्तान विजयजङ्ग पाण्डे क्षत्रियले गरे । त्यसरी नै डिट्ठा वीरबहादुरले अक्षर विन्यास (अक्षर मिलाई राख्ने कार्य) गरे भनी ती दुईको नामाङ्कन त्यहाँ भएको छ । संशोधित, मुद्रित पुस्तकाकारका रूपले व्यवस्थित त्यस मुलुकी ऐनको प्रस्तावनामा जनताहरूलाई न्याय प्रदान गर्ने काममा पक्षपात नहोस् भन्ने मुख्य आशय प्रकट गरिएको छ ।^{४३३} त्यस छापिएको पुस्तकमा रहेका विषयहरूको चार खण्डमा विभाजन गरिएको छ ।

चन्द्रशम्शोरका प्रधानमन्त्रित्वकालमा वि.सं. १९५८ आषाढ सुदी १० रोज ४ का दिन उक्त मुलुकी ऐनको पुनः संशोधन गरी नेपालमा न्यायव्यवस्था सञ्चालित भयो । त्यसपछि पनि फेरि प्रधानमन्त्री चन्द्रशम्शोरले नै वि.सं. १९८४ मा त्यसलाई संशोधन गरेर त्यसमा उल्लिखित विधि व्यवस्थापनमा स्थिति सुदृढ बनाए । त्यसै क्रममा श्री ५ त्रिभुवनवीरविक्रम शाहको शासनकालमा प्रधानमन्त्री जुद्धशम्शोरले परम्परागत मुलुकी ऐनको पुनः वि.सं. १९९२ मा संशोधन गरे । देश, काल, परिस्थिति अनुसार त्यसको अनेक पटक संशोधन भएको छ । जस्तै: १९४५, १९६१, १९६७, १९७५, १९८०, १९८४, १९९३, २००४, २०१०, २०१२ यी विक्रम संवत्हरूमा त्यसका संशोधित संस्करणहरू प्रकाशित भएका छन् ।^{४३४} विक्रम संवत् १९८४ मा संशोधित त्यस ऐनको प्रस्तावनामा केवल धर्मशास्त्रबाट सम्पूर्ण व्यवहार सञ्चालन गर्न सम्भव भएन; अतः देश, काल, परिस्थितिहरूको पनि अवलोकन गरी दण्डनीय समान अपराधहरूमा दण्डगर्दा पार्थक्य (भिन्नता) नहोस् भन्ने

^{४३२} मुलुकी ऐन, वि.सं. १९४३, प्रस्तावना ॥

^{४३३} मुलुकी ऐन, वि.सं. १९२७, नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालय ॥

^{४३४} ज्ञान्द्रबहादुर श्रेष्ठमुलुकी ऐन एक टिप्पणी, पृ. २ ॥

जस्ता प्रयोजनसिद्धगर्नका निमित्त यो विधिको संशोधन गरिएको हो भन्ने आशयहरू प्रकट भएका छन् । त्यसरी नै वि.सं. १९९२ मा पनि संशोधन भएको त्यसको प्रस्तावनामा पनि त्यही नै अभिप्राय प्रकट गरिएको छ । तदनन्तर पनि संशोधित मुलुकी ऐनको प्रस्तावनामा उपर्युक्त अभिव्यक्तिको क्रमलाई नै अनुसरण गरिएको पाइन्छ । परन्तु अनेक पटक संशोधन गरिएको भएतापनि त्यसमा धर्मशास्त्रोक्त वर्णाश्रमधर्मलाई अतिक्रमण नगरीकनै नेपालको न्यायव्यवस्था सुव्यवस्थित गरेको पाइन्छ । किनभने तिनमा विहित दण्डविधिहरू वर्णानुरूप नै छन् । जसरी अर्थादि विविध दण्डहरूमध्ये शारीरिक दण्डगर्न योग्य ब्राह्मणलाई वधदण्ड शास्त्रले निषेध गरेको छ । त्यसैगरी नेपालले अङ्गीकार गरेको ऐनमा पनि ब्राह्मणलाई मृत्युदण्डगर्न निषेध नै गरेको छ । पुनः जुठो, सूतक आदि आशौचका सम्बन्धमा पनि शास्त्रानुसारको व्यवस्था नै कायम गरिएको छ । त्यसैगरी त्यस्ता धेरै शास्त्रोपदिष्ट विषयहरू नेपाली कानूनले जस्ताको तस्तै विधान तथा अनुमोदन गरेको छ ।

परम्परादेखि चलिआएको उक्त ऐनलाई वि.सं. २०२० सालमा संशोधन गरियो । त्यस समयबाट लागु गरिएको संशोधित उक्त ऐनमा चाहिँ धर्म, वर्ण, जात-जाति आदिका आधारले कुनै पनि मानिसलाई दण्ड-सजाय गर्नुपर्दा भेदभाव अङ्गीकार गरिएको छैन । यसैले नेपाली न्याय विधिले सबै नेपाली नागरिकहरूमा समानताको सिद्धान्तका आधारले न्याय व्यवस्था व्यवस्थापित गर्‍यो । वि.सं. २०२० देखि प्रचलित कानून(मुलुकी ऐन)ले शास्त्रोक्त वर्णाश्रमधर्मलाई सिद्धान्ततः अमान्य घोषित गर्‍यो । तथापि नेपाली समाजका अधिकांश मानिसका मानसिकतामा आजसम्म पनि यथाशक्ति वर्णव्यवस्था अनुरूपको धर्म रक्षित नै छ ।

नेपाली दायविधिको परम्परा

नेपाली दायविधि शास्त्रीय दायविधिको सिद्धान्तलाई अतिक्रमण नगरीकनै चलीरह्यो । नेपालका राजाहरूले वा शासकहरूले नेपालको आरम्भदेखि शास्त्रीय न्याय व्यवस्थालाई उपजीव्य(मुख्य आधार) अङ्गीकारगरी नेपाली न्याय व्यवस्थाको व्यवस्थापन गरेको थियो । यसो भएको हुँदा शास्त्रप्रतिपादित दायविधि पनि नेपालले तदनुरूप नै व्यवस्थापित गर्‍यो ।

१५० शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

शास्त्रीय दायविधि सम्बन्धमा माथि नै विविध प्रसङ्गहरूको समीक्षाका साथ विवेचना गरिएको छ । अतः यहाँ सोही विषयको पिष्टपेषण गरिन्छ । केवल शास्त्रीयविधिको आधारले मात्र नेपालमा सम्पूर्ण व्यवहार सञ्चालन गर्न कठिनाई भएको अनुभव गरी देश, काल, परिस्थिति आदिसमेत विचार गरेर नेपालको ऐन, कानून निर्मित भयो ।^{४३५} हुनत संशोधित प्रचलित नेपाली विधिको प्रस्तावनामा त्यस किसिमको अभिव्यक्ति पाइन्छ; तापनि त्यहाँ प्रकट भएका अभिव्यक्तिहरूले नेपाली दायविधिमा चाहिँ अत्यन्त प्रभावकारी विलक्षणता उत्पादन गरेको छैन । कहिँ कहिँ विलक्षणता अवश्यै देखिन्छ । अतः शास्त्रीय दायविभाग र आधुनिक नेपालको प्रचलित दायविभागमा जहाँ-जहाँ भिन्नता र समानता पाइन्छ, त्यसको समीक्षा तेस्रो परिच्छेदमा गरिने छ ।

तृतीय परिच्छेद

शास्त्रीय दायविधि र नेपाली दायविधिको समीक्षा

दायको स्वरूपका सम्बन्धमा विस्तृत चर्चा माथि गरिएको छ । जसरी धर्मशास्त्रले अप्रतिबन्ध र सप्रतिबन्ध दुई प्रकारको दाय हुन्छ भनी निर्देश गरेको छ ; त्यसरी नै नेपाली दायविधिले पनि छोराहरूले प्राप्त गर्ने पुख्र्यौली धनलाई अप्रतिबन्धदाय भनी निरूपण गरेको छ ।^{४३६} जेठा-माहिला-कान्छा बाबुहरूका र जेठा, कान्छा आदि दाजुभाइहरूका पनि अंश ग्रहण गर्ने तिनका छोरा-नाति-पनाति अंशियार हकवाला नहुँदा नजिकका दाजुभाइ तथा भाइभतिजा आदिले प्राप्त गर्ने उक्त अंशलाई सप्रतिबन्ध दाय(अपुताली) भनी व्यवस्थित गरेको छ ।^{४३७} धर्मशास्त्रले स्वर्गीय अपुत्रको दाय ग्रहण गर्ने पत्नी, छोरी आदिलाई क्रमशः अधिकारी हुने निर्देश 'पत्नी दुहितरश्चैव...' इत्यादिद्वारा जसरी गरेको छ त्यसरी नै नेपाली दायविधिले पनि पुत्र नभएका आमाबाबुको धन ग्रहण गर्ने अधिकारी छोरी हुने व्यहोरा स्पष्ट्याएको छ ।

जसका धेरै दाजुभाइ छन् तिनीहरूमध्ये कोही अपुत्र भयो भने अपुत्र भएका दम्पतिको छोरी चाहिँ रहेछन् भने तिनको अंशधन साक्षीहरू राखी

^{४३५} मुलुकी ऐन, कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५१ असोज, पृ. १-२ ॥

^{४३६} मुलुकी ऐन, 'अंशवण्डाको बाबुछोराको अंशवण्डाको' पृ. १६०-१७१, पुस्तक नं. ५३०, हस्तलिखित, वि.सं. १९१०, राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाण्डौ ॥

^{४३७} उही, 'अपुतालीको' पृ. १९२-२०० ॥

तिनै छोरीलाई लिखत गरी दिन सक्दछन् । लिखत बनाई छोरीलाई दिएको त्यस्तो धन छोरी कै हुन्छ अरु अंशियारहरूको हुँदैन । तिनका छोरी भएपनि यदि लिखत गरी छोरीलाई दिएको रहेनछ भने तिनले पाउँदैनन् अरु हकवाला अंशियारले पाउँछन् । समानोदरबाट जन्मेका दाजुभाइहरू र तिनका छोराहरूमध्ये जो नजिकको हुन्छ त्यसै नजिकका क्रमले उक्त अपुत्रको अंशधन सप्रतिबन्धदाय अर्थात् अपुताली तिनैले ग्रहणगर्ने अधिकार हुन्छ भनी नेपाली दायविधिले व्यवस्था मिलाएको छ । ४३८

अप्रतिबन्धदाय ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकारी पुत्रै हुन्छ । धर्मशास्त्रले निर्देश गरेका बाह्यप्रकारका छोरा-नाति र पनातिहरू नभएकालाई अपुत्र भनेको छ । ती नभए मात्र पत्नी आदिले त्यस्ता अपुत्रको धन ग्रहण गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछन् भनी निरूपण गरिएको छ । परन्तु यस सम्बन्धमा नेपाली दायविधिले भिन्नता प्रदर्शन गरेको छ । विवाह गरिएका पत्नीहरूको, तिनमा उत्पन्नभएका पुत्रहरूको र आफ्नो पनि समान अंशको अधिकार हुन्छ भनी नेपाली विधिले निरूपण गरेको छ । त्यहाँ विवाहित पत्नीमा जन्मेका छोराहरूको मात्र समांश निर्धारित छैन । किन्तु वैवाहिक विधिको वास्ता नगरीकन समवर्णकी ल्याइएकी, कन्या वा विधवा ल्याइएकीमा जन्मिएका छोराहरूको पनि समान अंश ग्रहणगर्नमा अधिकार हुने व्यहोरा स्पष्ट पारेको छ । ४३९

शास्त्रद्वारा नियोगधर्मको अनुसरण गरी देवरादिबाट विधवामा छोरो जन्माउन सक्ने नियमको निर्देश भएको छ र पुनः शास्त्रले नै त्यसप्रकारका धर्महरू कलियुगका निमित्त पालना गर्नु हुँदैन भनी निषेध गरेको छ । अतः निर्णयसिन्धुको कलिवर्ज्य प्रकरणमा नियोग विधिको निषेध प्रस्तुत भएको हो । ४४० त्यस प्रकरणमा संन्यास तथा अग्निहोत्रको निषेध गरे तापनि पुनः प्रतिप्रसवत्वेन(निषेधको पनि निषेध अर्थात् विधेयत्वेन) तिनको कर्तव्यका रूपमा नै उपदेश गरिएको छ । जहिलेसम्म वर्णविभाग रहन्छ र जहिलेसम्म वेद प्रवर्तन रहन्छ त्यति बेलासम्म कलियुगमा पनि संन्यास र अग्निहोत्र ग्रहणगर्नु भनी निर्देश गरिएको छ । ४४१ परन्तु नियोगद्वारा विधवामा देवरादिबाट पुत्रोत्पादनलाई प्रतिप्रसव

४३८ उही, 'अपुतालीको' नं. १, पृ. १९२ ॥

४३९ उही, 'अंशवण्डाको' नं. १, पृ. १६४ ॥

४४० अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतुकम् ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥ नि.सि., क.व.प्र., तृ.प. ॥

४४१ यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।

संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे ॥ तत्रैव ॥

उपदिष्ट छैन । फेरि अर्को कुरा कलियुगका लागि नियोगविधिको निषेध गरिएको हुँदा विधवामा सन्तान जन्माउनु नै अवैध हुन्छ । अतः शास्त्रले विधवामा उत्पन्न भएका छोराको अंशग्रहणाधिकारको चर्चा नै गरेको छैन । हालको नेपाली दायविधिले चाहिँ विधवामा जन्मिएका छोराको पनि बाबुका समान अंशग्रहणको अधिकार सुरक्षित गरेको छ । हुन त याज्ञवल्क्यले ऋण तिर्ने अधिकारीहरूका उपदेशको प्रसङ्गमा 'रिक्थग्राह ऋणं दाय्यो योषिद् ग्राहस्तथैव च' (अंश खानेलाई ऋण तिराउनु त्यसरी नै स्वास्नी लानेलाई पनि) भनी अभिव्यक्ति दिएका छन् । त्यसो हो तापनि शास्त्रको अतिक्रमण गर्नेहरूका प्रति योगीश्वर याज्ञवल्क्यको उपदेश हो भनी विज्ञानेश्वरले मिताक्षरामा स्पष्ट्याएका छन् ।^{४४२} त्यसरी नै कलियुगमा जेठो, माहिलो, कान्छोलाई क्रमैले जेठो, मध्यम र कनिष्ठभाग ग्रहणगर्ने अधिकारको पनि निषेध गरेको छ ।^{४४३} नेपाली ऐनले चाहिँ आफू समानवर्णका कन्या, विधवा, पुनर्भू (पहिले अर्काकी भइसकेकी) हरूमा उत्पादित छोराहरूको र आफ्नो पनि समांशग्रहणको अधिकार प्रतिपादन गरेको छ ।^{४४४} त्यससम्बन्धमा शास्त्रीय दायविधिका साथ नेपाली दायविधिको विमति प्रकट भएको देखिन्छ । धेरैपटक संशोधन गरिएको हाल प्रचलित ऐनले चाहिँ शास्त्रीय वर्णव्यवस्थालाई परित्याग गरी अंशबण्डागर्दा आमा, बाबु, पत्नी, पुत्रहरूको समांश ग्रहण गर्ने अधिकार दिएको छ ।^{४४५} यसरी विवाहिता सवर्णा पत्नीमा जन्माइएका छोराहरूको अंश र भिन्न वर्णकी पत्नीमा जन्माइएका छोराहरूको अंश पनि बराबर नै हुने व्यवस्था नेपाली दायविधिमा गरिएको छ । शास्त्रीय दायविधिले भने विवाहिता सवर्णा पत्नीमा उत्पादित छोराको अंशभाग र अन्यको अंशभागमा असमानता प्रकट गरेको छ ।^{४४६} शास्त्रले यसरी विवाहिता

^{४४२} 'योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तिनिषेधः

पूर्वपतिकृतर्णापाकरणाधिकारी भवत्येव' ॥ मि.क्ष. (या.व.स्मू. २।५१ ॥

^{४४३} 'अत्यन्तदूरस्थिततीर्थयात्रा साक्षित्वदण्डः पितृपुत्रवादे ।

जेष्ठांशलाभोऽपि च दायभागे मद्यस्य वा सर्वविधस्य पाने' ॥ निर्णयसिन्धु, सारसंग्रह,

प्रा. जुनानाथपण्डितः, प्र.सं., सं. २०४९ ॥

^{४४४} मुलुकी ऐन, १९१०, अंशबण्डाको नं. १, पृ. १६४ ॥

^{४४५} मुलुकी ऐन, २०५१, नं. २० भाग ३ महल १३, अंशबण्डाको नं. १, पृ. १३९ ॥

^{४४६} चतुस्त्रिद्वयेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्वयेकभागा विद्वास्तु द्वयेकभागिनः ॥ या.व.स्मू. २।१२५ ॥

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १५३

पत्नीहरूमा उत्पन्न भएका छोराहरूको पनि एउटै प्रकारको दायंश ग्रहण गर्ने अधिकारको आदेश गरेको छैन भने कसरी अविवाहिताहरूमा जन्मेका सबै प्रकारका छोराहरूको समांश ग्रहणको अधिकार होला भन्ने उक्त भनाइको निचोड बुझिन्छ । अतः कहिँ शास्त्रीय दायविधिका साथ नेपाली दायविधिको समानता कहिँ चाहिँ विषमता देखिन्छ । यसै प्रकारले शास्त्रीय अंशबण्डा कानूनको र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डा सम्बन्धी कानूनको सम र विषमविषयहरू उपस्थापित गर्नु बाञ्छनीय देखी ती पनि संक्षेपमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिन्छ ।

बाबुछोराको अंशबण्डा

बाबुछोराको अंशबण्डाका माध्यमबाट धर्मशास्त्रले निर्देश गरेको दायविभाग विधि र आधुनिक नेपालमा प्रचलित दायविभागविधिका सम र विषम विषयहरूको समीक्षा गरिन्छ :

(क) समविषयहरू : नेपाली अंशबण्डाविधि प्रायः शास्त्रीय दायविधि अनुरूपकै छ । आमा बाबुको शेषपछि तिनको रिक्थ छोराहरूले विभाग गर्दछन् । ती जित्दै छँदा तिनको स्वत्वमा अधिकार नहट्दासम्म तिनका धनमा छोराहरू मालिक नहुने व्यहोरा शास्त्र प्रतिपादित छ ।^{४४७} बाबुले छोराहरूलाई अंश दिई छुट्याइदिने इच्छा गरेमा आफू जीवित छँदै उनैको इच्छाअनुसार पनि विभाग (बण्डा) हुन्छ ।^{४४८} यस सम्बन्धमा शास्त्रीय विधिका साथ नेपालको दायविधि व्यवस्था समानरूपकै देखिन्छ । त्यसमा मुलुकी ऐनको यस्तो व्यवस्था देखिन्छः जसकी एउटी पत्नी छ, त्यसमा उत्पन्न (जन्मेका) धेरै छोराहरू छन् । ती छोराहरूको अंशबण्डा गर्नमा बाबुको इच्छा नियामक हुन्छ । यदि बाबुले अंश दिने इच्छा गरेनन् भने तिनीहरूमा दायविभाग हुँदैन । पुनः जसका धेरै पत्नीहरू छन् र तिनमा जन्माइएका धेरै छोराहरू छन् । ती छोराहरूमध्ये कुनै पत्नीमा जन्मेकालाई माया गर्ने कुनैमा जन्मेकालाई हेला गर्ने व्यवहार बाबुले गरे भने त्यस्तो अवस्थामा छोराहरूका इच्छाले पनि अंशबण्डा हुन्छ ।^{४४९} सम्पूर्ण छोराहरूलाई

^{४४७} ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन्वैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ म.स्म. १/१०४

^{४४८} विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥ या.व.स्म. २/११४ ॥

^{४४९} मुलुकी ऐन, १९१०, हस्तलिखित, पु.नं. ५३०, पृ. १६०, नं. १ ॥

एकनासको व्यवहार नगरी शास्त्रविरुद्ध आचरण गर्ने, रोगग्रस्थ, क्रोधी (रीसाहा), हरदम विषयवासनामा निर्लिप्त रहने जस्ता दुर्गुणी बाबु भएमा अंशबण्डा गर्न समर्थ हुँदैनन् भन्ने शास्त्रीय दृष्टि छ। ४५० यसप्रकार शास्त्रीय भनाइ देखिनु र नेपाली दायविधिले बाबुको बारम्बार पक्षपातयुक्त व्यवहार भएमा छोराहरूका इच्छाले पनि अंश विभाग हुने व्यवस्था गर्नु शास्त्रानुरूप नै देखिन्छ। जसरी मनु आदिले आमाको धन उनकै इच्छाबाट विभाग हुनसक्दछ भन्ने उपदेश गरेका छन्; त्यसरी नै नेपाली अंशबण्डाका कानूनले पनि सोही व्यवस्था कायम गरेको छ। ४५१ यसरी हेर्दा यहाँ शास्त्रीयविधि र नेपालीविधिको समान दृष्टि रहेको पाइन्छ। जसरी शास्त्रले विंशोद्धारादि विषमविभागलाई धर्म्यविभाग भनी उपदेश गरेको छ। पुनः उसैले लोकमा विद्वेष फैलने र स्वर्गादि उत्तम लोक पनि प्राप्त नहुने हेतुले गर्दा विंशोद्धार आदि विषम विभाग धर्म्य नै भएपनि अनुसरण नगर्नु भनेको छ। किन कि उक्त विषम विभाग मात्र नभई लोकमा विद्वेष फैलिने अन्य विविध धर्माचरणहरू पनि नगर्नु भनेर निषेध गरेको पाइन्छ। ४५२ त्यसरी नै बाबुले आफ्ना सवर्णा पत्नीहरूबाट जन्माएका सवर्ण छोराहरूलाई घटिबढी आदि विभेदकारी अंश दिए; परन्तु ती छोराहरूलाई अंशबण्डा गरी दिइसकिएको भएपनि त्यस्तो विषम विभागप्रति ती सन्तुष्ट भएनन्। अतः पुनः त्यसलाई उल्ट्याई हामी सबैले बराबरी नै अंशपाउँ भनी दावी गरेमा सबैमा समांश गराउन पाउने व्यवस्था नेपाली दायविधिले गरेको छ। ४५३ शुक्राचार्यले पनि नीतिशास्त्रमा पत्नी, छोरा र आफ्नो पनि बराबर अंश ग्रहणको अधिकार हुने नीति निर्देश गरेका छन्। ४५४ बाबुले आफ्ना समान वर्णका पत्नीहरू र तिनमा उत्पन्न भएका छोराहरू अनि आफूलाई पनि समांशभागी गराउनुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा शास्त्रीय र नेपाली दायविधिमा एकरूपता देखिन्छ।

कानूनबमोजिम गरिएको अंशबण्डा सबै अंशियारहरूले स्वीकार्नुपर्दछ नै। किनभने विधिपूर्वक गरिएको अंशबण्डा, कन्यादान र प्रतिश्रुत(तिमीलाई

- ४५० व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥ वी.मि., व्य.प्र.,पृ. ४३३ ॥
- ४५१ मुलुकी ऐन, १९१०, नं.२-३, पृ. १६० ॥
- ४५२ कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥ या.व. १।१५६ ॥
- ४५३ मु.ऐ., १९१० नं.७, पृ. ६१ ॥
- ४५४ समानभागिनः कार्याः पुत्राः स्वस्य च वै स्त्रियः ॥ शु.नी., ४।२९४, पञ्चमप्रकरणे ॥

म यस्तो द्रव्यादि केही चीज दिउँला है भनिएको) यी तीनथरिका कार्यहरू गरेपछि पुनः उल्टिँदैन । अर्थात् यी तीनथरिलाई एकपटक मात्र दिनेकाम गरिन्छ; पटक-पटक दोहोर्‍याइँदैन । ४५५ यससम्बन्धमा मनुले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तलाई नै अङ्गीकार गरी नेपाली दायविधि प्रवर्तित छ । ४५६ ज्ञाति, बन्धुवर्ग, पुरोहित(पुरेत)आदिलाई साक्षी राखी बण्डा-पत्र लेखेर सबै अंशियारहरूको स्वीकृतिबमोजिम गरिएको विभाग फेरि परिवर्तन हुँदैन भन्ने नियम पनि उक्त ऐनमा कायम गरिएको छ । ४५७ धेरै अंशियारहरूमध्ये कुनै एउटाको मात्र पनि मन्जुरी या स्वीकृति नभईकन गरिएको अंशबण्डा चाहिँ परिवर्तन गरी पुनः भाग लगाउनुपर्ने नै हुन्छ भन्ने नियम पनि कायम भएको छ । ४५८ धेरै अंशियारहरूमा कुनै पनि अंशियारले सबैलाई भाग लगाइदिनु नै पर्ने जे-जस्तो र जे-जति द्रव्य तथा पदार्थहरू लुकाई-छिपाई अंशबण्डाका बेला भाग लगाएन; परन्तु कालान्तरमा देखिएका त्यस्ता द्रव्यको पुनर्विभागगर्नुपर्दछ । त्यस्ता चीज फेरि भाग लगाउँदा त्यस अंशवञ्चकले दबाएको या लुकाएको द्रव्यको अंश भाग भने पाउँदैन । ४५९ यस बारेमा नेपाली दायविधि र शास्त्रीय दायविधिको आंशिकरूपले मात्र समता रहेको छ । हुनत उक्त सम्बन्धमा शास्त्रीय भनाइको पनि एकरूपता देखिएको छैन । तत्सम्बन्धीजानकारी माथि नै स्पष्टपारिसकिएको हुँदा त्यहाँबाटै अवगतगर्न सकिन्छ । यहाँ उपर्युक्त मुलुकी ऐनको नं. ११ले व्यवस्था गरेको नियम र शास्त्रीय दायविधिले व्यवस्थापित नियममा केही पृथक्ता देखिन्छ । शास्त्रले अंशियारहरूले परस्परमा विभाजनीय द्रव्य लुकाउने, दबाउने अर्थात् ठग्ने अंशठागाहा अंशियारलाई पनि वञ्चना गरिएको द्रव्यको फेरि भाग लगाउँदा समाशित्व गराउनु भन्ने आदेश गरेको छ । ४६० यसो भएको हुनाले यहाँ शास्त्रीय र नेपाली दायविधिमा केही मात्र फरक देखिन्छ । यसप्रकार धर्मशास्त्रीय दायविभागविधि र आधुनिक नेपालमा प्रचलित दायविभागविधिका सम-विषयहरूको समीक्षा प्रस्तुत भएको ठानिएको छ ।

४५५ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ मनु. १।४७ ॥

४५६ मु. ऐ., १९१०, नं. ८, पृ. १६२ ॥

४५७ उही, नं. ९, पृ. १६२ ॥

४५८ उही, नं. १०, पृ. १६२ ॥

४५९ उही, नं. ११, पृ. १६२ ॥

४६० अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ या.व.स्मृ. २।१२६ ॥

१५६ शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

(ख) विषम-विषयहरू : पिताको धन ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकारी छोरो हुन्छ भनी माथि नै निरूपण गरिएको छ । अपुत्र स्वर्गीय पतिको धन ग्रहण गर्ने अधिकार पनि पत्नी आदिको हुन्छ भन्ने शास्त्रका आधारले नै निधो गरिएको छ । त्यहाँ हुनत बौधायन, आपस्तम्ब लगायतका स्मृतिकारहरूले पति र पत्नीका बीचमा विभागको अभावको उपदेश गरेका छन् ।^{४६१} तथापि विष्णु, याज्ञवल्क्य लगायतका शास्त्रकारहरूले भने पति र पत्नीको पनि अंशविभाग हुने उपदेश गरेका छन् ।^{४६२} ती शास्त्रकारहरूले पिताको इच्छाबाट गरिने दायविभागमा छोरासरहको अंश पत्नीहरूलाई पनि दिनुपर्ने अभिव्यक्ति दिए । त्यसैगरी बाबुको शेषपछि छोराहरूले गर्ने अंशविभागमा पनि पुत्रबराबरको अंशका अधिकारी आमाहरूलाई पनि गराए । यसरी पति र पत्नीको अंशग्रहणमा शास्त्रको वैकल्पिक व्यवस्था देखिन्छ । आज-भोलिका मानिसहरूमा पनि पति र पत्नीको अंशविभाग रुचिकर छ । अतः यस सम्बन्धमा विष्णु, याज्ञवल्क्य आदिका निर्देशको अनुसरण गरेको देखिन्छ । आपस्तम्बले अरुको मत अनुसार पत्नीले लगाएका अलङ्कार(गहना-गुरिया) र ज्ञातिहरूले दिएको धन पत्नीकै हुन्छ भने । त्यसपछि आफ्नो अभिमत प्रकट गर्दै भनेका हुन् पति-पत्नीको विभाग हुँदैन भनी ।^{४६३} यसरी पितृधनमा पुत्रको र पतिधनमा पत्नीको बराबर अंशग्रहणको अधिकार सुरक्षित गर्नेतर्फ नै शास्त्रनिर्णयको सार रहेको छ । आमाले अंशस्वरूप पाएको धन र विभिन्न समयमा प्राप्तगरेका विविधप्रकारका स्त्रीधनहरू पनि ग्रहणगर्ने पहिलो अधिकार छोरीको हुन्छ । यदि आमाले ऋण गरेकी रहिछिन् भने ऋण तिरी बाँकी रहेको जति ती दुवै किसिमका सबै धन छोरीकै हुन्छ । आमाको केही पनि धन रहेनछ भने छोराको नै ऋण तिरीदिनुपर्दछ छोरीले होइन ।^{४६४} यसबाट आमाको धन ग्रहण गर्नमा छोरीकै प्रथमाधिकार हुन्छ भन्ने व्यहोरा अवगत हुन्छ । यससम्बन्धमा कौटल्यको अभिमत अलि फरक पाइन्छ । छोरीले मात्र मातृधन ग्रहण गर्ने अधिकार

^{४६१} (क) निरिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतिः ॥ बौ.ध.सू. २।२।३।४७ ॥

(ख) जायापत्योर्न विभागो विद्यते । पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु । तथा पुण्यफलेषु । द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ आ.ध.सू. २।१४।१६-१९ ॥

^{४६२} (क) मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्यः ।

अनुदाश्च दुहितरः ॥ वि.स्मृ. १८ । २२-२३ ॥

(ख) यदि कुर्यात्समानंशान् पत्युः कार्याः समाशिकाः । या.व.स्मृ. २।११५ ॥

(ग) पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ पूर्ववत् २।१२३ ॥

^{४६३} अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ आ.ध.सू. १।१४।१९ ॥

^{४६४} मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ या.व.स्मृ. २।११७ ॥

अङ्गीकार नगरी छोराको पनि समान अधिकार रहने भन्ने व्यवस्था उनले व्यवस्थापित गरेका छन् । ४६५

उपर्युक्त सम्बन्धमा नेपाली दायविधिले शास्त्रीय दायविधिभन्दा विषम या भिन्न विचार स्थापना गरेको छ । जस्तै-आमाको धन विभाग तिनको इच्छाले नै हुन्छ; छोरा आदि अन्यको इच्छाले हुँदैन । ४६६ सौतेनी छोराहरू भएमा पिताको मरणपछि चाहिँ सौतेनी आमाले रिक्थ विभागगर्न नचाहे पनि अरु सौता र सौताका छोराहरूका इच्छाले पनि अंशबण्डा गरी लिनु-दिनु पर्दछ । ४६७

नेपाली दायविधिले स्त्रीधनलाई दुईथरिगरी वर्गीकरण गरेको छ । 'दाइजो' र 'पेवा' । दाइजो र पेवाका सम्बन्धमा माथिनै जानकारी दिइसकिएको छ । आमाको दाइजो चाहिँ आफ्ना सबै छोराहरूले पाउनु भनी लिखत गरी तिनीहरूलाई दिएको रहेछ भने त्यो धन तिनीहरूले ग्रहणगर्न पाउँछन् । लिखत गरी दिएको रहेनछ भने जुन छोरो आमासँग नछुट्टिई एकाघरमा बसेको छ र आमाको सेवा, शुश्रूषा (स्यार-सुसार)-भरण-पोषण आदि गर्नमा सम्लग्न छ ; त्यसै छोराले आमाको स्त्रीधन पाउँछ, छुट्टिएर भिन्नै भात-भान्छा गरी बसेका छोराहरूको हक लाग्दैन । ४६८ यस्तै रीतले स्वर्गे भएकी स्त्रीको धन ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकारी छोरो हुन्छ । छोरा नभए विवाहित पतिले पाउँछ । पति पनि नभएमात्र छोरीले पाउँछे । छोरी पनि रहेनछन् भने सौताका छोराहरूले पाउँछन् भनी स्त्रीधन ग्रहण गर्ने अधिकारीहरूको क्रम पनि कौटल्यले निर्धारणगरे बमोजिमकै नेपाली दायविधिले निर्धारण भएको पाइन्छ । ४६९

धर्मशास्त्रले स्त्रीधन ग्रहणगर्ने पहिलो अधिकारीका रूपमा छोरीलाई अगाडिसारेको छ । छोरीहरू नभएमा मात्र छोराको अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ । नेपाली दायविधिले चाहिँ सबै प्रकारका स्त्रीधन ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकारी छोराहरू हुन्छन् भनी तय गरेको छ । छोराहरूमा पनि अविभक्त आफूसँगै बसेका छोराको अभ् पहिले अधिकार हुने नियम निर्धारण गरेको छ । त्यस्ता छोरा नभए विभक्त छोरा, ती नभए विवाहित पति, ऊ नभए अविवाहिता

४६५ जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेरन् । अपुत्राया दुहितरः । तदभावे भर्ता विभजेत ॥ कौ. अ. ३।२ ॥

४६६ मु. ऐ., १९१० नं. २ पृ. १६० ॥

४६७ उही, नं. ३, पृ. १६० ॥

४६८ उही, नं. २ पृ. १६० ॥

४६९ उही, दाइजो-पेवा, नं. ७, पृ. १८८ ॥

१५८ शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

छोरी, ऊ नभए विवाहिता छोरी, ऊ नभए सापत्न छोरा, ऊ नभए नाति र ऊ पनि नभएमा नजिकका अशियारहरूलाई स्त्रीधन ग्रहणगर्ने अधिकारीहरूको क्रम निर्धारण गरेको पाइन्छ ।^{४७०}

उपर्युक्त विषयमा शास्त्रको उपदेशकासाथ नेपाली दायविधि ले निर्धारण गरेका नियमहरूमा समानता देखिन्छ; विषमता नै देखिन्छ । सर्वप्रथम हस्तलिखित नेपाली दायविधिमा 'अंशबण्डा पिता पुत्रको' भन्ने यस शीर्षकमा समावेश गरिएका सम र विषम विषयहरू शास्त्रीय दायविधि ले निर्धारित गरेका विषयहरूसँग तुलनात्मक समीक्षा गरियो । परन्तु हाल प्रचलित नेपाली दायविधि ले उक्त शीर्षकलाई वेग्लै उल्लेख गरेको छैन । त्यस शीर्षकअन्तर्गत रहेका विषयहरू चाहिँ 'अंशबण्डाको' भन्ने शीर्षकभित्र नै समावेश गरेको छ । अरु बाँकी रहेका शास्त्रका र नेपाली दायविधिका सम र विषम विषयहरू यथोचित प्रसङ्गहरूमा तुलनात्मक तथा समीक्षात्मक प्रस्तुतिगर्ने प्रयास गरिने छ ।

नेपाली अंशबण्डा

वि.सं. १९१० मा समुदित न्यायव्यवस्था गर्ने मुलुकी ऐन नै नेपाली समाजमा प्रतिष्ठित मुख्य र अद्वितीय दायविधि हो । त्यस ऐनमा दुष्टहरू नियन्त्रणगर्न, सुशासन कायमगर्न, निष्पक्ष न्याय प्रवाहितगर्न र समाजको बहुआयामिक विकासगर्न विविध प्रकारका शीर्षकहरूको परिकल्पना गरी यावत् व्यावहारिक विषयहरू समावेश गरिएको छ । त्यसमा समाविष्ट अनेक प्रकारका शीर्षकहरूमध्येको एक हो : दायविभाग । उक्त समयदेखि चली आएको त्यसमा 'अंशबण्डाबाबुछोराको', 'अंशबण्डाको', 'विधवा अंशधनको', 'दाइजो पेवाको', 'अपुतालीको', 'धर्मपुत्रको' इत्यादि नामाङ्कित शीर्षकहरू कल्पना गरी कालान्तरसम्म पनि दायविभागलाई व्यवस्थित गरिएको छ ।^{४७१}

वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनअन्तर्गत रहेको दायविधिसमेत देश, काल, परिस्थिति अनुसारका कारणले समय-समयमा धेरैपटक संशोधित भयो । राजा महेन्द्रवीरविक्रम शाहले चाहिँ वि.सं. २०२०मा त्यसको आमूल परिवर्तन गरे भनेमा पनि अतिशयोक्ति हुँदैन । किनभने त्यस समयभन्दा पहिले सवर्णा र असवर्णा पत्नीहरू र तिनमा जन्मेका छोराहरू तथा विवाहिताविवाहित पत्नीहरू र तिनमा जन्मेका छोराहरूको पनि पूर्णांश र खण्डांश दायग्रहणको

^{४७०} उही, नं. ७ पृ. १८८ ॥

^{४७१} उही, १९१० (विषयसूची) ॥

अधिकार व्यवस्थापित थियो । २०२० वैक्रमाब्दमा संशोधित मुलुकी ऐनले चाहिँ सबै प्रकारका पत्नीहरूको र सबै प्रकारका पुत्रहरूको समानरूपले अंशग्रहणगर्न पाउने अधिकारको व्यवस्था मिलायो । त्यसरी त्यहाँ अँगालिएको दायविधिका प्रकारले शास्त्रोक्त वर्णाश्रमव्यवस्था अनुकूलको धर्ममा राम्रैसित आघत पायो । हुनत नेपाली दायविधि शास्त्रका आधारबाट नै प्रवर्तित देखिन्छ ; तापनि देश, काल, परिस्थिति आदिका कारणले र देशमा वर्णसङ्करको आधिक्यका कारणले गर्दा पनि दायग्रहणको अधिकार व्यवस्थापनमा आज प्रचलित नेपाली दायविधि शास्त्रीय दायविधिलाई उल्लङ्घन गरी ठडिएको छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

शास्त्रीय र नेपाली अंशबण्डाको तुलना

शास्त्रीय दायविधिले अपतित, स्वस्थ, संन्यासी नभएका अर्थात् गृहस्थ, दीर्घरोग नलागेका आदि दोषरहित पिताले छोराहरूलाई आफ्नो धन भाग लगाई दिन र नदिन पनि पूर्ण अधिकार दिएको छ । अतः निर्दिष्ट दोष नभएका जिउँदा पिताका इच्छाबाटै अंशबण्डा हुन्छ ; अरुको इच्छाले हुँदैन । फेरि पिताले आफूले धेरै धन लिई छोराहरूको अंशमा कम धन दिएर पनि भाग लगाउन सक्दछन् । अनेक शास्त्रीय निबन्ध ग्रन्थहरूमा तत्सम्बन्धी भनाइलाई पुष्टि गर्ने वचनहरू पाइन्छन् ।^{४७२}

विवाहिता सवर्णा पत्नीहरूमा उत्पन्न भएका छोराहरूलाई पिताले सम र विषम दायविभागविधिको अनुसरण गरेर पनि अंशबण्डा गरी दिन सक्दछन् । फेरि पिताले जेठा छोरालाई सबै द्रव्यहरूमध्येको उत्तम द्रव्यका साथै विंश उद्धार अर्थात् सम्पूर्ण धनको बीसभागको एकभाग, माहिलालाई चालीसभागको एकभाग र कान्छालाई असीभागको एकभाग बढी दिई बाँकी रहेको सम्पत्ति सबै छोराहरूलाई बराबर बाँडिदिन सक्दछन् ।^{४७३} यसरी सम्पूर्ण धनमा आफ्नो लागि अधिक भाग लिई सवर्ण छोराहरूमा जेठा आदिलाई क्रमैले श्रेष्ठ, मध्यम, कनिष्ठ आदि भाग दिएर अथवा समांश दिएर पनि पिताले गरेको अंशबण्डालाई धर्मानुकूल नै हुन्छ भनी शास्त्रको उद्घोष

^{४७२} (क) पिता पुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभागं ददता स्वयमंशद्वयं ग्राह्यमित्याह , नारदः- व्य.प्र., पृ. ४४४ ॥

(ख) द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ॥ ना.स्मृ. १३।१२ ॥

^{४७३} (क) विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ या.व. स्मृ. २।११४ ॥

(ख) ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ म.स्मृ. ९।११२ ॥

छ १४७४ परन्तु, विषमविभाग शास्त्रोपदिष्ट धर्म्य नै भएर पनि लोकमा विद्वेष फैलने हुँदा शास्त्रले नै त्यसको कार्यान्वयन नगर्नु भनी प्रतिबन्धित गरेको पाइन्छ । यसै भएको हुनाले आपस्तम्बले जेठा, माहिला लगायत छोराहरूलाई श्रेष्ठ आदि भाग, विंशउद्धार भाग कसैको मत भनी देखाएर आफ्नो मतअनुसार चाहिँ त्यस प्रकारको विषम विभाग शास्त्रनिषेधित हो भनेका छन् । विषमविभाग गर्नु हुँदैन भनी उनले सम विभागको पक्षलाई नै आफ्नो अभिमत बनाएका छन् । १४७५ विषमविभाग कलियुगका लागि निषेध गरिएको हुँदा र जन-जनमा परस्पर विरोध हुने हुँदा नगर्नु नै उपयुक्त हुन्छ । सवर्णोत्पन्न छोराहरू र सवर्ण दाजुभाइहरूमा विषमविभाग नगरेर पनि असवर्ण र सवर्णहरूको विभागलाई चाहिँ शास्त्रले विषमविभागलाई कर्तव्यकारूपमा प्रतिपादन गरेको छ । १४७६ उक्त कर्तव्यलाई निषेध पनि नगरिएको हुँदा सोबमोजिम गर्नुपर्ने भन्ने अनुभूत हुन्छ । यसैले समान वर्णका अंशियारहरूको अंशबण्डा गर्दा समविभाग गर्नुपर्दछ । समानासमान वर्णहरूको अंश विभाजनमा चाहिँ विषमविभाग अवलम्बन गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रसम्मत सम र विषमविभागविधिको स्थिति देखिन्छ । यस प्रकारले सम र विषम दुबैथरिका विभागविधि शास्त्रनिर्दिष्ट छन् भनी यहाँ प्रदर्शन गरिएको हो ।

शास्त्रले अनेकप्रकारका छोराहरूको प्रदर्शन गरी औरस, क्षेत्रज लगायत केही छोराहरूलाई प्रशस्त भनी निर्देशन गरेको पाइन्छ । केहीलाई चाहिँ अप्रशस्त भनी निर्देश गरेको भेटिन्छ । जसअनुसार कानीन, गूढज, पौनर्भव, सहोढज आदिलाई अप्रशस्त भनी वर्गीकरण गरेको छ । औरस पुत्र भएमा अन्य प्रशस्त पुत्रहरूले औरस पुत्रले पाउने अंशभागको चतुर्थांश पाउने र अप्रशस्त पुत्रहरूले खान-लाउन मात्र पाउने र अंश चाहिँ नपाउने पनि भनेको पाइन्छ । १४७७ याज्ञवल्क्यले बाह्यप्रकारका छोराहरू देखाएर तिनमा औरस आदि क्रमोक्त अधिल्ला-अधिल्ला छोराहरू नभएमा पछिल्ला-पछिल्लाले पिण्ड पनि दिन्छन् र अंश पनि पाउँछन् भनेका छन् । १४७८

१४७४ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ या.व.स्मृ. २।११६ ॥

१४७५ ज्येष्ठो दायाद इत्येके । देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य । रथः पितुः परिभाण्डज्य गृहे । अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥ आप.ध.सू. २।१४।१४।६-९,११ ॥

१४७६ चतुस्त्रिद्वयेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्वयेकभागा विड्जास्तु द्वयेकभागिनः ॥ या.व. स्मृ. २।१२५ ॥

१४७७ उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥ इति । मि.क्ष. (या.व.) २।१३२

१४७८ पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ या.व. स्मृ. २।१३२ ॥

नेपाली दायविधिले व्याइते, ल्याइते, कन्या, विधवा आदि पत्नीहरूमा जन्माएका छोराहरूको, ती पत्नीहरूको र आफ्नो पनि समांश ग्रहण गर्ने अधिकार निर्धारित गरेको छ । त्यो निर्धारित नियम सजातीयहरूमा लागु हुने पनि उल्लेख गरेको छ ।^{४७९} हाल प्रचलित दायविधिले चाहिँ सजाति, विजाति, व्याइते, ल्याइते आदिलाई बेवास्ता गरी आफ्नो, पत्नीको र छोराहरूको पनि जीवनाधारलाई अङ्गीकार गरी जिय-जियैको समांश ग्रहणको अधिकार कायम गरेको छ ।^{४८०} उक्त ऐनमा सवर्णासवर्णा विवाहिताविवाहिता पत्नीहरूको र तिनबाट जन्माइएका पुत्रहरूका स्वरूपका सम्बन्धमा पनि स्पष्टरूपले केही निर्देश गरको पाइँदैन । शास्त्रले यसलोक र परलोकमा पनि दृष्टादृष्ट प्रयोजन सिद्धिका लागि सवर्णा कन्या विवाह गर्नुपर्ने निर्देश गरेको हो । सुरुको उमेरमा ब्रह्मचर्याश्रमोक्त धर्महरूको पालन, संरक्षण गरी वेद र अन्य शास्त्र अध्ययन गरेर गुरुको आदेशानुसार विधिपूर्वक समावृत्त (स्नातक) भएको ब्रह्मचारी गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्न सक्दछ । द्विजहरूले गृहस्थाश्रमधर्मरक्षाका निमित्त शास्त्रोक्त लक्षणहरूले सम्पन्न भएकी सवर्णा कन्या विवाह गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रले निर्देश गरेको पाइन्छ ।^{४८१}

कलियुगदेखि बाहेकका अन्य सत्य, त्रेता, द्वापर युगमा सवर्णा र अनुलोम क्रमले असवर्णा पनि विवाहगर्न हुने शास्त्रीय मर्यादा रहेको छ । कलियुगमा चाहिँ असवर्णा विवाहको स्वीकृति शास्त्रले दिएको छैन । अरु युगमा सवर्णासवर्णाविवाह ग्राह्य भएको हुँदा नै शास्त्रले अंशबण्डामा पनि सवर्णाबाट जन्मेकालाई बढी र असवर्णाबाट जन्मेका छोरेलाई घटी अंशको उपदेश गरेको हो । शास्त्रोक्त धार्मिक कार्य सम्पादन गर्नका लागि भने सवर्णा पत्नीकै आवश्यकता हुन्छ र असवर्णाबाट गर्न पाइन्न । सवर्णाहरूमा पनि जेठी पत्नीलाई संलग्न गराएर मात्र धार्मिक कार्य गर्न पाइन्छ । माहिली, कान्छी आदिलाई संलग्न गराई गर्न हुँदैन भनी शास्त्रद्वारा निर्दिष्टनियम छ ।^{४८२}

^{४७९} मु.ऐ., नं. १, पृ. १६४ ॥

^{४८०} मु.ऐ., २०५१ असोज, महल १३, 'अंशबण्डाको' नं. १ ॥

^{४८१} गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्धेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥ म.स्म. ३।४ ॥

^{४८२} (क) भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा चैव कुयात्सर्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ पूर्ववत् ९।८६ ॥

(ख) सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ या.व. १।८८ ॥

नेपाली कानूनले विवाह गरिएका, वैवाहिक विधिको वास्ता नगरीकन ल्याइएका पत्नीहरूलाई समानता प्रदान गरेको छ। उक्त कानूनले यसरी सवर्णा पत्नीमा रहेको वैशिष्ट्यलाई परित्याग गरेको पाइन्छ। अहिले चलेको नेपाली न्यायविधि सवर्णा-असवर्णा, अनुलोम-प्रतिलोम जो-जसले ज-जस्तासँग विवाह गरे पनि त्यत्तिकैल्याए पनि विधान या निषेध आदिका सम्बन्धमा मौन रहेको छ। नेपालका वैवाहिक कानूनले सवर्णा विवाहगर्नुपर्दछ, असवर्णा विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने सम्बन्धमा निश्चित गरेर भनेको छैन। परन्तु, त्यसमा सगोत्रहरूमा नजिकका सपिण्डका कन्या र भिन्न गोत्रभएकाहरूमा पनि आत्मबन्धु-मातृबन्धु र पितृबन्धुहरूमा उत्पन्न कन्या विवाह गर्न हुँदैन भन्ने नियम चाहिँ कायम राखेको छ। यसरी यो विवाह गर्न निषेधित कन्या हो भन्ने जाना-जान पनि विवाह गरेमा त्यस्तालाई दण्ड गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि भएको पाइन्छ। पुनः उपर्युक्त नियमबमोजिम आफ्ना नजिकका उक्त सम्बन्ध नभएका कन्या र वरपक्षका तथा कन्या र केटाको पनि पारस्परिक समझदारीबाट विवाह गर्नुपर्दछ भन्ने नियम त्यसले कायम गरेको छ।^{४८३} विवाहका लागि सवर्णासवर्णका भेदलाई नेपाली विधिले अङ्गीकार नगरेको हुँदा नै अन्तर्जातीय विवाह गर्दा पनि कोही दोषी हुँदैन। यसैले शास्त्रले व्यवस्थित गरेको वर्णव्यवस्थाको पनि नेपाली विधिले पूर्णरूपले आरक्षण गरेको छैन। त्यस विधिको प्रस्तावनामा नै वर्णजातिविभेदको अन्त्य स्वीकार गरिएको छ।^{४८४} उक्त ऐनले सवर्णासवर्ण अंशियारहरूको अंश विभागमा पनि सबै प्रकारका अंशाधिकारीहरू समांशका भागी हुने नियम निर्धारण गरेको छ। नेपाली दायविधिले आंशिकरूपमा शास्त्रीय दायविभागको अवलम्बन गरे तापनि पूर्णरूपले शास्त्रानुरूपको अनुसरण भने छैन।

वि.सं. १९१० देखि प्रचलित मुलुकी ऐनमा अंशबण्डाको विषयका तीस धारामा अवस्थित शीर्षकहरूलाई वर्गीकरण गरी रिक्तव्यवस्था व्यवस्थापित थियो।^{४८५} तात्कालिक ऐनका अनेक पुस्तकहरू उपलब्ध छन्। तिनमा समाविष्ट धाराका संख्याहरूमा एकरूपता पाइँदैन। त्यहाँ कुनै पुस्तकमा अठ्तीस धाराहरूमा दायभाग व्यवस्थापित छ।^{४८६} कुनै कुनै पुस्तकमा

^{४८३} मु.ऐ., २०५१ असोज, भाग ४, महल १७, 'विहावारीको' नं. १, ७ ॥

^{४८४} (क) उही, प्रस्तावना, पृ. १-२ ॥

(ख) मुलुकी ऐन एक टिप्पणी, प्रस्तावना, पृ. १-२, ज्ञानन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, पैरवी प्रकाशन

वि.सं. २०५० माघ ॥

^{४८५} मु.ऐ., १९१०, पुस्तक नं. ५३०, रा.अ.ले. ॥

^{४८६} मु.ऐ., १९१०, पुस्तक नं. ५३८, रा.अ.ले. ॥

पञ्जिका (विषयसूची) पनि पाइन्छ, कुनैमा चाहिँ पाइँदैन । ४८७ उक्त समयका अनेक मुलुकी ऐनका पुस्तकहरूमा कहिँ-कहिँ विषयहरूमा विविधता देखिए तापनि समग्र न्यायव्यवस्थाको मुख्य अभिप्रायमा विविधता पाइँदैन । तात्कालिक ऐनमा विविध समयमा अनेक पटक संशोधन पनि भएको पाइन्छ । वि.सं. २०२० भन्दा पहिले संशोधन गरिएको भए पनि त्यसमा दाय विभागको मूलस्वरूप चाहिँ जस्ताको तस्तै रहेको भेटिन्छ । त्यसपछि संशोधित विधिमा आमूल परिमार्जन भएको छ । त्यतिबेला परिमार्जित दायविधि नै अहिलेसम्म पनि नेपाली समाजमा चलिरहेको छ । तथापि वि.सं. २०२० भन्दा पहिले पनि नेपाली समाजमा पूर्णरूपले शास्त्रीय दायविधिको अनुसरणको अभाव देखिन्छ । आंशिकरूपले चाहिँ शास्त्रलाई नै उपजीव्यमानी नेपाली दायविधि व्यवस्थित छ । तात्कालिक दायविधिले ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यले अनुलोमक्रमले आफूभन्दा तल्ला वर्णका कन्या विवाह गरी तिनमा उत्पादित छोरा र पत्नीको पनि विवाहिता सवर्णा पत्नी र तिनमा जन्माइएका छोरालाई जस्तै गरी समांश ग्रहणको अधिकार निर्धारण गरेको छ । ४८८ परन्तु, औरस सवर्ण छोरा तथा सवर्णा पत्नी छँदासम्म अन्य असवर्ण छोरा र पत्नीहरूलाई औरस सवर्ण छोरासमानको अंश दिनुपर्दछ भन्ने शास्त्रले उपदेश गरेको छैन । अतः उक्त अनुसारको अंशाधिकार शास्त्रीय विधि अनुरूपको होइन भन्ने स्पष्ट छ । शास्त्रले त सवर्णासवर्ण छोरा र पत्नीहरूलाई ब्राह्मण आदि वर्णका क्रमले चार, तीन, दुई र एकभाग अंश ग्रहणाधिकारको व्यवस्था गरी सवर्णा पत्नी र तिनमा उत्पन्न भएका छोराहरू नभए चाहिँ अरु पत्नी तथा छोराहरूको पनि सम्पूर्ण पैतृक धनग्रहणगर्नमा अधिकार हुने उपदेश गरेको छ । द्विजहरूबाट शूद्रा पत्नीमा उत्पन्न पुत्रको भने पिताको सम्पूर्ण दाय ग्रहण गर्ने अधिकारको आदेश गरेको छैन । त्यसैगरी ब्राह्मणबाट विवाहिता क्षत्रियामा उत्पन्न छोरालाई पनि पिताले प्रतिग्रह (दान) बाट पाएको भूमिको अंशभाग ग्रहण गर्ने अधिकार दिएको छैन । ४८९ केही गरी त्यस्तो जग्गा पिताले दिएका रहेछन् भने पनि उनको मृत्युपछि त्यो जग्गा ब्राह्मणीका छोराले फिर्ता लिनु भन्ने शास्त्रको भनाइ रहेको छ । त्यस्तो प्रतिग्रहबाट प्राप्त भूमि ग्रहणगर्ने अधिकार क्षत्रियामा जन्माइएका छोराको त हुँदैन भने वैश्या आदि पत्नीमा जन्माएकाको अधिकार नहुने निश्चित छ । यस्तै प्रकारले शास्त्रीय दायविधि र नेपाली दायविधिमा कहिँ समता र कहिँ विषमता रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

४८७ मु.ऐ., १९१०, पुस्तक नं. ५३१, रा.अ.ले. ॥

४८८ उही, पुस्तक नं. ५३१, नं. ८-११, पृ. १६५ ॥

४८९ न प्रतिग्रहभूदया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥ मि.क्ष.(या.व. २।१२५)

१६४ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

वि.सं. २०२० भन्दापूर्व नेपाली दायविधिले वर्ण-जातअनुसार घटि-बढी अंश ग्रहणको व्यवस्था गरेको थियो । त्यसको यहाँ विवेचना गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । द्विजले आफ्नो वर्णभन्दा तल्लो वर्णका द्विजवाट उत्पन्न कन्या वैवाहिक विधिअनुसार पत्नी गराएमा त्यस्ती भार्यामा जन्मेका छोरा र पत्नीले पनि विवाहित सवर्ण पुत्रको र पत्नीको भागको चतुर्थांश भाग पाउँछन् । द्विजले सजातीय विधवालाई पत्नी तुल्याई त्यसमा उत्पादित छोरा र त्यसपत्नीले पनि धर्मपत्नीमा उत्पादित छोराका अंशभागको चतुर्थांश पाउँछन् ।^{४९०} द्विजले द्विजातिदेखि भिन्न कन्या या विधवालाई पत्नी बनाएको रहेछ भने ज्ञाति(दाजुभाइ)हरूले त्यस्तीलाई भात-भान्साबाट बहिष्कार गरेका रहेछन् भने भात-भान्साभित्रकी पत्नीको र छोराको जो भाग तोकिएको हुन्छ, त्यसको पाँचभागको एक भाग त्यस्ता स्वास्नी र त्यस्तामा जन्मेका छोराको अंश ग्रहणमा अधिकार हुन्छ ।^{४९१} जुन स्त्री पहिलो पतिलाई छोडी दोस्रासँग पोइल गएर त्यसलाई पनि छोडी तेस्रो पुरुषलाई पति बनाएकी रहिछ भने त्यस्ती भार्याले र त्यस्तीमा जन्मेका छोराको पनि धर्मपत्नी र उसमा जन्मेका छोराहरूको जति अंश भाग ऐनले निर्धारित गरेको हुन्छ, त्यसको आठ भागको एक भाग पाउँछन् ।^{४९२} वैवाहिक विधिको वास्ता नगरी ल्याइएका स्वास्नी, कन्या र दासी आदिमा जन्माइएका छोरा र त्यस्ता स्वास्नीहरू पनि प्रत्येकले धर्मपत्नी र उसमा जन्मेका पुत्रले छ-छभाग अंश पाउने भनी ऐनले निर्धारण गरेको रहेछ भने तिनले छभागको एकभाग पाउँछन् ।^{४९३} पहिलो पतिलाई छोडी दोस्राले ल्याइएकी (जसलाई पुनर्भू भनिन्छ) मा जन्मेका प्रत्येक छोराको र उसले पनि शास्त्रीय पद्धति अँगाली विवाह गरिएकी पत्नी र पुत्रको जुन अंशभाग हुन्छ त्यसको दशांश पाउँछन् ।^{४९४} घरमा प्रवेश नगराई बाहिरै राखिएकी र बसोबासको व्यवस्था नगराइएकी ल्याइतेले धर्मपत्नी र उसका छोरा प्रत्येकले शय-शय रुपियाँ अंश भागमा पाउँथे भने त्यस्ती ल्याइते र उसमा जन्मेका छोराको दुई रुपियाँ पचास पैसा अंशभाग पाउँछन् ।^{४९५}

नेपाली मुलुकी ऐनले सवर्णा विवाहिता पत्नीको, तिनमा जन्मेका छोराको र आफ्नो समान अंशभाग ग्रहण गर्ने अधिकार व्यवस्थापित गरेको

^{४९०} मु.ऐ., १९१०, नं. २, पृ. १६४ ॥

^{४९१} उही, नं. ३ ॥

^{४९२} उही, नं. ४ ॥

^{४९३} उही, नं. ५ ॥

^{४९४} उही, नं. ६, पृ. १६५ ॥

^{४९५} उही, नं. ७ ॥

देखिन्छ । पुनः विवाह नगरी ल्याइएका स्त्रीहरूको र तिनमा जन्माइएका छोराहरूको आफूभन्दा तल्ला-तल्ला वर्णका हिसाबले तिनीहरूको अंशभाग पनि सवर्णापत्नी र उसमा उत्पन्न छोराको भाग भन्दा न्यून, न्यूनतर र न्यूनतम अंश भागको पनि निर्धारण गरको पाइन्छ । त्यस्तै गरी विवाह गरिएकी पत्नी र त्यसमा उत्पन्न छोराहरूको पनि आफू र आफूसमान वर्णका ज्ञातिहरूले तिनले छोएको भात खाने-नखाने आदि तारतम्यबाट पनि घटी-बढी अंशभागको व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

वि.सं.१९१०मा व्यवस्थापित नेपाली दायविधिले विवाहिता, अविवाहिता, सवर्णा, असवर्णापत्नी र तिनमा उत्पन्न सन्तानहरूको प्रकृति हेरी अंशबण्डा निर्धारण गरेको छ । शास्त्रले पनि समान र असमान वर्णहरूका विवाहिता पत्नीहरूमा जन्मिएका पुत्रहरूको अंशभागमा असमानता नै प्रकट गरको पाइन्छ । ४९६ त्यस किसिमको दायविभागका व्यवस्थालाई सो ऐनले 'खण्डांश' भनेको छ । वि.सं.२०२०देखि संशोधित भई लागु भएको मुलुकी ऐनले खण्डांशको व्यवस्थालाई अनुमोदन गरेको छैन । त्यस बेलादेखि सवर्ण, असवर्ण, विवाहित, अविवाहित जस्तासुकै पत्नी र तिनबाट जन्मेका छोराहरू र आफ्नो पनि समांश ग्रहण गर्ने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । ४९७

१९१० साल कै ऐनमा समावेश भएका अंशबण्डाभिन्न रहेका केही विषयहरूको पुनः चर्चा गनुपर्ने हुन्छ । त्यसमा व्रतबन्ध, विवाह जस्ता संस्कार नभएका सन्ततिहरूको संस्कार गरिदिनका निमित्त आफ्नो कै कति धन छ ; त्यस धनको औगातबमोजिम संस्कार गर्न बाँकी सन्तान सजाति विजाति आदि सम्बन्ध विचार गरी यथोचित धन संस्कारका लागि छुट्याई बाँकी रहेको जति ज्ञातिहरूले, न्यायजान्नेहरूले तथा सज्जनहरूले न्याय, विवेक, जुक्ति, बुद्धि आदि उपाय अवलम्बन गरी अंशभाग लगाइदिनुपर्दछ । ४९८ छोरा नाति आदि अंशियारले आफूले लिएको अंशभागअनुसार बाबु बाजे जिजुबाजेले लिएको तिर्न बाँकी जति ऋण पनि आफूले पाएकै अंशभागअनुरूप तिरिदिनुपर्दछ । ४९९

४९६ (क) सर्व वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।

धर्म्य विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरोऽशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्भ्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ मनु. १।१५२-१५३ ॥

(ख) चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः ॥ या.व. २।१२५ ॥

४९७ मु.ऐ., २०५१, महल १३, 'अंशबण्डाको' नं. १, पृ. १३९ ॥

४९८ मु.ऐ., १९१०, नं. १३, पृ. १६६ ॥

४९९ उही, नं. १४ ॥

शास्त्रले बाबु बाजेको छोरा नातिहरूलाई भागलगाइदिने अंशधन रहेनछ, भने पनि तिनले लिएको ऋणचाहिँ छोरा नाति हुनुकै कारणले पनि तिरिदिनुपर्दछ भनी व्यवस्था गरिदिएको छ ।^{१५००} पितृपितामहको धनका अभावमा पनि पुत्रत्वेन वा पौत्रत्वेन यथाक्रम छोराले व्याजसहित मूलधन र नातिले व्याजरहित मूलधन(ऋणलिएको पूराधन)मात्र तिर्नुपर्दछ ।^{१५०१} नेपाली मुलुकी ऐनको 'साहू असामीको' भन्ने शीर्षकमा साहूले प्रमाणित गराएको बाबुले काढेको ऋण छोराले तिर्नुपर्दछ भनिएको छ ।^{१५०२} तर अंशबण्डाको भन्ने शीर्षकमा चाहिँ बाबुबाजेको धन ग्रहण गरेअनुरूप छोरानातिले उनिहरूले लिएको ऋण पनि तिर्नुपर्दछ भनी स्पष्टरूपमा भनिएको छ । शास्त्रले दृष्ट र अदृष्ट दुवै प्रयोजनको संरक्षणका लागि रिक्तको अभावमा पनि छोरानातिले पितृपितामहले गरेको ऋण तिरिदिनु पर्दछ भनेको हो । नेपाली कानूनले चाहिँ मात्र दृष्ट प्रयोजनलाई दृष्टिदिई तिनीहरूले गरेको ऋणबाट तिनलाई छुटकारा गराउनुपर्दछ भनेको हो भन्ने बुझिन्छ । त्यसकारण यस सम्बन्धमा शास्त्रीय र नेपालीविधिको विभेद देखिन्छ ।

अंशबण्डा भई छुट्टै बसेका पिताले पुनः छोरा जन्माएमा माता-पिताले जिउनी वा अंशभागका रूपमा लिएको धन नै त्यो विभक्तजको अंशभाग हुन्छ । जसरी पहिले छुट्टिएका दाजुहरूको अंशमा विभाग भइसकेपछि जन्मिएका भाइको हक रहन्छ; त्यसरी नै आमाबाबुसँग आफ्नो अंशभाग लिई छुट्टिएका अग्रजहरूको पनि छुट्टिएपछि जन्मिएका भाइको धनमा अधिकार रहँदैन भन्ने नियम नेपाली दायविधिले बनाएको छ ।^{१५०३} यससम्बन्धमा शास्त्रीय दायविधिका साथ नेपाली दायविधिको मतैक्य पाइन्छ । शास्त्रीय दायविधिले पनि विभाग भइसकेपछि जन्मिएकालाई पिताको धन दिनुपर्दछ भनी उपदेश गरको पाइन्छ । यदि पिताले अंशबण्डाभन्दापछि छोरा जन्माए तर अंश तथा जिउनी केही पनि लिएका रहेनछन् भने त्यस्ता अवस्थामा पहिले अंशभाग लिई छुट्टिएका दाजुहरूले पाएको अंशधन एकैठाउँमा

^{१५००} पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निहन्वे साक्षिभाषितम् ॥ या.व. २।५० ॥

^{१५०१} (क) पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतः, दूरदेशं गतः, अचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमाख्यापनेऽवश्यं देयम्, पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च, तत्र क्रमोऽप्ययमेव - पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति ॥ मि.क्ष. (या.व. २।५०) ॥

(ख) अत्र च यद्यपि 'पुत्रपौत्रैर्ऋणं देय'मित्यविशेषणोक्तं, तथापि पुत्रेण यथा पिता सबद्धिकं ददाति तथैव देयम् । पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं, न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः ॥ पूर्ववत् ॥

^{१५०२} मु.ऐ., १९१०, 'साहू असामीको' नं. ११, पृ. १४० ॥

^{१५०३} मु.ऐ., १९१०, नं. १६, पृ. १६६ ॥

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १६७

मिसाईआम्दानी-खर्चलाई जोड-घटाउ गरी बाँकी रहेजति धनबाट विभाग भइसकेपछि जन्मेका विभक्तज भाइलाई पनि अंशभाग दिनुपर्दछ १५०४ एउटै भान्छा गरी एउटै घरमा साथै बसेका अनेक दाजुभाइले आर्जन गरेको धन र ऋण यथोक्त दायविधिअनुरूपले भाग लगाई लिनु-दिनु पर्दछ भनी नेपाली दायविभागविधिले स्पष्ट पारेको छ १५०५ यससम्बन्धमा पनि नेपाली ऐन शास्त्रीयविधिको अनुरूप देखिन्छ ।

एकै आमाबाट जन्मिएका धेरै दाजुभाइमध्ये अंशबण्डा नगरीकनै कोही आमाबाबुसँग छुट्टिएर बसेका थिए; कोही चाहिँ आमा बाबुसँगै बसेका थिए र कालान्तरमा आमाबाबुको मृत्युपश्चात् तिनको काजक्रिया गरी उनीहरूले गरेको ऋण तिरी बाँकी रहेको सबै सम्पत्ति दायविभाग विधिबमोजिम सबै अंशियारहरूले भाग लगाई दिनुपर्दछ भनी नेपाली ऐनले व्यवस्था गरेको छ १५०६ यो विधि पनि शास्त्रीय विधि अनुरूप नै देखिन्छ १५०७

जसका ब्याइते र ल्याइते विविध प्रकारका धेरै पत्नीहरू र तिनमा उत्पन्न धेरै छोराहरू रहेछन् । छुट्टा-छुट्टै घरमा बसेका तिनले बाबुबाट अंश भाग पाएका रहेछन् । पिता चाहिँ ती धेरैओटी पत्नीहरूमध्ये एउटी र त्यसमा जन्मेका छोराहरूलाई साथलिई एउटै भातभान्छा गरी सँगै बसेको रहेछ । त्यस्ता अवस्थामासँग बसेका वा नबसेका सबै पत्नी र छोराहरूलाई अंशबण्डा नगरीकनै पिताको मृत्यु भएछ । सबै पत्नी र छोराहरूले मिली उनको और्ध्वदेहिकक्रिया गरिदिएबाँकी रहेको ऋण-धन भागलगाई दिनु-लिनु पर्दछ । बाबुसँग अंशभाग लिई भिन्न बसेकाले कमाएको धन र गरेको ऋण चाहिँ व्यक्तिगत नै हुन्छ । अतः अंशभागलिई छुट्टिएका दाजुभाइले लिएको ऋण अन्य छुट्टिएको दाजु या भाइले तिरिदिनुपर्नेकर्तव्य र उनको धनलिनपाउने अधिकार पनि हुँदैन भनी नेपाली दाय विधिले निरूपण गरेको छ १५०८ यससम्बन्धमा शास्त्रीय दायविधिसँग नेपाली दायविधिको प्रायः वैविध्य (विविधता) देखिन्छ ।

१०४ (क) ऊर्ध्व विभागाज्जातास्तु पित्रचमेव धनं हरेत् ।
संस्पृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ मनु. १।२१६ ॥

(ख) विभक्तेषु सुतो जातः सर्गायां विभागभाक् ।
दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ या.व. २।१२२ ॥

१०५ मु.ऐ., १९१०, नं. १७ पृ. १६६ ॥

१०६ उही, नं. १८, पृ. १६७ ॥

१०७ (क) ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन्यैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ मनु. ९।१०४ ॥

(ख) विभजेरन् सुताः पित्रोरूध्वं रिक्थमृणं समम् ॥ या.व. २।११७ ॥
१०८ मु.ऐ., १९१०, नं. १९ पृ. १६७ ॥

१६८ शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

नछुट्टिएका दाजुभाइमध्ये कुनै दाजु या भाइले आफूभन्दा तल्ला जातकी भातभान्छा नचल्ने स्वास्नी ल्याई सन्तान जन्माएर मर्यो भने अन्य अशियारहरूले संस्कार नभएका त्यसका सन्तानको संस्कार गरिदिनुपर्दछ र तिनीहरूलाई दायविधिपूर्वकको अंश पनि दिनुपर्दछ । मृत्युभएका पिताको उनीभन्दा तल्ला जातका पत्नीहरूमा जन्मेका सन्तानहरूको यथायोग्य विवाहखर्च छुट्याई, जातअनुसार तिनीहरूले पाउने अंश पनि पन्छाई बाँकी रहेको धन पितृजातीय छोरा(दाजुभाइ)ले लिन पाउँछन् । पिता सजातीय छोराहरूसँग अंशबण्डा गरी भिन्न वसी विजातीय नछुट्टिएका छोराहरूसँग एकै ठाउँमा बसेको रहेछ भने त्यस्ता पिताको धन ग्रहण गर्ने अधिकार ती विजातीय छोराहरूकै हुन्छ ।^{४०९} आफूभन्दा तल्ला जातकी विवाहिता पत्नी र उसमा जन्मेका छोराको पनि मातृजात अनुरूप नै रिक्थ पाउँछन् । विवाह नगरिएको ल्याइएकी आफूभन्दा तल्ला जातकी पत्नी र उसमा उत्पन्न छोराहरूले चाहिँ पिताको रिक्थबाट जीवन निर्वाहका निमित्त खान-लगाउन आदि पाउँछन् भन्ने शास्त्रको आशय पाइन्छ । विवाहिता पत्नी र उनमा उत्पन्न छोराहरूको पुख्र्यौली दायग्रहण गर्नपाउने व्यवस्था शास्त्रले गरेको छ । परन्तु विवाह नगरी ल्याइएका कन्या, विधवा, पुनर्भू, वेश्या स्वास्नीलाई र तिनमा जन्मेका सन्तान हरूलाई शास्त्रले क्रमशः पतिदाय, पैतृकदाय ग्रहण गर्ने अधिकार दिएको छैन ।

पितासँग अंशभाग लिइसकेपछि अगम्या स्त्री गमन गरी पतित भएका द्विजको विवाहिता सवर्णा पत्नी र उसमा जन्मेका सन्तानहरू नभएमा आफूले लिइसकेको अंश सहित अन्यत्र जान सक्दछ । अंशभागलिनुभन्दा पहिले नै उक्तअनुसार पतित भएकाको अंश ग्रहणाधिकार सवर्णा विवाहिता पत्नी र उसबाट जन्मेका सन्तान नभएमा चाहिँ अरु अशियारहरूको हुन्छ; त्यस पतितको हुँदैन भनी नेपाली दायविधिले किटान गरेको छ ।^{४१०} यस बारेमा शास्त्रीय दायविधिका साथ मुलुकी ऐनको एउटै अभिमत देखिन्छ । पतित र पतितबाट जन्मेकाले अंशभाग नपाउने निर्देश शास्त्रले पनि गरेको पाइन्छ ।^{४११}

^{४०९} उही, नं. २० ॥

^{४१०} मु.ऐ., १९१०, नं. २४, पृ. १६८ ॥

^{४११} (क) जीवन्मुक्तभ्यो दायं विभजेत् समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परिहाप्य ॥ आ.घ.सू.२।१४।१ ॥

(ख) अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः । क्लीबोन्मत्तपतिताश्च । भरणं क्लीबोन्मत्तानाम् ॥ व.स्मृ.

१।४६-४८ ॥

(ग) पतितक्लीबाचिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागहारिणः ॥ वि.स्मृ. १।५।२० ॥

(घ) पतितः पतिताज्जातः क्लीबश्चानंशाः ॥ कौ.अ. ३।५ ॥

(ङ) पितृद्विद् पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपतिकः ।

औरसा अपि नैतेशं लभेरन् क्षत्रजाः कुतः ॥ ना.स्मृ. १।३।२० ॥

(च) एषाञ्च- विभागात्प्रागेव दोषभाक्त्वेऽनंशित्वम् न पुनर्विभागात्तरमपि ।

दत्तविभागापहरणे प्रमाणाभावात् ॥ वी.मि., व्य.प्र., पृ. ५५९ ॥

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १६९

ब्राह्मण, रजपुत, क्षत्रिय आदि तागाधारी (जनै लगाउने) की पत्नी उसलाई छोडी अन्य तागाधारीसित पोइल गई भने पोइल जानुभन्दा पहिले वा पछि आफ्नो वीर्यबाट त्यसमा उत्पन्न छोरोले पिताको रिक्थको पाँच प्रतिशत अंश पाउँछ। त्यसरी नै भातभान्छा चल्ने कन्या, विधवा वा अन्यपूर्वा (पहिले अरुको भइसकेकी)लाई आफूले ल्याई उसमा जन्माइएका छोरोले पनि पाँच प्रतिशत अंशभाग पाउँछ। पुनः त्यसरी नै रक्सी आदि मादक पदार्थ खाने यज्ञोपवीत(जनै)नलगाउनेसित पोइल गएका स्वास्नीहरूमा आफूले आफ्नै वीर्यबाट जन्माइएका छोरोले चाहिँ दुई रुपियाँ पचास पैसा प्रतिशत अंशभाग पाउँछ। त्यसैगरी पतितसँग गएका तिनीहरूमा पोइल गइसकेपछि आफ्नो वीर्यबाट उत्पन्न भएका छोराको चाहिँ पैतृक दाय पाउने अधिकार हुँदैन; खान लाउन भने पाउँछ। यस्तै प्रकारले घटी-बढी अंशको व्यवस्था तात्कालिक नेपाली दायविधिले गरेको पाइन्छ। १५१२ तात्कालिक मुलुकी ऐनले विविध कारणका आधारलाई अंगाली खण्डांश निर्धारण गरेको पाइन्छ। शास्त्रीय दायविधिले चाहिँ औरस, क्षेत्रज आदि छोरा नभएमा कानीन, सहोद, पौनर्भव आदि सवर्ण छोराहरूको पैतृक रिक्थ ग्रहणमा अधिकार रहने व्यवस्था गरेको छ तर त्यस्ता छोरा अपतित हुनुपर्दछ। जुवाडे(वाहमासे खेल्ने), रण्डीबाजीगर्ने आदि कुकर्ममा संलग्न छोरोलाई भने अंश ग्रहण गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गरको पाइन्छ। १५१३

चारै वर्णद्वारा चारवर्णछत्तीसै जातिहरूमध्येका जुनसुकै स्वास्नीमा जन्माइएका अपत्यहरूलाई पिताले वा माताले या दुबैले मिलेर मूलादि खराब नक्षत्र तथा दुष्ट मुहूर्तमा जन्मनुका कारण अथवा अन्य कारणले घरबाहिर मिल्काएछन् र त्यसरी फालिएको सन्तानलाई कसैले लगी पालन-पोषण, स्याहार-सम्भार गरी हुर्काई बढाएछ पनि भने त्यो बालक आमा बाबु दुबै मिली फालेका रहेछन् भने तिनको र आफ्नो समेत तीन अंश त्यसले पाउँछ। आमाबाबुमध्ये कुनै एकले मात्र त्यागेको रहेछ भने त्यस त्यागेवालाको र आफ्नो समेत गरी त्यो शिशुले दुई अंश पाउँछ। त्यस बालकले पाएको अंश त्यसका पालक (पाल्नेवाला) लाई दिनुपर्दछ। त्यस बालकको मृत्यु भएमा पनि त्यसले प्राप्त गरेको अंश ग्रहण गर्ने उत्तराधिकारी त्यही पालक

५१२ मु.ऐ., १९१०, नं. २६-२७, पृ. १६९, पुस्तक नं. ५३० ॥

५१३ (क) सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥ मनु. १।२१४ ॥

(ख) अपतिता अपि ये भ्रातरो द्यूतवेश्यासेवादिविकर्मासक्तास्ते रिक्थं नार्हन्ति ॥ तत्रैव, म.मु. ॥

(ग) 'सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम्' इति । श्रौतस्मार्तकर्मनधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति भावः ॥ वी.मि., व्य.प्र. पृ. ५६१ ॥

नै हुन्छ; अन्य कोही हुँदैन । आफैं जार वनेर अर्काकी स्वास्नीमा जन्माएको छोरो वा छोरीलाई उक्त तरिकाले भैं फालेछन् भने त्यस फालिएको आमाको स्त्रीधन र बाबुको अंश पनि पाउँछ । त्यस बालिका वा बालकले पाएको धन पालकको जिम्मामा राखिदिनुपर्दछ । त्यस सन्तानलाई पालकको धर्मपुत्री या धर्मपुत्र भनिन्छ । त्यसरी फालिएकी बालिका रहिछे भने जन्माउने आमा-बाबुद्वारा उसले पाएको धनमध्ये आधासम्म खर्च गरी विवाह गरिदिनुपर्दछ । विवाहगरी बाँकी रहेको जति सबै धन स्त्रीधनकारूपमा परिणत गरेर त्यही छोरीलाई दिनुपर्दछ । अथवा त्यस छोरीले प्राप्त गरेको धन आधा या अलिकति पनि खर्च नगरी पालकको स्वेच्छाले आफ्नै धन खर्च गरेर विवाह गरिदिएको रहेछ भने त्यस छोरीको सबै धन दाइजोस्त्रीधनमा परिणत गरी उसैलाई दिनुपर्दछ । बाबु-आमाद्वारा फालिएका बालकको जन्मदाता पत्ता नलागेमा चाहिँ त्यस बालक (शिशु) को पालन पोषण आदिको व्यवस्था राज्य (सरकार) ले नै गर्नुपर्दछ । जन्मदाता पत्ता नभएको बालकलाई यदि कसैले पालन-पोषणगरी बढाई राखेछ भने त्यो बालक पाल्नेवालाको नै धर्मपुत्र भनिन्छ । कालान्तरमा जन्मदाता आमा या बाबु पत्ता लागेमा फालिएको त्यो शिशु पालक बाबुको समान वर्णको वा ऊभन्दा माथिल्लो वर्णको रहेछ भने त्यसलाई पालकआफैले जन्माएका छोराको भागको तृतीयांश धन दिनुपर्दछ । यदि त्यो बालक पालकभन्दा तल्लो वर्णको रहेछ भन्ने थाहाभएमा चाहिँ दायविधि बमोजिमको घटी नै अंश पालकबाट पाउँछ । यदि त्यो बालक अछुत जातको रहेछ भने थाहा पाउनुभन्दा पहिले पालकले माया दयाले त्यसलाई जे जति दिएको छ त्यही नै उसले पाउँछ । त्यस्तालाई अंशभाग भनी दिने नियम छैन । ११४

आमाबाबुले वा दुईमध्ये एक जनाले त्यागेको वा फालेको बालक जसले परिग्रह (बटुल्ने काम) गर्दछ त्यसैको अपविद्ध नामक छोरो हुन्छ भनी शास्त्रले निर्देश गरेको छ । ११५ ब्रह्मपुराणको वचन उद्धृत गरी अपविद्ध छोरोले पालक पिताको सवर्ण पुत्रभागको सप्तमांश पाउने भनाइ मित्रमिश्रले प्रस्तुत गरेका छन् । ११६ विज्ञानेश्वरले चाहिँ अपविद्ध छोरोलाई चतुर्थांश दिनुपर्ने व्यहोरा

११४ मु.ऐ. १९१०, नं. २९, पृ. १७०-१७१, पु.नं. ५३० ॥

११५ (क) मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ मनु. ९/१७७

(ख) मातापितृभ्यामुत्सृष्टोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थं परिगृह्यते सोऽपविद्धः ॥ बौ.ध.सू. २/२३/२३ ॥

११६ समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।

त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

कृत्रिमः पञ्चमं भागं षड्भागं गूढसम्भवः ।

सप्तमांशश्चापविद्धस्तु कानीनश्चाष्टमांशकः ॥ वी.मि., व्य.प्र., पृ. ४८४ ॥

शास्त्रीय अंगवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंगवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १७१

प्रकट गरेका छन् १५१७ मनुले अपविद्ध पुत्रलाई बाह्र किसिमका छोराहरूमध्ये दायद बान्धवमा गणना गरी रिक्थाधिकार प्रदानगरेका छन् । याज्ञवल्क्यले पनि पुत्रका प्रकारहरू देखाएर अपविद्ध छोरोले अंश पाउने व्यहोरा **पिण्डदोऽंश हरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः** (यिनीहरूमध्ये पहिले-पहिलेका नभएमा पछाडि-पछाडिकाले पिण्ड दिन्छ र अंश पनि लिन्छ) भनी स्पष्ट पारेका छन् । गौतमले पनि अपविद्ध (त्यागगरिएको) छोराको अंशाधिकार हुनेछ भन्ने उपदेश गरेका छन् १५१८ उक्त विषयलाई नेपाली दायविधिले शास्त्रीयविधिअनुरूपै एकतीस नं.(धारा) मा व्यवस्थापन गरेको पाइन्छ ।

आमा-बाबु थाहा नपाइएका घरबाहिर उच्छृष्ट (छोडिएको) बालकलाई ल्याई ब्राह्मणले पालेको रहेछ भने त्यस्तालाई 'खत्री' भनिन्छ । त्यस बालकलाई क्षत्रिय, वैश्य वा शूद्रले पालेको रहेछ भने त्यो बालक त्यही-त्यही जाति हुन्छ । त्यस बालकले छोएको खाने वा नखाने भन्ने चाहिँ पालक पिताको इच्छा बमोजिम हुन्छ । आफूले जन्माएका छोरोले तीन खण्डको दुई खण्ड अंश पाउँथ्यो भने त्यस अपविद्ध छोरोले चाहिँ एकखण्डांश मात्र रिक्थभाग पाउँछ । यहाँ आफूले जन्माएको छोरा भनिएको भए तापनि सवर्णा पत्नीमा जन्मेका छोराको अंशभागको तृतीयांशको भागी हुन्छ अपविद्ध पुत्र भन्ने ठानिएको छ । पालक पिताले जन्माएका छोरा नभएमा चाहिँ पाल्ने आमा-बाबुको और्ध्वदेहिक आदिक्रिया गरिदिएर तिनले लिएको तिर्न बाँकी ऋण पनि तिरिदिई बाँकी रहेको तिनको सबै सम्पत्ति अपविद्ध छोरोले दायत्वेन ग्रहणगर्न पाउने अधिकार नेपाली दायविधिले दिएको छ १५१९

घरबाट बाहिर राखिएकी वेश्या स्त्रीलाई लोग्नेले दिएको जति धन पाएकीछे त्योदिएको धन पछि लोग्नेले फिर्ता ल्याउन सक्दैन । जोकोही पुरुषले उपभोगका लागि दिन-महिना-वर्ष लगायत समय निर्धारण गरी वेश्या स्त्रीलाई निश्चित(यति दिन्छु भनी तोकिएको) धन दिनेछु भनी प्रतिश्रुत गरिएको (कबुलगरिएको या बोलिएको)रहेछ र उसले पनि त्यो कुरा स्वीकारेकी रहिछे

१५१७ तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्सत्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थांशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन । 'तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादत्तकः' । (१५१९) इति । 'दत्तक' ग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थम्; पुत्रीकरणाविशेषात् । तथा च कात्यायनः - 'उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः । सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः' ॥ इति । सवर्णा दत्तकक्षेत्रजादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहराः । असवर्णाःकानीनगूढोत्पन्नसहोदजपौनर्भवास्ते त्वौरसे सति न चतुर्थांशहराः, किन्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः । मि.क्ष. (या.व. २१३२) ॥

१५१८ पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः ॥ गौ.ध.सू. ३१०।३० ॥

१५१९ मु.ऐ., १९१०, नं. ३०, पृ. १७१, पु.नं. ५३० ॥

१७२ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

र त्यसपछि त्यो घरमा पनि भित्रचाइछे, भने उक्तअनुसार तोकिएको समयसम्म घरमा बसी र आफूले स्वीकारेको प्रतिज्ञा(कबोल)पूरा गरी भने उक्त वेश्या स्त्रीले पुरुषले प्रतिश्रुत गरेको जति सम्पूर्ण धन पाउँछे। आफ्नो बाचा-कबोल पूर्णगरिसकेपछि, त्यस पुरुषलाई छाडी अन्य पुरुषसित जान पाउँछे। अन्यत्र जाँदा पनि पूर्वपुरुषबाट पाएको सबै धन लैजान पाउँछे; त्यसमा कसैले रोक्नेअधिकार हुँदैन। तोकिएको समयभन्दा पहिले नै अर्को पुरुषसँग गएमा चाहिँ पूर्वपुरुषले यति दिउँला भनी कबोल गरेको धन पनि त्यस वेश्या स्त्रीले पाउँदैन। समय निर्धारण नगरी केवल उपभोगका लागि कुनै पुरुषले धन दिउँला भनी कबोल गरेर आफ्नै घरमा राखिएकी वेश्या स्त्रीलाई जे जति धन दिएको छ, त्यस्तो धन ऊ परपुरुषसित पोइलगई भने पनि उसैको हुन्छ। तर पूर्वपुरुषलाई बल-जफल गरी धनलिने अधिकार भने त्यस वेश्याको हुँदैन। यदि बल-जफतीपूर्वक त्यसले धनलिएकी रहिछे, भने पनि त्यो पूर्वपुरुष वा पूर्वपतिले फिर्ता गराउने अधिकार हुन्छ। पूर्वपतिबाट धन ग्रहण गर्नका निमित्त उक्त वेश्या स्त्रीले लिखत गराएकी रहिछ। परन्तु लिखत गरिसकेपछि तुरुन्तै अर्को पुरुषसित गइछ, भने त्यो लिखत मान्य हुँदैन। यदि त्यस्ती स्त्रीले भृतृशयनलाई पालना गरी बस्दछे भने अंश ग्रहणको अधिकारी हुन्छे; अन्यथा हुन्न। यसरी नेपाली दायविधिले वेश्याको पनि धन ग्रहण गर्नमा अधिकार हुने ब्यहोराको नियम प्रतिपादन गरेको छ। ५२०

कामवासना सहन गर्न नसकी पीडित पुरुषले परस्त्रीगमन वा वेश्यागमन गर्दछ, तापनि त्यसप्रकारको गमन शास्त्रसम्मत होइन। अतः नियोगविधिवमोजिम उत्पादित सन्तानबाहेक आफ्नी पत्नीलाई छाडी परस्त्रीमा उत्पादित सन्तान र आफ्ना पतिलाई छाडी परपुरुषबाट जन्माइएका सन्तान पनि शास्त्रानुकूलका होइनन्। यसै भएको हुनाले शास्त्रले साध्वी स्त्रीको कसै गरेर पनि अर्को पति हुन्छ भनी उपदेश गरेको छैन। ५२१ शास्त्रले वेश्याका लागि त्यस किसिमको व्यवस्था विधान नगरेको हुँदा र वेश्याको अंश ग्रहणगर्नमा अधिकार पनि नदेखाएको हुँदा शास्त्रानुसार पतिको अंश ग्रहणगर्न वेश्याको अधिकार नै छैन। अतः यहाँ धर्मशास्त्र र नेपाली विधिको ऐकमत्य देखिँदैन। जो तीर्थयात्राका लागि वा कुनै व्रतादि अनुष्ठानका लागि परदेश गयो र पछि वेष-भूषा परिवर्तन गरी केही समय परदेशमा नै बसेर पुनः आफ्नो देशमा

५२० उही, नं. २८, पृ. १७० ॥

५२१ नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ मनु. ५।१६२ ॥

आई गृहस्थाश्रम पनि स्वीकार गरी अंशियारहरूसँग आफ्नो अंशभाग लिने इच्छा प्रकट गर्दछ भने उसले आफ्नो अंश पाउँछ । जसले विजया होम (संन्यासाश्रममा जान गरिनेहोम) गरी आफ्नो जात र अंश पनि छाडी संन्यास लिन्छ भने त्यसको पैतृक रिक्थमा अधिकार समाप्त हुन्छ । गृहस्थाश्रम त्यागी अर्को आश्रममा गएर गिरि-पुरी-भारती लगायत संन्यासी सम्प्रदायहरूमध्ये कुनै एकको अवलम्बन गरे पनि त्यसको बाबुबाजे आदिका पैतृक अंश धनग्रहण गर्ने अधिकार रहँदैन भन्ने व्यवस्था नेपाली दाय विधिले व्यवस्थापन गरेको छ । १२२ जसरी शास्त्रले संन्यासाश्रममा गएकाको गृहस्थाश्रममा रहेको पैतृक दायभाग नपाउने निर्देश गरेको छ । १२३ त्यसरी नै नेपाली दाय विधिमा पनि सोही नियम कायम रहेको पाइन्छ ।

भिन्न नभई एकैठाउँमा बसेका दाजुभाइमध्ये कुनै दाजु या भाइको मृत्यु भयो भने त्यसका पत्नी तथा पुत्रहरूले आफ्नो पति या बाबुको अंशबाट दायभाग लिन चाहेमा आफूहरूले नियमानुसार पाउने अंशलिई भिन्नै बस्न पाउँछन् । अरुसित नछुट्टिएका मरेका पति वा पिताको जे जति दायभाग हुन्छ त्यही नै भाग पत्नी र पुत्रहरूले अंशभागगरी लिनुपर्दछ । त्यस्ता बखतमा जेठा-कान्छा बाबु र तिनका छोराहरूसँग तिनीहरूको अंशमा मर्नेका पत्नी तथा पुत्रहरूको अंशविभाग हुँदैन ।

पतिव्रताधर्म पालनपूर्वक बसेकी साध्वी स्त्रीले अविभक्त मरेका पतिको अंशभाग ग्रहणगर्ने अधिकार हुन्छ र बाचुन्जेलसम्म उसले पतिका अंशबाट पाएको धन यथेच्छ उपभोग गर्न सक्दछे । किन्तु उसले पतिव्रताधर्मको रक्षा भने गर्नु अनिवार्य छ ; नत्र पति दायबाट आएको धन उपभोगमा त्यसको अधिकार रहँदैन । धेरैओटी पत्नी हुने व्यक्तिको मृत्यु भएमा त्यसको अंशभागबाट नै सबै सौताहरूले दायविधिअनुसार आ-आफ्नो अंशभाग लिन पाउँछन् । १२४ यहाँ नेपाली दायविधिले निर्धारण गरेको पत्नीले पतिदाय ग्रहणगर्न पाउने अधिकार पूर्णरूपले धर्मशास्त्रीय दायविधि अनुरूपकै पाइन्छ । शास्त्रले पनि पतिव्रतास्त्रीहरूको पतिदाय ग्रहणगर्नमा अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । यससम्बन्धमा 'पत्नी दुहितरश्चैव' इत्यादि उपदिष्ट याज्ञवल्क्यका वचनको व्याख्याका सन्दर्भलाई अगाडि सारी विज्ञानेश्वरले वृद्धमनु,

१२२ मु.ऐ., १९१०, नं. २२-२३, पृ. १६८ ॥

१२३ (क) अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति ॥ वी.मि., व्य.प्र., पृ. ५५८ ॥

(ख) मृते पितरि न क्लीवकुष्ठ्युन्मत्तजडाव्यकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दयांशभागिनः ॥ तत्रैव, पृ. ५५९ ॥

१२४ मु.ऐ., १९१०, नं. २१, पृ. १६८ ॥

कात्यायन लगायतका वचनलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेर साध्वी पत्नीको मृत पतिको दाय ग्रहण गर्न पाउने अधिकार स्पष्टरूपले प्रतिपादन गरेको छन् । ५२५ अतः यस विषयमा शास्त्रीय दायविभागविधि र नेपाली दायविभागविधिको एकमत रहेको देखिन्छ ।

जन्मदेखि चौतीस वर्ष पर्यन्त पिताकै घरमा वसेकी विवाह नभएकी छोरीको विवाह संस्कारका निमित्त उपयुक्त खर्च छुट्याएर मात्र छोराहरूलाई अंशभाग दिनुपर्दछ । छोराहरूको विवाह भएको छैन भने पनि बाबुले छोरीका निमित्त निर्धारित उक्त नियमको पालना गर्नु नै पर्दछ । अंश भाग लगाउँदा संस्कार नभएका दाजुभाइ तथा दिदी-बहिनीहरूको व्रतबन्ध, विवाहलगायतका संस्कारका निमित्त धन छुट्याइबाँकी रहेको रिक्त अंशियारहरूले भागलगाई लिनपाउँछन् । पैतीस वर्ष र त्यसपछि पनि विवाह नभएकी दिदीबहिनीले चाहिँ दाजुभाइसरहको अंश ग्रहण गर्नपाउने अधिकार हुन्छ । पिताकै घरमा वसेकी पैतृक अंश पाएकी अविवाहिता छोरीको मृत्यु भएमा उसले पाएको दाजुभाइसरहको अंशधनबाटै खर्च गरेर उसको और्ध्वदेहिकक्रिया गरिदिई बाँकी रहेको धन दाजुभाइहरूले नै बाँडी लिनपाउँछन् । पैतीस वर्षमा वा त्यसपछि अंशपाएकी छोरीको विवाह विधिअनुसार विवाह भएमा उसले अंशका रूपमा पाएको पैतृकधन पतिको घरमा लैजान पाउँछे । विधिपूर्वक विवाह नगरी स्वेच्छा ले पतिव्रणगरी गई अर्थात् पोइलगई भने त्यसले अंशको रूपमा पाएको पैतृक धन त्यही छोडनुपर्दछ । पतिको घरमा लैजान उसको अधिकार हुँदैन । यस प्रकार नेपाली दायविधिले चौतीस वर्षको उमेरसम्म विवाह नभई रहेकी छोरीले पैतीस वर्षदेखि माथि उमेर भएपछि बाबुको धनबाट दाजु-भाइका सरह अंशभाग लिन पाउने अधिकार निरूपण गरेको छ । ५२६

यसरी वि.सं. १९१० को नेपाली दायविधिले ३५ वर्ष र त्यसपछि पनि विवाह नभएकी छोरीलाई दाजुभाइको अंशभागसरहको अंशभागको अधिकार सुरक्षित गरेको थियो । परन्तु कालक्रमका अनुसारले ऐन संशोधनका सिलसिलामा दायविधिको पनि संशोधन भयो । संशोधित ऐनले उपर्युक्त

५२५ ताश्च वद्वचश्चेत्सजातीया विजातीयाश्च तदा यथांशं विभज्य धनं गृह्णाति । वृद्धमनुरपि

पत्न्याः समग्रधनसम्बन्धं वक्ति

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ॥ मि.क्ष. (या.व. २१३५-१ ३६ ॥

५२६ मु.ऐ., १९१०, नं. १५, पृ. १६६ ॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित ३ श्रावण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १७५

अविवाहिता छोरीलाई दाजुभाइले पाउने पैतृक अंशभागको आधा भाग मात्र पाउने गरी संकुचित गरेको छ । वि.सं. १९९२ मा संशोधित मुलुकी ऐनबाट उक्त कुरा जान्न सकिन्छ । त्यतिखेर संशोधन भएका त्यस ऐनले छोरीले आधा भाग मात्र पाउने भन्ने नियम वि.सं. २०३३ सम्म कायमै रह्यो । यस्तो व्यवस्था नीतिअनुकूल पनि थियो भन्ने बुझिन्छ । १९२७ वि.सं. २०३४ सालबाट संशोधित त्यस विधिले पुनः पूर्ववत् अर्थात् वि.सं. १९९० को मुलुकी ऐनले गरेको व्यवस्था बमोजिम नै दाजुभाइसरहको पैतृक सम्पत्तिबाट अंशभागपाउने गरी पैतृकसंवर्षदेखि माथि उमेरकी अविवाहिता छोरीको अधिकार कायम गर्‍यो । पुनः वि.सं. २०५८ मा भएको संशोधनले चाहिँ जसरी बाबुको सम्पत्तिमा जन्मदेखि छोराको अंशग्रहणको अधिकार हुन्छ ; त्यसरी नै छोरीको पनि जन्मदेखिनै पैतृक दायग्रहणमा छोरासरहको अधिकार रहने नियम व्यवस्थित गरेको छ ।

वि.सं. १९९० मा निर्मित नेपाली दायविधिले आफूसमान जातकी विवाहिता पत्नीहरू र तिनमा जन्मेका छोराहरूको पनि अन्यप्रकारका पत्नी र छोराहरूको भन्दा अधिक अंशभाग ग्रहणगर्नपाउने अधिकार व्यवस्थित गरेको पाइन्छ । आफूसमान वर्णकै भए पनि विवाहविधिको अवलम्बन नगरीकन ल्याइएकी ल्याइते पत्नी र उसमा जन्मेका छोराहरूले विवाह भएकी पत्नी र उसमा जन्मेका छोराहरूको भन्दा घटीमात्र पैतृक सम्पत्तिबाट अंशभागपाउने अधिकारलाई नियमित गरेको पाइन्छ । सो ऐनमा पुख्र्यौली पैतृकदाय ग्रहणगर्नमा छोराहरूका निमित्त जुन विधि निर्धारण गरिएको छ ; सो नै विधि स्वसमानजाति-स्वहीनजाति-विवाहित-अविवाहित आदि तारतम्यले पत्नीहरूमा पनि कायम गरिएको छ । तात्कालिक नेपाली दायविधिले पूर्णांश र खण्डांशग्रहणको व्यवस्था निर्धारण गरेको देखिन्छ । त्यसमा निर्धारित केही विषय शास्त्रीय विधिसँग समान र केही चाहिँ असमान रहेका छन् । तात्कालिक नेपाली दायविधिमा समाविष्ट भएका प्रत्येक धारा (नं.)हरूले निर्धारण गरेका विषयलाई धर्मशास्त्रीय विधिका साथ तुलनात्मक समीक्षा उपयुक्त स्थल (ठाउँ) मा आफ्नो अभिमतसहित प्रस्तुत गरियो । ती दुईथरि विधिको विश्लेषण तथा तुलनाबाट के बुझिन्छ भने देश, काल, परिस्थिति आदिका अनुसार नेपाली दायविधि चलेको छ । त्यस विधिमा निर्धारित विषयहरू पनि कतै शास्त्रानुरूप छन् त कतै चाहिँ शास्त्रदेखि भिन्नै रूपले प्रतिपादित छन् ।

५२७ समानभागिनः कार्याः पुत्राः स्वस्य च वै स्त्रियः ।

स्वभागार्धहरा कन्या दौहित्रस्तु तदर्धभाक् ॥ शु.नी. ४।२९४-२९५, राजधर्मनिरूपण, पञ्चमप्रकरण ॥

१७६ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

धर्मशास्त्रमा व्यवस्थापित वैवाहिक विधिले निर्धारित गरेको वर्णव्यवस्थालाई पूर्णतः संरक्षण गर्नमा नेपाली विधि असमर्थ देखिन्छ। यसै हुनाले नेपाली समाजमा वर्णसङ्करहरू उत्तरोत्तर अधिकाधिक संख्यामा वृद्धि हुदै गएका छन्। परन्तु दायविभागमा वर्णसङ्करद्वारा उत्पन्न छोरानाति आदि अशियारहरूको न्यूनाधिक अंशग्रहणको अधिकारका विविधता नै वि.सं. १९१० सालको नेपाली दायविधिको विशेषता देखिन्छ। तात्कालिक ऐनले निर्देश गरेको न्यूनाधिक विषम विभाग चाहिँ सवर्णासवर्ण, विवाहिताविवाहिता पत्नीहरूमा र छोराहरूमा कायम रहेको छ। यस्तै प्रकारले शास्त्रीय दायविधिले निर्धारण गरेको र नेपाली दायविधिले निर्धारण गरेको न्यूनाधिक आदि विषम विभागमा समता पाइदैन।

सुरु र अहिलेको नेपाली दायविधिको तुलना

वि.सं. १९१० देखि सुरुभएको नेपाली दायविधिको र अन्य प्रचलित दाय विधिका के के विषय समान छन् र के के विषय असमान रहेका छन् भन्ने सम्बन्धमा केही समीक्षा गर्नु सान्दर्भिक ठानी सो को चर्चा गरिन्छ।

प्रारम्भिक उक्त विधिमा पञ्जिका या विषयसूची पाइन्छ। पञ्जिकाअन्तर्गत अनेकथरिमूलविषयहरू पाइन्छन्। मूलविषयका पनि अनेक धाराहरू छन्। ती धाराहरूमा मूल विषयअन्तर्गत अनेक विषयहरू प्रतिपादन गरिएका छन्। १२८ वि.सं. १९४२ साल मार्गवदी १ रोज ३ देखि प्रधानमन्त्री वीरशमशेरको प्रधानमन्त्रित्वमा पूर्वनिर्मित मुलुकी ऐनलाई केही संशोधन गरी त्यसको मुद्रण पनि गरेर तात्कालिक राजाले नेपालमा संशोधित ऐन लागु गराए। त्यो मुलुकी ऐन चार खण्डमा विभाजित छ। प्रत्येक खण्डका पञ्जिका पनि बनाइएका छन्। ती खण्डमध्ये पहिलो खण्डअन्तर्गतको पञ्जिकामा समावेश गरिएका विविध विषयमध्ये 'अंशबण्डा' भन्ने विषय पनि समावेश गरिएको छ। १२९

यस्तैप्रकारले समय-समयमा संशोधित नेपाली दायविधिका विविधस्वरूपहरू दृष्टिगोचर हुन्छन्। परन्तु, त्यसका स्वरूपमा विविधता देखिएपनि निर्धारित मूलविषयहरू चाहिँ जसरी-तसरी पनि त्यसमा समेटिएकै देखिन्छन्। त्यस विधिको प्रारम्भदेखि वि.सं. २००८ सम्म 'आइन्' भन्ने नामराखी नेपाली समाजमा व्यवहार गरियो। आइन् भन्ने शब्दलाई नै वि.सं. २००९ देखि

१२८ मु.ऐ., १९१०, हस्तलिखित पुस्तक नं. ५३०, ५३१, ५३८ रा.अ.ले. काष्ठमण्डपस्थ ॥

१२९ (मु.ऐ.), प्रथम खण्ड, नेपाल मनोरञ्जाख्ययन्त्रालय मुद्रित, वि.सं. १९२७ ॥

आजसम्म मुलुकी ऐन भन्ने नामकरण गरी व्यवहार चलाईदै छ । त्यस ऐनका पाँचभाग छन् ।

राजा महेन्द्रवीरविक्रम शाहको शासनकाल वि.सं. २०१९ सालमा उक्त ऐन संशोधन गरेर त्यसमा रहेका केही मूलविषयहरू नै हटाइयो र केहीलाईचाहिँ परिमार्जन गरी स्थापित गरियो । वि.सं. २०२० भदौ १ गतेका दिनदेखि नेपालमा त्यो संशोधित विधि लागु गरियो । त्यसमा राखिएकाविषयहरू सुरुका विधिसँग कति समान र कति असमान छन् भन्ने सम्बन्धमा पनि किञ्चित् विचारणीय पक्ष छन् ।

प्रारम्भिक नेपाली दायविधिमा 'अंशबण्डा बाबुछोराको' भन्ने शीर्षकमा एघारओटा धारा छन् । 'अंशबण्डा' भन्ने शीर्षकमा तीसओटा धारा समाविष्ट छन् । ती दुबै शीर्षकमा रहेका धाराहरू जोड्दा जम्मा एकचालीसओटा हुन्छन् । तिनमा रहेका विषयहरूमा नै दायविधि(अंशबण्डा सम्बन्धी नियम) प्रतिष्ठित छ । तर राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका धेरैओटा मुलुकी ऐनमध्ये नं. ५३८ को पुस्तकमा चाहिँ अंशबण्डा भन्ने शीर्षकमा अठतीसओटा धाराछन् । अतः अरुमा भन्दा आठओटाधारा अधिक छन् । ती अधिक धाराहरू भिन्न नभएका अंशियारहरूको अंशबण्डा गर्ने अवस्थामा सामान्य ऋण र धनको यथार्थ विवरण दिनुपर्ने र अंशियारले सो नदिएमा अथवा अन्यथा विवरण दिएमा लागु हुन्छन् ; नत्र हुँदैनन् । ती आठओटाथप धाराका सम्बन्धमा भन्न खोजिएको कुरा के हो भने ऋण र धनको विभागमा वास्तविक विवरण नपाएर असन्तुष्ट भएका अंशियारहरूले अंशदातासित झगडा गरे भने ती आठ अधिक धारामा रहेका विषयहरू क्रियाशील हुन्छन् । नं. ५३० को हस्तलिखित विधिपुस्तकले चाहिँ जम्मा तीसधाराहरूमा दायविधि व्यवस्थापित गरेको छ । यस प्रकारले प्रारम्भिक अवस्थामा नै हस्तलिखित प्रत्येक पुस्तकहरूमा दायविधिको सम्बन्धमा केही विविधता प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । ५३०

सुरुको उक्त ऐनको सामान्य नाम मात्र परिवर्तन गरी वि.सं. २०२० मा व्यापकरूपले संशोधन भयो । त्यस संशोधित विधिमा कुनै पनि नेपालीमा सामान्य ऐन नियमको प्रयोग गर्दा धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, विचार, आस्था आदि विषयलाई लक्षित गरेर यी जम्मै र केही विषयका आधारले कसैमा पनि भेदभाव गरिने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ । यही नै अहिले प्रचलित ऐन (विधि) को विशेषता पनि रहेको छ भन्ने बुझ्नु पर्दछ ।

५३० मु.ऐ., १९१०, हस्तलिखित, पु.नं. ५३०, ५३१, ५३८ ॥

१७८ शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

पुनश्च त्यसविधिमा स्त्रीपुरुषले गरेको समान अपराधमा समान नै दण्डव्यवस्थाको परिकल्पना गरिएको छ । ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य शूद्र वर्णमा पनि दण्डविधिको व्यवस्थामा समानता कायम गरिएको छ । त्यसमा अन्तर्जातीय विवाहलाई निषेध नगरिएको हुँदा सवर्णासवर्ण भन्ने भेदभएको पाइँदैन । यसैले पत्नी पुत्र आदिमा पनि सवर्णासवर्णत्व जस्ता वैशिष्ट्य प्रदर्शन नगरीकन आमा, बाबु, पत्नी, छोरा आदि हुनुको कारणले नै प्रत्येकको समानरूपले अंश ग्रहणगर्नपाउने अधिकार निरूपण गरिएको छ ।^{५३१}

पिता आदिले जिउनीका रूपमा लिने धन सामान्य अंशधनभन्दा विषम हुन्छ । जिउनी लिएर बाँकी रहेको धनको चाहिँ सबै अंशियारको बराबरी अंशभाग हुन्छ । जिउनी लिनपाउने अधिकारीले पनि पाँचप्रतिशतसम्म बढी धनलिन पाउँछ, त्यसदेखि अधिक पाउँदैन भन्ने नियम निर्धारण गरिएको छ ।^{५३२} यसरी जिउनी छुट्याई गरिएको अंशविभागप्रति कोही वा सबै अंशियार असन्तुष्ट भई तीन महिनाभित्र न्यायालयमा उजुर गर्न गएमा सम्पन्नभएको उक्त विभागलाई उल्ट्याई फेरि सबै अंशियारहरूलाई जिउनी नराखी बराबर अंशभाग न्यायालयले गरिदिनुपर्दछ । कुनै अंशियार अंशवण्डाका समयमा उमेर नपुगेको बालक अवस्थाको रहेछ भने त्यो सोह्रवर्षको उमेर पूरा भएपछि उक्त जिउनी छुट्याई गरेको विभागप्रति सन्तुष्ट नभई तीन महिनाभित्र न्यायालयमा उजुर गर्न गएमा पनि पुनर्विभाग गरिदिनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था छ ।^{५३३} आमा-बाबुले आफ्नो जीवननिर्वाह गर्न अरु अंशियारको भन्दा एकभाग बढीअंश अर्थात् दुईभागअंश लिनपाउने भनी शास्त्रीय दायविधिले अधिकार दिएको छ ।^{५३४} त्यहाँ उपदिष्ट जिउनीधन माता-पिता जिउँदै छँदासम्म उनीहरूले अन्य अंशियारलाई पुनः भाग लगाई दिनुपर्दैन भन्ने बुझ्नुपर्दछ । जिउनीधन राख्नपाउने सिद्धान्तमा शास्त्र र मुलुकी ऐनको समानता भएपनि कति राख्नपाउने भन्नेमा यकिन छैन । अतः जिउनी धनसहितको विभागका सम्बन्धमा नेपाली दायविधिले गरेको व्यवस्थापन र शास्त्रीय दायविधिले गरेको व्यवस्थापनमा एकरूपता छैन ।

नेपालमा प्रचलित दायविधिमा रहेका ३, ४, ५ नं. का धाराले शास्त्रीय विधिसँग समानता राखेको देखिन्छ । एकैठाउँमा बसेका दाजुभाइ र तिनका

^{५३१} मु.ऐ., २०५१, महल १३, 'अंशवण्डाको' १ नं. र २ नं., पृ. १३९ ॥

^{५३२} उही, १५ नं., पृ. १४१ ॥

^{५३३} उही, ३२ नं., पृ. १४५ ॥

^{५३४} बी.मि., व्य.प्र., पृ. ४४४ ॥

छोराको अंशबण्डा गर्दा बाबु मरेका छोराहरूको अंशभाग पिताकै माध्यमबाट हुन्छ अर्थात् पिताकै अंशबाट तिनले भाग लगाई आफ्नो अंश पाउँछन् । जेठा-कान्छा बाबुको अंशबाट तिनले भाग पाउँदैनन् ।^{१५३५} यसमा शास्त्रीय विधिको अनुसरण भएको मान्नुपर्छ ।^{१५३६} धेरैओटी पत्नीहरूलाई अंशभाग गरिदिनुपर्ने छ भनेपनि उनका पतिको अंशभागबाट नै भागलगाइदिनुपर्दछ ।^{१५३७} यस बारेमा शास्त्रसँग एउटै राय रहेको पाइन्छ ।^{१५३८} अंशबण्डा हुनुभन्दा अगाडि नै पति वा पिताको मृत्यु भएकामा उसले पाउनुपर्ने अंश नै उसका पत्नी र पुत्रहरूको ऐनबमोजिम बाँडी खान पाउने अधिकार हुन्छ । पत्नीले पतिव्रता धर्मको रक्षा गरी बसेमा पतिको दाय ग्रहण गर्ने अधिकार हुन्छ; नत्र हुँदैन ।^{१५३९} यो विधि शास्त्रप्रतिपादित विधिसँग समान देखिन्छ । किनभने शास्त्रले पनि साध्वी पत्नीको पतिका दायमा अधिकार रहने नै उपदेश गरेको छ ।^{१५४०} यसरी नै वि.सं. १९१० देखि वि.सं. २०१९ सम्म चलेको दायविधिमा रहेका समान संख्याका धारा (नम्बर) हरूले उक्त नियमको व्यवस्थापन गरेको स्पष्ट छ ।^{१५४१} उक्त १९१० को ऐनले जति वर्णव्यवस्था अनुरूपको धर्मरक्षा गरेको छ; त्यति पनि सो विधि संशोधनका क्रममा त्यस किसिमको धर्मको रक्षाभएको देखिँदैन । फलतः अहिले प्रचलित नेपाली विधि चाँही उक्त धर्म संरक्षणमा अशक्त देखिन्छ । आधुनिक विधिले प्राक्कल्पित 'अंशबण्डा बाबुछोराको' भन्ने शीर्षकलाई हटाएर पुनः 'अंशबण्डा' भन्ने शीर्षक परिकल्पना गरी त्यसमा समावेशित विषयहरूमा व्यवस्थापित गरिएको वर्णानुरूपको खण्डांशलाई पनि पूर्णरूपले निष्काशितगरिदिएको छ । यसबाट व्यवहार चलाउन सजिलो हुने आदि दृष्ट (देखिने) प्रयोजन सिद्ध भएको छ तर अदृष्ट प्रयोजन चाहिँ सुरक्षित भएको छैन ।

^{१५३५} मु.ऐ., २०५१, महल १३, 'अंशबण्डा' नं. ३ ॥

^{१५३६} अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ या.व. २।१२० ॥

^{१५३७} मु.ऐ., २०५१, महल १३, ४ नं.

^{१५३८} (क) अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामी ॥ वि.स्म. १।४।४ ॥

(ख) पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागोत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ या.व. २।१३५-१३६ ॥

^{१५३९} (मु.ऐ., २०५१, महल १३, ५ नं. ॥

^{१५४०} (क) पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ॥ मि.क्ष. (या.व. २।१३५-१३६) ॥

(ख) अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ बृद्धमनु, मनुस्मृति-परिशिष्टाङ्क, म.स्मृ.; का.सं.ग्र.मा. ११४, धर्मशास्त्रविभागे, तृतीयपुष्पे, द्वि.सं., वि.सं. २०२६ ॥

^{१५४१} मु.ऐ., वि.सं. १९१०, 'अंशबण्डाको' २१ नं., पृ. १६८, पु.नं. ५३० ॥

सनातनधर्म प्रतिपादित वर्णव्यवस्थाको मेरुदण्ड विवाह हो । शास्त्रीय विधिको अवलम्बन गरी सम्पादन गरिएको विवाहद्वारा आ-आफ्नो सवर्णा या सजातीया पत्नीहरूमा जन्माइएका सन्तानलाई औरस छोरा या औरस छोरी भनिन्छ । शास्त्रोक्त लक्षणले सम्पन्न ती औरसहरू प्रधान या मुख्यसन्तानका रूपमा लिइन्छन् । त्यसप्रकारका सन्तानबाट विविध अभीष्ट अदृष्टहरू सिद्ध हुने कुरा शास्त्रावलोकनबाट जान्न बुझ्न सकिन्छ । त्यसैगरी शास्त्र विहित तरिकाले अनुलोम क्रमबाट गरिएको विवाह अनुरूपका विवाहिता पत्नीहरूमा उत्पादन गरिएका मूर्द्धावसिक्त आदि छोराछोरीहरू औरसमै अन्तर्भाव हुन्छन् । ती सन्तानलाई गौण(अप्रधान) पनि भनिन्छ । ५४२ मूर्द्धावसिक्त आदिका सम्बन्धमा माथि नै समीक्षा गरिएको छ । यसरी शास्त्रले वर्णको र जातिको पनि संरक्षण गरेको छ । सबै वर्णको आ-आफ्ना सवर्णहरूमा र सबै जातिको पनि आ-आफ्ना स्वजातिमा शास्त्रोक्तविधि र नियमपूर्वकको विवाह नै वर्णधर्म रक्षाको मूल आधार हो भन्ने शास्त्रको सार हो । अतः असवर्ण र असमान जातिबीचको अन्तर्जाति विवाहगर्नु शास्त्रानुसार उपयुक्त देखिँदैन । किनभने त्यस्तो विवाह गरिदै जाँदा केही पुस्ताको अन्तरालमा प्रजनन शक्ति नै क्षीण(नाश) हुने छ । आजका विज्ञानले पनि सो तथ्य प्रमाणित गरिसकेको भन्ने यदा कदा सुन्नमा आउँछ । यो कुरा पशु योनीमा पनि लागु भएको देखिन्छ । जस्तै गधा र घोडाको पारस्परिक यौनसम्बन्धबाट पैदा हुने खच्चर नामक पशुको सन्तान पैदा गराउने शक्ति हुँदैन अर्थात् खच्चरबाट पुनः अर्को खच्चर जन्मदैन । अतः वर्णधर्मको पूर्णतया रक्षागर्नु नै समाजोपयोगी हुने कुरा बुझिन्छ । यसैले विज्ञानहरूले यस सम्बन्धमा अन्तरमनले सोची विवेकपुऱ्याई अगाडि बढ्नु अत्यन्त कल्याणकारी हुने ठानिन्छ ।

हाल प्रचलित नेपाली विधिले जात्यन्तर विवाहलाई वैधानिकता प्रदान गरेर न्यायद्वारा नै वर्णव्यवस्थाको रक्षा नगरी वर्णसंकर बढाउने कार्यगरेको छ । यसबाट कालान्तरमा गएर नेपालमा प्रचलित शास्त्रीय वर्णव्यवस्थाको अस्तित्वमा संकट पैदा हुनेछ भन्ने कुरा सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ । किन्तु वर्णव्यवस्थाको अन्त्य त कहिल्यै पनि हुन्न । मनुष्यको अस्तित्व रहँदासम्म सूक्ष्मरूपले विद्यमान नै रहन्छ । यस सम्बन्धमा विस्तृतरूपले माथि नै समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ । जहाँ आ-आफ्ना वर्ण र आ-आफ्ना

५४२ या.व.स्म., आचाराध्यायः, वर्णजातिविवेकप्रकरण, मिताक्षरा ॥

शास्त्रीय अंगवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंगवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १८१

जातिमा नै विवाह गर्नु पर्दछ भन्ने ऐन; कानून, न्यायद्वारा व्यवस्थापन भएको हुँदैन; त्यहाँ समानासमान वर्णानुरूपको दायविधि पनि हुँदैन । यसै हुनाले आधुनिक नेपालमा प्रचलित नेपाली दायविधिले पनि दायग्रहणमा सबैको समानता प्रकट गर्‍यो । यस बारेमा नै शास्त्रीय दायविधिको साथ नेपाली दायविधिको ठूलो विभेद(असमानता) रहेको देखिन्छ ।

वि.सं. १९९० को मुलुकी ऐन र त्यसपछिका संशोधितरूपलाई गएका मुलुकी ऐनमा समाविष्ट विषयहरूका समानता र असमानताका सम्बन्धमा समीक्षा गरियो । पुनःशास्त्रोक्त दायविधिनिर्धारित विषयहरूसित उक्त विषयहरूको एकता र भिन्नता सम्बन्धीविश्लेषणका साथै विविध प्रसङ्गमा आएका तद्विषयक चर्चा समेत गर्नु उपयुक्त ठानिएको हो ।

अनंशा

छोरा नाति पनातिहरू बाबु-बाजे आदिको धनांशग्रहणगर्नमा विविध निमित्तहरूका आधारले योग्य हुँदैनन्; ती अनधिकारी हुन्छन् र तिनैलाई अनंशा या निरंशा भनिन्छ । शास्त्रले नपुंसक, अन्धा, बहिरा, उन्मत्त, जड, लाटा, पतित, संन्यासी आदिलाई अनंशी भन्नेको छ । त्यस्तै नपुंसक लगायतका निमित्त रहितहरूमा पनि शास्त्र विरुद्धकाम गर्नेहरू, आमा-बाबुसँग द्वेष र वैरभाव राखेहरूले पनि अंश पाउँदैनन् ।^{५४३} यही अनंशीका प्रसंगमा नपुंसक आदिका पत्नी छोराहरूको चाहिँ अंश ग्रहण गर्ने अधिकार रहने ब्यहोरा शास्त्रले प्रकट गरेको छ । हुनत नपुंसकका औरस छोरा हुँदैनन्, इच्छा भएमा क्षेत्रज तथा दत्तक छोरा हुन सक्दछन् । नपुंसकदेखि बाहेकका अन्धा, बहिरा, लाटा आदिका सजिलैसित औरस छोराछोरी जन्मन सक्दछन् । अतः उपर्युक्त कारण या दोषरहित तथा सन्मार्गीका छोराछोरीहरूले चाहिँ बाबुले पाउनुपर्ने अंशको भाग पाउँछन् । नपुंसक आदिका साध्वी पत्नी हरूलाई उसैका अंशबाट

५४३ (क) अनंशौ क्लीवपतितौ जात्ययन्धविधौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥ म.नु. १।२०१, २१४ ॥

(ख) पतितस्तत्सुतः क्लीवः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्तो भर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ र.शा.व. २।१४० ॥

(ग) पितृद्विद पतितः दण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेशं लाभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥ ना.स्म. १।३।२० ॥

भरण-पोषणादि गर्नुपर्दछ । यदि ती पत्नीहरू व्यभिचारिणी भएमा र प्रतिकूल आचरण गर्ने भएमा घरबाट निकाला गर्नुपर्दछ । १४४ गृहस्थाश्रमीको धनग्रहणगर्नमा आश्रमान्तरमा गएका या रहेका नैष्ठिक ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, संन्यासीहरूको अधिकार हुँदैन । १४५ त्यसैगरी प्रतिलोमबाट जन्माएका सन्तानको पनि पैतृक दायग्रहणगर्ने अधिकार हुँदैन । १४६ यसप्रकारबाट शास्त्रले अंश ग्रहण गर्नमा अनाधिकारीहरूको निरूपण गरेको पाइन्छ ।

नेपाली दायविधिले पनि निरंशीहरूको निर्धारण गरेको छ । यहाँ शास्त्रले निर्धारण गरेका निरंशीसँग तिनको तुलनात्मक समीक्षा गरिन्छ । लोग्नेको पत्ता नभएको स्त्रीबाट जन्मेका छोराको बाबु पत्ता नलागेसम्म पैतृक अंश ग्रहणगर्नमा अधिकार पाउँदैन । बाबु पत्ता नलागेका छोराको आमाको धनबाट चाहिँ अंश पाउँछ भनी नेपाली दायविधिको आदेश रहेको छ । १४७ गोप्यरूपमा बाहिर राखिएको ज्ञातिहरूको जानकारीमा नरहेकी स्त्रीले पतिको स्वर्गवास भएमा पतिको अंश ग्रहणगर्ने अधिकार रहन्छ । त्यसैगरी त्यस्तीमा उत्पन्न पुत्रले पनि बाबु मरेमा पितृरिक्थ ग्रहणगर्ने अधिकार हुँदैन । १४८ विजया होम गरी संन्यासी भएका व्यक्तिको पनि पैतृक दायग्रहणमा अधिकार रहन्छ । १४९ आफ्नो कमाइको हैसियत अनुसार पतिद्वारा गाँस, बास, कपासको व्यवस्थाकासाथै पालन-पोषण गरिएको पत्नीले पति दाय पाउँदैन । त्यसरी नै बाबुको औकातअनुसार खान, लाउन दिई पालन-पोषण गरिएका छोराहरूले पनि अंश पाउँदैनन् । पति वा बाबुले पालन-पोषण, हेर-विचार गर्दासम्म पत्नी तथा पुत्रको अंश ग्रहणगर्ने अधिकार हुँदैन । १५० विवाह भएको पन्ध्रवर्ष नपुग्दै अथवा जन्मबाट पैँतीसवर्ष नपुग्दासम्म स्वास्नीले लोग्नेबाट अंश लिएर छुट्टिन पाउँदैन । त्यसपछि उसले चाहेमा पतिबाट अंश लिई बस्न सक्दछे । १५१ नछुट्टिएका अंशियारले आफू समान खान, लाउन दिई, दान धर्म गरी

१४४ औरसा क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृता ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ या.व. २, १४१-१४२ ॥

१४५ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ॥ व.स्मृ. १७४६ ॥

१४६ प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभागिनः । तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे । अंशग्राहिभिस्ते भरणीयाः । वि.स्मृ. १५१२४-२५ ॥

१४७ मु.ऐ., २०५१, 'अंशवण्डको' नं. ७, पृ. १३९ ॥

१४८ उही, नं. ८ ॥

१४९ उही, नं. ९ ॥

१५० उही, नं. १० ॥

१५१ उही, नं. १० 'क'

पुण्य आर्जन गर्नका निमित्त यथाशक्ति (आफ्नो गच्छे अनुसार) धन पनि दिई पालन पोषण गरिएको तीस वर्षभन्दा कम उमेरकी लोग्ने र छोरा पनि नभएको(अवीरा) स्त्रीले पतिको दाय पाउँदैन । उसले पाउनुपर्ने पालन-पोषण आदि अशियारबाट नपाएमा चाहिँ तीसवर्ष नपुगेकी स्त्रीले पनि आफ्नो हकबमोजिमको अंश पाउँछे । तीसवर्षदेखि बढी उमेर पुगेकीले चाहिँ आफ्नो इच्छाअनुसार भरणपोषण पाएको वा नपाएको जस्तोसुकै अवस्थामा पनि आफ्नो अंश पाउँछे । १५२ त्यसैगरी पैतीस वर्षभन्दा कम उमेरकी अविवाहिता छोरीले पितृदाय पाउँदैन । पैतीस वर्षदेखि बढी उमेर पुगेकीले चाहिँ पाउँछे । १५३ उक्त ऐनको एघारौँ संशोधन भई वि.सं. २०५९।६।१० देखि भने जन्मदेखि नै छोरीले पनि आमाबाबु र छोरा सरहको अंश पाउने नियम कायम गरिएको छ । १५४

शास्त्रको निर्देश अनुसार संन्यासीले पैतृक अंश नपाउने नियम नेपाली दायविधिले पनि अनुमोदन गरेको देखिन्छ । त्यसदेखि बाहेकका अरु निरंशीका सम्बन्धमा चाहिँ शास्त्रीय दायविधिसँग पार्थक्य रहेको देखिन्छ । नेपाली दायविधिले शास्त्रनिर्दिष्ट र प्राक्कालिक मुलुकी ऐनद्वारानिर्दिष्ट विविध प्रावधानहरूको वास्ता नगरी आमा-बाबु-पत्नी-पुत्र आदि सबैको समान अंश ग्रहणगर्नपाउने अधिकार कायम गरेको छ । १५५ यसैले शास्त्रोक्त अनंशीहरू नेपाली दायविधिले बताएका अनंशीहरू एउटै रूपका छैनन् भन्ने निष्कर्ष निस्कन्छ ।

पिताको इच्छाले हुने विभाग

बाबुले आर्जन गरेको धनको विभाग गरी छोराहरूलाई अंश दिन वा नदिन बाबुकै इच्छामा निर्भर रहन्छ । आमा-बाबु हुँदासम्म अरुका इच्छाले तिनको धन भाग लगाउन पाइँदैन । बाजेको धनमा भने नातिहरूको पनि समान अधिकार हुने हुँदा छोराका इच्छाले भागलाग्नसक्ने दायविधि शास्त्रले निर्धारण गरेको छ । नेपाली दायविधिले पनि पिताले अंशबण्डा गरी छोराहरूलाई दिन चाहँदैनन् भने अंश दिनै पर्दछ भनी छोराहरूले उनलाई बाध्य गराउन सक्दैनन् । त्यसरी नै आमाबाबुहरूबाट अंश लिई भिन्न हुन नचाहेमा उनीहरूले छोराहरूलाई जबरजस्ती गरी छुट्याइदिन हुँदैन । त्यसैगरी पति

१५२ उही, नं. १२ ॥

१५३ उही, नं. १६ ॥

१५४ मु.ऐ., वि.सं. २०५९, महल १३, 'अंशबण्डाको' १ नं. ॥

१५५ मु.ऐ., २०५९, 'अंशबण्डाको' १, २ ॥

जिउँदैछुँदा पतिको स्वीकृतिविना पत्नीले छुट्टिन पाउँदैन । पति या आमाबाबुले आफ्नो औगात वा हैसियतअनुसार खान-लाउन अथवा भरण-पोषण नदिएमा भने पत्नी तथा छोराहरूले तीबाट आफ्नो अंश लिएर छुट्टिन पाउँछन् भन्ने निर्देश नेपाली दायविधिले गरेको छ । १५५६ यही नियम वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनको 'अंशबण्डा बाबु छोराको' नामक शीर्षकका पहिलो र चौथो धारा (नं) ले व्यवस्थापन गरेको छ । त्यही नियमले वि.सं. २०२० को संशोधित उक्त ऐनको 'अंशबण्डा' भन्ने शीर्षकको दशौं धाराका साथ प्रायः समानता राखेको छ ।

अविभाज्य धन

जुन धन अंशियारहरूमा भाग लगाउँदैन त्यसलाई अविभाज्य भनिन्छ । यसको स्वरूपका सम्बन्धमा शास्त्रोक्त अविभाज्यधनको समीक्षा गर्ने प्रसङ्गमा चर्चाभएकै छ । अतः यहाँ नेपाली दायविधिले निर्धारण गरेको अविभाज्य धनको स्वरूप मात्र प्रस्तुत गरी त्यसमा शास्त्रीय विधि र नेपाली विधिको विलक्षणता (विभिन्नता) प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिन्छ । भिन्नै भएका र पुनः नमिसिएका अंशियारहरूले अंश भागलगाएर लिइसकेपछि फेरी भाग लाग्दैन । तिनीहरूले आर्जेको व्यक्तिगत धन र लिएको ऋण त्यसैगरी पुनः भाग लाग्दैन । न छुट्टिएका र छुट्टिएर पुनः मिसिएका अंशियारहरूले सगोलको धन खर्चेर आर्जन गरी बढाएको धन र गरेको ऋण पनि अंशबण्डा गर्दाखेरि भाग लगाउनै पर्दछ । सामान्य धन खर्च नगरी आफ्नै ज्ञान, सीप आदिद्वारा कमाएको धन अंशियारहरूमा भाग लगाउनु पर्दैन । दान आदिबाट प्राप्त गरेको धन पनि अविभाज्य हुन्छ । त्यसप्रकारको धनलाई प्रातिस्विक धन भनिन्छ । अपुताली परी पाएको धन पनि भाग लगाउनु पर्दैन । स्त्रीले पाएको दाइजो र पेवास्वरूपको धन पनि भाग लाग्दैन । १५७ अंशबण्डा हुनुभन्दा पहिले केही दिनमिले धन लोग्नेले स्वास्नीलाई, बाबुले छोरालाई, सासुससुराले विधवा बहारीलाई दिएको धन पनि अन्य अंशियारहरूले भाग लगाई लिन पाउँदैनन् त्यो अविभाज्य हुन्छ । व्यवहार सञ्चालन गर्नेवाला पिता वा अन्यले अरु उपायबाट घरव्यवहार चलाउन नसकेमा पुख्र्यौली चलाचल सम्पत्ति मध्येबाट चल सम्पत्ति पूरै र अचलमा आधासम्म खर्च गर्न पाउँछ । त्यसभन्दा बढी खर्चगर्नु परेमा पत्नी छोरा बाबुलगायत सबै

१५६ उही, नं. १० ॥

१५७ उही, नं. १८ ॥

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १८५

अंशियारहरूको मञ्जुरी हुनुपर्दछ ; नत्र खर्च गर्न पाइँदैन । १५८ अविभाज्य धनका सम्बन्धमा शास्त्रले जे निर्देश गरेको छ त्यही नै आंशिक रूपमा नेपाली दायविधिले अनुसरण गरेको पाइन्छ ।

स्त्रीको स्त्रीधन र अंशधन

स्त्रीधनको दुई स्वरूप देखिन्छ : (क) स्त्रीधन र (ख) स्त्रीको अंशधन । त्यसरी दुईप्रकारले वर्गीकरण गरिएको भएपनि त्यसलाई स्त्रीको धन नै भनिन्छ ।

(क) स्त्रीधनको स्वरूप

आमाबाबु, दाजुभाइ, मामामाइजु आदि इष्टमित्रहरूले विविध समयमा स्त्रीलाई दिएको धन र सासु, ससुरा, पति लगायत पतितर्फका अन्य इष्टमित्रहरूले दिएको धनलाई पनि स्त्रीधन भनिन्छ । यस प्रकारको स्त्रीधनलाई धर्मशास्त्रले 'सौदायिक' स्त्रीधनका रूपमा निर्देश गरेको छ । १५९ सौदायिक स्त्रीधनलाई शास्त्रले एकैथरको निर्देश गरेको भए पनि नेपाली दायविधिले चाहिँ दुई भागमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ : (१) दाइजो र (२) पेवा । पिताका कुल तथा पितातर्फका इष्टमित्र बन्धुवर्गादिबाट स्त्रीहरूले पाएका धनलाई 'दाइजो' भनिन्छ । पतिका कुलबाट र पतितर्फका इष्टमित्र आदिबाट स्त्रीहरूले पाएका धनलाई चाहिँ 'पेवा' भनिन्छ । यसरी दुईथरिशब्द प्रयोग गरी सौदायिक स्त्रीधनको निर्देश भएको छ । १६० दाइजो र पेवा स्त्रीधनमा चल (जङ्गम) र अचल (स्थावर) दुबै किसिमका द्रव्यहरू हुन्छन् । वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनले पनि दाइजो र पेवा नामले सौदायिक स्त्रीधनलाई निर्देश गरेको छ । १६१

दाइजो र पेवा स्त्रीधन स्त्रीले आफ्नो इच्छाअनुसार दान दिन, नन्दक राख्न, बेच्न जेसुकैमा प्रयोगगर्न सक्दछन् । त्यसमा कसैको पनि आज्ञा या स्वीकृति लिइरहनुपर्ने आवश्यकता पर्दैन । यस सम्बन्धमा

१५८ उही, नं. १९ ॥

१५९ (क) ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगेहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥ मि.क्ष.(या.व. २।१४३) ॥

(ख) ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहाच्च यत् ।

मातृपित्रादिभिर्दत्तं धनं सौदायिकं स्मृतम् ॥ शु.नी., राजधर्मनिरूपणप्रकरण, ४।२९९ ॥

१६० मु.ऐ., २०५१, महल १४, 'स्त्री अंश धनको' नं.४, पृ. १४७ ॥

१६१ मु.ऐ., १९१० 'दाइजो पेवा' पृ. १८६-१९१ ॥

१८६ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

शास्त्रको भनाई पनि त्यसै प्रकारको रहेको छ । १५६२ नेपाली दायविधिले पनि त्यही नियमको अनुसरण गरेको छ । १५६३ यससम्बन्धमा शास्त्रीय दायविधि र नेपाली दायविधिको समान दृष्टिकोण पाइन्छ ।

(ख) स्त्रीअंशधनको स्वरूप

स्वर्गे अपुत्र पतिको दायका रूपमा विधवा स्त्रीले पाएको अथवा पति जिउँदै छँदामा पनि छोराहरूका साथ पत्नीले प्राप्त गरेको धनांशलाई स्त्रीको अंशधन भनिन्छ । त्यस्तै कन्याले पितृधनबाट दायका रूपमा पाएका धनलाई स्त्रीअंशधन भनिन्छ । त्यसैगरी विवाहित सधवा स्त्रीले ससुरा, पति, देवर जेठाजु आदि अंशियारहरूबाट रिक्थका रूपमा प्राप्त गरेका धनलाई पनि स्त्रीअंशधन भनिन्छ । स्त्रीको अंशधन चल, अचल, दुबै प्रकारको हुन्छ । ती दुबै प्रकारका अंशका रूपबाट आएको धन स्त्रीले यथेष्ट उपयोग गर्न सक्दछन् । उपभोग गरी बाँकी रहेको धन स्त्रीले रक्षा गरेर राखिदिनुपर्दछ ; नत्र भने पतिकुलका अंशियारहरूलाई दिनुपर्ने हुन्छ । १५६४ चलात्मक स्त्रीअंशधनको उपभोगका साथै दान-विक्रय आदि गर्नमा पनि पूर्ण अधिकार हुन्छ भनी नेपाली दायविधिले निर्धारण गरेको छ । अचलात्मक स्त्रीअंशधन चाहिँ उपभोगबाहेक दान, बन्धक, बेच-बिखनगर्न पूर्णरूपले अधिकार दिएको छैन । त्यस्तो अचलधनमध्ये आधा चाहिँ स्त्रीले चाहन्छे भने पिता जिउँदै भएमा उनको अनुमति लिएर दान, बन्धक, विक्रय आदि गर्न सक्दछे । छोरा भएकी सधवा वा विधवा स्त्रीले आफ्नो अचल सबै अंशधन दान, विक्रय आदि गरी जो कोहीलाई पनि दिन चाहन्छे भने व्यवहारमा योग्य सोह्रवर्ष उमेर पूराभएका सबै छोराहरूको अनुमति लिएर मात्र दिन सक्दछे । १५६५

हुनत अपुत्र मरेका पतिको धन ग्रहण गर्न पाउने अधिकार सर्वप्रथम पत्नीको हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा अपुत्रको धनग्रहणगर्ने अधिकारीका क्रमका

१५६२ (क) सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानांशस्यार्थं तैर्दत्तं तत् प्रजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥ जीमू.दा.भा. ४।१।२२ ॥

(ख) सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥ शु.नी., राजधर्मनिरूपणप्रकरण ४।५।२९८ ॥

१५६३ मु.ऐ., २०५१, महल १४, 'स्त्री अंशधनको' नं. ५ पृ. १४७ ॥

१५६४ भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः ।

विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत्तत्कुलेऽन्यथा ॥ जीमू.दा.भा. ४।१।८ ॥

१५६५ मु.ऐ., २०५१, महल १४, 'स्त्री अंशधनको' नं. २, पृ. १४७ ॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १८७

सिलसिलामा माथिनै समीक्षा गरिसकिएको छ ; तथापि यहाँ विश्लेषण र तुलनाका लागि केही प्रकाश पार्नु उपयुक्त नै होला भन्ने विचारले यहाँ पनि आवश्यक ठानी प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिन्छ । छोरा नभएका मरेका पतिको दाय ग्रहणगर्नमा प्रथम अधिकारी पत्नी हुन्छे । १५६६ त्यसरी नै याज्ञवल्क्य, विष्णु लगायतले पनि त्यही उपदेश गरेका छन् । सासु, ससुरा आदिको अभिभावकत्वमा बसेकी पतिव्रता पत्नीले अपुत्र स्वर्गे पतिको धन पाउँछे र यथेष्ट उपभोग गर्न पनि सक्दछे । १५६७ महानिर्वाणतन्त्रले पनि पतिवन्धुको, ती नभए पितृवन्धुको अभिभावकत्वमा रहेकी स्वधर्म पालना गरेकी पत्नीले स्वर्गे पतिको रिक्थ पाउँछे । परन्तु व्यभिचारको शङ्काको घेराभित्र रहेकी असाध्वीले चाहिँ खान-लाउन मात्र पाउँछे, लोग्नेको अंश पाउँदैन भन्ने निर्देश गरेको छ । १५६८ ज्ञान्द्रबहादुर श्रेष्ठले पनि बृहस्पतिको वचन उदाहरणकारूपमा प्रस्तुत गरी सोही व्यहोरा स्पष्ट्याएका छन् । १५६९ त्यसरी नै महाभारतमा पनि पतिका धनबाट प्राप्तदाय उपभोग गर्नमा स्त्रीको अधिकार हुन्छ; दान, विक्रयादि गर्नमा हुँदैन भन्ने व्यहोरा प्रकट भएको देखिन्छ । १५७० महानिर्वाणतन्त्रमा स्त्रीको स्वरूपचर्चा गरेर पति र पुत्र नभएकी स्त्रीले पाएको पतिदायागत धन दान-बेच-बिखन आदिमा उपयोग गर्न अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ । उपभोग गरी बाँकी रहेको त्यस्तो धन चाहिँ पतितर्फका नजिकका अशियारहरूले क्रमैले पाउँछन् । १५७१ शास्त्रले यसरी

- १५६६ आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सुरिभिः । शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥ यस्य नोपरता भार्या देहायं तस्य जीवति । जीवत्यर्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समान्पुयात् ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः । अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ वी.मि., व्य.प्र., पे. ४९३-४९४ ॥
- १५६७ (क) पत्नीपत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ॥ तत्रैव ॥ (ख) अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत सा ॥ जीमू.दा.भा. ११।१।४ ॥
- १५६८ मृते पत्यौ स्वधर्मेण पतिवन्धुवशे स्थिता । तदभावे पितृवन्धोस्तिष्ठन्ती दायमर्हति ॥ शङ्खितव्यभिचाराऽपि न पत्युर्दायभागिनी । लभते जीवनं मात्रं भर्तुर्विभवहारिणः ॥ २७-२८, महानिर्वाणतन्त्र, द्वादशशोल्लास ॥
- १५६९ मृतेभर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका । यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥ बृहस्पतिः । संपति कानून, ज्ञान्द्रबहादुर श्रेष्ठ-द्वितीय संस्करण, वि.सं. २०४४, पृ. २१६ ॥
- १५७० स्त्रीणां स्वपतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम् । नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चन ॥ म.भा., अनुशासनपर्व, ४७।२४ ॥
- १५७१ पतिपुत्रविहीना तु सम्प्राप्य स्वामिनो धनम् । नैव दातुं न विक्रेतुं समर्थाः स्वधनं विना ॥ पितृभिः श्वशुरैर्वापि दत्तं यद्धर्मसम्मतम् । स्वकृत्योपार्जितं यच्च स्त्रीधनं तत्प्रकीर्तितम् ॥ तस्यां मृतायां रिक्तं तत्पुनः स्वामिपदं व्रजेत् । तदासन्नतरो रिक्थमध ऊर्ध्वं क्रमाद्वरेत् ॥ २४-२६ ॥ महानिर्वाणतन्त्र, द्वादशशोल्लास ॥

पतिदायबाट स्त्रीले पाएको धन र त्यसबाट उत्पन्न फलभोगगर्नमा पूर्णाधिकार दिएको छ। त्यस्तो धन दानदिन, बन्धकी राख्न, बेच-विखनगर्न भने अधिकारको उपदेश छैन भन्ने कुरा बुझ्नुपर्दछ।

वि.सं. १९१० को नेपालीविधिले निर्धारण गरेको 'विधवा अंशधनको' र 'दाइजो पेवाको' भन्ने दुवै शीर्षकलाई संशोधन गरी वि.सं. २०२० को विधिले 'स्त्री अंशधनको' भन्ने एउटै शीर्षक कायम गरेर त्यसमै दाइजो तथा पेवा पनि समावेश गरी स्त्रीधनको व्यवस्थापन गरेको छ। त्यहाँ स्त्रीले माता, पिता र उनीतर्फकाबाट पाएको र कन्या अवस्थामा पाएको सबै प्रकारको धनलाई तथा विवाह भएकीले पितृकुल-पतिकुलबाट पाएको धनलाई पनि स्त्रीधनका रूपमै निर्देश गरिएको छ।

शास्त्रले निर्देश गरेको 'पुत्रिका एव पुत्रः' भन्ने यस पुत्रिका पुत्रको स्वरूपलाई बुझाउन नेपाली दायविधिले 'दोलाजी' भन्ने शब्द प्रयोग गरेको छ। दोलाजी स्त्रीले प्राप्त गरेको पितृधन इच्छाबमोजिम खर्चगर्नपाउने अधिकार उक्त दायविधिले सुरक्षित गरेको छ। त्यस्तै स्त्रीले स्त्रीधनकारूपमा पाएको चलाचलधन र आफैले कमाएको धन उपभोग, दान, बन्धक बिक्री आदि जे गर्नमा पनि स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ। १५७२ स्त्रीले दायका रूपमा पाएको अचल धनको आधाभाग स्वेच्छाले दानादि गर्नपाउँछे। कन्याले पाएको सबै प्रकारको धन दान, बन्धक, विक्रय आदिमा खर्चिन चाहिँ बाबु भएमा उनको स्वीकृति लिनुपर्दछ। सधवा वा विधवा स्त्रीले भने उक्त कार्य गर्न छोराहरू भएमा सोह्रवर्षउमेर पुगेका तिनीहरूसित स्वीकृति लिएर मात्र अधिकार हुन्छ। १५७३ यस विषयमा कात्यायन, बृहस्पति, महाभारत, महानिर्वाण तन्त्रहरूका विधिवचनहरूको र नेपाली ऐनले व्यवस्थापन गरेको विधिको तुलना गर्दाखेरि प्रायः समानै दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ।

पति पत्नीले कानूनबमोजिम सम्बन्धविच्छेद (छोडपत्र) गरेमा सम्बन्ध विच्छेद हुनुभन्दा अगाडि स्त्रीले पतिबाट पाएको दायमा अधिकार रहँदैन। त्यस्तै हिसाबले पतिव्रताधर्मको रक्षा नगर्ने विधवा स्त्रीले व्यभिचारमा संलग्न हुनुभन्दा पहिले पतिकुलबाट पाएको दायशमा अधिकार रहँदैन भनी नेपाली दायविधिले निर्धारित गरेको छ। १५७४ स्त्रीको दाइजो र पेवा बाहेक अन्य प्रकारको स्त्रीअंशधन बिक्री, दान आदि गरी जुन पुरुषलाई दिएको हो पछि

१५७२ मु.ऐ., २०११, भाग ३, महल १४, 'स्त्री अंश धनको' नं. १, ५, पृ. १४७ ॥

१५७३ उही, नं. २ ॥

१५७४ उही, नं. ६ ॥

स्त्रीले आफ्नो स्त्रीधन लिखत गरी आफ्नो मृत्युपश्चात् उपभोग गर्न पाउने गरी जसलाई दिएको छ त्यो त्यसकै हुन्छ । त्यस्तो लिखत गरी कसैलाई दिएको रहेनछ भने आफ्नो साथै बसेको भिन्न नभएको छोरा ले स्त्रीधन पाउँछ । सँगै बसेका छोरा नभइ सबै छुट्टिएका रहेछन् भने छुट्टिएका छोराहरूले पाउँछन् । विभक्त अविभक्त कुनै पनि छोरा नभएमा पतिले त्यस्तो धन पाउँछ । पति पनि नभएमा अविवाहिता छोरीले पाउँछन् । कुनै पनि छोरी नभएमा छोराको छोरा ले पाउँछ । ऊ नभए चाहिँ छोरीको छोरा ले पाउँछ । छोरीको छोरा पनि रहेनछन् भने सबैभन्दा नजिकका अंशियारका क्रमले पाउँछन् ।^{५५} यसप्रकारले नेपाली दायविधिले स्त्रीधन ग्रहण गर्न पाउने अधिकारीको क्रम निर्धारण गरेको छ । यस विषयमा शास्त्रले गरेको निर्धारित क्रमसँग नेपाली दायविधिले निर्धारण गरेको क्रम समान छैन । शास्त्रले स्त्रीधन ग्रहण गर्ने प्रथमाधिकार छोरीलाई दिएको छ । नेपाली दायविधिले चाहिँ प्रथमाधिकारी छोरालाई तोकेको छ । त्यसैले पहिलो अधिकारी क्रम नै असमान रहेको देखिन्छ । दोस्रो आदि स्त्रीधन ग्रहणका अधिकारी क्रममा पनि प्रायः समानता पाइन्ना ।

शास्त्रीय दायविधिले र नेपाली दायविधिले पनि जीवन निर्वाह गर्नका लागि सहज र सजिलो होस् भन्नका निमित्त स्त्रीहरूलाई अनेक प्रकारका धन प्राप्तिको सुव्यवस्था मिलाइदिएको छ । सबै प्रकारका मातृधन र पैतृक दायबाट पुत्रभागको चतुर्थांश कन्याले भाग पाउने निर्देश शास्त्रले गरेको छ । त्यसैगरी पैंतीसवर्षदेखि बढी उमेरकी अविवाहिता छोरीलाई पिताका धनबाट छोरासरहको अंशभाग दिनुपर्ने र उनिले पाएको दाइजो पनि स्त्रीकै हुने नीति नेपाली दायविधिमानिर्धारित छ । विवाह हुनुभन्दा पहिले र पछि पनि दायका रूपमा र स्त्रीधनका रूपमा प्राप्त भएको धन स्त्रीको नै हुन्छ भनी शास्त्र र नेपालीविधिले एकरूपताका साथ निर्देश गरेको देखिन्छ ।

हालको नेपाली समाजमा पिताका धनबाट जन्मदेखि नै छोरीलाई पनि छोरासरहको समानांशीहुने व्यवस्थाकानूनले गराएको छ । परन्तु, शास्त्रीय

५७५ उही, तं. ७ ॥

५७५ उही, नं. ७ ॥

५७६ उही, नं. ५ ॥

दायविधिले र वि.सं. २०५९ भन्दा पहिलेको नेपाली दायविधिले पनि स्त्रीहरूको अवस्थानुसार बाबुको धन ग्रहण गर्ने र पतिको दायग्रहणगर्ने अधिकार निश्चित गरेकै थियो । अतः बाबुको धन अंशका रूपले ग्रहणगर्न विशेषतः छुट्टै व्यवस्था गरी छोराका समान अंशाधिकारको औचित्य देखिंदैन । पुनः स्त्रीहरूलाई त्यसरी छोराका समांश ग्रहण गर्ने अधिकार निर्धारण भएबाट तिनको पितृकुलतर्फ र पतिकुलतर्फ समेत दुवैतर्फका कुलको अंशधनमा अधिकार रहने भयो । छोराहरूको चाहिँ केवल बाबुको धन ग्रहणगर्नमा अधिकार रहने भयो । हालको व्यवस्थानुसार नारी र पुरुषको अंशग्रहणाधिकारमा समानताका सिद्धान्त विपरीतको नीति निर्धारण भएको छ । यसरी कानूनबमोजिम स्त्री र पुरुषको धनग्रहणगर्न पाउने अधिकारलाई लिएर समाजिक समानताका नाममा असमानता कायम भएको स्पष्टरूपले प्रकटित हुन्छ । नारीपुरुष बराबरी भन्ने भनाइ पनि कुण्ठित भएको अनुभव हुन्छ । बाबुको सम्पत्ति छोरीले अंशका रूपमा प्राप्त गरि जसरी पतिको घर जाँदा लैजान्छिन् ; त्यसरी नै छोराको पनि पत्नीले ल्याएको उक्त धन ग्रहण गर्न पाउँछ र नारी र पुरुष दुवैको धन पाउनमा बराबरी अधिकारको प्रावधान रहन्छ भनिन्छ । तर सो कुरा वि.स २०५९ को संशोधित मुलुकी ऐनले नै खण्डन गरेको पाइन्छ । सो ऐनले पत्नीको धन ग्रहण गर्न पतिको तेलोकममा मात्र अधिकार निर्धारण गरेको छ । नारीको धन ग्रहण गर्ने पहिलो अधिकार छोराको हुन्छ ; छोरो नभए छोरीको र ऊ नभए मात्र पतिको हुन्छ । अतःस्त्री पुरुषको धन ग्रहण गर्नमा समान अधिकार देखिन्न । पतिको धन ग्रहण गर्नमा पत्नीको प्रथममाधिकार हुन्छ भने पत्नीको धन ग्रहण गर्नमा पतिको त्यस्तो अधिकार कानूनले व्यवस्था गरेको छैन । यसै हुँदा शास्त्रीय दायविधि र वि. सं. २०५९ भन्दा पहिलेको नेपाली दायविधिले पनि पतिको दायग्रहणगर्नमा पत्नीलाई र पिताको दायग्रहणमा गर्नमा पुत्रलाई निर्धारित अधिकारै समुचित देखिन्छ ।

पैतृक धनको छोरीलाई पुत्रसमांशी गराउनुभन्दा आमाबाबुको धन खर्चगरेर छोरीहरूलाई अनिवार्यरूपले आमाबाबुले शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने नीति नियमको व्यवस्था गर्नु उचित हुन्छ । यस सम्बन्धमा राज्यको सम्यक् ध्यानजानु अत्यावश्यक भएको देखिन्छ । आफ्ना छोराछोरीलाई सुशिक्षित गराई आफ्नो खुट्टामा उभिन्न सक्ने सक्षम बनाइदिनु अमूल्यधनदिनुभन्दा पनि कल्याणकारीहुन्छ । फेरि अर्को कुरा छोरीलाई पठन-पाठन, शिक्षा-दीक्षा, सीप-कौशल आदिद्वारा विज्ञ गराउन उसले पाउन सक्ने दाजुभाइसरहको अंशभन्दा बढी पनि खर्च हुनसक्दछ । छोरीलाई सक्षम तुल्याउन आमाबाबुको

बढी धनखर्च भएतापनि त्यस्ता अवस्थामा छोराहरू कसैले विरोध गर्ने अवस्था रहन्न । किनभने आमाबाबुको सम्पत्तिको आधिपत्य उनैमा निहित हुन्छ र उनीहरूले आवश्यकतानुसारनिर्धक्क भई खर्चगर्न पाउँछन् । पुनः सबैप्रकारका चलाचलधन खर्चगर्दा क्षय हुँदैजाने हुन्छ । त्यस्ता नश्वरधनहरूभन्दा जति खर्चगर्न सक्थे त्यति बढ्दै जाने धन भनेको विद्याधन हो । त्यसैले विद्याधनलाई नै सबै प्रकारका धनहरूमध्येको प्रधान (प्रमुख) धन मानिएको छ । अतः छोरीलाई विद्यावती बनाउनु अत्यन्त उपयोगी हुन्छ; नकि नश्वर (नाशवान्) पितृधनाधिकारिणी बनाउनु । हुनत छोरीहरूले जन्मतः पैतृकधन पाउनु खुशी तथा हर्षको विषय हो । तथापि यहाँ आफ्नै दिदी-बहिनी-छोरी-नातिनी-बुहारी आदिको नै विरोध गरेजस्तो भान हुनजान्छ । तर यस सम्बन्धमा विरोध प्रदर्शनका लागि यस किसिमको समीक्षा तथा विश्लेषणगर्न लेखनी चलाइएको भने अवश्य पनिहोइन । यो त यथार्थ हो र यसबारेमा निरपेक्ष रही राम्ररी सोच, विचार र विवेक गर्ने हो भने कुनै प्रकारको विरोधी भावना या विरोधाभास रहने छैन ।

आजको नेपाली समाजमा उमेरका कारणले या अन्य विविध कारणहरूले धनार्जन गर्न असमर्थ माता-पिता आफ्नै सन्तान छोरा-छोरी-बुहारी-नाति आदि बाट ज्यादै उपेक्षित र पीडित हुनुपरेको देखिन्छ । प्रायः छोरा,बुहारी,नाति,छोरी आदिबाट तिरष्कार तथा बहिष्कार गरिएका ती माता-पिताको सामान्य जीवन जिउन पनि अत्यन्त कष्ट परेको देखिन्छ । अतः यस प्रकारका कष्टभोगाइमा गुञ्जिरहेका आमाबाबुले खाई-नखाई दुःखगरी शक्तावस्थामा कमाई सञ्चित गरी राखेको धनखर्चगरेर घरव्यवहार चलाई छोरा, छोरीहरू हुर्काई-बढाई-पढाई-स्वकुलोचित संस्कारहरू गरिदिई बाँकी रहेका धनबाटनै बुढेसकाल व्यतीत गर्नुपर्ने र सुखपूर्वकको जीवन सञ्चालित हुनुपर्ने थियो । त्यस्तो नभई जीवनको आखिरी हुने अवस्थामा वृद्धाश्रमको खोजी गर्नुपर्ने बाध्यता आजको नेपाली समाजमा सिर्जना भइरहेको छ । यस्तो विकराल परिस्थिति सिर्जना हुनुका कारण र आमाबाबुले आफ्ना सन्ततिप्रतिको खान-लाउन, पालन-पोषण, शिक्षा-दीक्षा आदिको कर्तव्य निर्वाह पूरा गर्नुका कारणले पनि उनीहरूले सम्पूर्ण व्यवहार चलाई बाँकी रहेको धन छोरा, छोरीआदि कसैलाई पनि अंशभाग छुट्याई दिनुपर्ने देखिँदैन । आजको नेपाली समाजमा आमाबाबुको धन छोरा या छोरी अथवा अन्य जोसुकैलाई दिँदा आफ्नो अशक्तावस्थाको जीवननिर्वाह सहज र सुखी हुनसक्दछ । जसबाट स्याहार-सुसार, हेर-चाह तथा ससम्मान पालन-पोषण आदि हुनसक्दछ

त्यसैलाई दिनपाउने अत्यावश्यकतालाई ध्यानदिई राज्य (सरकार)ले विधिको निर्माण गर्नुपर्ने नितान्त जरुरी भइसकेको देखिन्छ । त्यसैले राज्यद्वारा आमाबाबुले आफ्ना सन्ततिलाई शिक्षा-दीक्षा आदिको माध्यमअवलम्बन गरी आय आर्जनगर्न सक्षमबनाइदिनुपर्ने बाध्यात्मक नियम, कानून निर्माण गरिनु पर्दछ । जसले गर्दा उनीहरूले आफ्नै आर्जन(कमाई)को धनबाट जीवन निर्वाहगर्न सक्षम हुन सकून् । जसले गर्दा आमाबाबुको सम्पत्तिका भरमा जीविका चलाउन खोज्ने कुचेष्टा छोराछोरी आदिले गर्नु नै नपर्ने होओस् । अतः सन्ततिद्वारा अवज्ञा(हेला), शारीरिक तथा मानसिक पीडा, कष्ट भोग्न बाध्य बनाइएका आमाबाबुको सम्पत्ति छोरा-छोरी-नाति-पनाति आदि अशियारहरूलाई अंशका रूपले भागलगाई दिएपनि वा बाटोहिड्नेबटुवालाई या जोसुकैलाई दान, बकस आदिद्वारा दिए पनि उनका इच्छाअनुसार जे गर्न पनि पाउने कानून बन्नुपर्दछ । यसरी उनीहरूको अधिकारको प्रत्याभूति या सुनिश्चितता राज्यले तत्काल गर्नुपर्‍यो भन्ने आजको नेपाली समाजका प्रायः वृद्ध-वृद्धाहरूका अन्तरात्माको करुणक्रन्दन रहेको दृष्टिगोचर भइरहेको छ । त्यसैले आमाबाबुको धन आफ्नो शेषपछि मात्र भोग-चलनगर्न पाउने गरी अंश वा दान, बकस आदिका रूपले दिनपाउने हुनुपर्दछ । अतः नेपाली दायविधिले जसोगर्दा आमाबाबुको धनमा उनीहरूको इच्छाविपरीत कसैको पनि हक, अधिकार नरहने व्यवस्था कायम हुन सक्दछ त्यो गरिदिनु परमावश्यक छ । त्यसो गरिदिएमा ती मातापिता बूढा-बूढी हुँदा, रोगीभई या अन्य कुनै प्रकारले दुःखपाउँदा तिनले आफ्नै धनले खान-लाउन तथा औषधोपचार गरी आफ्नो आइपरको दुःख, कष्ट निवारण गर्न सक्षम हुन सक्दछन् । उपर्युक्त व्यवस्था राज्यले गरिदिएमा बूढा-बूढीहरूले बुढेसकालका लौराका रूपमा अत्यन्त भरोसा गरिएका छोरा-छोरीहरूलाई सम्झी आँशु चुहाई जीवनजिउनु (कालपर्खनु) पर्ने बाध्यता रहने थिएन । आफ्ना अधीनमा रहेको संपत्ति आमाबाबुले खुसी हुँदा जोकोहीलाई दिन पाउँछन्; नत्र कसैले पनि पाउदैनन् । कसैले पनि नपाईत्यस्ता किसिमले रहनआउने सबैको बेवारिसे धन राज्यले एउटा अलग्गै कोष खडागरेर जनकल्याणकारी कार्यमा खर्चगर्ने व्यवस्था मिलाउनसके अति उपयोगी हुने देखिन्छ । नेपाली दायविधिले उपर्युक्त व्यवस्था कायमगर्नसके व्यक्तिको मात्र नभई समाजकै कल्याण हुने देखिन्छ । हालआफूसहित छोरा, नाति, पनाति आदि भावी अनेकौं पुस्ताका लागि अकूत सम्पत्ति कमाउने उद्देश्यले वा कुचेष्टाले हुनगइरहेको भ्रष्टाचाररूपी जघन्यअपराधको मात्रामा पनि धेरै कमीमात्र नभई शून्यतामा झर्नजाने

निश्चित प्रायः छ । आफ्ना सन्तति उपर्युक्तानुसार सक्षम हुने र आमाबाबुको सम्पत्ति अंशवण्डागरी लिन पाउने अधिकार नरहेपछि कस्का लागि भ्रष्टाचार गर्नुप्यो अर्थात् कसैका निमित्त पनि भ्रष्टाचार, अनैतिक तथा अवैध तरिकाका माध्यमबाट नश्वर धनार्जनको आवश्यकता नै पर्नेछैन । अतः राज्यले उपर्युक्त सम्बन्धमा गम्भीरता पूर्वक सोची अग्रगमनतर्फ लम्कनु परमावश्यक देखिन्छ ।

जीउनीधन

आमा-बाबुले जीवन निर्वाहका निमित्त लिने धनलाई जीउनीधन भनिन्छ । त्यस्तो जीउनीधन अशियारहरूले पाउने अंशभाग भन्दा अधिक हुन्छ । छोराको जति अंश हुन्छ त्यसबाहेक एकभाग वा एकभाग र आधाभाग बढी धन माता-पिताले जीउनीका रूपमा लिनसक्ने निर्देशधर्मशास्त्रले गरेको छ । बाबुले छोरा, पत्नी लगायतका अशियारहरूलाई भएभएको सम्पत्ति भाग लगाई दिएर वानप्रस्थ या संन्यासाश्रममा जान सक्दछन् । अथवा छोराहरूलाई धेरै सम्पत्ति भागलगाई दिएर बाँकि रहेको धन आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि लिएर गृहस्थाश्रममा नै बस्न पनि सक्दछन् । विभाग भइसकेपछि पनि निर्धनभई पीडित भएका पिताले आफ्नो अंशभाग लिई छुट्टिएका छोराहरूबाट पनि पुनः धन लिनपाउने अधिकार हुन्छ । यसै विषयलाई इङ्कित गरी शास्त्रले पिताको विशेषाधिकार प्रदर्शन गरेको छ । ५७ नारद-बृहस्पति-कात्यायनहरूका वचनहरू उदाहरणका रूपमा प्रस्तुतगरी जीमूतवाहनले दायविभागगर्दा बाबुले दुईभागलिनपाउने अधिकारदेखाए । यसमा उनको देहावशानभएमा छोराहरूसरहको भागलिनपाउने आमाको पनि अधिकार हुने निर्देश भएको पाइन्छ । ५७ शास्त्रले यसरी जीउनीरूपधन ग्रहणगर्नपाउने अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ । शास्त्रीय दायविधिले जस्तै नेपाली दायविधिले पनि जीउनीरूपधनलिनपाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । ५७ जीउनीराखी गरिने विभागमा पाँच प्रतिशतभन्दा बढी धनराख्न नपाइने निर्देश उक्त ऐनले गरेको छ । त्यस्तो

- ५७ जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेत् । वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् । स्वल्पं वा सविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् । यद्युपदश्येत्पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् ॥ वी.भि., व्य.प्र., पृ. ४३८ ॥
- ५७ (क) द्वावशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ॥ जीमू.दा.भा. २।३५ ॥
- (ख) जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयम् ॥ पूर्ववत् २।३५ ॥
- (ग) द्वयंशहरोर्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात्पिता । माताऽपि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशभागिनी ॥ पूर्ववत् २।६५ ॥
- ५७ मु.ऐ., २०५१, 'अंशवण्डको' नं. १५, पृ. १४१ ॥

जीउनीधन पिताले मात्र नभई आमा र जेठो दाजुले पनि लिनपाउने अधिकार हुने जानकारी पारिवारिककानूनले दिएको छ । ५८० त्यसो हो तापनि अहिले प्रचलित दायविधिमा जीउनीधन लिन पाउने अधिकारी को हो भन्ने विषयमा स्पष्ट अभिव्यक्ति ऐनमा देखिँदैन । वि.सं. १९१० को ऐनमा चाहिँ पिताले जीउनीधनलिनपाउने अधिकार निर्धारण भएको छ । ५८१ तथापि जीउनीधन लिँदा कति लिन पाउने भन्ने सम्बन्धमा किटान गरको पाँइँदैन । त्यसमा 'अंशबण्डा' भन्ने शीर्षकको नं. ३८ (अठ्तीस) मा केवल जीउनी शब्द मात्र प्रयोग भएको देखिन्छ । ५८२ वि.सं. १९९२ मा त्यही ऐन संशोधन गरी आफूले पाउने अंशभन्दा पाँचप्रतिशत बढी लिनपाउने नीति निर्धारण गरियो । तदनुरूपको जीउनीराखी गरिएको अंशबण्डा पनि अंशियारहरूलाई चित्त नबुझी अंशबण्डासम्पन्न भएको तीन महिनाभित्र न्यायालयमा उजुर गर्न गएमा न्यायालयले उक्त सम्पन्न भएको अंशबण्डालाई रद्द गर्नु या उल्ट्याइदिनुपर्दछ । पहिले जीउनी राखिएको धनसमेत समावेश गरेर अर्थात् मिसाएर सबै अंशियारहरूलाई बराबर हुने गरी पुनः सम्पत्ति भागलगाई दिनुपर्दछ । यसरी जीउनीधन पाउने अधिकारीलाई उक्त अधिकारबाट वञ्चित गर्ने नियमसमेत सो ऐनले व्यवस्थित गरेको छ । ५८३ सो नै नीति वि.सं. २०५१ मा संशोधित दाय विधिले पनि अनुसरण गरेको छ । ५८४ जीउनीधन राखी अंशबण्डागर्ने नीति शास्त्रीय दायविधि र नेपाली दायविधिको समान छ ; तर कति पाउने भन्ने विषयमा ती दुबैको फरक-फरक दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ । नेपाली दायविधिले चाहिँ प्रदान गरिसकिएको जीउनी पनि फित्याउन मिल्ने कानून पनि बनाएको स्पष्ट देखिन्छ । जीउनीका सम्बन्धमा शास्त्रीय र नेपाली दुबै विधिका केही समान र केही असमान दृष्टिकोण तथा नीति-नियम पाइन्छ ।

शास्त्रीय दायविधि र नेपाली दायविधि दुबैको देश-काल-परिस्थितिअनुसार केही मेल नखाने विषयहरू पनि पाइन्छन् । शास्त्रले आफ्नो वर्णदेखि बाहेकका

५८० जाइन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, पारिवारिक कानून, पैरवी प्रकाशन, तेस्रो संस्करण २०४९ जेठ, 'अंश र जीउनी वा जीविका' पृ. ११८ ॥

५८१ मुलुकी ऐन, १९१० 'अंशबण्डा बावुछोराको' नं. ५, पृ. १६१, पु.नं. ५३० ॥

५८२ (क) उही, 'अंशबण्डाको' नं. १२, पृ. १६५ ॥

(ख) उही, नं. ३८, पृ. १०६, पु.नं. ५३८ ॥

५८३ नजीर सँगालो: अंशमुद्दाको, भाग १, सङ्कलनकर्ताहरू (१) अधिवक्ता - विजयराम शाक्य (२) अधिवक्ता- स्वयम्भू शाक्य (३) अधिवक्ता- लक्ष्मीप्रसाद छुर्का, ए.एस. प्रकाशन भोछि, काठमाण्डौ प्र.सं. २०४८ आषाढ, पृ. ६२, वि.सं. १९९२ को मु. ऐनमा अंशबण्डाको प्रावधान' नं. ३४ 'क' ॥

५८४ मु.ऐ., २०५१, महल १३, 'अंशबण्डाको' नं. १५, पृ. १४१ ॥

शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १९५

प्रतिलोमक्रमबाट पैदा भएका सन्तानलाई विषम विभागको नियम पनि निर्धारण गरेको छैन अर्थात् अंश भाग पाउने निर्देश नै छैन । आफूसमानवर्णका स्त्रीहरूमा जन्मेकाहरूमा पनि उद्भारादि विभागका माध्यमले विषमविभागको प्रावधान शास्त्रनिधारित छ । १८५

प्राचीन दायविभागले व्यवस्थागरेको विषमविभागलाई लक्षितगरी मानवाधिकारको उल्लङ्घन गरेको छ भन्ने प्रकारको आक्षेप वा दोष प्रायः वर्तमानकालमा देखाइन्छ । परन्तु, शास्त्रप्रतिपादित उक्त विषम विभागको व्यवस्था अन्य युगहरूका लागि हो कलियुगका लागि होइन भन्ने तथ्य कलिवर्ज्य प्रकरणबाट बोध गर्न सकिन्छ । फेरि नारीहरूको धनमा अधिकार छैन भन्नु पनि उपयुक्त देखिन्न । किनभने स्त्रीधन भन्ने पनि गरिन्छ, स्त्रीको धन छैन पनि भनिन्छ । अतः यी भनाइहरूमा सामञ्जस्य छैन । शास्त्रले स्त्रीलाई धनाधिकार दिएको छैन भन्नु भुटो प्रचारबाजी मात्र हुन्छ । किनभने शास्त्रले स्त्रीलाई दिएको धनाधिकारका सम्बन्धमा माथिप्रस्तुतगरिएका तत्सम्बन्धी विश्लेषण, समीक्षा आदिद्वारा बोधगर्न सकिन्छ । फेरि शास्त्रले स्त्रीको स्वतन्त्रता अपहरण गरेको छ भनिन्छ; तर त्यस्तो देखिन्न, किनभने तिनको रक्षाको विधान मात्र शास्त्रले गरेको हो । प्रायः स्त्रीहरू पुरुषहरूबाटै बलात्कृत हुन्छन् । स्त्रीहरूबाट पुरुषहरू बलात्कृतहुँदैनन् । आधुनिक कालमा प्रायः मानिसहरू त्यस्ताभए जसबाट विशेषतः रातका समयमा र एकान्तमा यदि एकलै नारीले हिँड-डुलगर्न परेमा साह्रै भय हुन्छ । पुरुषहरू चाहिँ जुनसुकै समयमा पनि एकलै निर्धक्कभई आवत-जावतगर्न सक्दछन् । प्राचीन कालमा प्रायः त्यस्तो अवस्था थिएन । प्राचीन कालमा अर्काकी स्त्रीलाई आमाबराबर, अर्काको धनलाई माटो बराबर र सबै प्राणीहरूलाई आफूसमान देख्ने भावना विकसित थियो । १८६ यस्तै गरी आमालाई देवता समान 'मातृदेवो भव' र सबैभन्दा श्रेष्ठ गुरुकारूपमा मात्र नभई सबैभन्दा गरीयसी 'माता सर्वेभ्यो गरीयसी' (सबै भन्दा उत्तम गुरु) भनी श्रुतिस्मृति आदिको उद्घोषलाई तात्कालिक मानिसहरूमा आफ्नो व्यवहारमै उतार्नेभावना समेत विकसित थियो । यसरी स्त्री(मातृजाति)लाई शास्त्रले अति महत्त्व दिई निर्देश गरेको

१८५ ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यदीयसः ॥ मनु. १/११२ ॥

१८६ मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ हितोपदेश-मित्रलाभ, १४ ॥

१९६ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

देखिन्छ । ५८७ त्यस्तै प्रकारले संसारका संपूर्ण विद्या र संपूर्ण स्त्रीहरू तिम्रै भेदहरूमध्येका हुन् भनी दुर्गासप्तशतीको 'विद्याः समस्तास्तव देवि ! भेदाः स्त्रियः समस्ताः सकलाजगत्सु' भनाइद्वारा संपूर्ण स्त्रीहरूलाई देवीकै स्वरूपमा इज्जित गरेको देखिन्छ । अतः धर्मशास्त्रले या शास्त्रीय दायविभागले स्त्रीहरूलाई अवहेलन गरेको छ भन्नु सर्वथा अनुपयुक्त छ । जसरी विषमविभाग कलियुगीय धर्म होइन भनी शास्त्रले नै निषेध गरेको छ; त्यसरी नै कतिपय अन्य धर्महरू पनि सत्य-त्रेता-द्वापर-कलियुगानुरूपका हुन्छन् भनी पराशरमाधव नामक ग्रन्थले प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । ५८८

आधुनिक दायविधि सर्वथा दोषरहित छ भन्न सकिन्न ; किनभने त्यसमा समय-समयमा परिवर्तन तथा परिवर्द्धन पनि गरिन्छ । जहाँ दोष हुन्छ कमी-कमजोरी हुन्छ, त्यहाँ नै परिवर्तन र परिवर्द्धन गरिन्छ । जस्तो वि.सं. २०२० सालको प्रकाशित मुलुकी ऐनमा 'अंशबण्डाको' भन्ने शीर्षकमा रहेको छैटौँ धारा (नं.) ले चारओटा वा त्यसभन्दा पनि बढी पुरुषहरूसित पोइल गएको स्त्री र त्यस स्त्रीबाट जन्मेका सन्तानले पूणांशभागपाउने पत्नी र उसबाट जन्मेकाले जति अंशभाग पाउँदथे त्यसको अर्धांशभाग तिनीहरूलेपाउने नीति निर्माण भएको थियो । त्यस नियमलाई वि.सं. २०५१ मा प्रकाशित मुलुकी ऐन^१ले हटाई व्यभिचार गरी उत्पन्न भएका उपर्युक्त किसिमका सन्तानले चारखण्ड अंशभागको एकखण्ड अर्थात् एकभाग अंशको चतुर्थांश मात्र पाउने नियम कायम गरियो । यस किसिमको व्यवस्था दोषदृष्टिबाटै भएको हो । यस्ता प्रकारका धेरै विषयहरू उदाहरणका रूपमा लिनसकिन्छ । तथापि यहाँ संपूर्ण उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिरहनु आवश्यक देखिँदैन । अतः गुण तथा दोष सबै प्रकारका विधिहरूका हुन्छन् नै भन्ने कुरा स्वतःसिद्ध छ । यसबाट गुणी विषयहरूलाई नपन्छाई सामाजिकव्यवहारमा सुधारगर्दै अग्रगमन गर्नु आजको आवश्यकता ठहर्छ ।

उपसंहार

यस शीर्षकमा उपर्युक्त समीक्षित विषयहरूलाई नै संक्षेपीकृत रूपमा प्रस्तुत गरिने हुँदा पुनरुक्ति दृष्टिगोचर हुन्छ । तथापि पूराग्रन्थको निचोड

^{५८७} उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ म.स्म. २।१४५ ॥

^{५८८} अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ प.मा. १।२२ ॥

प्रस्तुत गर्दा त्यस्तो हुनजानुलाई विज्ञ पाठकवृन्दले सहजरूपमा ग्रहण गर्नुहुनेछ भन्ने संझिएको छ ।

धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष यी चार पुरुषार्थ सिद्ध गर्नका लागि नै मानिसको उत्पत्ति या जुनी भएको हो भनिन्छ । ती पुरुषार्थहरूमा पहिलो पुरुषार्थ धर्म र अन्तिम पुरुषार्थ या परमपुरुषार्थ मोक्ष नै हो । परमपुरुषार्थ प्राप्तिका लागि धर्मार्थकाम तीन पुरुषार्थ साधनका रूपमा रहेका छन् । मानिसको चरमलक्ष पनि मोक्ष प्राप्त गर्नु नै हो । अतः अन्तिम लक्ष प्राप्तगर्न प्रथम खुड्किलाका रूपमा अवस्थित धर्मको नै अनुष्ठान गर्नुपर्ने अत्यावश्यकता रहन्छ । धर्मको परिपालन र रक्षागर्नु मनुष्यमात्रको कर्तव्य हो । रक्षा गरिएका धर्मले नै हाम्रो रक्षा गर्दछ । अन्यथा धर्मले पनि हाम्रो रक्षार्गर्ने छैन अर्थात् नाशगर्दछ भन्ने शास्त्रले निर्देशगरेको पाइन्छ । १५९ धर्मको परिपालनपूर्वक अर्थ आर्जनगरी अर्थअनुसार कामना पूर्तिगरेर मोक्ष उपलब्धिहुनु नै क्रमानुरूपले तिनको अनुष्ठानका साथै चारै पुरुषार्थहरू सिद्धहुनु हो । ती पुरुषार्थ आर्जनगर्न धर्म र अधर्म(पुण्य र पाप)को ज्ञानगर्नु अपरिहार्य हुने हुँदा विशेषतः संपूर्ण सनातन धर्मावलम्बीहरूले तथा अन्य मनुष्यहरूले पनि धर्मशास्त्रको अध्ययन तथा ज्ञान गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ । दायविभाग धर्मशास्त्रअन्तर्गत नै अवस्थित विषय हो । फेरि अर्को कुरा मानवजीवन अन्य पशु आदिको जीवनभन्दा पृथक् गर्ने धर्मले नै हो । मानव जीवनलाई श्रेष्ठ र मानवत्वप्रदानगर्ने पनि धर्म नै हो । १६० यस कारण पनि सबैले धर्मशास्त्रको अध्ययन तथा ज्ञान गर्नु अत्यावश्यक छ ।

सनातन धर्मशास्त्र वेदमूलक हो । वेदको कहिले पनि उत्पत्ति र विनाश नहुने हुनाले यसलाई सनातन या सदातन भनिएको हो । वेदमूलक हुनुका कारणले धर्म पनि सनातन हो । महाभारत-रामायण-पुराणलगायतका ग्रन्थहरू ग्रन्थकर्ता वा लेखकहरूद्वारा निर्माण गरिएका वा लेखिएका हुन् । वेद चाहिँ कसैले पनि निर्माण गरिएको वा लेखेको होइन । महेश्वरद्वारा पूर्वकल्पको वेदलाई यस कल्पमा स्मरण गरी प्रचार वा प्रसार गरिएको हो । वर्तमानकालिकमनुष्यहरूको ज्ञान तथा क्षमताका कमीले गर्दा केवल वेदबाट मात्र धर्म र अधर्मका सम्बन्धमा जानकारी लिन प्रायः कठिन हुन्छ । यसै

१५९ धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ म.स्मृ. ८ । १५ ॥

१६० आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ २५ ॥ हितोपदेश, प्रस्तावना ॥

१९८ शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

भएको हुनाले धर्माधर्मको ज्ञान गराउनका निमित्त वेदका छ अङ्गहरूः शिक्षा-कल्प-निरुक्त-व्याकरण-छन्द-ज्यौतिषको आविष्कार भयो । ती अङ्गहरूमध्येको कल्प नामक अङ्गभित्र चारप्रकारका श्रौत-गृह्य-धर्म-शुल्ब नामाङ्कित सूत्रहरूको व्यवस्थापन गरिएको छ । धर्मको व्याख्यानका क्रममा धर्मसूत्रहरूको प्रमुख भूमिका रहेको छ । धर्मसूत्रहरूका पश्चात् धर्मको व्याख्यागर्नका निमित्त स्मृतिहरू निर्माण गरिए । तिनमा मनु-याज्ञवल्क्य-अत्रि-विष्णु-नारद-पराशर-कात्यायन आदिका स्मृतिहरू प्रमुख छन् । पूरै भारतवर्षमा स्मृतिहरूकै आधारमा धार्मिक-आर्थिक-सामाजिकदि स्थितिहरू सुव्यवस्थित र सुदृढ पनि रहेका छन् ।

सनातन धर्मशास्त्रले प्रमुख तीन आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तहरूको निर्देश गरेको छ । तिनै तीन विभागको शेरो-फेरोलाई अवलम्बन गरी धर्मशास्त्रज्ञ मनीषीहरूले धर्मको उपदेश गरेका हुन् । तीन प्रकारका विभागहरूमध्येको आचार विभागमा ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ र संन्यास नामक चार आश्रमहरू र तिनका अनुष्ठेय धर्महरूको निर्देश भएको छ । त्यसै विभागमा राजधर्म तथा राज्यको कर्तव्य पनि व्यवस्थित छ । ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रादि वर्ण र तिनका अनुष्ठेय कर्म पनि आचार विभागमै निर्देश गरेको पाइन्छ । विराटस्वरूप परमेश्वरका मुखबाट ब्राह्मण, बाहुबाट क्षत्रिय, तिघ्राबाट वैश्य र पाउबाट शूद्र पैदा भएका हुन् भनी श्रुति (वेद) मा वर्णोत्पत्ति उपदिष्ट छ । ५९१ यसरी वर्णहरूको वर्गीकरणका साथै चारै वर्णहरूले पालनागर्नुपर्ने धर्महरू पनि आचार विभागमा नै उपदिष्ट छन् । वर्णातिरिक्त (वर्णदेखिबाहेक) मूर्द्धावसिक्त, अम्बष्ठ आदि अवान्तर्जातिका व्यवस्थाका साथै तिनले पालना गर्नुपर्ने धर्महरू पनि उक्त विभागमा नै निर्देशित छन् ।

वेदले गर्नु भनिएका कर्महरू नगर्दा र वेदले नगर्नुभनिएका कर्महरू गर्दा पनि मानिस प्रत्यवायी हुन्छ । प्रत्यवाय भनेको अधर्म हो । प्रत्यवाय निष्कृतिका निमित्त उक्त तीन विभागहरूमध्येको प्रायश्चित्त विभागमा चान्द्रायण व्रत (चान्द्रायण व्रत यवमध्य, पिपिलिकामध्य, शिशु र यति गरी चार प्रकारका हुन्छन्) । यो व्रत तिथिअनुसार जुन पक्षबाट सुरु गरे पनि हुन्छ । (क) यवमध्यचान्द्रायणः शुक्लपक्षबाट सुरु गरिँदाखेरि प्रतिपदादेखि पूर्णिमासम्म प्रतिपादाको दिन एकगाँस, द्वितीयका दिन दुईगाँस र एवं रीतले प्रत्येक दिन

५९१ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहूराज्यः कृत ऊरूतदस्ययद्वैश्वः

पद्भ्यां शूद्रोऽजायत ॥ शु.य.वे.सं., अ. ३१, मन्त्र ११ ॥

शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा १९९

एक-एकगाँस बढाउँदै पूर्णिमाका दिन पन्ध्रगाँस हुन्छ र कृष्णपक्षका प्रतिपदादेखि औसीका दिनसम्म एक-एकगाँस क्रमशः हटाउँदै जाँदा औसीको दिन एकगाँस मात्र हुन आउँछ र महिना दिनसम्मका गाँससंख्या जम्मा दुई सय चालीस हुन्छन्। त्यतिमात्र खाइ बस्नु पर्दछ। (ख) पिपिलिकामध्यचान्द्रायणः कृष्णपक्षबाट सुरु गर्दै परेवाका दिन पन्ध्रगाँस द्वितीयकाको दिन चौधगाँस एवं रीतले दैनिक एक-एकगाँस घटाउँदै खाने पूर्णिमा पछिको परेवादेखि एक एक गाँस वृद्धि गर्दै औसी सम्म पुग्ने यसरी पनि महिना दिनमा जम्मा दुई सय चालीसगाँस हुन आउँछ। (ग) शिशुचान्द्रायणः महिना दिनसम्म प्रत्येक दिन विहान चार र वेलुका चार गरी जम्मा दिनको आठगाँस मात्र खाई बस्नुपर्ने हुन्छ। (घ) यतिचान्द्रायणः प्रत्येक दिन आठगाँस मात्रका हिसावले महिना दिनसम्म एकछ्त्राक मात्र खाई गर्नुपर्ने हुन्छ। यी चारैथरिका चान्द्रायणहरूमा एक महिनासम्मको गाँस संख्या दुई सय चालीस मात्रै हुनुपर्दछ। चारैप्रकारका चान्द्रायणमा मुजुरको फुल बराबरको गाँस हुनुपर्दछ र त्यसभन्दा घटी या बढी गराउन हुँदैन। प्राजापत्य-सान्तपन- पराक आदिव्रत र उपवासहरू अनुष्ठेय या विधेयका रूपमा उपदिष्ट छन्। यसै विभागमा मरणाशौच र जननाशौच (जुठो र सूतक) कस-कसलाई कसको कहाँ कति दिन लाग्दछ भन्ने सम्बन्धका यावत् विषयहरू समावेश गरिएका छन्। आशौचका समयमा आशौचीहरूले गर्नुपर्ने कर्तव्यहरू र गर्न नहुने कार्यहरूका सम्बन्धमा पनि त्यसै विभागमा निरूपण गरिएको छ।

उपर्युक्त तीनमध्येको व्यवहारविभागमा धर्मशास्त्रले राज्याभिषेक जस्ता शास्त्रीयगुणहरूले युक्त भएको राजाको प्रजापालनगर्नु परम धर्म हो भनी उपदेश गरेको छ। आफ्ना राज्यमा रहेका दुष्टहरूको निग्रहण नियन्त्रण तथा दण्ड नगरी राजा या राष्ट्राध्यक्षको धर्मरक्षण हुनसक्दैन। अतः दुष्टनिग्रहणगर्नका निमित्त र सज्जनको संरक्षणगर्न पनि दुष्ट र अनुष्ट (दुर्जन र सज्जन) को राम्ररी ज्ञान गरेर राष्ट्राध्यक्षले सम्यक्प्रजापालनगर्न प्रयत्न (कोसिस) गर्नु पर्दछ। व्यवहार नहेरीकन दुष्टादुष्ट परिज्ञान गर्न सम्भव नहुने भएकाले दिन-दिनै अर्थात् प्रत्येक दिन को दुर्जन हो र को सज्जन हो भनी कितानगर्नका लागि स्वयं (आफै) राजाले व्यवहारहेर्नुपर्दछ। १९२ त्यसैले दुष्टहरूको जानकारी प्राप्त गरी तिनलाई शासनगर्नका निमित्त शास्त्रले व्यवहार विभागको व्यवस्था गरेको छ। अतः व्यवहार हेरी कस्तालाई

१९२ व्यवहारान्त्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ या.व.स्मृ. १।३६० ॥

२०० शास्त्रीय अंशवण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशवण्डाको तुलनात्मक समीक्षा

दण्ड-सजाय र कस्तालाई स्यावासी या पुरस्कार दिनुपर्ने हो भनी यथार्थ निर्णय गरी प्रजापालन, संरक्षण गर्दा नै राजाको अथवा राष्ट्राध्यक्षको कर्तव्य (धर्म) पूरा हुनजान्छ । दुष्टनिग्रहणलाई कण्टकशोधन पनि भनिन्छ । पुनः संपूर्ण प्रकारका आर्थिक गतिविधिहरू सम्बन्धी नीति-नियमको उपदेश पनि यसै विभागमा भएको छ । जरायुज (साल-नालसहित जन्मने), अण्डज (फुलबाट उत्पन्न हुने), स्वेदज (पसिनाबाट उत्पन्न हुने), उद्भिज (जमिनबाट उब्जिने) यी चार किसिमबाट पैदाहुने प्राणीहरूमध्ये मानिस नै सर्वोत्कृष्ट मानिन्छ । प्राणीहरूमा सामान्यतः मानिस सामाजिक प्राणी भनिन्छ । मानिस समाजमै जन्मन्छ, त्यहि रहन्छ, बढ्छ, विपरिणत (शिशु, बालक, युवा, वृद्ध) हुन्छ तथा समाजमा नै घट्छ या नाशिन्छ पनि । अतः समाजबाट उसको पृथक् जीवन काठिन्ययुक्त हुन्छ । समाजमा बसोबास गर्ने मानिसले केही न केही अवश्य नै कमाएको हुन्छ । कमाएको धर्म, धन या काम अथवा जे जे हो सो अवश्य नै हुन्छ । यहाँ धन भन्नाले जीवन धारण गर्नका लागि आवश्यक वस्तुलाई भनिएको हो । जन्मने बित्तिकैको शिशुले यदि आमाको स्तन्य (दुग्धजन्य) पदार्थरूप धन नपाउने हो भने ऊ बाँच्नसक्तैन । त्यो स्तनपान चाहिँ त्यस शिशुले पूर्वजन्मदेखिकै आर्जेको धन हो । पुनश्च जब शिशु, पौगण्ड, बालक, किशोर अवस्थाको हुन्छ, त्यतिबेलासम्म ऊ लौकिक धन कमाउन प्रायः असमर्थ नै हुन्छ । त्यतिबेला त्यसले जनक वा पिताबाट पाउनुपर्ने दायरूपको धन नै उपभोग गरी आफूलाई बचाइराख्छ । त्यसरी जन्मदेखि नै दायको जीवनधारणमा सर्वाधिक महत्त्व प्रतीत हुन्छ ।

दाय (पैतृकधनांश) मानिसले कसरी प्राप्त गर्ने, त्यो कति प्रकारको हुन्छ, कुन विधिले पाइने हो, कसरी त्यसको उपभोग गर्ने, किन र को दाय ग्रहणमा अधिकारी हुने; को कसरी अधिकारी नहुने, दाय कसरी लोपहुन्छ, स्त्री र पुरुषहरूको दायमा कस्तो व्यवस्था छ, दुबै समानरूपले दाय भागी हुन्छन् या हुँदैनन् भन्ने जस्ता विषयहरू मानवका लागि सामान्यरूपले जानु बुझ्नुपर्ने हुन्छ । यसरी यावत् आर्थिक नीति, नियमहरू व्यवहार विभाग अन्तर्गत रहेका छन् । हुनत, उक्त विषयहरूको अध्ययन तथा ज्ञान धर्मशास्त्र अध्येताले नै गर्नुपर्दछ भनी कसै-कसैले भन्नाल्न परन्तु ती विषयहरू सामान्यरूपले मानवमात्रसँग सम्बद्ध छन् । यसैले सचेत सनातनधर्मावलम्बीहरू सबैले धर्मशास्त्रको विशेष ज्ञान गर्न संभव भएन भने पनि सामान्य ज्ञान अवश्यै गर्नुपर्दछ ।

विशेषतः यस ग्रन्थमा शास्त्रीय दायविधिको स्वरूप, दायविभाग

व्यवस्थाको स्वरूप पनि प्रस्तुत गरी नेपालमा प्रारम्भदेखि प्रचलित विधि व्यवस्थाको र दायविभाग व्यवस्थाको पनि संक्षिप्त अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै गरी आधुनिक नेपालमा प्रचलित अंशबण्डा सम्बन्धी ऐन, कानून निदर्शनका साथै शास्त्रीयदायविभाग विधि र आधुनिक नेपालमा प्रचलित दायविभागविधिको तुलनात्मक समीक्षा गरिएको छ ।

शास्त्रीय दायविभागविधिले जसरी पिताको दायग्रहणमा सवर्ण औरस छोराको पूर्णरूपले प्रथमाधिकारको निर्देश गरेको छ ; त्यसरी नै वि.सं. २०२० भन्दा अगाडिको नेपाली दायविधिले पनि उक्त किसिमको औरस छोराको नै आमा-बाबुको दाय ग्रहण गर्नमा अधिकार व्यवस्थापित गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०२० भन्दा पछाडि संशोधितरूपले कायम भएको दायविधिले चाहिँ आमा-बाबु-पत्नी-छोरा सबै अंशियारहरूलाई समांश भागी गराएको पाइन्छ । त्यसमा सवर्णासवर्ण, औरस-अनौरस आदि वैशिष्ट्यको वास्ता नगरीकन नै बाबुको अंश ग्रहण गर्नमा सबै छोराहरूको समानअधिकारको व्यवस्था भयो । पतिको दाय ग्रहण गर्नमा पत्नीहरूको सवर्णासवर्ण, विवाहित अविवाहितसजाति, विजाति, व्याइते ल्याइते आदि वैशिष्ट्यलाई वेवास्ता गरी पूर्णरूपले समानअधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ । संशोधनसहितको वि.सं. २०५९ असोजबाट लागु भएको दायविधिले अरु अंशियारका बराबर जन्मदेखि नै छोरीलाई पनि पिताको धन ग्रहणगर्न पाउने गरी पूर्णांशाधिकार प्रदान गरेको छ । उपर्युक्त वि.सं. २०२० पछिको नेपाली दाय विधिले शास्त्रीय दाय विधिको अनुसरण गरेको देखिँदैन । यसबाट स्पष्ट के हुन्छ भने अघोषित रूपमा नेपाली दाय विधिव्यवस्थाले शास्त्रीय वर्णव्यवस्थाको अनुमोदन गरेको छैन ।

हुनत वि.सं. २०२० देखि संशोधित नेपाली दायविधिले शास्त्रीय दायविधि प्रतिपादित व्यवस्थाको अनुसरण प्रायः गरेको छैन । त्यसो हो तत्पनि उक्त समयभन्दा प्राक्कालिक नेपाली विधि चाहिँ केही अपवादलाई छोडी पूर्णतया शास्त्रीय दायविभागविधिले प्रतिपादन गरेको व्यवस्थालाई नै अनुसरण गरेको देखिन्छ । यसबाट नेपाली दायविभाग विधिमा शास्त्रीय दायविभाग विधिको प्रभाव छैन भन्नु उचित देखिँदैन । हाल पनि नेपाली दायविधि धर्मशास्त्रबाट प्रचुर मात्रामा प्रभावित रहेको देखिन्छ । यसै भएको हुँदा शास्त्रीय दायविभागविधिको नेपाली दायविभागविधिमा कतिप्रभाव प्रतिबिम्बित छ भन्ने सम्बन्धमा प्रस्तुत ग्रन्थको अध्ययनबाट जान्न सकिन्छ । यसै गरी उक्त दुईथरि दायविभागविधिका कति सम र कति विषम विषयहरू छन्

भन्ने सम्बन्धमा पनि यस ग्रन्थको अध्ययनद्वारा स्पष्ट ज्ञान गर्न सकिन्छ ।
प्रस्तुत ग्रन्थको अध्ययनबाट समाजमा सनातन धर्मशास्त्र अत्यन्त जीवनोपयोगी
र व्यवहारानुकूल पनि छ भन्ने स्पष्ट सन्देश प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

अन्तमा दायविभाग विषयको अध्ययन, विश्लेषण, विवेचन तथा
समीक्षाका निमित्त प्रवृत्त प्रस्तुत ग्रन्थ 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' (सबै सुखी होऊन्)
भन्ने उक्तिअनुसार संपूर्णको हितकर हुन समर्थ होओस्, धर्मको रहस्य
परिज्ञानविधिमा भगवान् धर्मको अनुग्रह तथा आशीर्वाद प्राप्त भइरहोस्,
संपूर्ण प्राणीहरूको रक्षा धर्मद्वारा होओस् र धर्मको रक्षा गर्नमा पनि सबैका
बुद्धिलाई ऊनैबाट प्रेरणा प्राप्त भइरहोस् भनी सद्रूप धर्मको प्रार्थना गरिन्छ ॥

॥ इति शुभं भूयात् ॥

परिशिष्ट

यस कृतिमा प्रयोग भएका धर्मशास्त्रका पारिभाषिक शब्द र कठिनजस्ता देखिने अन्य शब्दहरूको अर्थ यसप्रकार रहेको छ ।

अक्रोध	=	रीस नहुनु ।
अक्षता	=	नविटुलिएकी, क्षत नभएकी ।
अक्षरात्मक	=	नचुहिने, खर्च गर्दा नसकिने ।
अगम्या	=	मैथुन गर्न नहुने स्त्री ।
अग्न्याधान	=	अग्नि ग्रहण (अग्निहोत्र आदि कर्म गर्न अग्न्याधान गरिन्छ) ।
अग्निसेवन	=	आगाको सेवा गर्नु ।
अग्रगमन	=	अगाडि जाने काम, उन्नति प्रगति हुने काम ।
अग्रणी	=	पहिलो, गणनामा पहिला, अगाडि ।
अग्रभाग	=	अगाडिको भाग, भूमिका, प्रस्तावना, शिरोभाग ।
अग्राह्य	=	लिन अयोग्य, निषेधगरिएको
अघोषित	=	घोषणा नगरिएको ।
अङ्गीकार	=	स्वीकार ।
अचलधन	=	घर, जग्गा-जमिन आदि बोकेर या लिएर हिड्न नमिल्ने सम्पत्ति ।
अज्ञात	=	थाहा नपाइएको ।
अण्डज	=	फुलबाट उत्पन्न हुने ।
अतिक्रमण	=	उल्लङ्घन, नाधनेकाम ।
अतिथि	=	पाहुना ।
अतिरिक्त	=	छुट्टै, बाहेक ।
अतिशय	=	ज्यादै ।

अतिशयोक्ति	=	ज्यादै बढाइ-चढाइ भनिएको कुरा ।
अतीत	=	बितेको, सकिएको ।
अतीव	=	ज्यादै नै ।
अत्यधिक	=	ज्यादै धेरै, अति धेरै ।
अत्यावश्यक	=	अति आवश्यक, नभई नहुने ।
अत्युक्ति	=	बढाइ-चढाइ भनिएको भनाइ ।
अद्वितीय	=	दोस्रो नभएको, पहिलो ।
अदृष्ट	=	नदेखिने ।
अद्यपर्यन्त	=	आजसम्म ।
अद्यापि	=	आज पनि ।
अधिक	=	धेरै, बढी, ज्यादै ।
अधिकरण	=	कार्यालय ।
अधिकार निर्धारण	=	हक पक्कागर्नु ।
अधिकारविच्छेद	=	हक टुट्नु या नरहनु ।
अधिकारी	=	अधिकारवाला, हकवाला ।
अधिकांश	=	धेरै अंश ।
अधिगम	=	प्राप्त खनिज पदार्थ, जमिनभित्रको धन पाउनु, खानी प्राप्त हुनु ।
अधिपति	=	मालिक, प्रमुख, स्वामी ।
अधोगति	=	तल जानु, अधोगमन ।
अध्येता	=	अध्ययन गर्नेवाला, पढ्नेवाला ।
अध्वर्यु	=	यज्ञमा ब्रह्माको पदमा रही काम गर्ने ब्राह्मण ।
अनन्तर	=	अन्तर नभएको, नजिकको ।
अनर्थ	=	बेठीक, उपद्रो, अर्थ नभएको ।

अनादि	=	आदि वा सुरु नभएको ।
अनिकाल	=	खाने चीज नहुँदा हुने दुःख ।
अनिन्द्य	=	निन्दा गर्न अयोग्य ।
अनिष्टपरिहार	=	खराब वा नचाहेको चीजलाई हटाउनेकाम ।
अनुकल्प	=	विकल्प, अथवा तत्सम वस्तु ।
अनुकूल	=	त्यहीअनुसार, समान प्रकार ।
अनुग्रह	=	दया, वरप्रसाद ।
अनुज	=	पछि जन्मिएको, भाइ ।
अनुपपत्ति	=	असिद्धि ।
अनुपयुक्त	=	बेठीक, उपयुक्त नभएको ।
अनुभव	=	भोगेर वा जानेर गरिने ज्ञान ।
अनुभूत	=	अनुभव गरिएको ।
अनुमति	=	स्वीकृति ।
अनुमतिविना	=	अनुमति नभई ।
अनुमान	=	अङ्कल ।
अनुमोदन	=	स्वीकार, पच्छ्याउने काम ।
अनुयायी	=	पछि लाग्नेवाला ।
अनुरूप	=	अनुसार ।
अनुलोमज	=	माथिल्ला वर्ण वा जातजातिबाट तल्ला वर्णकी वा जातजातिकीमा जन्मने सन्तान
अनुष्ठान	=	पालन, कार्यान्वयन, विधान, प्रयोग ।
अनुष्ठेय	=	गर्न योग्य ।
अन्तर्जातीय	=	भिन्नै जातको ।
अन्तर्भाव	=	खुम्चनु, समावेश हुनु ।

अन्तरात्मा	=	भित्री मन ।
अन्तराल	=	बीच ।
अन्तरासन	=	१. भित्री आसन २. लिच्छविकालको ऊच्च न्यायालय ।
अन्ध	=	दृष्टिविहीन ।
अन्यथा	=	नत्र, त्यसदेखि बाहेक ।
अन्यपूर्वा	=	पहिले अरुकी भैसकेकी स्त्री ।
अन्यहस्तकृत	=	अर्काको हातबाट गराइएको ।
अन्योदर	=	अर्को पेट ।
अन्योन्याश्रित	=	एक-अर्कामा आश्रित, परस्पर एक-अर्कामा अडिनु ।
अन्वाधेय	=	पितृकुल र पतिकुलबाट पाएको स्त्रीधन ।
अन्वेषण	=	अनुसन्धान, खोजी ।
अपकर्ष	=	तलतिर खिचिनु वा अवनीत ।
अपत्य	=	सन्तान (छोरा-छोरी) ।
अपराध	=	पाप ।
अपराधी	=	पापी ।
अपवाद	=	बाहेक, त्यसभन्दाभिन्न ।
अपविद्धपुत्र	=	आमाबाबुद्वारा मिल्काइएपछि अर्काले घर लगी छोराको रूपमा पालेको बालक ।
अपहेलित	=	हेला गरिएको ।
अपह्नव	=	ढाँट्नु वा लुकाउनु ।
अपहृत	=	अपहरण गरिएको, ठगिएको ।
अपितु	=	तर ।
अपुत्र	=	छोरा नभएको ।

अपूर्वोत्पादक	=	पुण्य र अपुण्य या धर्म र पाप पैदा गराइदिनेकाम ।
अप्रतिबन्ध	=	बीचमा रोकावट नभएको ।
अप्रतिष्ठित	=	असन्पन्न, दुःखी, निर्धनी ।
अप्रधान	=	अमुख्य, गौण ।
अभाव	=	नहुनु ।
अभिन्न	=	एउटै ।
अभिप्राय	=	चाहना वा आसय ।
अभियुक्त	=	मुद्दा लगाइएको व्यक्ति ।
अभियोक्ता	=	मुद्दा लगाउनेवाला ।
अभिलाषा	=	इच्छा ।
अभिव्यक्ति	=	आफ्नो अभिप्राय प्रकट गर्नु ।
अभीष्ट	=	चाहेजस्तो ।
अभेद	=	अभिन्न वा एक ।
अम्बष्ठ	=	ब्राह्मणबाट विवाहिता वैश्यामा जन्मेको छोरो ।
अंशवञ्चक	=	अंश ठगाहा ।
अंशागत	=	अंशबाट आएको ।
अंशाधिकारी	=	अंशको हकवाला ।
अयाचित	=	नमागीकन स्वतः पाइएको खाने कुरा खाई गरिने व्रत ।
अर्कविवाह	=	आँकसंग गरिने विवाह ।
अर्जित	=	कमाइएको ।
अर्थज्ञानपूर्वक अनुष्ठान	=	अर्थ या प्रयोजन जानेर गरिने काम ।
अर्थदण्ड	=	धनदण्ड ।

अर्थबोध	=	अर्थज्ञान ।
अर्थशुद्धि	=	धनको पवित्रता ।
अर्थी	=	वादी ।
अर्थोपार्जन	=	धन कमाउने काम ।
अर्धाङ्ग	=	आधा अङ्ग, अङ्गको आधा हिस्सा ।
अध्यग्न्युपागत	=	विवाह मण्डपमा रहेको अग्निको नजिकमा पाएको स्त्रीधन ।
अध्यात्मशास्त्र श्रवण	=	आध्यात्मिक शास्त्र सुन्नु ।
अध्यावाहनिक	=	बाबुको घरबाट पतिको घरमा लैजाने बेलामा स्त्रीलाई दिएको धन ।
अलङ्कार	=	गहनागुरिया ।
अलौकिक	=	लोकमा नभएको ।
अवज्ञा	=	हेला ।
अवगाहन	=	डुबुल्की मार्नु ।
अवलम्बन	=	अनुसरण ।
अवलोकन	=	हेर्ने काम, हेराइ ।
अवधि	=	समय, काल ।
अवधिभर	=	समयसम्म ।
अवयव	=	अङ्ग-प्रत्यङ्ग ।
अवर्णनीय	=	बयान गरेर साध्य नहुने ।
अवलम्बन	=	आधार, स्वीकार ।
अवलोकन	=	हेर्ने काम
अवस्था	=	बेला ।
अवस्थित	=	रहेको ।
अविच्छिन्न	=	नछिन्नु, नचुडिनु, लगातार रहनु ।
अविभक्तदाय	=	नछुट्टिएको अंश ।

अविभक्तदायाद	=	सात पुस्ता भित्रका अंशियार दाजुभाइहरू
अविभाज्य	=	भाग नलाग्ने ।
अविभावक	=	पालन पोषण र हेरचाह गर्ने व्यक्ति ।
अविवाहित	=	विवाह नभएको ।
अविवाहिता	=	विवाह नभएकी ।
अविरोधी	=	समर्थक, विरोध नभको ।
अवीरा	=	पति र छोरा नभएकी नारी ।
अवैध	=	विधानविपरीत ।
अश्वत्थविवाह	=	पिपलसँग गरिने विवाह ।
अस्वाभाविक	=	नमिल्दो ।
असन्तुष्ट	=	सन्तोष नभएको व्यक्ति ।
असमर्थ	=	नसक्ने ।
असवर्ण	=	असमान वर्णको, भिन्नवर्णको ।
असाधारण	=	विशेष, असामान्य ।
असाक्षिक	=	साक्षी नराखिएको ।
असंसृष्ट	=	नमिसिएको ।
अस्तित्व	=	हुने भाव, रहने भाव ।
अस्तेय	=	चोरी नगर्नु ।
अस्थि	=	हाड ।
अस्पष्ट	=	छर्लङ्गनभएको, थाहानपाइएको ।
अस्वस्थ	=	विरामी, स्वास्थ्य ठीक नभएको ।
अस्वामिविक्रय	=	अर्काको स्वामित्वमा रहेको वस्तुको बेचबिखन ।
आकस्मिक	=	अकस्मात् भएको ।
आक्रान्त	=	आक्रमणद्वारा पीडित ।

आगमसापेक्ष	=	आगमसहितको, आउने माध्यमको वास्ता भएको ।
आचरण	=	चाल-चलन, गराइ ।
आचार्य	=	व्रतबन्ध गरिदिई वेदसमेत पढाइदिने गुरु
आचार्यदेवो भव	=	आचार्यलाई देवता मान्ने होऊ ।
आजीवन	=	जिउँदो रहँदासम्म, जीवनभर ।
आत्मघाती	=	आफ्नो हत्या गर्ने व्यक्ति
आत्मज	=	आफैबाट जन्मएको ।
आत्यन्तिक	=	सतत, अनवरत, अनन्त ।
आदिमसृष्टि	=	सुरुको सिर्जना ।
आधान	=	ग्रहण गर्नु, लिनु ।
आधिक्य	=	अधिकता ।
आधिपत्य	=	स्वामित्व, मालिकपन ।
आधिवेदनिक	=	पुनर्विवाहगर्दा अधिल्ली पत्नीलाई दिइने सम्पत्ति ।
आध्यात्मिक	=	परं लक्ष्य (मोक्ष) प्राप्त हुने साधन र मार्गसँग सम्बन्धित ।
आनुकूल्य	=	अनुकूलता ।
आपत्काल	=	आपत्परेको समय ।
आपद्धर्म	=	आपत् परेका अवस्थामा गरिने धर्मकर्म ।
आपराधिक	=	पापयुक्त, अपराधयुक्त वा अपराधसम्बन्धी
आपाततः	=	अचानक, आखिरबाट, प्रारम्भ ।
आबन्ध्य	=	दुई हजारभन्दा बढी संख्यामा दिइएको स्त्रीधन ।
आभास	=	छानक, उस्तै लाग्नु ।
आभिचारिक	=	मारण - मोहन - संमोहन -टुनामुना ।

आमन्त्रण	=	प्रार्थना, आवाहन, निमन्त्रणा ।
आमूल	=	जरोसहित, जरैदेखि ।
आंशिक	=	केही अंश रहेको ।
आयस्रोत	=	आम्दानीको बाटो ।
आयव्ययविशोधन	=	आम्दानी खर्च जोड्ने र घटाउने ।
आरक्षण	=	संरक्षण ।
आरम्भ	=	सुरु ।
आरम्भित	=	सुरु भएको ।
आरोहण	=	चढ्नु, उक्लनु ।
आर्जन	=	कमाइ ।
आविष्कार	=	बनाउने काम, रचना गर्ने कार्य ।
आवेदन	=	निवेदन ।
आशौच	=	अपवित्रता, जूठो-सूतक
आश्रमान्तर	=	अर्को आश्रम ।
आस्तिक्य	=	मानसिक श्रद्धा ।
आत्वय वा समात्वय	=	सप्राणिक जुवा, बट्टाइ जुधाउनु, कुखुरा जुधाउनु, कुस्ती खेलाउनु, हात्ति-घोडा दौडाउनु आदि प्राणीका माध्यमले खेल्ने जुवा वा खेलकूद ।
इङ्गित	=	चिन्हित, लक्षित वा सङ्केतित ।
इतर	=	अर्को, अन्य, भिन्न ।
इदमित्थम्	=	यो यस्तै हो ।
इन्धनपरिग्रह	=	समिधा बटुल्नु, दाउरा खोज्नु
इष्टप्राप्ति	=	चाहेको चीज पाउनु ।

इष्टापूर्तकर्म	=	जलाशय-कुवा-पँधेरो-पाटी-पौवा- धर्मशाला आदि निर्माण गर्नु, पुराण प्रवचनहरू सुन्नु, दैवकर्म र पितृ कर्म गर्नु
उक्ति	=	भनाइ ।
उचित	=	हुनुपर्ने कुरा हुनु ।
उच्चपदस्थ	=	माथिल्ला पदमा रहेको ।
उच्छृष्ट	=	छोडिएको ।
उत्कर्ष	=	माथितिर खिचिनु, उन्नति ।
उत्कृष्ट	=	उच्च, माथिल्लो श्रेणीको ।
उत्तम	=	माथिल्लो, श्रेष्ठ ।
उत्तमलोक	=	माथिल्लो संसार ।
उत्तर	=	प्रतिवादीले पेश गर्ने वादीको उत्तर, सोधिएका कुराको जवाफ दिनु ।
उत्तरपक्ष	=	सिद्धान्तपक्ष ।
उत्तरवर्ती	=	पछिको ।
उत्तरसाक्षी	=	साक्षीहरूको पनि साक्षी
उत्तराधिकारी	=	पछिको अधिकारवाला, पछिको हकवाला
उत्तरोत्तर	=	पछिभन्दापछि ।
उत्पत्ति	=	उदय, जन्म, सिर्जना ।
उत्सुकता	=	भन् भन् जान्ने इच्छा ।
उदक	=	पानी ।
उदय	=	उदाउनु ।
उद्घाटित	=	उद्घाटन गरिएको ।
उद्घोष	=	उच्च स्वरले भन्नु ।
उद्धार	=	फँसेको चीज उतार्नु, निकाल्नु ।
उद्धृत	=	निकालिएको, भिक्तिएको ।

उद्भव	=	उत्पत्ति, सिर्जना ।
उद्भिज	=	जमिन फोरेर उमिने ।
उन्मत्त	=	निरङ्कुश, मात्तिएको ।
उपकुर्वाण ब्रह्मचारी	=	वेद अध्ययन र व्रत सकी गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्ने वटु ।
उपक्रम	=	सुरु, आरम्भ ।
उपजीव्य	=	मुख्य आधार, मूल स्रोत ।
उपदिष्ट	=	उपदेश गरिएको, बताइएको ।
उपदेश	=	अर्ति, आदेश ।
उपद्रव	=	भगडा, उपद्रो ।
उपनयन	=	व्रतबन्ध ।
उपभोग	=	इच्छा बमोजिम खानु, लाउनु, खर्चनु, भोग चलन गर्नु ।
उपयुक्त	=	ठीक ।
उपयोग	=	लगानी, उपभोग ।
उपरम	=	माथि जानु, मर्नु ।
उपरमस्वत्ववाद	=	पहिलेका स्वत्वाधिकारीको-मरण आदि कारणबाट स्वत्वहटेपछि पछाडिका उत्तराधिकारीले उपलब्ध गर्न पाउने पक्ष ।
उपर्युक्त	=	माथि भनिएको वा बताइएको ।
उपवास	=	नखाई वा खान हुने फलाहार खाई गरिने व्रत, ईश्वरको नजिकमा रहने काम ।
उपस्थापन	=	प्रस्तुति ।
उपस्थापित	=	प्रस्तुत गरिएको ।
उपाध्याय	=	वेदको एक छेउ पढाउने गुरु
उपाय	=	तरिका ।
उपार्जित	=	कमाइएको ।

उपेक्षित	=	वास्ता नगरिएको ।
उल्लङ्घन	=	नाधने काम ।
ऊढा	=	विवाहिता ।
ऋक्थ	=	दाय, अंश, धन ।
ऋजु	=	सीधा, सोभो ।
ऋण	=	पछि फित्याउनुपर्ने गरी अर्कासँग लिइएको धन ।
ऋणादान	=	ऋण लेनदेन ।
ऋत्विक्	=	यज्ञ याग गराउने ब्राह्मण ।
ऋतुकाल	=	रजस्वला या नछुने भएको समय, रजस्वला भएदेखिका सोह्र दिन ।
ऋषिऋण	=	वेद आदि शास्त्रहरू पढेपछि तिरिने ऋण
एकतीर्थी	=	एकाश्रमी, एउटै आश्रममा बस्ने
एकभक्त	=	एक छाक मात्र खाएर गरिने व्रत ।
एकवर्षानन्तर	=	एक वर्षपछि ।
एकरूपता	=	समानता ।
एकत्र	=	एकै ठाउँ ।
एकाधिकार	=	एउटाको मात्र अधिकार ।
एकान्तरा	=	एक अन्तर, एकपछिको अर्को
एकीकरण	=	एकत्रित, एकै ठाउँमा मिलाउनु ।
एकीय	=	कसैको ।
एकोद्दिष्टश्राद्ध	=	मरेको एउटा पितृको उद्देश्य गरी गरिने पितृकर्म, एक पितृका लागि श्रद्धा पूर्वक गरिने द्रव्यत्याग ।
ऐतिह्य	=	इतिहासमा भएको ।
ऐहलौकिक	=	यसै लोकमा भएको ।

औचित्य	=	उचितता ।
और्ध्वदेहिकक्रिया	=	मरण भएपछि गरिने कर्म, मरेका दिनदेखि एक वर्षसम्म गरिने कर्म ।
औपदेशिक	=	उपेश गरिएको ।
औरस	=	धर्मपूर्वक विवाहविधिद्वारा विवाहिता पत्नीमा जन्मिएको सन्तान
कण्टकशोधन	=	काँडो भिक्ने काम अर्थात् दुष्टको नियन्त्रण गर्ने काम ।
कथित	=	भनिएको, कहिएको ।
कन्याधन	=	विवाह नहुँदै कन्यालाई प्राप्त हुने स्त्रीधन
करण	=	वैश्यबाट विवाहिता शूद्रामा जन्मिएको छोरो ।
करुणक्रन्दन	=	दुःख लाग्दो रुवाई र कराइ ।
कर्म	=	काम, कर्तव्य ।
कर्मशुद्ध	=	कर्मद्वारा पवित्र ।
कलिवर्ज्य	=	कलियुगका निमित्त निषेध गरिएको ।
कष्ट	=	दुःख ।
काण्ड	=	आँख्ला, हाँगा, भाग, परिच्छेद ।
कानीनपुत्र	=	कन्या अवस्थैमा जन्मेको छोरो ।
कामज	=	कामवासना पूर्ति गर्दा जन्मेको सन्तान ।
काम्यकर्म	=	कामना राखी गरिने कार्य ।
कार्यकुशल	=	काम गर्न सिकालु ।
कार्यविभाजन	=	कामको बाँडफाँड ।
कार्यभार	=	कामको जिम्मा ।
कार्यसम्पादन	=	काम पूरा गर्नु, काम सक्नु ।
कार्याधिकृत	=	काम गर्ने अधिकारी ।
कालचक्र	=	समय रूपी पाङ्गो, समयको गति ।

काष्ठमण्डप	=	काठमाडौं ।
किञ्चित्	=	केही ।
किन्तु	=	तर ।
किशोर	=	दशवर्ष लागेको र सोह्रवर्ष पूरा नभएको बालक ।
कुकर्म	=	खराब काम ।
कुकृत्य	=	खराब कर्म
कुचेष्टा	=	खराब चालचलन ।
कुटुम्ब	=	परिवार, इष्टमित्र ।
कुतप	=	पापनाश गर्नेवाला, श्राद्धमा प्रयोग हुने कुरा ।
कुम्भविवाह	=	घडासँग गरिने विवाह ।
कुलवृद्धि	=	कुल बढ्नु, सन्तान वृद्धि हुनु ।
कुलाचार	=	कुलको चालचलन, कुलको आचरण ।
कूटप्रतिकृतिकरण	=	कमसल पदार्थमा उत्तम पदार्थको जलप लगाई कीर्तें कार्य गर्नु, पित्तललाई सुनको जलप राखी सुनकै भनी धेरै मूल्यमा बेचविखन गर्ने कार्य गर्नु, थोरै मूल्य पर्ने वस्तु धेरै मोल पर्ने वस्तुमा मिसावट गरी धेरै मूल्य लिई कारोवार गर्नु ।
केवल	=	खालि (मात्र) ।
कोश	=	देवदेवीलाई नुहाइएको तथा तिनका प्रतिमा पखालिएको जल, देवदेवीको हतियार पखालिएको जल ।
क्रमव्यत्यय	=	क्रममा हुने उल्टो-पाल्टो ।
क्रमिक रूपले	=	क्रमैले, रोलैले ।
क्रय	=	किनिएको ।

क्रयविक्रयानुशय	=	कुनै पनि वस्तु किनबेच गरिसकेपछि खराब चीज किनिएछ वा असल चीज बेचिएछ भनी पश्चाताप गरी त्यसलाई उल्ट्याउनु वा फिर्ता गर्नु ।
क्रीतपुत्र	=	जन्माउने आमा-बाबुलाई मूल्य दिएर किनेको छोरो ।
क्रोध	=	रिस ।
क्रोधी	=	रिसाहा ।
कृतकृत्यता	=	गर्नुपर्ने कार्य गरेकै भाव हुनु ।
कृष्ण	=	कालो ।
कृष्णद्वैपायन	=	व्यास ।
कृत्रिमपुत्र	=	आमाबाबु नभएको बालकलाई अर्काले बनाएको छोरो ।
क्लीव	=	गुप्तसक ।
क्षता	=	विटुलिएकी, क्षत भएकी ।
क्षेम	=	प्राप्त वस्तुको संरक्षण ।
क्षमा	=	सहने शक्ति, अपकारीलाई पनि बदला लिने विचार नराख्नु ।
क्षरात्मक	=	चुहिने, खर्च गर्दा सिद्धिदैं जाने ।
क्षान्ति	=	सहनशीलता ।
क्षीण	=	क्षय, नास ।
क्षेत्रज	=	आफ्नी पत्नीमा अरुबाट जन्माइएको छोरो ।
क्षेत्री	=	क्षेत्रवाला, ठाउँवाला ।
खड्गपात्र	=	खगौतो ।

खण्डांश	=	कम-बेसी गरी दुक्र्याइएको अंश ।
खले कपोतन्याय	=	खलामा एकै पटक परेवाहरू आई बस्ने नियम ।
खाद्यान्न	=	खाइने अन्न, खाइने चीज ।
खिया	=	तत्काल नदेखिने पाप, अदृष्ट पाप ।
गण	=	एकै प्रकारका हातहतियारद्वारा काम गरी एकै ठाउँमा बस्ने जमात ।
गमन	=	मैथुन, जाने काम ।
गमनकाल	=	जाने समय ।
गर्भधारण	=	गर्भवती हुनु, पेट बोक्नु ।
गर्भाधान क्रिया	=	गर्भिणी तुल्याउने काम
गर्हित	=	निन्दित ।
गवेषणा	=	अनुसन्धान, खोजी ।
ग्राम	=	गाउँ ।
ग्रामवृद्ध	=	गाउँको बूढो-पाको ।
ग्राह्य	=	लिनयोग्य, लिन लायक, लिनुपर्ने
ग्रासाच्छादन	=	खानु र लाउनु ।
ग्लानि	=	घट्नु, नाशहुनु ।
गुरुशुश्रूषा	=	गुरुको सेवा ।
गूढज	=	आफ्नै घरमा आफ्नै पत्नीमा गोप्यरूपमा अज्ञातव्यक्तिबाट जन्मेको छोरो ।
गूढसाक्षी	=	गोप्य साक्षी ।
गृहसञ्चालन	=	घरव्यवहार चलाउनु ।
गृहसम्बन्धी	=	घर-घडेरी सम्बन्धी ।

गृहस्थाश्रम	=	ब्रह्मचर्याश्रम पूर्ण गरी विवाह गरेर रहनुपर्ने ठाउँ ।
गोत्रभागी	=	गोत्रको भागिदार ।
गोरक्षा	=	गाईको रक्षा ।
घट	=	गाग्रो ।
घरव्यवहार	=	घरको चाँजो-पाँजो मिलाउने काम ।
च	=	पनि ।
चक्रवत्	=	पाङ्गो जस्तै ।
चतुर्थांश	=	चारभागको एक भाग ।
चतुर्दिक्	=	चौतर्फ, चारैतिर ।
चतुष्पाद्युक्त	=	चारपाउवाला, चारअंशवाला ।
चरमलक्ष्य	=	अन्तिम उद्देश्य, मोक्ष ।
चर्मचक्षु	=	छालाको आँखा ।
चलधन	=	लिएर वा बोकेर हिड्न सकिने सम्पत्ति ।
चान्द्रायण	=	लगातार एक महिना गरिने व्रत ।
चित्त	=	मन ।
चित्तवृत्ति	=	१. चित्तको भित्री अभिप्राय २. चित्तको अवस्था वा गति ३. प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा र स्मृति नामक योगदर्शनमा निरूपित चित्तवृत्ति ।
चिरकाल	=	धेरै समय, लामो अवधि ।
चीरकलेख्य	=	घरायसी कागज वा लिखत ।
चोला	=	जुनी ।
जघन्यअपराध	=	अत्यन्त तल्लो किसिमको अपराध, अति तुच्छ पाप ।
जङ्गम	=	चल, चर, हिड्नेवाला ।

जड	=	हित हुने या नहुने ज्ञान नभएको ।
जनक	=	जन्माउनेवाला ।
जनकल्याणकारी	=	जनताको कल्याण हुने कार्य ।
जनभाषा	=	गाउँको भाषा या भाषिका ।
जन्मतः	=	जन्मदै, जन्मनासाथ, जन्मबाटै ।
जन्मस्वत्ववाद	=	जन्मदेखि नै स्वत्व स्वीकार्ने पक्ष ।
जन्मना	=	जन्मनासाथ, जन्मदैबाट ।
जन्मसिद्ध	=	जन्मबाटै सिद्ध ।
जन्मान्तर	=	अर्को जन्म, जन्मको अन्तर ।
जन्यकाल	=	उपाधि जोडिएको काल जस्तै निमेष (आँखा भिम्क्याउन लाग्ने समय) घडि - पला घण्टा - मिनेट - सेकेण्ड - दिन - रात - हप्ता - पक्ष - महिना, वर्ष आदि परार्धसम्मका उपाधि ।
जरायुज	=	सालनालसहित जन्मने ।
जलप्रणाली	=	पानीढलो ।
जातकर्म	=	जन्मदाबित्तिकै गरिने संस्कार ।
जातिशुद्ध	=	जातिद्वारा पवित्र ।
जात्यपकर्ष	=	जुन जातिको कार्य गरेको हो त्यही जातिमा खिचिनु ।
जात्युत्कर्ष	=	तल्लो जातबाट माथिल्लो जातिमा परिणत हुनु ।
जात्युक्त	=	जातअनुसार बताइएको ।
जाया	=	पत्नी, स्वास्नी ।
जारज	=	जारबाट जन्मेको ।
जिउनी	=	बाँच्नका लागि लिइने अंश, जीवन निर्वाह गर्न लिइने धन ।

जिज्ञासा	=	जान्ने इच्छा ।
जीवनजिउनु	=	कालपखनु, जीवननिर्वाह गर्नु ।
जीवनाधार	=	जिउने आधार ।
जीवित	=	जिउँदो ।
जुवाडे	=	बाह्रमासे खेल्नेवाला ।
ज्ञात	=	जानकारी भएको, थाहा पाइएको ।
ज्ञाति	=	सपिण्ड दाजुभाइ, आफन्त ।
ज्ञान	=	सिद्धान्तको बोध ।
ज्ञानवर्द्धक	=	ज्ञान बढाइदिने
डबल	=	दोबर ।
तत्थ्य	=	वास्तविकता, जस्ताको तस्तो
तत्रायं जायते स्वयम्	=	त्यहाँ यो जन्मन्छ आफैँ ।
तथापि	=	त्यसो हो तापनि ।
तथैव	=	त्यस्तो नै ।
तदनन्तर	=	त्यसपछि ।
तन्तु	=	डोरो ।
तन्निष्ठ	=	त्यसमै रहनु ।
तप	=	तपस्या ।
तप्तमाष	=	तताइएको सुनको टुक्रा, तातो पारिएको सुनको औँठी ।
तद्विषयक	=	त्यसै विषयसँग सम्बन्धित
त्वक्	=	छाला ।
तागाधारी	=	जनै लगाउनेवाला ।
ताडपत्र	=	ताडको पात ।
तात्कालिक	=	त्यस बेलाको ।

ताम्रपत्र	=	तामा (धातु) का पातामा लेखिएको लेख, तामाको भाँडो ।
तारतम्य	=	१. तर र तम भाव जस्तै न्यून, न्यूनतर र न्यूनतम । २. चाँजोपाँजो ।
तावत्	=	त्यति ।
तिरस्कार	=	हेला, किनारा लगाउनु ।
तुलना	=	जोख-तौल, तल-माथि छुट्याउने तरिका ।
तृतीयांश	=	तीन भागको एक भाग ।
तृप्ति	=	पूर्ति, पूरा, पूर्ण ।
त्यागेका	=	फालेका ।
त्रैविद्य	=	तीनवेद(ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेद) पढेको
दक्षिणा	=	यज्ञ याग आदि कार्य गरिदिने वापत दिइने पारिश्रमिक ।
दण्डपारुष्य	=	कुट-पीट ।
दत्तकपुत्र	=	शास्त्रीय विधिपूर्वक दिइएको छोरो, धर्मपुत्र ।
दत्तानपाकर्म	=	कुनै वस्तु पछि फिर्ता गर्ने गरी कसैलाई दिइएकोमा फिर्ता गर्ने कार्य नहुनु ।
दम	=	इन्द्रिय (आँखा-जिब्रो-नाक-कान-छाला यी पाँच ज्ञानेन्द्रिय र बोली-हात-खुट्टा पिसाव र दिसा गर्ने ठाउँ यी पाँच कर्मेन्द्रिय समेत जम्मा दश) नियन्त्रण, अन्तः करण (मन-बुद्धि-चित्त-अहंकार) का साथै इन्द्रियहरूको नियन्त्रण ।
दम्पति	=	पति-पत्नी ।
दशगुणा	=	दश खण्ड बढी ।

दशांश	=	दश भागको एक भाग ।
दाइजो	=	पितृकुलका तर्फबाट स्त्रीले पाएको सम्पत्ति ।
दाप्य	=	दिलाउने काम, तिराउने काम ।
दान	=	दिनु ।
दाय	=	अंश ।
दायित्व	=	कर्तव्य, अभिभारा ।
घृत	=	निष्प्राणिक जुवा, तास, कौडा, पासा आदिका माध्यमले लेखिने जुवा ।
दिग्दर्शन	=	दिशानिर्देश, केही देखाउने काम ।
दिनाङ्क	=	दिनको अङ्क, तिथि-मिति ।
दिव्यदृष्टि	=	अलौकिक हेराइ ।
दिव्यप्रमाण	=	दैवीप्रमाण ।
दिव्यशाला	=	दिव्य गरिने मण्डप वा ठाउँ ।
दीर्घकाल	=	लामो समय ।
दीर्घायु	=	लामो आयु भएको ।
दुर्गुणी	=	खराव गुण भएको व्यक्ति ।
दुःखदायी	=	दुःख दिने ।
दुष्कर्म	=	खराव काम, अपराध ।
दुष्टनिग्रहण	=	दुर्जनको नियन्त्रण ।
दुहितर	=	छोरीहरू ।
दुहितृ	=	छोरी ।
दृष्ट	=	देखिने ।
दृष्टादृष्ट	=	देखिने र नदेखिने ।
दृष्टि	=	हेर्नु, देख्नु ।
दृष्टिगोचर	=	देखेर-हेरेर थाहा पाउनु ।
देवर	=	लग्नेको भाइ ।

देवऋण	=	यज्ञ-याग, देवपूजा जस्ता कार्य गरेपछि तिरिने (चुक्ता गरिने) ऋण ।
देशाचार	=	देश या ठाउँको चाल-चलन ।
देहावसान	=	शरीरको समाप्ति, शरीरको टुंगो, मरण
दैव वा दैवी	=	देवता सम्बन्धी ।
दैवकर्म	=	देवताको पूजा, व्रत, दान(देवतालाई सन्तुष्ट गर्न गरिने यावत् काम) ।
दैशिक	=	देशानुरूप ।
दोष	=	खोट, पाप, अभियोग ।
दोषरहित	=	दोष नभएको ।
दौहित्र	=	छोरीको छोरो(नाति) ।
दौहित्री	=	छोरीकी छोरी(नातिनी) ।
द्रव्यनिस्पृहता	=	धन-सम्पत्तिमा मोह-आसक्ति नहुनु ।
द्रव्यप्रयोग	=	धन लगानी ।
द्रव्यापहारक	=	द्रव्य अपहरण गर्ने व्यक्ति, लुकाउने वा छिपाउनेवाला ।
द्वयन्तर	=	दुई अन्तर, दुईपछिको अर्को ।
द्वामुष्यायण, द्विपितृक	=	बीजी र क्षेत्री दुवैथरको छोरो, दुईवटा बाबुवाला ।
द्विज	=	दुई पटक जन्महुने, ब्रह्मण-क्षत्रिय-वैश्य ।
द्वेष	=	निन्दाको भावना, शत्रुता, वैरभाव, प्राणीहरूसंगको वैरभाव, जुनसुकै वस्तुसित विरोधी धारणा मनमा उत्पन्न हुनु ।
द्वैविध्य	=	दुई प्रकारको, दुईथरि ।
धनागम	=	धनप्राप्तिका उपाय ।
धनाढ्य	=	धनी ।
धनाभाव	=	धन नहुनु ।

धनार्जन	=	धन कमाउने धन्दा ।
धनांश	=	सम्पत्तिको भाग ।
धर्मज	=	धर्मानुसार जन्मेको ।
धर्मभ्राता	=	बनाइएको भाइ ।
धर्मविस्तारक	=	धर्म प्रचारक ।
धर्मशास्त्रज्ञ	=	धर्मशास्त्र जान्नेवाला ।
धर्मशास्त्रविहित	=	धर्मशास्त्रले विधान गरेको, धर्मशास्त्रले बताएअनुसारको ।
धर्मसूत्र	=	धर्मलाई सङ्क्षिप्त गर्ने अभिव्यक्ति ।
धर्महानि	=	धर्मको नाश ।
धर्म्य	=	धर्मपूर्वकको ।
धर्मान्तर	=	फरक धर्म ।
धर्मावलम्बी	=	धर्मको अवलम्बन गर्नेवाला ।
धर्माधिकारी	=	धर्मजान्ने उच्च स्थानमा रहेको व्यक्ति, धर्मको अधिकारी, न्यायमूर्ति ।
धर्मिष्ठ	=	धर्ममा रहने ।
धर्मोपार्जन	=	धर्म आर्जन गर्नु ।
धारण	=	लिने काम, ग्रहण ।
धैर्य	=	धीरता, मनको स्थिरता, शान्ति ।
नक्त व्रत	=	साँझ परेपछिमात्र खाई गरिने व्रत ।
नपुंसक	=	प्रजनन शक्ति नभएको ।
नरक	=	दुःख-कष्ट पाइने स्थान ।
नवजात	=	नयाँ जन्मेको ।
नश्वर	=	नाश हुनेवाला ।
नष्ट	=	नाश भएको ।
नाबालक	=	सोह्रवर्ष उमेर नपुगेको व्यक्ति ।

नामाङ्कित	=	नामले चिनाइएको ।
न्यायपुष्प	=	न्यायरूपी फूल ।
न्यायालय	=	अदालत ।
न्यायप्रदान	=	न्याय दिने काम ।
निक्षेप	=	नासो ।
निचोड	=	सार ।
नित्य	=	सधै ।
नित्यकर्म	=	सधै गर्नुपर्ने काम ।
नित्यकाल	=	उपाधिरहित समय, ब्रह्म ।
निमेष	=	आँखा भिस्काउन लाग्ने समय ।
नियमन	=	नियमको दायरामा ल्याउनु ।
नियामक	=	नियममा डोच्याउने, नियममा कारण (हेतु) ।
नियोग विधि	=	देवर, सपिण्ड वा सगोत्रबाट सन्तान उत्पादन गर्ने शास्त्रोक्त नियम ।
निरन्तर	=	लगातार, बीचमा नछुटेको, अन्तर नभएको ।
निरपेक्ष	=	अपेक्षा रहित ।
निरंशी	=	अंश नपाउनेवाला ।
निरर्थक	=	निष्प्रयोजन, निःसार ।
निराकरण	=	टुङ्गो, समस्या समाधान ।
निराक्रोश	=	नकराइएको ।
निरोगी	=	रोग नभएको ।
निरोध	=	रोक्ने कार्य ।
निरीक्षण	=	सबै तरिकाले हेर्नु ।

निरूपण	=	प्रतिपादन, निश्चित ।
निरूपाधिक	=	उपाधिरहित ।
निर्णय	=	टुङ्गोमा पुग्नु, निधो ।
निर्णयोपाय	=	निर्णय गर्ने उपाय ।
निर्देश	=	देखाउनु ।
निर्धन	=	गरीब, धन नहुनु ।
निर्धारण	=	निश्चित, निधो ।
निर्धारित	=	निधो गरिएको ।
निर्बाध	=	स्वतन्त्र, रोकावट नभएको ।
निर्मित	=	निर्माण गरिएको, बनेको ।
निर्लिप्त	=	टाँसिइरहने, सबै प्रकारले संलग्न भइरहने ।
निर्वाहवहन	=	स्वकर्तव्य पालना गर्ने ।
निर्विवाद	=	भगडा नभएको ।
निर्विष्ट	=	भृति र भोग ।
निवारण	=	टार्नु, हटाउनु ।
निवृत्तरजस्का	=	रजस्वला हुन छोडेकी ।
निवृत्ति	=	हट्नु ।
निःसन्तान	=	सन्तान नभएको, छोरा-छोरी नभएको ।
निस्पृह	=	चाहना नभएको, मोह नभएको ।
निषाद, पारशव	=	ब्राह्मणबाट विवाहिता शूद्रा पत्नीमा जन्मिएको छोरो ।
निषेध	=	निवर्तना, रोकावट ।
निष्कर्ष	=	निधो, निचोड ।
निष्काशित	=	निकालिएको ।
निष्कृति	=	निराकरण, निवारण ।

निष्पक्ष	=	पक्षपात नभएको, पक्षपातरहित ।
निहित	=	रहेको ।
न्यून	=	थोरै, घटी, कम ।
न्यूनतर	=	ज्यादै घटी ।
न्यूनतम	=	घटीभन्दा पनि अझ घटी ।
नेपालकम्बल	=	नेपाली राडी-पाखी-मण्डी-काम्लो लगायत ऊनद्वारा बनाइएका वस्तु ।
नेपाली विधि	=	नेपालको कानून या ऐन वा नियम ।
नैमित्त्य	=	निमित्तपर्नु, नैमित्तिक कार्य सम्बन्धी
नैमित्तिककर्म	=	निमित्त पर्नाले गरिने काम ।
नैष्ठिक ब्रह्मचारी	=	आजीवन ब्रह्मचर्याश्रममै रहने वटु ।
नैसर्गिक	=	स्वतः ।
पक्षान्तर	=	पक्षमा फरक ।
पङ्हु	=	गोडा नभएको व्यक्ति ।
पञ्चमहापातक	=	पाँचवटा ठूला पाप, ब्राह्मणको हत्या, रक्सी पान, सुन चोर, गुरुआमा गमन गर्ने यी चारथरि र तीमध्ये एउटासित वा सबैसितवर्षदिनसम्म सम्पर्क (खानपिन, बसउठ आदि) गर्नेसमेत पाँच थरिका पाप) ।
पञ्चमहायज्ञ	=	पाँच थरिका ठूला यज्ञ ।
पञ्चापराध	=	पाँच प्रकारका अपराध(पाप) ।
पञ्जिका	=	विषयसूची ।
पट	=	कपडा, भाँडो ।
पतित	=	च्युत हुनु, तल झर्नु ।
पतितोत्पन्न	=	पतितबाट जन्मेको ।
पतिगृह	=	लोग्नेको घर ।

पतिव्रता	=	एकै पतिको धर्ममा रहने स्त्री ।
पत्नीव्रत	=	एकै पत्नी स्वीकारी धर्ममा रहने पुरुष ।
पत्रारूढ	=	पत्रमा समावेश गरिएको या लेखिएको
पदलोलुपता	=	पदको लोभ लालसा ।
पद्धति	=	तरिका, सरणि ।
परज	=	अर्काबाट जन्मिएको ।
परस्त्री	=	अर्काकी स्त्री ।
परस्त्रीहरण	=	अर्काकी पत्नी अपहरण ।
परदेशीय	=	अर्काको देशका अनुसारको ।
परन्तु	=	तर ।
परम्	=	ठूलो ।
परंधर्म	=	उत्तम धर्म ।
परंदेवता	=	ठूला देवता ।
परम्परागत	=	पुर्खादेखि आएको ।
परमासन	=	ठूलो आसन ।
परमोत्कर्ष	=	अत्यन्त बढिबढाउ ।
परलोक जानु	=	मर्नु या अर्को लोकमा जानु ।
परस्पर	=	एउटा र अर्को ।
पर्गेलु	=	राम्रोसँग निक्क्यौल गरेर छान्नु
पराक	=	बाह्र दिनसम्म उपवास बस्नुपर्ने व्रत
पराजय	=	हार ।
परामर्श	=	छलफल र सरसल्लाह ।
परार्ध	=	ब्रह्माको आयुको समय ।
परिगणित	=	गनिएको ।
परिग्रह	=	बटुली घरमा ल्याइएको वस्तु ।

परिचय	=	चिनाउने काम ।
परिचालन	=	सञ्चालन ।
परिज्ञान	=	जानकारी ।
परिणीता	=	विवाहिता ।
परित्याग	=	फालिएको, छाडिएको ।
परिवर्तन	=	फेर्ने काम, अदल-बदल गर्ने काम ।
परिस्कार	=	संशोधन, शुद्ध गर्नु ।
परिहार	=	हटाउने या टार्ने काम ।
परीक्षण	=	जाँच्ने काम ।
परोक्ष	=	आँखाले नदेखिने, ज्ञानेन्द्रियले थाहा नपाउने ।
पश्चात् कालिक	=	पछिका समयको ।
पश्चिमाधिकरण	=	पश्चिमपट्टिको कार्यालय ।
पाउ	=	गोडा ।
पाञ्चभौतिक	=	पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश यी पाञ्चमहाभूतबाट बनेको ।
पादवन्दनिक	=	ढोग-भेट गर्दा वा मुख हेर्दा दुलहीलाई दिइएको स्त्रीधन ।
पादुका	=	खराउ ।
पापनाशक	=	पापलाई नाश गर्ने ।
पारतन्त्र्य	=	परतन्त्रता, अर्काको अधिनमा रहनु ।
पारमार्थिक	=	परलोकमा रहेको ।
पारस्परिक	=	परस्परको ।
पार्थक्य	=	पृथक्ता ।
पार्वण	=	एकैचोटि पितृपितामह आदि धेरै पितृहरूलाई उद्देश्य गरी गरिने श्राद्ध, पर्वमा गरिने श्राद्ध ।

पालक	=	पाल्नेवाला ।
पिण्डदान	=	पिण्ड दिने कार्य ।
पिण्डविच्छेद	=	पिण्डबाट अलग हुनु, पिण्ड छुट्टिनु, एकै पिण्ड नहुनु ।
पिण्डोदकदान	=	पिण्डपानी दिनु ।
पिता	=	बाबु ।
पितामह	=	बाजे, हजुरबा ।
पितामही	=	हजुरआमा ।
पितृतः	=	पिताबाट ।
पितृदाय	=	पिताको अंश ।
पितृपिण्डक्रिया	=	पितृलाई पिण्ड दिने कार्य ।
पिष्टपेषण	=	पीठो भएकालाई फेरि पिँध्नु, एक पटक गरिएको कामलाई फेरि गर्नु ।
पितृऋण	=	विवाहिता पत्नीमा जिउँदै जन्मेको छोराको मुख देखेपछि तिरिने ऋण ।
पितृदेवो भव	=	पिता (बाबु) लाई देवता मान्ने होऊ ।
पितृद्वेषी	=	बाबुको रीष गर्ने, बाबुसँग वैरभाव राख्नेवाला ।
पितृप्रसाद	=	बाबु खुसी हुँदा हुने उपलब्धि ।
पितृयज्ञ	=	पैतृक कर्म, श्राद्ध ।
पीडित	=	अर्काले दुःख दिइएको, दुःखित ।
पीतवस्त्र	=	पहेँलो कपडा, गेरुवावस्त्र ।
पुण्य	=	धर्म ।
पुत्र	=	छोरो ।
पुत्रत्वेन	=	पुत्रका रूपले ।

पुत्रिकापुत्र	=	छोरीको छोरोलाई आफ्नो बनाइएको छोरो, छोरीलाई नै छोरा स्वीकार गरिएको (जसलाई नेपालको मुलुकी ऐनले दोलाजी भनेको छ) ।
पुनः	=	फेरि ।
पुनरुक्ति	=	दोहो-च्याई-दोहो-च्याई भनिएको भनाइ ।
पूर्णतः	=	पूरापूर ।
पूर्णतया	=	पूर्ण रूपले ।
पूर्णांश	=	पूरा अंश ।
पुनर्भू	=	पहिले एउटाकी भैसकेकी स्त्री पुनः अर्काकी हुनु ।
पुनर्लेखन	=	फेरि लेख्ने काम ।
पुनर्विभक्त	=	फेरि छुट्टिएको ।
पुनर्विभाग	=	फेरि बण्डा ।
पुरोहित	=	पुरेत, अगाडि नै हित गर्नेवाला ।
पूग	=	बेग्ला-बेग्लै जाति तथा बेग्ला-बेग्लै काम गर्ने एकै गाउँ, नगरमा बस्नेहरूको समूह ।
पूर्ति	=	पूरा ।
पूर्वक्रमागत	=	पूर्वाका क्रमले आएको ।
पूर्ववत्	=	पहिलेको जस्तै ।
पूर्वाधिकरण	=	पूर्वतर्फको कार्यालय ।
पूर्णअधिकार	=	पूरा हक ।
पूर्णरूप	=	पूरापूरको अवस्था ।
पूर्वकालिक	=	पहिलाका समयको ।
पूर्वज	=	पहिले जन्मिएको, पूर्खा ।
पूर्वपक्ष	=	पहिलो पक्ष ।

पूर्वापर	=	अगाडि-पछाडि, अधिल्ला-पछिल्ला ।
पूर्वपति	=	पहिलेको लोग्ने ।
पूर्वपीठिका	=	भूमिका ।
पूर्वषट्क	=	पहिलो छथरि ।
पूर्वान्ह	=	दिनको पहिलो भाग ।
पूर्वापरभाव	=	अगाडि-पछाडिको क्रम ।
पूज्यत्व	=	मान्य, पूजा गर्न लायक ।
पेय	=	पिइने चीज, पिउन लायक ।
पैत्रच	=	पितृसम्बन्धी ।
पैतृक	=	बाबुसम्बन्धी ।
पैतृक कर्म	=	तर्पण श्राद्ध (मरेका पितृको कल्याणको उद्देश्य राखी श्रद्धाले गरिने काम) ।
पोषण	=	पोस्नु ।
पोष्यवर्ग	=	खानलाउन दिनुपर्ने समूह ।
पौगण्ड	=	पाँचवर्षदेखि नौवर्षसम्मको बालक ।
पौत्र	=	नाति ।
पौनर्भवपुत्र	=	पहिलो पतिलाई छोडी अर्को पतिबाट जन्माइएको छोरो, पहिले अर्काकी भएकीबाट जन्माइएको, पुनर्भूमा जन्मेको छोरो ।
प्रकार	=	थरि ।
प्रक्रिया	=	तरिका ।
प्रकृति	=	स्वभाव, अवस्था ।
प्रकृतिस्थ	=	सार-सहुँदो, स्वस्थ ।
प्रचलित	=	चलेको ।

प्रजनन	=	सन्तान उत्पादन ।
प्रजारक्षण	=	जनताको रक्षा, सन्तानको रक्षा ।
प्रचार	=	बाटो, गाईबस्तु चर्ने ठाउँ
प्रचुर	=	धेरै ।
प्रतिपादित	=	बनाइएको ।
प्रतिकूल	=	विपरीत ।
प्रतिग्रह	=	दान ।
प्रतिनिधि	=	ऊ नहुँदा लिइने, सट्टा, वारेस ।
प्रतिप्रसव	=	निषेधको पनि निषेध, पुनर्विधान ।
प्रतिपादन	=	लेखेकाम, सम्पादन गर्ने काम ।
प्रतिबन्धित	=	रोकिएको ।
प्रतिलोमज	=	तल्ला वर्ण वा जातिबाट माथिल्ला वर्ण वा जातिकी स्वास्नी मानिसमा जन्मेको सन्तान ।
प्रतिष्ठापित	=	चलनचल्तीमा राखिएको ।
प्रतिष्ठिता	=	सम्पन्न भएकी, धनी, सुखी ।
प्रतिश्रुत	=	दिउँला भनी बोलिएको ।
प्रतिज्ञा	=	निवेदकले न्यायालय (अदालत) मा पेश गरेको वादी पत्र, कबोल ।
प्रतिज्ञातार्थसाधन	=	प्रमाण ।
प्रतीक्षा	=	पर्खने काम
प्रतीत	=	अनुमान, जानकारी ।
प्रत्यक्ष	=	आँखाले देख्ने, ज्ञानेन्द्रियले जान्ने ।
प्रत्यर्थी	=	प्रतिवादी ।

प्रत्यर्थीप्रत्यक्ष	=	भगडियाको समक्ष(सामुन्ने) ।
प्रत्यन्तवासी	=	म्लेच्छदेशमा बस्ने ।
प्रत्यवाय	=	अधर्म, अपराध, पाप ।
प्रत्याभूति	=	विश्वासका लागि गरिने वाचा ।
प्रथम	=	पहिलो, ।
प्रथमाधिकार	=	पहिलो हक ।
प्रदर्शन	=	देखाउनु ।
प्रपितामह	=	जिजु हजुरबा ।
प्रपितामही	=	जिजु हजुरआमा ।
प्रपौत्र	=	पनाति ।
प्रबल	=	बलियो ।
प्रबाल	=	मुँगा ।
प्रभृति	=	लगायत, आदि ।
प्रमातामह	=	मावालीका जिजु हजुरबा ।
प्रयत्न	=	कोशिस, प्रयास ।
प्रयुक्त	=	प्रयोग गरिएको ।
प्रवर्तक	=	सञ्चालक, चलाउनेवाला ।
प्रवर्तन	=	लागु, सञ्चालन ।
प्रवाहित	=	सञ्चारित ।
प्रशस्त	=	धेरै, राम्रो ।
प्रसाददान	=	खुसी भई दिइने दान ।
प्रसिद्धि	=	प्रतिष्ठा भएको या पाएको ।
प्रस्तुत	=	पेस ।
प्रहित	=	स्थापित ।

प्राङ्न्याय वा पूर्वन्याय	=	प्रस्तुत गरिएको मुद्दाका सम्बन्धमा पहिल्यै न्यायालयबाट फैसला भई प्राप्त भएको जय-पत्र ।
प्राचीन	=	पहिलेको, पुरानो, धेरै अगाडिको ।
प्राजापत्य	=	तीन दिन बिहान-बिहान एक छाक मात्र खाई बस्ने, तीन दिन साँझ मात्र एक छाक खाई बस्ने, तीन दिन कसैसँग नमागिकन पाइयो भने मात्र एक छाक खाई बस्ने र तीन-दिनउपवास बस्ने जम्मा यी सबै मिलाई बाह्र दिनसम्म बस्नुपर्ने व्रत ।
प्राड्विवाक	=	न्यायाधीश, न्याय दिनेवाला ।
प्राणप्रतिष्ठा	=	जीवन्तता कायम गर्नु ।
प्रातिपदिक	=	पहिले पढिएको पद ।
प्रातिस्विक	=	व्यक्तिगत ।
प्राथम्य	=	पहिलो क्रम, प्राथमिकता ।
प्रादुर्भाव	=	उत्पत्ति ।
प्राप्ति	=	पाउनु ।
प्रायः	=	धेरैजसो ।
प्रायश्चित्त	=	पाप निवारण गर्ने कार्य ।
प्रारम्भ	=	सुरु ।
प्रारम्भिक	=	सुरुको ।
प्रावधान	=	व्यवस्था ।
प्रीति	=	प्रेम ।
प्रीतिदान	=	प्रेमपूर्वक दिइने ।
पृथक्	=	छुट्टै, भिन्नै ।

बधदण्ड	=	मृत्युदण्ड ।
बधिर	=	श्रवण शक्ति रहित ।
बन्धक	=	आफ्नो धेरै मोल या कम मोल पर्ने सम्पत्ति अर्काको जिम्मामा राखी उसैसित कममोलको या अधिक मोलको द्रव्य वा धन लिनु ।
बलात्कृत	=	बलात्कार गरिएको ।
बाहिष्कार	=	बाहिर निकाला गर्ने काम ।
बहुआयामिक	=	धेरै प्रकारको दृष्टिकोण भएको, धेरै तरिकाको ।
बान्धव वा बन्धु	=	बन्धुबान्धव, आत्मबन्धु, पितृबन्धु, मातृबन्धु गरी तीन थरिका हुन्छन् ।
१. आत्मबन्धु:-		आफ्ना सानीआमा-ठुलीआमाका छोरा, मामाका छोरा र फुपुका छोरा
२. पितृबन्धु:-		आफ्नाबाबुका सानीआमा ठुलीआमाका छोरा, बाबुका मामाका छोरा र फुपुका छोरा
३. मातृबन्धु:-		आफ्नी आमाका सानीआमा-ठुलीआमाका छोरा र मामाका तथा फुपुका छोरा ।
बाहुल्य	=	बहुलता ।
बाहू	=	हात-पाखुरा ।
बीजी	=	बीजवाला ।
बोध	=	ज्ञान, जानकारी ।
बोधक	=	बुझाउने ।
ब्रह्मचर्याश्रम	=	वेद आदि शास्त्र अध्ययनका निमित्त रहनु पर्ने ठाउँ ।

ब्राह्मणत्व	=	ब्राह्मणमा रहेने गुण ।
ब्रह्मलोक	=	ब्रह्मा रहने ठाउँ ।
ब्रह्मातिरिक्त	=	ब्रह्मादेखि या ब्रह्मदेखि बाहेक ।
बृहद्	=	ठूलो ।
भगिनी	=	दिदी, बहिनी ।
भय	=	डर ।
भरण	=	भर्नु ।
भ्रष्टाचार	=	भ्रष्ट आचरण, अधर्माचरण ।
भर्तृशयन	=	पतिको शय्या या विच्छ्रयौना ।
भर्ता	=	पति, लोग्ने ।
भागी	=	भोग्नेवाला ।
भावी	=	पछि हुने, हुनेवाला ।
भार्या	=	पत्नी, स्वास्नी ।
भाषिक दृष्टि	=	भाषाको नजर, भाषाको हेराइ ।
भिक्षाटन	=	भिक्षा माग्नु घुम्नु, भिक्षा माग्नु ।
भिन्नता	=	बेग्लै, छुट्टै ।
भिन्नोदर	=	बेग्लै पेट, सौतेली दाजुभाइ ।
भुक्ति	=	उपभोग ।
भूमि	=	जग्गा, जमिन ।
भूमिदान	=	जग्गादान ।
भृत्य	=	नोकर ।
भेद	=	भिन्न ।
भेदभाव	=	असमानता ।
भोग्यहानि	=	फल नोक्सानी ।
भौतिक ज्ञान	=	व्यावहारिक जानकारी ।

मज्जा	=	मासी ।
मणि	=	रत्न ।
मतिपूर्वक	=	बुद्धिपूर्वक, जाना-जान ।
मतैक्य	=	एउटै मत, मतमा एकरूपता ।
मत्स्यघात	=	माछामार्ने काम ।
मधुपर्क	=	मह, ध्यू र दही मिसाइएको चीज, त्यस चीजबाट मान्यजनको सत्कार, स्वागत गरिने कर्म ।
मध्यनजर	=	बीचको हेराइ ।
मध्यम	=	बीचको ।
मनुष्यऋण	=	अन्य मानिसप्रति गरिने दया भावले तिरिने ऋण ।
मरणोपरान्त	=	मरेपछि ।
महागुरु	=	माता-पिता-पति, ठूला गुरु, अति आदरणीय गुरु, आचार्य ।
महाभियोग	=	धेरै बिगो भएका ठूला मुद्दा लाग्नु ।
माता	=	आमा ।
मातामह	=	मावालीतर्फका हजुरबा ।
मातामही	=	मावाली पट्टिकी हजुरआमा ।
मातृदाय	=	आमाको अंश ।
मातृदेवो भव	=	आमालाई देवता मान्ने होऊ
मातृधन	=	आमाको धन, आमाको स्त्रीधन
माधुपार्किकधन	=	मधुपर्क गर्दा पाएको धन ।
मानसिक	=	मनमा हुने चिन्तन ।
मानुष	=	मनुष्य सम्बन्धी ।
मान्य	=	मान्नुपर्ने, सत्कार-आदर गर्न योग्य ।

मार्ग	=	बाटो ।
मांस	=	मासु ।
माहिष्य	=	क्षत्रियबाट विवाहिता वैश्या पत्नीमा जन्मएको छोरो ।
मिथ्या	=	भुटो ।
मिश्रित	=	मिसिएको ।
मुक्ता	=	मोती ।
मुक्ति	=	छुट्कारा ।
मुखदर्शन	=	मुख देख्नु ।
मुखरित	=	प्रकटित, देखा परेको ।
मुद्रण	=	छाप्ने काम ।
मुद्रा	=	पैसा, चिनो ।
मुन्यन्त	=	मुनिहरूले प्रयोग गर्ने अन्न ।
मूक	=	बोल्ने क्षमता गुमाएको, लाटो ।
मूर्त	=	देखिने रूप ।
मूर्धावसिक्त	=	ब्राह्मणबाट विवाहिता क्षत्रिया-पत्नीमा जन्मएको छोरो ।
मूल	=	जरो ।
मृत	=	मरेको ।
मृत्युपश्चात्	=	मरणपछि ।
मेरुदण्ड	=	मियो, प्रमुख आधार ।
मोक्ष	=	आफ्नो साक्षात्कार हुनु ।
मौन	=	केही नबोल्नु ।
यजन	=	याग, यज्ञ, पूजा ।
यज्ञ	=	देवतालाई उद्देश्य राखी गरिने द्रव्य त्याग
यज्ञवेदि	=	यज्ञको मण्डप ।

यज्ञोपवीत	=	जनै ।
यत्किञ्चित्	=	धेर-थोर, जे-केही ।
यथाक्रम	=	जस्ताको तस्तो रोल ।
यथार्थ	=	जस्ताको तस्तो ।
यथाशक्ति	=	जति सकिन्छ, सक्ने जति ।
यदाकदा	=	कहिलेकाँहि ।
यद्यपि	=	हुनत ।
यदृच्छाभिज्ञ, यदृच्छागत	=	प्रसङ्गानुसार आएको
यथेच्छ	=	इच्छाबमोजिम ।
यथेष्ट	=	जस्तो इच्छा हुन्छ त्यस्तै ।
यथोचित	=	जस्तो उचित ।
यश	=	कीर्ति ।
याजन	=	यज्ञ-याग गराउनु ।
यापन	=	बिताउनु ।
यादृच्छिक	=	स्वतः या आकस्मिक पाइएको ।
युक्ति	=	जुक्ति ।
युगान्तर	=	अर्कै युग ।
योग	=	जोड्ने कार्य, चित्तवृत्ति निरोध, अप्राप्त वस्तुको प्राप्ति
योषिद्ग्राह	=	स्वास्नी लैजानेवाला ।
यौगिक	=	गाँसिएको, जोडिएको
यौतक	=	दुवै थरिको हकको चीज ।
रक्षित	=	रक्षा गरिएको ।
रज	=	रगत ।
रजत	=	चाँदी ।

रहित	=	नभएको ।
राग	=	माया-मोह, आफन्तहरूमा हुने आसक्ति ।
राजपदाधिष्ठित	=	राजाको पदमा रहेको ।
राजभाषा	=	राजाले व्यवहारमा प्रयोग गर्ने भाषा ।
रिक्थ	=	अंश, धन ।
रिक्थग्राह	=	अंश लिनेवाला ।
रिक्थभागी	=	अंशको भागिदार ।
रीत	=	तरिका ।
रुग्णता	=	रोगग्रस्त हुनु ।
रुचिकर	=	मनपर्ने, रुचि हुने चीज ।
रुधिर	=	रगत ।
रूपवान्	=	राम्रो रूपवाला ।
रोगग्रस्त	=	रोगले ग्रसित भएको ।
रौप्य	=	चाँदी ।
लक्षित	=	लक्ष्य गरिएको ।
लघुरूप	=	सानो रूप ।
लज्जा	=	लाज ।
लब्ध	=	प्राप्त, पाइएको ।
लिखित साक्षी	=	लिखतमा राखिएको साक्षी ।
लिपिबद्ध	=	अक्षरको आकारमा प्रकट गरिएको
लेख्य	=	लिखित, लेखोट ।
लेपभागी	=	बाबु-बाजे आदि पितृहरूलाई पिण्ड दिँदा हातमा टाँसिएर रहेको पदार्थलाई लेप भनिन्छ र त्यही लेपको भाग पाउनेवाला पितृ ।
लोकाचार	=	लोकको चालचलन ।
लोप	=	हराउनु, नदेखिनु ।

लोभ	=	अर्काको वस्तुमा आसक्ति हुनु ।
लौकिक	=	लोक (संसार) सम्बन्धी ।
वञ्चक	=	ठगी गर्नेवाला ।
वञ्चना	=	ठग्ने काम ।
वध	=	हिंसा, हत्या ।
वधू	=	दुलही ।
वर	=	दुलाहा, श्रेष्ठ ।
वर्गीकृत	=	वर्गीकरण गरिएको ।
वर्णातिरिक्त	=	वर्णदेखि बाहेक ।
वर्णोत्पत्ति	=	वर्णको सिर्जना या सृष्टि ।
वस्तु	=	चीज-बीज, पदार्थ ।
वाक्पारुष्य	=	गाली-गलौज ।
वाग्दत्ता	=	बोलीले दिइएकी, जनै सुपारी गरिसकिएकी, काम कुरो छिनिसकिएकी ।
वाग्दान	=	वोलीद्वारा गरिने दान ।
वाञ्छनीय	=	इच्छा गरिएको, उचित ठानिएको
वानप्रस्थाश्रम	=	गृहस्थाश्रममा बसी छोराछोरी जन्माई, हुर्काई, बढाई तिनैलाई घरद्वार सुम्पिई वनमा गएर बस्ने ठाउँ ।
वास्तविकता	=	जस्ताको तस्तो ।
वाहन	=	सवारीको साधन ।
विकराल	=	डरलाग्दो ।
विकेन्द्रित	=	केन्द्रमा संकुचित नगरिएको, केन्द्र र अन्यत्र अधिकारबाँड-फाँड गरिएको ।
विक्रय	=	बेच-बिखन गरिएको ।
विखण्डित	=	टुक्रिएको ।

विचारणीय	=	विचार गर्नुपर्ने ।
विजय	=	जित्नेकाम ।
विजया होम	=	सन्त्यासाश्रममा जान गरिने होम ।
विद्याधन	=	विद्या (ज्ञान) रूपी सम्पत्ति ।
विद्यावती	=	विद्या जान्नेवाली ।
विद्वान्	=	विद्या जान्नेवाला ।
विद्वेष	=	वैरभाव ।
विधवा	=	पति मरेपछिकी स्त्री ।
विधि	=	आदेश, न्याय, कानून, ऐन, प्रेरणा ।
विधीयमान	=	विधान गरेको ।
विधुर	=	पत्नी मरेपछिको पुरुष ।
विधेय	=	गर्नुपर्ने ।
विनियोग	=	प्रयोग ।
विपरिणत	=	परिवर्तित, फेरिने ।
विपरीत	=	प्रतिवूल, बाहेक, भिन्नैथरि को ।
विप्र	=	ब्राह्मण ।
विप्रतिपत्ति	=	विमति, असहमति ।
विभक्त	=	भिन्न भएको, छुट्टै भएको ।
विभक्तज	=	छुट्टिट्टिसकेपछि जन्मेको ।
विभक्तदाय	=	सात पुस्तापछिका दाजुभाइहरू, अंश छुट्टिएको ।
विभक्ताविभक्तकृत्य	=	भिन्न भएकाले र भिन्न नभएकाले गर्नुपर्ने कर्म (काम) ।
विभाग	=	बण्डा ।
विभाज्य	=	भाग लाग्ने, छुट्ट्याइने ।

विभाज्याविभाज्य	=	भाग लगाउन पर्ने र भाग लगाउन नपर्ने, बण्डा हुने र नहुने ।
विभिन्न	=	धेरैथरि ।
विभूषित	=	सजावट गरिएको, गहना र नयाँ कपडाले सजाइएको ।
विमति	=	बेग्लै विचार, भिन्नै बुद्धि या अनभिमत, फरक विचार ।
वंशज	=	कुलमा जन्मिएको ।
वंशोत्पन्न	=	वंशमा जन्मिएको ।
विंश उद्धार विभाग	=	बीस भागको एक भाग बढी दिएर वा लिएर गरिने बण्डा ।
विराजित	=	रहेको ।
विरुद्ध	=	विरोधी, नमिल्दो ।
विरोधाभास	=	विरोधजस्तो देखिने ।
विलक्षण	=	छुट्टै लक्षण भएको, बेग्लै ।
विलक्षणता	=	भिन्नता ।
विवाद	=	मुद्दा, झगडा ।
विवाह	=	दुलही र दुलाहाको सम्बन्ध गाँस्ने संस्कार ।
विविध	=	धेरैथरि ।
वृत्ति	=	दुई हजारसम्मको स्त्रीधन, जीविका ।
वृत्तिमूलक	=	जिविकाको आधार ।
वृद्ध	=	असी वर्ष नाघेको व्यक्ति ।
वृद्धप्रमातामह	=	मावालीका बूढा जिजु हजुरबा
वृद्धाश्रम	=	बूढाबूढी बस्ने ठाउँ, संन्यासाश्रम ।
वृद्धि	=	बढि हुनु, बढ्नु ।
विवेक	=	छ्यानविचार, कर्तव्याकर्तव्यको ज्ञान ।

विवेचनीय	=	विवेचना गरिनुपर्ने, चर्चा गर्न योग्य ।
वेतनादान	=	काम गरेवापत पाउनुपर्ने पारिश्रमिक, तलब, ज्यालासम्बन्धी लेनदेन ।
वेद	=	ज्ञान ।
वेदाध्ययन	=	वेद पढ्नु ।
वेदि	=	मण्डप ।
विश्लेषण	=	विवेचना, छुट्याउने काम ।
विषम	=	विजोर, नमिल्दो, घटी-बढी ।
विषमविभाग	=	घटी-बढी बण्डा ।
विस्तार	=	फैलनु ।
विस्तृत	=	विस्तारपूर्वकको ।
विहित	=	विधान गरिएको ।
विज्ञान	=	प्रयोगात्मक ज्ञान ।
वेष-भुषा	=	लवाइ-खवाइ ।
वेश्या	=	स्वैरिणी ।
वैकल्पिक	=	विकल्प, अथवा, वा, या, यो वा त्यो ।
वैक्रमाब्द	=	विक्रमादित्यको वर्ष ।
वैधता	=	विधिसम्मतता ।
वैमात्रेय	=	सौतेनी आमाबाट जन्मिएको ।
वैयक्तिक	=	प्रातिस्विक, व्यक्तिगत ।
वैराग्य	=	सम्पूर्ण चीजमा आसक्ति नरहनु, रूप-रस - गन्ध - स्पर्श - शब्दहरूमा राग नहुनु, विरक्ती जागनु ।
वैवाहिक	=	विवाहसम्बन्धी ।
वैवाहिकधन	=	विवाह गर्दा पाएको धन ।

वैविध्य	=	विविधता ।
वैशिष्ट्य	=	विशेषता ।
व्यक्त	=	प्रकट ।
व्यतीत	=	वितेको, सकिएको, टुङ्गिएको ।
व्यभिचार	=	अनैतिक कार्य ।
व्यभिचारिणी	=	पतिव्रता धर्म पालन नगर्नेवाली, असाध्वी, खराब आचरण भएकी ।
व्यय	=	खर्च ।
व्यवहार	=	नाना प्रकारका सन्देह हटाउने, मुद्दा मामिला, चालचलन ।
व्यवहारपद	=	मुद्दाको विषय ।
व्यवहित	=	छेकिनु ।
व्यवस्था	=	प्रबन्ध, चाँजो-पाँजो ।
व्याख्या	=	विस्तार ।
व्यामोह	=	भुल ।
व्याहृति	=	ॐ भूः, ॐ भुवः, ॐ स्वः ।
व्रत	=	नियम ।
शक्तावस्था	=	सक्ने बेला ।
शङ्काभियोग	=	शङ्का लागी लगाइने अभियोग ।
शतगुणा	=	सय खण्ड अधिक ।
शतायुर्वै पुरुष	=	शयवर्ष नै मानिसको आयु हुन्छ ।
शपथ	=	कसम, किरिया ।
शबल	=	मध्यम, मिश्र ।
शब्दावलि	=	शब्दका समूह ।
शम	=	अन्तःकरणको नियन्त्रण ।

शाखा	=	हाँगा ।
शारीरिकदण्ड	=	शरीरमा गरिने दण्ड, शरीरमा गरिने पिटाइ जेल-नेल लगायत वध (फाँसी) सम्मको दण्ड ।
शास्त्रनिर्दिष्ट	=	शास्त्रले देखाएको वा शास्त्रमा देखाइएको
शास्त्रनिर्देशित	=	शास्त्रले देखाएको वा निर्देश गरेको ।
शास्त्रप्रतिपादित	=	शास्त्रमा बताइएको, शास्त्रले बताएको ।
शास्त्रमर्यादा	=	शास्त्रीय स्थिति ।
शास्त्रविरुद्ध	=	शास्त्रका विरोधमा भएको वा रहेको ।
शास्त्रविहित	=	शास्त्रसम्मत, शास्त्रले विधान गरेको ।
शास्त्रावलोकन	=	शास्त्र हेर्ने कार्य ।
शास्त्रीय	=	शास्त्रसम्बन्धी ।
शास्त्रोक्त	=	शास्त्रले बताएको ।
शिल्प	=	सीप ।
शिरोभाग	=	मुख्यअंश, निर्णायक अंश ।
शिलालेख	=	ढुङ्गामा कुदिएको लेख ।
शिशु	=	नाबालक, सानो बच्चा वा बच्ची, जन्मदेखि आठ वर्षसम्मको बालक ।
शीर्षक	=	माथिल्लो अंश ।
शिष्य	=	आफूले पढाएको चेलो ।
शुक्ल	=	सेतो, पवित्र ।
शुक्र	=	बीर्य ।
शुल्क	=	मोल, मूल्य ।
शुश्रूषा	=	सेवा, स्याहार-सुसार ।
शौच	=	शरीरको बाहिर र भित्रको पवित्रता या शुद्धता ।

शौद्रपुत्र	=	ब्राह्मणद्वारा विवाहिता शूद्रामा जन्मिएको छोरो ।
शौर्य	=	शूरता, वीरता ।
शौर्यधन	=	शूरता-वीरताबाट कमाइएको सम्पत्ति
श्येन	=	याग विशेष, वाज चरो ।
श्रम	=	मिहिनत, दुःख ।
श्राद्ध	=	पितृलाई उद्देश्य गरी श्रद्धापूर्वक द्रव्य त्याग, मरेका पुर्खाहरूको लागि श्रद्धाका साथ गरिने पितृकर्म ।
श्राद्धीयद्रव्य	=	श्राद्धमा प्रयोग हुने या लाग्ने चीज वस्तु ।
श्राद्धोपयुक्त	=	श्राद्धका निमित्त उपयुक्त ।
श्रुति	=	वेद ।
श्रेणी	=	एकै किसिमको व्यापार गर्ने तथा एकै किसिमको जीविका चलाउनेहरूको समूह
श्रेय	=	कल्याण ।
श्रेयस्कर	=	कल्याणकारक, कल्याण गर्ने ।
श्रोत्रिय	=	वेद पढी स्नातक भएको वा वेद र ब्रत दुवै पूरा गरी स्नातक भएको ब्राह्मण, वेद लगायतका शास्त्र अध्ययन गरेको व्यक्ति ।
श्रौतकर्म	=	श्रुतिले बताएको कर्म वा वेदले बताएको कर्म ।
षोडशोपचार	=	पूजाका निमित्त प्रयोग गरिने सोह्रप्रकारका सामग्री ।
सकुल्य	=	आठ पुस्तादेखि चौधपुस्तासम्मका दाजुभाइ ।

सगोल	=	सबैको हक एकै ठाँउमा रहनु ।
सङ्कर	=	छासमिस ।
सङ्कीर्ण	=	वर्ण-जातको छासमिस ।
सच्छिष्य	=	असल चेलो ।
सचैलस्नान	=	लगाइएका लुगासँगै नुहाउनु ।
सजातीय	=	एउटै जातको ।
सञ्चालन	=	राम्रोसँग चलाउनु ।
सञ्चित	=	जम्मा ।
सत्त्वगुणी	=	सत्त्वगुणवाला ।
सत्स्वभाव	=	असल स्वभाव ।
सदाचरण	=	असल या राम्रो चालचलन ।
सदातन	=	कहिल्यै नाश नहुने ।
सदाशय	=	असल अभिप्राय ।
सदिच्छा	=	असल चाहना, राम्रो इच्छा ।
सदृश	=	उस्तै ।
सद् रूप	=	सत्यस्वरूप ।
सद्व्यवहार	=	साँचो क्रियाकलाप ।
सधवा	=	पति जिउँदै छँदाका अवस्थाकी नारी
सनातन	=	कहिल्यै नाश नहुने ।
सन्तान	=	छोरा-छोरी-नाति-पनाति आदि ।
सन्देह	=	शङ्का ।
सन्ध्यावन्दन	=	विहान बेलुका गरिने जप, पाठ, पूजा, नमस्कार जस्ता कार्य ।
सन्मार्ग	=	असल बाटो ।
सपिण्ड	=	पिण्ड नछुट्टिएको, सात पुस्ता भित्रका दाजुभाइहरू ।
सप्रतिबन्ध	=	बीचमा रोकावट हुने ।

सब्रह्मचारी	=	सहपाठी ।
सभ्य	=	सभासद ।
सम	=	जोर, बराबर ।
समभीष्ट	=	इच्छित, इच्छा गरिएको ।
समनुष्ठान	=	राम्रोसँग सम्पादन ।
समवर्णकी	=	समान वर्णकी ।
समग्र	=	सम्पूर्ण ।
समयसापेक्ष	=	बेला-बखत सुहाउँदो ।
समविभाग	=	बराबरी भाग ।
समाजानुकूल	=	समाजअनुरूप ।
समाधान	=	टुङ्गो लगाउनु, शान्त हुनुसुल्भनु
समानांशी	=	बराबर अंशको भागी ।
समावृत्त	=	समावर्तन संस्कार गरिएको ।
समांश	=	बराबर भाग ।
समीक्षा	=	कुनै पनि विषयवस्तुको छानवीन गरी नियालेर राम्रो तरिकाले हेर्नु ।
समीचीन	=	राम्रो ।
समीप	=	सामुन्ने, नजिक ।
समुच्चय	=	सबै बताइएको, सम्पूर्ण ।
समुदित	=	राम्ररी उदाएको ।
समृद्धि	=	राम्रो उन्नति
सङ्कलन	=	जम्मा गर्ने काम, बटुल्ने काम ।
संक्षिप्त	=	छोटकरी ।
संक्षेपीकृत	=	छोटकरी गरिएको ।
सङ्गति	=	सिलसिला ।

संधियार	=	साँधको व्यक्ति, संधियार ।
सम्पत्तिवृद्धि	=	सम्पत्ति बढ्नु ।
संप्रतिपत्ति वा प्रतिपत्ति	=	सत्य (साँचो) ।
सम्बद्ध	=	सम्बन्धित, राम्रोसँग बाधिएको ।
सम्बन्धविच्छेद	=	छोडपत्र ।
सम्यक्	=	राम्रोसित ।
संलग्न	=	राम्रोसँग लागेको ।
सम्भूय समुत्थान	=	धेरैजना मिलेर प्राइभेट लिमिटेड जस्ता माध्यमहरूबाट सम्पत्ति बढाउने कार्य ।
संयता	=	संयममा रहेकी, नियम पालनपूर्वक रहेकी।
संवाद	=	परस्परको कुराकानी ।
संवाहक	=	सञ्चालक ।
संविद्व्यतिक्रम	=	संभौता वा करारको उल्लङ्घन ।
संविभाग	=	अपुताली परी आएको धन ।
संशय	=	शङ्का ।
संशयनिराकरण	=	शङ्का या सन्देहको समाधान ।
संशोधन	=	राम्रोसँग शुद्ध गर्ने काम ।
संस्कार	=	शुद्ध पारिने काम ।
संन्यासाश्रम	=	वानप्रस्थाश्रमपछि मोक्षका निमित्त अध्यात्म चिन्तन गरी रहनुपर्ने ठाउँ ।
सम्मानित	=	सम्मान गरिएको ।
संसृष्ट	=	मिसिएको ।
सर्वत्र	=	सबैतिर ।
सर्वथा	=	सबैतिरबाट, सम्पूर्ण प्रकारले ।

सर्वप्रथम	=	सबैभन्दा पहिलो ।
सर्वस्वहरण	=	सम्पूर्ण सम्पत्ति अपहरण ।
सर्वोत्कृष्ट	=	सर्वश्रेष्ठ, सबैभन्दा उत्तम ।
सलक्षणा	=	लक्षणले युक्ता, लच्छिन्की ।
सवर्णोत्पन्न	=	सवर्णमा जन्मिएको ।
सवर्णासवर्ण	=	सवर्ण र असवर्ण ।
ससाक्षिक	=	साक्षी राखिएको, साक्षीसहितको ।
सहाध्यायी	=	सहपाठी ।
सहोदपुत्र	=	गर्भिणी विवाह भई जन्मिएको छोरो
सहोदर	=	एउटै आमाको भुँडीमा रही जन्मेका दाजुभाइ, दिदी-बहिनी, एकै पेटे ।
साक्ष्य	=	प्रमाणता ।
सागम	=	पाएको प्रमाणसहित ।
साङ्गोपाङ्ग	=	वेदका अङ्गसहित उपाङ्ग ।
साधारण, सामान्य	=	सगोल, सबैको हक लाग्ने ।
साध्वी	=	पतिव्रता नारी, असल आचरणमा रहेकी नारी ।
सान्तपन	=	पहिलो दिन गाईको गहुँत-गोबर-दूध- दही-ध्यू र कुश राखिएको पानी खाई बस्ने र दोस्रो दिन उपवास बस्ने जम्मा दुई दिनसम्म गरिने व्रत ।
सान्दर्भिक	=	सन्दर्भयुक्त ।
सामञ्जस्य	=	मेल ।
सामयिक	=	समयानुरूपको ।
सामर्थ्यवान्	=	समर्थवाला, सक्षम ।

सार्वकालिक	=	सबै कालमा गर्न सकिने काम, जुनसुकै समयमा हुनसक्ने कार्य ।
साश्वत	=	सधैं रहने ।
साहस	=	डकैती, ज्यानमारा, दण्डजरिवनाको नाम
सिद्ध	=	सम्पन्न भएको ।
सिद्धान्तपक्ष	=	निश्चय गरिने पक्ष ।
सिंहावलोकन	=	सिंहको जस्तो हेराइ ।
सिर्जना	=	उत्पत्ति, सृष्टि ।
सीमाविवाद	=	साँध-सीमासम्बन्धी भगडा ।
सुगमता	=	सरलता ।
सुदृढ	=	मजबूत ।
सुनिश्चित	=	पक्का ।
सुप्रतिष्ठित	=	राम्रो प्रसिद्धि रहेको ।
सुरक्षित	=	राम्रोसँग रक्षा गरिएको ।
सूक्ष्म	=	ज्यादै सानो, मिहिन ।
सूक्ष्मबौद्धिकता	=	तीक्ष्ण बुद्धिको पन ।
सूत्र	=	संक्षिप्त भनाइ, छोटो तरिकाले धेरै कुरा बुझाउने भनाइ ।
सूना	=	प्राणीहरूको हिंसा हुने स्थान ।
सौदायिक	=	दाइजो-पेवा, पतिको अंशबाट प्राप्त भएको धन ।
स्तनपान	=	दूध चुस्ने कार्य, ।
स्तन्य	=	दुग्धजन्य पदार्थ ।
स्तम्भलेख	=	खम्बामा लेखिएको लेख ।
स्त्रीपुंध्यर्म	=	स्त्री र पुरुषको धर्म ।

स्त्रीसंग्रहण	=	करणी ।
स्तेय	=	चोरी ।
स्थल	=	ठाऊँ ।
स्थालीपुलाकन्याय	=	भाँडामा पकाइएको भात पाक्यो वा काँचै छ भन्ने जान्न एक दुई सिता थिचेर भाँडा भरिको भात पाके नपाकेको जानकारी लिने नियम ।
स्थावर	=	अचल ।
स्थिति	=	मर्यादा, नियम, व्यवस्था ।
स्थूल	=	ठूलो ।
स्नेह	=	प्रेम, माया, प्रीति ।
स्पष्टाभिव्यक्ति	=	स्पष्ट भनाइ ।
स्मृति	=	धर्मशास्त्र, अनुभव गरिएका कुराको संभ्रना ।
स्वकुलोचित	=	आफ्नो कुलपरम्पराको उचित
स्वच्छन्दवर्ती	=	स्वच्छन्द व्यवहार गर्ने ।
स्वत	=	त्यक्तिकै, आफैं ।
स्वत्व	=	आफ्नो ।
स्वत्वनिवृत्त	=	स्वत्वमा हक नरहनु ।
स्वधर्म	=	आफ्नो धर्म ।
स्वयंदत्तपुत्र	=	आमाबाबु नभएकाले स तपाईंको छोरो बन्छु भनी आफूलाई आफैंले सुम्पनेवाला
स्वरूप	=	आकार-प्रकार ।
स्वर्ग	=	सुख हुने स्थान वा लोक ।
स्वर्गारोहण	=	मरण, स्वर्गजानु ।

स्वर्गीय	=	मरेको ।
स्वर्गे	=	मृत्यु भएको, मरेको ।
स्वसमानजाति	=	आफूसमान जाति ।
स्वहस्तकृत	=	आफ्नै हातले लेखिएको ।
स्वहीनजाति	=	आफूभन्दा तल्लो जाति ।
स्नातक	=	वेद र व्रत दुबै वा ती दुईमध्ये एउटा मात्र पूरा गरिसकी स्नान गर्नेवाला ।
स्नायु	=	नसा ।
स्मार्तकर्म	=	स्मृतिले निर्देशित कार्य ।
स्वाभिमत	=	आफ्नो अभिप्राय, आफ्नो मत ।
स्वामिपालविवाद	=	पशुपालक स्वामीको र गोठालाको भगडा
स्वाम्य	=	स्वामित्व ।
स्वांशात्	=	आफ्नो अंशबाट ।
स्वार्जित धन	=	आफैले कमाएको सम्पत्ति ।
स्वार्थ	=	आफ्नो मतलब, आफ्नो प्रयोजन ।
स्वीकार्य	=	स्वीकार गर्न योग्य ।
स्वेदज	=	पसिनाबाट उत्पन्न हुने जुम्रा आदि
स्वैरिणी	=	इच्छाअनुसार हिड्ने स्त्री, वेश्या ।
हस्तलिखित	=	हातले लेखिएको ।
हस्तलिखिताकार	=	हातले लेखिएको आकार ।
हानि	=	नोक्सानी ।
हीन	=	नहुनु, तल्लो, निकृष्ट ।
हेतु	=	कारण ।
हास	=	घट्नु, खिड्नु ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ग्रन्थकार / टीकाकार / भाष्यकार / ग्रन्थको नाम
प्रकाशक / स्थान / समय आदि

१. अमरसिंह, अमरकोश, अनु. कुलचन्द्र गौतम नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं वि.सं. २०२६
२. " " " श्रीभानुजि दीक्षित(रामाश्रमी)
चौखम्बा संस्कृत संस्थान
३. आचार्य: गोविन्दप्रसाद अनुसन्धाता शोधप्रबन्धः,
धर्मशास्त्रीयदायविभागाधुनिकनेपालप्रचलितदायविभागयोस्तुलनात्मक-
मध्ययनम्, २०५७ महेन्द्र संस्कृत विश्व विद्यालय: नेपाल
४. आचार्य विष्णुगुप्त, कौटलीयार्थशास्त्रम्, सम्पूर्णानन्द संस्कृत
विश्वविद्यालय, वाराणसी, वि.सं. २०४८
५. आचार्य माधव, कालमाधवः, कल्याण मुम्बई, वि.सं. १९७३
६. आचार्य शंकरकृतभाष्यसहिता श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
संस्कृता आनन्दगिरिकृतटीकयालंकृता च, छान्दोग्योपनिषद्, कलकत्ता,
१८७३
७. आचार्य शुक्र, शुक्रनीतिः, टीकाकार पौडेल डमरुबल्लभः, नेपाल
राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं नेपाल, प्रथमसंस्करणम्, वि.सं.
२०२९
८. आचार्य सायण तैत्तिरीयब्राह्मणसायणभाष्य, आनन्दाश्रम, पूना १९५९
९. आचार्य सायणः, शतपथब्राह्मणम् सायणभाष्यम्, खेमराज श्रीकृष्णदास
कल्याण, बम्बै, १९४०
१०. आपस्तम्ब, आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, मिश्र हरदत्त चौखम्बा संस्कृत
संस्थान, वाराणसी वि.सं. २०४९
११. उपाध्याय काशीनाथ, धर्मसिन्धु, खेमराज-कृष्णदास, बम्बै-४, ई. १९८४

१२. ऋग्वेदसंहितासायणभाष्य, आचार्य सायण, वैदिक संशोधन-मण्डल, पुणे, १९७२
१३. कौटिल्य, कौटलीयार्थशास्त्र, शर्मा सोमनाथ (सम्पादक), नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं.२०२४
१४. कणाद, वैशेषिकसूत्रम्(षडदर्शनसूत्रसंग्रह) सम्पा. स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, सुधीप्रकाशनम् वाराणसी, वि.सं.२०४१
१५. कात्यायन, कात्यायनश्रौतसूत्र, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, द्वितीयसंस्करणम् २०२९
१६. कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, कानून किताप व्यवस्था समिति, काठमाण्डौं, सातौं पटक, वि.सं.२०५१भाद्र
१७. गौतम, गौतमधर्मसूत्र, टीकाकार हरदत्त, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं.२०४३
१८. जगदीशचन्द्र रेग्मी, प्राचीन नेपालको राजनीतिक इतिहास, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं.२०३५
१९. जीमूतवाहन, दायभाग, टीकाकार सुब्रह्मण्यशास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, बंलो रोड, जवाहरनगर, दिल्ली, १९८२
२०. जैमिनि, जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्र, टीकाकार शवरस्वामी, आनन्दाश्रम पुणे, १९३४-१९७२
२१. जोशी लक्ष्मण शास्त्री (सम्पादक) धर्मकोश (व्यवहारकाण्ड). तिलक रोड, पुना-२, ई.१९३८
२२. दाहाल रामकुमार, नेपाल परिचय, परिशीलन, नयाँ बानेश्वर, काठमाण्डौ, प्रथम संस्करण वि.सं.२०५१
२३. नन्दपण्डितः, दत्तकमीमांसा, काशी हिन्दु-विश्वविद्यालय:वाराणसी-५, ई. १९८०
२४. नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश, काठमाडौं २०१२

२५. नारदः, नारदस्मृतिः, एशियाटिक् सोसाइटी, कलकत्ता, १८८५-१८८६
२६. नारायणपण्डित, हितोपदेशः, हरिप्रसादशर्मा गुजराती मुद्रणालय, मुम्बई, वि.सं. १९८०
२७. निरौला खगेन्द्र, नेपालपरिचय, रत्नपुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाण्डौ, वि.सं. २०४८ माघ
२८. नीलकण्ठः, व्यवहारमयूखः, जे.आर. घरपुरी, बम्बै
२९. पण्डित जुननाथः, निर्णयसिन्धुसारसंग्रहः, लाजिम्पाट काठमाडौं, वि.सं. २०४९
३०. पतञ्जलि, महाभाष्य (तृतीय आह्निक) चौखम्बा संस्कृत सीरीज वि.सं. २०११
३१. पन्त दिनेशराज, गोरखाको इतिहास (पहिलो भाग), काठमाण्डौ, वि.सं. २०४१
३२. पन्त नयराज(निर्णायक), लिच्छवि संवत्को निर्णय, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, वि.सं. २०४३
३३. पराशरः, पराशरस्मृतिः, खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बै, १९५८
३४. पराशर, माधवाचार्य, पराशरमाधव, एसियाटिक सोसाइटी अफ बङ्गाल कलकत्ता १९३१
३५. पराशरहारीतौ, मोरमनसुखराय स्मृतिसन्दर्भ (द्वितीय भाग) गुरुमण्डल ग्रन्थमाला नवम पुष्प, ५ क्लाइब रो. कलकत्ता, प्रथम संस्करण वि.सं २००९
३६. पाणिनिः, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस, वाराणसी, सप्तमसंस्करणम्, वि.सं. १९३२
३७. पारस्करः, टीकाकार हरिहरः, पारस्करगृहसूत्रम्, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, १९८०
३८. बलदेव उपाध्याय भारतीय दर्शन ई १९६६ सप्तमसंस्करण, शारदामन्दिर काशी

३९. बौधायनः, टीकाकार गोविन्दस्वामी, बौधायनधर्मसूत्रम्, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी वि.सं. २०५१
४०. भट्टदेववर्णः, स्मृतिचन्द्रिका, नागप्रकाशन, दिल्ली १९८८
४१. भण्डारी हुण्डिराज, नेपालको आलोचनात्मक इतिहास, प्रकाश प्रकाशन, काठमाण्डौ, वि.सं. २०२७
४२. मनुः कुल्लुकः भट्ट, मनुस्मृतिः चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस, वाराणसी-१, वि.सं. २०२६
४३. मित्रमिश्रः, वीरमित्रोदयः (व्यवहारप्रकाशः) चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९८७
४४. मिश्र बलदेव, मिश्र बलदेवप्रसाद, नेपालका इतिहास, श्री वेंकटेश्वर स्टीम् प्रेस, बम्बई, वि.सं. १९६१
४५. मुलुकी ऐन १९१०, (हस्तलिखित) (पुस्तक नं. ५३०, ५३१, ५३८) राष्ट्रिय अभिलेखायल, काठमाडौं ।
४६. मुलुकी ऐन १९२७, राष्ट्रिय अभिलेखायल, काठमाडौं ।
४७. मुलुकी ऐन १९४३, राष्ट्रिय अभिलेखायल, काठमाडौं ।
४८. यास्कः, टीकाकार दुर्गाचार्यः, निरुक्तम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, ३८ यू.ए. बंगलो रोड, जवाहरनगर, दिल्ली, १९८९
४९. याज्ञवल्क्यः, टीकाकार विज्ञानेश्वर, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी- १, २०२४
५०. राजवंशी शंकरमान, भूमिसम्बन्धि तमसूक ताडपत्र (भाग १, २, ३, ४), श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय पुरातत्व विभाग, राष्ट्रिय अभिलेखालय, वि.सं. २०४०
५१. रेग्मी जगदीशचन्द्र, लिच्छवि संस्कृति, रत्नपुस्तक भण्डार, काठमाण्डौ, वि.सं. २०२६
५२. रेग्मी जगदीशचन्द्र, प्राचीन नेपालको राजनीतिक इतिहास, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाण्डौ, वि.सं. २०३५

५३. वज्राचार्य धनवज्र, लिच्छविकालका अभिलेख, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, कीर्तिपुर, वि.सं. २०३०
५४. वाल्मीकिः, वाल्मीकिरामायणम्, गीताप्रेस गोरखपुर, द्वितीयसंस्करणम्, वि.सं. २०२०
५५. विष्णुः, टीकाकार नन्दपण्डित, विष्णुस्मृतिः, दि अड्यार लाइब्रेरि रिसर्च, अड्यार, मद्रास १९६४
५६. व्यासः, टीकाकार श्रीधरस्वामी, विष्णुपुराणम्, संस्कृत संस्थान, वरेली, (उत्तरप्रदेशः) १९७२
५७. व्यासः, श्रीमद्भागवत महापुराणम्, गीताप्रेस गोरखपुर, वि.सं. २०४३
५८. शंकराचार्यः, भाष्यकार, श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस गोरखपुर
५९. शंकराचार्यः, भाष्यकार, ईशादिदशोपनिषदः, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, वाराणसी, पटना, पुनर्मुद्रण, दिल्ली, १९७८
६०. शर्मा बालचन्द्र, श्रेष्ठ टेकबहादुर, नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, द्वितीय संस्करण, वाराणसी, वि.सं. २०२०
६१. शर्मा बालचन्द्र, नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, टायमटेवल प्रेस, वाराणसी, चतुर्थ संस्करण, वि.सं. २०३३
६२. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह, आचार्यो हरिप्रसादः (भाष्यकार), दिव्योपदेश (गोरक्षशाहवंशः, द्वादशसर्गः) खैराग्राम, प्यूठान, नेपाल, प्र.सं. वि.सं. २०२२
६३. श्री ५ को सरकार कानून तथा न्याय मन्त्रालय (प्रकाशक), नेपालको संविधान २०१९, कानून किताप व्यवस्था समिति, काठमाण्डौ, वि.सं. २०३२
६४. श्री ५ को सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय (प्रकाशक), मुलुकी ऐन, कानून किताप व्यवस्था समिति, वि.सं. २०५१
६५. श्रेष्ठ ज्ञानेन्द्र बहादुर, सम्पत्ति कानून, नेपाल कानून किताप कम्पनी (प्रा.) लि. वि.सं. २०४४

६६. श्रेष्ठ ज्ञाइन्द्र बहादुर, पारिवारिक कानून, पैरवी प्रकाशन, तेस्रो संस्करण, काठमाण्डौ, वि.सं. २०४९ ज्येष्ठ
६७. श्रेष्ठ ज्ञाइन्द्र बहादुर, मुलुकी ऐन एक टिप्पणी, पैरवी, काठमाण्डौ, वि.सं. २०५०
६८. स्यार राजा राधाकान्तदेव बाहादुर, शब्दकल्पद्रुमः, चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला, ग्रन्थसंख्या ९३, ई. १९६१
६९. हेमाद्रिः, चतुर्वर्गचिन्तामणिः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, पुनर्मुद्रणम् १९८५

॥ इति ॥

लेखक परिचय

- नाम थर - प्रा. डा. गोविन्दप्रसाद आचार्य ।
- ठेगाना - बागमती अञ्चल, ल.पु.जि. चापागाउँ गा.वि.स.
वडा नं. ५, ठासेल ।
- शिक्षा - आचार्य (धर्मशास्त्र) प्रथमश्रेणीमा प्रथम/
विद्यावारिधि (पि.एच्.डी.) “धर्मशास्त्रीय-
दायविभागाधुनिकनेपालप्रचलित-
दायविभागयोस्तुलनात्मकमध्ययनम्” भन्ने
विषयमा ।
- प्राप्त पदकहरू - (क) चान्सेलर स्वर्णपदक
(ख) सरदार सोमप्रसाद स्वर्णपदक
(ग) महेन्द्र विद्याभूषण पदक
(घ) शिक्षा दिवस पदक वि.सं. २०५७
(ङ) दीर्घसेवा पदक वि.सं. २०६७/२/५
- प्राध्यापन सेवा - विश्वविद्यालय विद्यापीठ र वाल्मीकि विद्यापीठमा
धर्मशास्त्र विषयको उप-प्राध्यापक पदमा रही
प्राध्यापन सुरु गरी सह-प्राध्यापक र प्राध्यापक ।
- अन्य सेवा - विभागाध्यक्ष (धर्मशास्त्र विभाग) वाल्मीकि
विद्यापीठ ।
- प्रकाशित - अनुसन्धानात्मक लेखहरू विविध पत्रिकाहरूमा
प्रकाशित ।

